

Kolozsvári ref. theol. fakultás
könyvtára.

A KOLOZSVÁRI

12.368

P 2103 / T.

EV. REF. COLLEGIUM

TÖRTÉNETE

ÍRTA

TÖRÖK ISTVÁN DR

KIADJA A COLLEGIUM ELŐJÁRÓSÁGA

12.368
42-1934/35
Kolozsvári ref. theol. fakultás
könyvtára.

KOLOZSVÁR, 1905

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMÓ INTÉZETE

Nyomatott Kolozsvárt, Stief Jenő és Társa könyvnyomtató sajtóin.

I. RÉSZ.

1545-től 1656-ig.

1. Bevezetés.

Iskolánk történetét nem fűzhetjük Kolozsvár városának valamely 1545. év előtt ismert iskolája történetéhez. Csak későbbi adatokból állapíthatjuk meg, hogy a szászoknak volt itt iskolájok, kik az ágostai evangelicus vallásra 1545 előtt áttértek s Vizaknai Gergelyt ebbe az iskolába hívták meg rectorúl, 1545-ben.¹ — Vizaknai Gergely munkatársa volt Heltai Gáspár kolozsvári papnak a bibliafordításban.

Ez az iskola lett a reformatusoké, miután az ágostai evangelicus lakók a reformatus hitre tértek.

Az iskolának korábbi életéről, szervezetéről, a tanított tárgyakról nem maradt emlék; de azt tudjuk, hogy ebben kezdtek 1526 óta magyarul tanítani.²

¹ Fekete Mihály, collegiumunk tanára, 1868-ban, az erdélyi ev. ref. tanárok értekezetén, Kolozsvárt, olvasta fel „A kolozsvári ev. ref. főtanoda története” című értekezését. Nyomtatásban megjelent collegiumunk 1874–75 évi első Értesítőjében. Vizaknai Gergelyről a 3. s következő lapokon szól. Az adatokat tőle veszem át.

² Fekete M. U. o. 2. l. A kolozsvári magyarok és szászok közt, 1568-ban, vizsály támadt a miatt, hogy a szászok különféle ürügy alatt a magyar ifjakat iskolájokból elidegenítni törekedeznek. A szászok e váddal szemben azt állítják, hogy Kolozsvárt 1526-ig sohasem volt más iskolamester, mint szász nemzetbeli, s hogy az írt évben a magyarok „per tumultum” választották meg Tordai Jánost, a ki azután gyulafehérvári kanonok lett s a kinek „locatusa” Károli Sebestyén jelenleg is (1568-ban) Szászvároson paposkodik. Ez idő óta az ő gyermekeik egészen árván vannak hagyva s a német nyelv az iskolából mind e mai napig teljesen ki van rekesztve. — Ez adatokat F. M. gróf Kemény József „Deutsche Fundgruben” című gyűjteményének 69–149. lapjairól állítja össze.

Ez az oka, hogy történetünk kezdetén csak a szereplő tanítókról szólhatunk s csak itt-ott térhetünk ki magára a tanügyre.

Lássuk először VIZAKNAI GERGELYT. Születése helyéről, gyermek- és ifjúkori neveléséről nem maradtak fenn adatok. Neve először a wittenbergi egyetem anyakönyvében tűnik föl, 1540 okt. 22-én, hova Batizi Demeterrel egyszerre íratta be magát.³ Azt nem tudjuk, mikor jött haza, de megmaradt kézírataiból következtethetjük, hogy 1545-ben már elfoglalta rectori állását a kolozsvári iskolában.⁴ Vizaknai e kézírataiban Mózes könyveinek szövegét és magyarázatát adja. Munkáját 1546 január 1-vel kezdi s 1551-ben végzi. Fekete Mihály fölteszi, hogy e kézirat az iskolai tanítás céljaira készült, s ebből következteti, hogy a kolozsvári iskolában a tanítás azon színvonalig emelkedett, a melyen azon időben egy külföldi egyetemre készülő ifjú képzettségének állani kellett s a melylyel itthon pappá is lehetett, ha külföldi útra költséget nem tudott szerezni.⁵ Továbbá azt is állítja ebből kifolyólag, hogy ez intézet reformálása 1545-ben kezdődvén, a magyar protestansok körében alakult s mind e mai napig fennálló tanintézeteink között legelső s legrégebb a kolozsvári.⁶ Az iskola helyét nem tudjuk megjelölni. Az unitariusok lettek ugyan örökösei, de később visszakerült mostani tulajdonosaik kezébe.

³ Magyar Történelmi Tár. VI. 218. l.

⁴ Fekete M. idézett értekezésében 3—5. l. kimutatja Vizaknai kézírataiból, hogy 1546-tól kezdve készítette biblia-magyarázatát, Mózes négy könyvéről s 1551-ben végezte be Kolozsvárt. Ebből azt következteti, hogy 1545-ben már kolozsvári tanítónak kellett lenni s Heltai mint ilyen szőlőtáta föl segítőül a biblia fordításában. Az ismeretség amúgy is meg volt közöttük a wittenbergi egyetemről.

⁵ Vizaknai részt vevén a biblia fordításában, egy munkát írt e cím alatt: „Az keresztyén tudományak egy néhány fő articulusaírói való könyvecske“. Első kiadása nem ismeretes. Második kiadása Szenczen jelent meg 1593-ban.

⁶ Jakab Elek „Dávid Ferencz emléke“ című munkájának 9. lapján azt mondja, hogy „Az új hitű és szellemű iskola csak 1556—57-ben alapított Kolozsvárott“. E kijelentéssel az országos alapításra céloz. A jámbor olvasó azonban azt hiszi, hogy csakugyan nem volt új hitű és új szellemű iskola 1556 előtt, pedig hátrább (17. l.) maga Jakab Elek beszéli el, hogy az 1555. évi széki zsinaton, Dávid Ferencz, mint a kolozs-

Vizaknai Gergely rectorása 1553-ig tarthatott, de nem lehet pontosan megállapítani. Rectorsága után kolozsvári lelkész lett.⁷ Az ő iskolájából került ki a híres Dávid Ferencz, a ki 1547 végén indult külföldre s 1548 jan. 20-án íratta be magát a wittembergi egyetem tanulói közé.⁸ Hazatérése után 1554-ben a kolozsvári iskola igazgatója. Csak fölteszszük, de hiteles adatokkal bizonyítani nem tudjuk, hogy 1554 őszén kezdte meg működését ezen iskolában.

Az első országos intézkedés, a tanügy érdekében, az 1556. évi november 25-re összehívott országgyűlésen történt, hol abban állapodtak meg, hogy ha a káptalanok ügye eldől, iskolákat állítsanak föl a kolozsvári és marosvásárhelyi klastromokban.⁹

Az 1557 febr. 7-ra Gyulafehérvárra összehívott részgyűlés már tovább ment. A rendek tekintettel arra, hogy az ifjúság tanításának elhanyagolása miatt a tudatlanság mindinkább növekszik, kérték Izabella királynét, hogy a barátok kiűzése következtében megürült klastromokat engedje át a gymnasiumok vagy olyan iskolák számára, melyekben az ifjúságot tudós és nyelvekben jártas férfiak, a tudományok minden nemében, kegyesen és alaposan tanítsák. A királyné megengedte a barátok klastromának felhasználását két helyen. Egyiket Marosvásárhelyen, a másikat Kolozsvárt, ez utóbbi

vári tanodában az oktatás vezérigazgatója, (Ludi-Rector) védelmezte Luther vallását; az ő állítása szerint 1554-ben tért az új hitre Dávid Ferencz. Tehát volt 1556 előtt is új hittől és új szellemű iskola. Bizony volt. Jakab Elek ismeri Heljal Gáspárt is, Vizaknai Gergelyt is. Tud a kolozsvári iskola korábbi létéről. Mégis elhallgatja. Én elfogadom Fekete Mihály állítását.

⁷ Fekete Mihály. 6. l.

⁸ Magyar Történelmi Tár. VI. k., 221. l.

1550-ben még Wittembergben volt. Igazolja ezt Pestl Gáborhoz intézett levele és Ferencz gyulafehérvári püspökhelyetteshez intézett költeménye. Jakab E. Dávid F. emléke. II. r. 24--25. l.

E szerint 5 évet töltött külföldön, még pedig Ferencz, gyulafehérvári róm. kath. püspökhelyettes támogatása mellett, protestans egyetemen. Példátlan eset s bővebb igazolásra szorúl.

⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I. 11. 60. l.

helyen úgy, hogy a két klostrom közül az alkalmasabbat választhassák. A rendek közörművel s igen nagy hálával fogadták a királyné ezen intézkedését.¹⁰

Ugyanazon évben a tordai országgyűlésen egyik iskola helyéül Kolozsvárt a dominicanusok zárdáját jelölik meg és ez iskola és tanítványai fentartására 100 frt. évi segélyt szavaznak.¹¹ E klostrom ma is megvan a Ferencz-rendiek temploma mellett a Klostrom-utczában. Ez az első helye a kolozsvári reformatusok iskolájának.

1557-ben a város is kezdte segíyezni az iskolát. Fodor István kolozsvári bíró adományából birtokába jutott a megszünt Domokos-rendi szerzet azon kertjének, mely a köfalon belül volt. Ennek eladását rendeli a tanács és intézkedik, hogy ennek árából, egyebek közt, műveltség a szőlőket, melyeknek jövedelmét a tanuló ifjúság szükségére kell fordítani.¹²

Ezidőtájt nyeri az iskola Izabella királynétól dézmanegyed négyötödét, melyet János Zsigmond megerősít 1562 szept. 1-én Gyulafehérvárt.¹³ Értéke, akkori becslés szerint, 200 frt. Ugyanezt erősítik meg a későbbi fejedelmek is, de újabb fejedelmi adomány csak a következő században keletkezik.

Dávid Ferencz tanári működéséről nincsenek adataink. Utódja lett 1557-ben a kolozsvári születésű Basilius vagy Balázs István. Tudjuk róla, hogy 1549 július 22-én iratkozott a wittembergi tanulók közé.¹⁴ Neve a jenai egyetemen tanult magyarok névsorában is előfordul 1550-ben¹⁵ s mint Dávid Ferencz kedvencze, valószínűleg lectorrá lett az iskolában, később pedig rectorrá.

Fekete Mihály Kolozsvár városa levéltárából a következőket közli róla és az iskoláról:

1558 elején be van jegyezve, hogy Basilius István rector, Molnár Gergelyt bevezette a consistoriumba.

¹⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I. 74—75. l.

¹¹ U. o. 79. l.

¹² Fekete Mihály. 8. l. Jakab E. Kolozsvár története. II. 90—91. l.

¹³ Jakab E. Dávid F. emléke. II. r. 9—10. l.

¹⁴ Magyar Történelmi Tár. IX. 219. l.

¹⁵ Bod P. Magyar Athenas 28. l. és Siebenbürgische Quartalschrift. V. Jahrgang. 240. l.

Ugyanazon év pünköst szombatján, a következő végzés olvasható: „Mivel az ország e városban nyilvános iskolát állított a fekete barátok zárdájában, a hol a lectorok nyilvános előadásokat tartanak, ennél fogva a százas gyűlés (centumviratus) elhatározta, hogy a nagyobb tanulók menjenek le a zárdába leczkét hallgatni, a rector pedig, tanítványaival együtt, maradjon a régi iskolában — s az illető órákon, a csengettyű közös jeladására tartozzék mindenki leczkére menni s ez alatt a gyermekekkel maradjon egy segédtanító (locatus), a ki őket oktassa, hogy a tanulásban hátrányt ne szenvedjenek.”

Ugyanezen gyűlés jegyzőkönyve szerint, Dávid Ferencz lelkész azt kívánja, hogy a kolozsvári bíró fiát, Fodor Bálintot alkalmazzák az iskolában lectornak, mire a gyűlés határozza, hogy a plébános úr vizsgálja meg Fodor B. képességét s ha kielégítőnek találja, legyen lectorrá; ha kivüle még két vagy három egyén is találkoznék, ki a lectorságra alkalmas, alkalmazni kell mindnyáját a szükségelt mennyiségig s fizetés tekintetében a plébános a negyed jövedelméből elégítse ki őket.

A lectorok vagyis segédtanárok ily mérvben alkalmazása felől tett intézkedés tanuskodik azon lendületről, melyet a tanügy az országos adományozás következtében nyert, miután Fodor Bálinton kívül, még két-három egyén fölvételéről van szó, holott Basilius mellett, már Molnár Gergely is alkalmazva volt, mint segédtanár.

A városi levéltárból még a következő adatokat hozza föl Fekete M. Basiliusra vonatkozólag. „1558-ban Sebestyén pap helyét változtatni kívánván, szász urain (mint maga nyelvén vitt későbbi jegyzőkönyveik nevezik őket) rendelik a tanácsnak: szólítsa fel Basilius Istvánt, a magyar predikátorság elvállalására. Miután azonban a magyar predikátor-szerzés felől, ugyanazon évben, ismételt sürgetés nyomait látjuk, azt következtethetni, hogy Balázs I. erre nem vállalkozott, minek következtében e helyet aztán Egri Lukács foglalta el, a kinek egy 1561-beli végzés szerint, bármi úton-módon megtartása van elrendelve.”

Ugyanezen évben a rector ideje kitelő félben levén, határozzák: a bíró a senatorokkal együtt hívassa be az iskola rectorát s szólítsa fel a jövő évre is tisztének folytatására.

A következő 1562-ik évben Lukács pap betegsége miatt a predikálhatásban akadályozva lévén, újból Basiliust akarják fölvenni kisegítőnek, ha olcsóbban nem lehet, száz forintért s egyéb segélyért.¹⁶

Ezzel végződik Basilius rectorsága. 1564 körül már tor-dai pap.

Basiliussal együtt működött a fennebb említett Molnár Gergely, mint segédtanár. Származásáról nincs adatunk. Wittenbergben tanult 1554 és 1555-ben.¹⁷ Úgy látszik, hogy 1556-ra már haza került, mert ez évben adta ki Kolozsvárt ily című latin nyelvű tanítást: „*Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione*“ stb.¹⁸ Valószínűleg ez évben kezdődik működése a kolozsvári iskolában s tart haláláig, 1564-ig.

Grammatikáját majdnem háromszáz éven át használták új, javított, kibővített, latin és magyar kiadásban az erdélyi és magyarországi protestáns iskolák.

Érdekes tudni, hogy Jakab Elek Molnár Gergelyt az unitárius írók közé sorolta, pedig már 1564-ben az unitarismus keletkezése előtt halt meg.¹⁹

FODOR BÁLINT tanári működéséről nincs adatunk. Csak annyit tudunk, a mennyit már fennebb is láttunk, hogy t. i. alkal-

¹⁶ Fekete Mihály idézett értekezése. 9—11. l.

¹⁷ Magyar Történelmi Tár. VI. 224. l.

¹⁸ Szabó K. Régi Magyar Könyvtár. II. 16. l.

¹⁹ Jakab Elek. Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. Néptanítók Lapja. 1884. 23. sz. 251. l. — A szerző e cikkben előre bocsátván az unitárius iskolák felosztását (trivialis, közép vagy paedagogiai és akadémiai), a tankönyvekre tér át s így szól: „Első századi tankönyveik. . . elpusztultak. Csak egyházi íróknál s későbbi kiadású tankönyvek előszavaiból tudhatni meg, hogy azok a következők voltak: *Abecédás könyv* (Abecedarium), *Latin nyelvű tanítási töredék* (Rudimenta Grammaticae Latinae), *Latin nyelvű tanítási elemek* (Elementa Grammaticae Latinae).

„Az *Elementa Grammaticae Latinae*“ című alsó és közép, sőt felső iskolákban is használt tankönyv az, melynek szerzőjét egész bizonyossággal tudjuk, mely könyvet az unitáriusok a XVI. század közepétől 1837-ig folyvást használták. Ez Molnár Gergely műve, a ki a kolozsvári akadémiai — akkor nagy híré — felső iskolában, az 1560-ban onnan, Dávid Ferencz püspök s iskolafelelősével, hittani kérdésben összehalkozás miatt, Nagyváradra távozott Károlyi Péter után igazgató (Rector) lett.

mazni akarták, de a Dávid Ferencz véleményétől tették függővé. Annak sincs nyoma, hogy ha alkalmazták, mikor hagyta el az iskolát.²⁰

SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZSÓL már biztosan tudjuk, hogy tanára volt a kolozsvári iskolának 1564-től 1566-ig. A kolozsváriak Egri Lukács papjok ajánlatára hívták meg. Itteni működésének emlékei 1565 június 18-ról egy szép költemény, kolozsvári lelkész Amicin Titus menyegzőjére.²¹ Ugyanezen év december 1-ről előszó Heltai Gáspár „Historia Incliti Matthiae Hunyadis“ munkájához. Kassai Császár György, ki halotti beszédet tartott fölötte, az 1566. évre vonatkozólag így szól: „Hogy ne hallaná az isten fia ellen szórt iszonyú káromlásokat, elhagyta Erdélyt és visszatért a sárospataki gymnasiumba.“²²

KÁROLYI PÉTER 1566 és 1567-ben volt kolozsvári tanár. 1567-ben itt adta ki „Grammatica Graeca“ című munkáját.²³ 1568-ban, a gyulafehérvári hitvitán már mint nagyváradi tanár szerepel.

Károlyi Péterrel végződik a kolozsvári iskola azon időszaka, melyben először (1545-től 1558-ig) Luther, azután (1558-tól 1568-ig) Kálvin hívei tanítottak. Távozása után az unitáriusok hatalmasodnak el; de azért a reformatusok iskolája megmarad, a mit most (1904-ben) még csak azzal lehet igazolni, másnemű adatok hiányában, hogy Gyulai Pál 1592 augusztus 1-én kelt végrendeletében, a kolozsvári és székelyvásárhelyi iskolákban tanuló szegény deákok segítségére hagyta azt az ezer forintot, melylyel neki Kolozsvárt lakó Poztómethő János deák tartozott. A pénz gondozói legyenek a kolozsvári, vásárhelyi bírák, ha pedig ezek nem vállalnák,

²⁰ Fodor Bálint, Fekete M. kutatásai szerint, Fodor István kolozsvári bíró fia volt. A wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1555 június 5-én iratkozott. Az 1557 évi június 13-án tartott kolozsvári zsinaton, a megidézett orthodoxok közt, mint tordai pap szerepel. Lásd az idézett értekezés 10. lapját.

²¹ Szabó Károly, Régi M. K. I. 23. l.

²² Sárospataki Füzetek. VIII. évf. 305. l. — Fekete Mihálynál 12. l.

²³ Szabó K. Régi M. K. 27. l. Lampe a 637. lapon így emlékezik meg róla: „rector primum scholae Claudiopolitana, in qua functione scripsit, Elementa Grammaticae Graecae.“

a kolozsvári és vásárhelyi plebánusok tanácsából lássák az iskolák, kire bizzák.²⁴

A tanügyről, osztályokról, ezeknek tananyagáról, a tanítás módszeréről nincsenek adataink e korszakra vonatkozólag. Egy pár kézirat Vizaknai Gergelytől, Mózes könyveinek magyarázatára, Molnár Gergely latin grammatikája, catechesise 1564-ből, továbbá ugyancsak tőle „Prima Doctrinae Christianae Rudimenta, Pueris Scholae Claudiopolitane, Christiana religione informandis, ad ediscendum proposita” című munkája, valószínűleg 1564-ből;²⁵ végül Károlyi Péter görög grammatikája azon könyvek, melyek töredékesen mutatják az ifjúság foglalkozását. Lehetne czélozni az 1559. évi würtembergi tanrendszerre, a mint teszi ezt Jakab Elek Kolozsvár történetében;²⁶ de mivel az összehasonlításra nincs hazai anyag, érdemleges következtetések nem vonhatók belőle.

2. A collegium megalapításának időszaka.

1610—1656-ig.

Az a terület, melyen collegiumunk épülete és udvara van, a reformatiót megelőző időkben, a Ferencz-rendiek birtokában volt. Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem 1581 május 12-én kelt alapító levelével, a jezsuita rendnek adományozta, a puszta zárdával, templommal, kertekkel, udvarokkal, tornyokkal és a város falai mellett fekvő minden helyekkel, ezen kívül a mellette levő s hajdan apácák által lakott házat, hogy a rend jezsuita collegiumot állítson fel.²⁷

1588-ban a jezsuitákat kiűzték Erdélyből az ezen évi országgyűlésen alkotott törvény rendelkezése értelmében. 1595-ben ismét visszahozta őket Báthori Zsigmond fejedelem. Ettől fogva nyolcz évig maradt iskolájok a fennebb említett helyen. 1603 junius 4-én, Székely Mózes elfoglalta

²⁴ Történelmi Tár. Új f. I. 1900. 146. 147. I. Gyulai Pál végrendelete.

²⁵ Szabó K. Régi M. K. I. 22. I.

^{26a} II. k. 109. I.

²⁶ Jakab E. Kolozsvár tört. II. 269—272. I.

²⁷ U. ott. 419. I.

Kolozsvárt s a tömeg lerombolta a templomot, szerzetes lakot és az iskolát. Az utóbbi helyén sohasem épült róm. kath. iskola.

A reformatusokra csak 1608-ban következnek jobb idők, Báthori Gábor fejedelemmé választása után. Az 1608 szeptember 21—27-ig tartott országgyűlés első törvénycikke felhatalmazza a reformatusokat, hogy Kolozsvárt papot és nyilvános istentiszteletet tarthassanak templomukban minden háborgatás nélkül.²⁸ Új áramlat kezdődik ezzel a katholicismus terjeszkedése ellen nemcsak Kolozsvárra, hanem egész Erdélyre kiterjedőleg; visszatorlás a Báthori Zsigmond-korabeli jezsuita áramlattal szemben s tetőpontját éri az 1610. évi beszterczei országgyűlésen, hol törvénybe iktatják, hogy a katolikus patronusok a község akarata ellen katolikus papot nem vihetnek a községbe, a templomokat és jövedelmeket el nem vehetik. Ha elvették, kötelesek visszaadni; kötelesek továbbá a papok jövedelmét kiszolgáltatni; ha vonakodnának, hajtsák föl a vármegyék. — Katolikus istentiszteleten való megjelenésre nem kényszeríthető senki; azonban a ki önként akar menni, megteheti. Katolikus papot csak magánháznál szabad tartani. A katolikus papoknak püspökjük ne legyen. Jezuista pap sehol sem tartható az országban.²⁹

²⁸ Erdélyi Országgyűlési Eml. VI. 111. l. Az 1608. szept. 21—27-én tartott országgyűlés törvénycikkei közül az első így hangzik: „Hogy pedig nagyságod minden belső dolgának előtte az isten tisztességére és dicsőségére nézendő dolgokon kezdte el dolgainkat, nagyságod abban követte minden dicséretes fejedelmek példájokat, kit mi is felette igen javallunk. Tetszett azért egész országul mind az három nemzetül való statusoknak unanimi voluntate et consensu, hogy az mint nagyságod kívánta, a nagyságod religioján való papot szabad legyen Kolozsvárra behozatni és az kolozsvári atyáinkfiát az ő religiojokban és templomokban meg nem háborgatván, egy bizonyos helyben, az hol nagyságod akarna praedicáltatni, cum omnibus functionibus et ministeriis ecclesiasticis.“

²⁹ U. o. 170—171. l. Az 1610. évi Beszterczén tartott országgyűlés hetedik törvénycikke így hangzik:

„Panaszolkodnak némely atyáinkfiái, hogy az pápás patronusok az kösségnek kedve és akarátja ellen pápás papokat vitték jószágokban, templomokat elvették, jövedelmöket is elvették és az kösség papjától elszakasztották. Végeztük azért, hogy az hol aszféle pápás papokat az kösség kedve ellen collocaltanak, amovealtassanak onnan, templomokat és

Báthori Gábor fejedelem, az 1608. évben Kolozsvárt tartott országgyűlés első tczikke alapján ajándékozta reformatusoknak Kolozsvárt, az Óvárban összeomlott templomot. Az adománylevél, mely 1609. márczius 20-án kelt, valamint a beiktató levél 1611. október 18-ról, nincs meg. De hogy ez így történt, igazolja a Nagyszebenben 1612 május 15—25-ig tartott országgyűlés 11-ik törvénczikke, mely a fejedelmi adományozását megerősíti.³⁰

Igazolja ezt különben Kolozsvár város 1611 október 20-ról fölvetett jegyzőkönyve is, melyben hét pont alatt sorolják föl az átadásra vonatkozó fejedelmi utasítást.³¹

Iskoláról 1610-ben van szó először, midőn Báthori Gábor ez év december 10-én, a kolozsvári reformatus iskolának és egyháznak ajándékozta a kolozsvári határról bejövő dézmának felét, és a kolozsvári harminczadnak egész árenda summáját (mely akkor 600 frt. volt) úgy, hogy e jövedelemnek egyharmadrésze legyen a papoké, egyharmadrésze az iskola rectoráé, egyharmadrésze pedig a tanuló ifjúság tartására fordíttassék.³²

jövedelmeket, melyet az községtől elvötteknek, restitualják. Ha pedig valamely pápista patronus az ország végzése szerint az papok jövedelmét meg nem akarná adni, az ispánok és az vármegye azfélék jószágára reámenjenek, és megvegyék rajtok az papok jövedelmét és megadják nekik. Sőt se Tövisen, se Fejérváratt, se Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székely-Udvarhelyt, abban az székbén egyéblütt is pápás papnak szabad ne legyen lenni, minthogy bizonyosan comperialtatott, hogy ez mostani ő felsége ellen való practikában is ők is misceálták magokat, és alattomban azt foveálták; az hol templomokat építettek az pápista papoknak, úgy mint főképpen Telegden, elrontassék. És mlierthogy az elébbi templomot elrontván abból építették, helyire hordják, és az mint akkor volt, az mikor elrontották, úgy meg is építsék. Senki pedig az alatta levő kösséget az pápista pap predicatiojára, miséjére, se közönséges helyre, se házához erőszakkal ne cogálja; ha maga akaratójából reá megyen, szabad vele. Az ki pápás papot akar tartani, házánál tartsa. Az pápista papoknak pispekek ne legyen. Jezsuita papot pedig ez bírodalomban se Magyarországban, sehol senkinek tartani szabad ne legyen. In summa, az religio dolgában az medgyesi 1588 esztendőbelli articulus tartassék.”

³⁰ U. o. 228. l.

³¹ Fekete Mihálynál 16. l.

³² Méhes Sámuel. A kolozsvári reformatum kollégium története.

Később Bethlen Gábor 300 frtot rendel a harminczad jövedelméből, az egyház és iskola évi szükségeire. 1615 febr. 20-án megrendeli a városi hatóságnak e 300 frt kiszolgáltatását.⁸³

Ezekből kitűnik, hogy 1610-ben már volt iskolájuk a reformatusoknak. Csak helyét nem tudjuk megállapítani biztosan az első években. De 1634 február 9-ről van adat a városi levéltárban, mely azt igazolja, hogy az óvári templom közepében volt. Ez egy panaszlevél,⁸⁴ melyben a szomszédok előadják, hogy az elmúlt időkben, mikor a kálvinisták az Óváriban iskolájokat felépítették, egy kiküldött bizottság előtt ígérték meg a kőfal helyreállítását, hogy a tanuló ifjak senki udvarára át ne kandikálhassanak. — Valami hitvány agyag-

Kolozsvár, 1818. 25. I. 1818-ban még megvolt az adománylevél a collegium levéltárában. Most nincs meg.

⁸³ Kolozsvár város levéltárában. Fekete M.-nál 19. I. Méhesnél a 27. I.*) jegyzetében olvasom, hogy a Bethlen Gábor 1614. 1615. és 1625. évben kelt adománylevelei megvannak a collegium levéltárában. Most nincsenek meg.

A városi levéltárban van adat arra, hogy 1613-ban a ref. egyház élvezte a harminczad jövedelmét. 1615-ben pedig a 300 frt fölvételéről van sz. Fekete M.-nál 19. 20. I.

Bethlen Gábor 1617 április 28-án, a harminczad jövedelméből 1615. évben adományozott 300 frt további élvezetét a kolozsvári iskola és gymnasium növendékei javára, újból megerősíti úgy, hogy az összeget évenként egyszerre vehessék föl. Az adománylevél így kezdődik: Ez iskola örökös öröksége vagyok ki ezen s hasonló javaimat máshova fordítja, töröltessék ki az élők könyvéből. Ugyanezen oklevéllel erősíti meg a kolozsvári ev. ref. iskolát és gymnasiumot a kolozsvári dézma negyedrésznének élvezetében. — Eredetije a kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában.

Brandenburgi Katalin 1630 július 2-án, Gyulafehérvárt megerősíti a kolozsvári ev. ref. egyházat és iskolát a kolozsvári dézma negyedrésznének s a harminczad jövedelméből 900 mírtot élvezetében, azt is biztosítván, hogy ha a harminczad szedésére egykor nem lesznek jogosítva a kolozsvári polgárok s e jog a fejedelem kincstárára száll, a harminczad jövedelméből ez esetben is kötelesek lesznek kiszolgáltatni a 900 mírtot. — Jakab E. Kolozsvár tört. Oklevélt. II. k. 280—282. I.

⁸⁴ Fekete M. 22—24. lapon egész terjedelmében közli. Jakab E. Kolozsvár tört. Oklevélt. II. 291. lapon azt mondja, hogy a F. M. közlése hiányos. Ez nem való. A különbség csak annyi, hogy J. E. az eredeti írásmód szerint közli.

gal és apró kövekkel akkor betatarozták ugyan imígy-amígy, de ezt néhány nap múlva az pajkos szabású deákok kibonták s udvaraikra hányták. Egyik-másik udvarra nagy köveket hajigáltak s a kőfalra mászkálva illetlen beszédekkel háborgatták feleségeiket, leányaikat, hogy valami módon kiturhassák őket házaikból. Ezekre kérnek orvoslást a város tanácsától, mert különben nem ők lesznek okai, ha valami baj esik a deákok közt.

Jakab Elek kéziratból idézi, hogy a reformatusoknak iskolát is Báthori Gábor adott, „szintén az Óvárban t. i. az unitariusok nagy iskolája (gymnasiuma) déli részét; az északi részében a legnagyobb hallterem később szintén a szász reformált hitűeknek adatott, hogy ott saját nyelvöken tartandó prédikációt hallgathassanak. Közül maradt az unitarius iskola, miből sok panasz támadt, hogy a fegyelmet nem tudják fentartani, ha a diákok kiszöktek vagy áttértek.”³⁵

Ugyancsak Jakab Elek hoz fel még egy adatot 1614-ből, mely iskolánknak az Óvárban létét igazolja, amint következik: „A szerződés maig nem ismeretes, de tény, hogy Kassai István fejedelmi tanácsos, Filtich Péter fejedelmi pénzváltó és kamaraispán s Kálmáncsehi János deák az Óvárban Poldner másképp Szabó András árvái házáat Jung Andrástól és feleségétől, a nevezett árvák édes anyjától bizonyos összeg pénzen megvették a reformált hitvallású deákok számára iskolának. E ház napkelet felől az Óvár kőfalához volt ragasztvá, szomszédai délről Nemezyhártó Mihály, nyugat és északról a mellette elmenő szoros út (sikátor); kitűnik az Ombozy Pál és Eppel Mihály kolozsvári köztuligazgatóknak maguk és a városi lakók nevében 1614. oct. 6. Literati János és Ádám másképp Rázmán István kolozsmonostori levélkeresők előtt tett nyilatkozatából: „melyben e vásárnak ellene mondtak és ellene tiltakoztak, kijelentve, hogy azon házat a város kiváltsága és Uniója ellen a vásárlóknak birni nem engedik, annak a közterhek és adófizetés alól kivételését el nem tűrik, hanem mostani állapotjában kívánják megtartatni, sőt a vásárlókat a ház megépítésétől és birásától is eltiltják.”³⁶

³⁵ Jakab E. Kolozsvár története. II. 507. l.

³⁶ U. ott. 560. 561 l.

E tiltakozást valószínűleg nem vették figyelembe mert a mint később meglátjuk, a reformatusok az Óvárból költöznek a most is használt belsőfarkas-utczai telekre.

Fejedelmi gondoskodás alapján keletkezett tehát a kolozsvári reformatusok iskolája 1610-ben; fejedelmi és országos intézkedés biztosítja további fennmaradását és felvirágzását a nemzeti fejedelmek idejében.

Bethlen Gábor először Kolozsvár városát tünteti ki adományaival, mert ebben a városban nyerte el a fejedelmi széket s mert e város közönsége mindig a legnagyobb mérvű ragaszkodását, szolgálatkészségét tanúsította iránta. Itt akari először oltárt emelni a magyar közmívelődésnek s az 1622. évi Kolozsvárt tartott országgyűlés hatodik törvénycikkében a következő módon intézkedett:

„Communibus votis et suffragiis végezték a statusok, hogy Kolozsvárott, a régi pápista puszta klastrom helyén építtessék egy akadémia, melyben ő felsége bizonyos fő professorokat constitualván, azoknak bizonyos és örökké megmaradandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon.

Nem tagadhatjuk kegyelmes Urunk, hanem magunk szemeivel is eléggé látjuk, az tudós embereknek, kik hazánknak sok földolgaiban hasznosan szolgáltanak, az elmúlt időkben forgott sok disturbiumokban, mely igen elfogyatkoztanak közülünk, ki miatt, ha gondviselés reá nem leszen, rövid időn országunk és maradékink veszedelmesebb állapotra juthatnak, nem lévén támaszok, kik az gondviselésbe mindnyájunknak succedálnak. Felségednek arról való kimes dispositioját igen dicsérjük és javalljuk, holott Felséged ebbeli fogyatkozásainkat restaurálni akarván, egy közönséges académiának építéséről gondoskodott; holott pedig az académiának állapota, kimes urunk csendességét, nyugalmas és békességes helyet kívánjon, a mi szegény hazánk pedig gyakorta véletlenül oly motusokat szenved, hogy az miatt nemcsak az akadémia, de egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak és változhatnak:

Kelletett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk, a ki mind securitással, mind állapottal, helylyel arra alkalmas lehessen. Tetszett azért, kimes urunk, egész országul, hogy az académianak erigalása ebben az helyben,

Kolozsvár városában legyen az pápistáktól biratott pusztia klastromhelyen, mely mostan vacal és annélkül is pusztában áll. Ilyen *conditio*val és örökké állandó végezéssel, hogy Isten Felségedet rea segélvén ennek építésére és helyben állítására tudós emberekkel, professorokkal annak módja szerint megrakván és ugyan felruházván és öltöztetvén, azoktól semminemű időben, semmi okon, semmi változásokban, se ezután következő fejedelmektől soha el ne vétessék, el ne abalienaltassék hozzá rendelt minden proventusokkal egyetemben, hanem ezen mostani rendelésünk helyben álljon és maradjon. Mely mostani, erről való közönséges *deliberation*kat egész országul *perpetuum statutum*nak mondunk lenni *communi ore et suffragio*.“⁸⁷

Az iskola alapja ezzel le volt téve, csak építeni kellett volna reá, de ez sokáig késett a háborus viszonyok miatt. A 30 éves háborúnak egyik szomorú következése volt ez is, mert e miatt nem foghatott az építéshez, annak lezajlása utánig, sem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczy György.

Az 1638-diki országgyűlés II. törvénycikkében a rendek felújítják az 1622-iki végzést s óhajításukat fejezik ki, hogy a fejedelem a farkas-utczai templomot isten segítségével megújítsa, annak régi teikén iskolákat, papoknak való házakat építtessen;⁸⁸ de csak a templom megújítása történhetett meg néhány év múlva.

Egyébként, eltekintve ettől, örömmel emlékezhetünk mindig arra, hogy Nagy Lajos uralkodása óta, először Erdélyben történt országos intézkedés a tanügy előmozdítására, akadémia alapítására. Büszkék lehetünk erre magyarokul mindnyájan, mert Magyarország azon részében történt ez, mely a nemzeti fejedelmek alatt, a hamisítatlan magyar nemzeti szellemnek, Magyarország politikai és vallásszabadságának letéteményese, támasza és megmentője volt a legválságosabb viszonyok között.

⁸⁷ Fekete M.-nál 21. 22. — Erd. Orszgy. Eml. VIII. 96. 97. 1.

⁸⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. k. 137. 1.

PÓTLÉK.

Báthori Gábornak fennebb említett 1609. márcz. 29-diki, Gyulafehérváron kelt oklevele most is megvan a kolozsvári egyházközség levéltárában A. 1. jegy alatt. Ezzel a kolozsvári reformátusoknak adományozta az óvári elhagyott (desertum), nem rombadőlt templomot. Ez oklevélben az érdekel minket, hogy a templom szomszédjában levő iskolát „Kolozsvár iskolájának“ nevezi.

Ugyanott van meg A. 2. jegy alatt az 1611. oct. 18-diki oklevele, melyben ismét „Kolozsvár iskolája“ szerepel.

Ugyanott olvasható Nro 1. (14.) sz. a. Báthori Gábor fejedelemnek Nagyszebenben 1610. dec. 21-én kelt adománylevele, melylyel a kolozsvári iskola igaz hitet valló növendékeinek, kiket közönségesen calvinistáknak neveznek, adományozza Kolozsvár összes tízedjövedelmének teljes fele részét borból, tiszta őszi buzából, árpából, zabból, kölesből, lenből, lencséből, mákból, babból, kenderből, alakorból, bárányokból, méhekből, általában a földből termő, Kolozsvár határán és hegyein tízedelni szokott terményekből, melyeket Gyalu várába szoktak beszedni, összegyűjteni és pedig bér nélkül.*

A 33. jegyzet kiegészítésére szolgálnak a következők:

1. Bethlen Gábor 1617. ápr. 28-án Gyulafehérvárt kiadott oklevelében azt állapítja meg, hogy a kolozsvári iskola épü-

* Méhes Sámuel, a mint a 32. j.-ből látszik, 1610. dec. 10-ről írja ez oklevél keltét.

letire és abban való jó indulatu ifjaknak rendelt háromszáz frtot a harminczad jövedelméből nem két alkalommal, hanem egyszer és pedig Sztgyörgy napján adják ki.*

Bethlen Gábor ugyanott és ugyanaz napon egy oklevélben rendelkezik a harminczad 300 magyar frtjának Sztgyörgy napján kiadásáról és a tized egy quártájának kiadásáról. Ez oklevél arról nevezetes, hogy az intézetet határozottan „kolozsvári ev. ref. gymnasium“-nak nevezi s a megnevezett tized- és harminczadjövedelmet kizárólag az iskolának rendeli. Az adományt azzal az indoklással teszi, hogy Erdélyben az utóbbi zavaros viszonyok közt nemcsak a bölcse, hanem a közepesen tanult emberek száma is nagyon megapadt.**

2. A Bethlen Gábor 1625. évi oklevele Nagyváradon kelt szept. 3-án. Eredetije a kolozsvári egyházközség levéltárában No. 10. (B. 5.) alatt található. Megerősíti ebben a quartat és a harminczad 300 frtját; úgy tünteti föl, hogy ennyit adott és ezt adta Báthori Gábor. Megkülönböztetve kifejti, hogy e jövedelmeket a lelkészeknek, rectoroknak, kántoroknak, tanulóknak, más egyházi szolgáltnak adja, valamint a templomnak, iskolának, lelkészlakásoknak építésére, fentartására. Első sorban a lelkészek, rectorok, kántorok, tanulók fizetésére kell fordítani. A maradékot, ha lesz, jó tehetségű, németországi vagy más külföldi egyetemekre theologia tanulása végett menő ifjaknak kell adni.***

Adományozza továbbá Kolozsvár harminczadának teljes bérjövedelmét az igaz hitet vallók egyházi szolgáltnak azzal a limitációval, hogy a fennebb említett tized és bérjövedelem pénzüsszegének egyik teljes harmada a lelkészeknek, másik harmada az iskola rectorának, harmadik harmada pedig a kolozsvári iskola növendékeinek jusson, egyenlően felosztva.

A záradékban az is ki van emelve, hogy a lelkészek

* Eredetije a kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában No. 6. (B. 4.)

** Az eredeti oklevél a kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában No. 6. (B. 3.)

*** Az eredeti oklevél a kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában No. 10. (B. 5.)

és a rector mellett a jelenleg felállított kolozsvári iskola növendékeinek tette a fejedelem az alapítványt.

3. I. Rákóczy Gy. Kolozsvárt, 1623. szept. 6-án kelt oklevelének bevezetésében azt mondja, hogy Báthori Gábor a tizednek teljes egy negyedét „totalem et integram unam *Quartam*” adományozta. A harminczadról pedig azt mondja, hogy a Kolozsvár lakóitól befolyó harminczad jövedelméből 900 magyar frtot rendelt a lelkészek, rectorok, iskola, kántorok, segélyezett tanulók s más egyházi tisztviselők számára.

Rákóczy is megerősíti ugyan ezt az egy quartat azzal a kiegészítéssel, hogy nemcsak bárányokból, hanem juhokból és disznókból is kell adni tizedet. A harminczad kiszolgáltatását úgy szabályozza, hogy 450 frtot Szentgyörgy, 450 frtot Szent Mihály napján fizessenek ki.*

Ha marad valami a jövedelemből, tehetséges, szép reménységre jogosító oly ifjak segítségére kell adni, kik Németországba mennek tanulmányaik bővítése végett.

* Eredetije a kolozsvári ev. ref. egyh. község líban. B. 8. (20.) Ez egészen másolata a Brandenburgi K. 1630. jul. 2-ik adom. levelének. Csak azzal bővítették, hogy a maradékot külföldre menő ifjaknak kell adni.

3. Tanügy és a tanítók.

1608—1656-ig.

A collegium alapítására, a fennmaradását biztosító intézkedésekre vonatkozó adataink hézagosak ugyan, de legalább biztos adatok. A tanítás ügyére azonban még ennyi és ilyen adatunk sincs. Csak töredékeket mutathatunk, Fekete Mihály szorgalmas kutatásai alapján, azon egyénekről, kik az Óvári iskolában mint tanítók működtek.

Még nincs kiderítve, hogy Huszti András munkája mellé miféle forrásokból készítette Pataki Sámuel dr tanárunk a kéziratban hagyott kiegészítéseket, melyek szerint az óvári iskolában működtek Bihari Benedek, Tályai Márton, Váradi P. János, Tolnai János, Szőlősi István, Mogyorósi Elek, Bátai György, Porcsalmi András, Colomannus és Sikó.

Az 1620 előtt működött tanítókra vonatkozó följegyzések nincsenek. Az első tehát BIHARI BENEDEK. Ha ő az, a kinek neve a heidelbergi egyetemen tanult magyar ifjak névsorában, 1620 januar. 25-én, mint Benediktus Pastoris Bihari³⁹ fordul elé, akkor az ő működésének kezdete legkorábban 1620 őszére tehető. Egyébként csak annyi emlék maradt fenn róla, hogy 1622-ben, Bethlen Gábor első feleségének, Károli Zsuzsánnának temetése alkalmával, mint a kolozsvári iskola rectora, terjedelmes latin versben dicsőítette az elhunyt fejedelemnő érdemeit. Arra nincs adat, hogy meddig volt az iskola rectora.

2 TÁLYAI MÁRTON. Működésének sem kezdetét, sem végét nem lehet megállapítani. Haller Gábor naplójából⁴⁰ is csak annyit tudunk meg róla, hogy 1630 nov. 22-én érkezett az Odera mellett levő frankfurti académiára Uzoni Boldizsárral; továbbá, hogy 1632 maj. 1-én Leydában volt, itt egy évnél tovább folytatta tanulását s ugyanitt egy terjedelmesebb latin

³⁹ Sárospataki Füz. 1862. VI. füz. 563. l.

⁴⁰ Erdélyi történelmi adatok. IV. 1—111. l.

munkát bocsátott közre, melyben az unitariusokkal vitáz a Szt. Háromság tárgyában (Lugd. Batar. 1634).⁴¹

3. VÁRADI P. JÁNOSRÓL semmi adat sincs.

4. TOLNAI JÁNOS. Fekete Mihály Tolnaira is Haller G. naplóját használja: „1631. okt. 26. Leyda. Jöttek magyarok ketten fel, Tholnai János kolozsvári mester ennekelőtte és Meggyyesi István. E naplóban említve látjuk nevét még 1632-ben márcz. 25-én is.” Fekete Mihály azt hiszi, hogy ez az a Tolnai, kit Magyarországon a puritanismus terjesztésével vádoltak s a ki sárospataki tanár lett.

5. SZÓLÓSI ISTVÁNRÓL nincsenek adatok.

6. MOGYORÓSI ELEK. Bod Péter szerint itthon Gyulafehérvárt, külföldön 1639-től Franekerában tanult.⁴² Hazatérése után a kolozsvári ecclesiában pap, az iskolában professor lett. „Panoplia Christiana, verae fidei hostibus opposita” stb. című munkáját még Franekerában, 1641-ben adta ki. Működése tehát ezutánra esik.

7. BATAI GYÖRGY. Róla is Bod Péter jegyzett föl adatokat: „tanult Franekerában 1652. eszt. ... Erdélybe jöven a kolozsvári iskolába rectornak tétetett. Mely hivatalát felváltotta a kolozsvári papsággal.⁴³ Kolozsvárról 1665 előtt távozott el. Papnak választották Zilahon, hol meghalt 1672-ben.

⁴¹ Bod P. Athenas; Benkő Transsilv. II. 412. l. MART. TÁLYAI Hujus, in curriculo Studiorum Transsilvanico adhuc agentis, in manus inciderant, PAULI CSANÁDI, Professoris famigerati Unitariorum Claudiopolitani, *Responsiones* ad Argumenta, quibus dogma de SS. Trinitate superstruitur, A. 1620 exaratae. Eas secum in Bataviam ductas, confutavit, in Libello, quem inscripsit: Anatome Samosatensis. Lugd. Bat. 1634. 8. — Zoványi Jenő: Protestáns Szemle I. 187. l. — Fegyverneki Izsák: Enchiridii locorum communium theologicorum cz. munkájának címlapja előtti levelén saját kezével ezt a bejegyzést tette: „Jehova est protector vitae meae atque illuminatio Martini Thalyai Anno 1626. Cal. Septembr. . . . — Könyvtárunk 8859. sz. példányán.

⁴² Történelmi Tár. 1886. 605. l. — Lásd Vedelius. Collegium Hungaricum. Franekeræ. 1640. 12 r. Disp. XI., XXVI., XXXV., XLVIII.

⁴³ Bod Péter: Magyar Athenas 29. l. Az Apáczai Album 47. levelén ezt a följegyzést találtam róla: „Rever. ac. Clariss. Vir plae memoriae GEOR. BATHAI Scholae Orth. Claud. Rector, post Orth. Eccleae ibidem Pastor, tandem Eccleae Zilaisensis Antistes, dum cognosceret sui dissolu-

(Magyarósi István: A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története. 122. l.)

8. PORCSALMI ANDRÁS. Fekete M. kutatásai szerint Szathmártól búcsút vett 1637 júl. 7-én; Fehérvárra érkezett ugyanazon hó 15-én; az alumnusok közé bevették 1638 jan. 28-án.

tionem instare, legavit in rationem Scholae Orth. Claud. hos subsequentes libros. . . Következnek a könyvek nevei.

E följegyzés 1668 körül történt.

A franekeri egyetemen tanult magyarok közt 1644. okt. 18-án előfordul „Georgius Bathay“. Történelmi Tár. 1886. 606. l. U. itt a 608. lapon 1650. oct. 1-re be van jegyezve „Georgius Palyi“. — A közlő, Hellebrant Árpád, Bod Péterre hivatkozva, ezt tartja Batai Györgynek. — A név leírásából az előbbi tartom az igazi Batainak.

Föltevésemben megerősít a Medgyesi Pál levele, melyet Ecsedről 1649. decz. 9-én írt Rákóczi Zsigmondnak. Ebben tudatja, hogy „az Presbyterium felől való íráskamat elvégeztem, s le is hoztam volna az Nagyságod olvasására“ . . . „Rettenetes dolog, mint megzavarták püspök és Csulai uramék Várad Miklós által (kinél perditissimum persecutorem a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben) az kolozsvári szép Ecclesiát; Bisterfeldius uramtul fogja Nagyságod legigazabban megérteni. Az szegény Tsaholczi uramot is (noha subscribált az veszett Canonoknak) de ugyan kitudták Kolozsvárrul s ama botránkoztató Apostátát, Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni: ha Isten le nem vetette eddig itt. Azon vannak minden mesterséggel, hogy valakiket Presbyterialisok sententiasoknak tudnak lenni, Erdélyből quae sitis sub praetextibus mind kigyomlálják, meg is lesz majd.“ Erd. Prot. Közl. 1876. 321. l. A m. k. kamarai levéltárból közli Szilágyi Sándor.

Mínthogy e levél 1649. végén szól Batai Györgyről, az a Batai ez, a ki 1644-ben már a franekeri akademián volt s talán azért alkalmazták először ez iskolához, mert — nem tudom még mi okból — apostata hírében állott.

Debreczeni János a többiek között Batainak és Porcsalmi Andrásnak is ajánlja „Disputationis theologiae anti-Socinianae, de existentia Christi aeterna, pars secunda“ című értekezését, mely megjelent Franekerában 1665-ben.

Fia, Batai György, kolozsvári pap volt (Bod P. 30. l.). A kolozsmonostori ev. ref. eccl. jkve szerint (mely a kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában van) 1696-ban kolozsvári papok voltak: Batai György és Csepregi Turkovics Mihály.

A mi tanárunknak két könyve jelent meg Szebenben 1666-ban (Lelki próbakö és Választottak tárgya. Régi Mkt. 434. l.). Ezeknek címlapjából és előszavából tudjuk meg, hogy 1665. június 21-én már zilahi predikátor.

1642. febr. 15-én még Gyulafehérvárt van. Ekkor fejezi be „*Elementa oratoriae*” című kéziratát. Tehát csak ezután kezdhetette meg tanítását a kolozsvári iskolában, hol 26 évig működött. 1667-ben kolozsvári pap lett; 1677-től kezdve kolozs-kalotai esperes volt. Meghalt 1680-ban.

9. COLOMANNUS azaz IGAZ KÁLMÁN. A franekeri, utrechti és harderwyki egyetemeket látogatta. Huszti András Colomannusról és Sikórol semmit sem tud. Fekete Mihály szerint kolozsvári származású, 1651-ben az utrechti egyetemen volt, Colomannus Justus név alatt Nimethi István akadémiai „*De visione Dei per essentiam*” című disputatiojához üdvözlő verset csatolt, zsidó nyelven.⁴⁴

Tóth Ferencz szerint kolozsvári Igaz Kálmán jelen volt 1660-ban a nagyváradi várfeladásnál.⁴⁵ Szalárdi emlékiratában is előfordul a neve.⁴⁶

Benkő szerint Colomannus Igaz Claudiopolitanus székelly-udvarhelyi pap és az udvarhelyi egyházmegye esperese volt.⁴⁷

Lengyel Istvánné levéltárában láttam egy levelet Veresmarti Gáspártól a fejedelemhez, Kolozsvárról 1661. április 28-ról keltezve, melyben az udvarhelyi papok viszálykodását írja le s végül jelzi, hogy egy becsületes atyafiát rendeltek oda. Igaz Kálmánnak híják. Kéri a fejedelmet, méltóztassék megparancsolni a sófalvi kamaraispánnak, hogy az előbbi mostani tanítónak fizesse ki a *salariumot*.

Mindezekből nem tűnik ugyan ki egészen világosan, hogy Igaz Kálmán a kolozsvári iskolában tanított, de bizonyos az, hogy kolozsvári származású. Itt működését valószínűvé teszi

⁴⁴ Nimethi István értekezése megvan könyvtárunkban. — Igaz Kálmán 1646. jun. 30-án a franekeri egyetemre iratkozik, Hellebrant Árpád „Colomannus Igar Claudiopolitanus” névvel jegyzi. Az r betű valószínűleg tévedés. — Történelmi Tár. 1886. 607. l. „Colomannus Justus, Hung. Transylvanus” az utrechti egyetem tanulóinak közé 1647-ben van bejegyezve. Prot. Közl. 1885. 213. l. — 1648. szept. 29-én a harderwyki egyetem magyar tanulóinak közt találjuk. Irodalomtört. Közl. I. 433. l. — Ez nem akadályozta őt, hogy 1651-ben ismét Utrechtben legyen.

⁴⁵ Tóth F.: Tiszántúli ref. püspökök élete. 130 l.

⁴⁶ Széchy K.: Gr. Zrínyi M. II. 102. l.

⁴⁷ Benkő: Transsilv. II. 574. l.

származása; Husztinak a za czélzása, hogy Porcsalmi Andrásnak társa volt, továbbá az a körülmény, hogy Veresmarti Gáspár Kolozsvárról, mint személyesen ismert érdemes embert küldötte Udvarhelyre, hol később esperes lett. Kolozsvári tanítóskodása 1652—1656 körül folyhatott, mert az Apáczai-Albumba sem az első, sem a későbbi tanítók közt nincs följegyezve neve.

10. SIKÓ B. JÁNOS. Bethlen Miklós Önéletírásában 1654-ről ez van írva: „a mi scholánk az óvári templom mellett volt, egy SIKÓ MIHÁLY akadémikus és egy honn tanult, de igen tudós és jámbor istenfélő Porcsalmi András nevű mesterek valának benne.“ 1647-ben a franekeri magyar tanulók közt találjuk. (Történelmi T. 1886. 607. l.)⁴⁸ Bod Péter székely származásának mondja s Igaz Kálmán külföldi útitársának. A franekeri egyetemen Cloppenburg alatt Bidellus ellen „de deitate Spiritus sancti“ czím alatt disputatiót adott ki, azután kolozsvári professornak hívták meg; hogy mikor vált meg hivatalától, nem lehet tudni.⁴⁹

Fekete Mihály a *Mihály* nevet tévedésnek tartja, mert az utrechti egyetem tanulói között Sikó János névre talált 1649—1651-ig. „Problemata aliquot de Sriptura cz. hittani vitatkozását ajánlja atyjának Sikó B. Istvánnak ilyefalvi pap és sepsi ehmegyei esperesnek, Fogarasi K. Ferencz gyulafehérvári papnak és Csaholczy P. János a fehérv. coll. rectorának 1651-ben Disp. theol. „De afflictionibus“ Hoornbeck alatt. Ugyanezen Sikó tartott még négy disputatiót Franeke-rában 1653-ban Cloppenburg alatt.

Lehet, hogy éppen 1653-ban foglalta el tanári állását Sikó Kolozsvárt. Apáczai 1653. novemberében tartott gyulafehérvári beköszöntőjében (De studio sapientiae. 42. l.) őt is megemlíti.⁵⁰

Levéltárunkban nincs semmi adat a tanításról, tantárgyakról. E korszak emlékirói sem terjeszkednek ki a tanügyre.

⁴⁸ 1648-ban az utrechti egyetem magyar tanulói közé van jegyezve B. Sikó János, Transylvanus név alatt (Prot. Közl. 1885. 213. l.). Mint-hogy Igaz Kálmán már itt volt, Bod Péter helyesen nevezte Sikót Igaz Kálmán külföldi útitársának.

⁴⁹ Bod P.: Historia Hung. Eccl. 419. l.

⁵⁰ Fekete M. 27—28. l.

Még következtetésre sem nyílik alkalom, habár ezek csekély értékűek. Csupán azt sejtethetjük, hogy Porcsalmi András a felsőbb osztályokban, a theológiát és philosophiát, a gyulafehérvári tanárok előadása szerint tanította. Ezeket többnyire sajátkezűleg másolta s valószínűleg ezek nyomán tanított. Ilyenek: 1. „*Usus praecipuarum Encyclopaediae partium*“, melynek végére ezt jegyezte: „Haec ex ore viri rev. ac. clar. dni Johannis Henrici Alstedii SS. Theologiae in illustri coll. Albensi professoris primarii; qui spiritum suum 1638. die ultima nov. expiravit. Excepi eodem 1638 anno.“

2. A „*Tribunal philosophiae practicae*“, végén „Anno 1638. 12. kal. martii scriptum per And. Por. Exhibit. per clar. D. Joh. Henr. Bisterf. prof. Alb. celeb.“

3. Az „*Alphabetum philosophicum seu praecipua philosophiae principia*“, végén: „Authore Joh. Henr. Bisterfeldio P. A. C. 1632. Scriptorum 1639. 12. decembr.“

4. Az „*Elementa oratoriae*“ befejezése után: „Soli Deo gloria. Alb. Jul. 1642. die 15. febr.“⁵¹

Az alsóbb osztályok tantárgyairól, tanításáról ennyi adatunk sincs.

1. Rákóczy György idejéből még egy pár adatot kell följegyeznünk, mely az iskola építésére vonatkozik. Az 1635. évi április 24-től május 13-ig tartott országgyűlés XII. törvényczikke így szól:

„Noha kegyelmes urunk érezzük szegénységünknek sokrendbéli fogyatkozásait: mindazonáltal, hogy az végházaknak és collegiumnak építésére is Nagyságod jobb módjával elérkezheessenek, ígírünk Nagyságodnak kapu szám után minden egy kaputól egy-egy forintot az adóval együtt két renden, felét a Sz. György napival, felét a Sz. Mihály napival beszolgáltatni. Az partiumbéli uraink is hasonlóképpen megígírják az egy-egy forintot. Nagyságodnak könyörögünk, legyen contentus véle.“⁵²

Ugyanezen év utolsó napján pedig megerősítette a fejedelem a kolozsvári ev. ref. egyházat és iskolát a dézma-negyed élvezetében.

⁵¹ Fekete M. 26. l.

⁵² Erdélyi Orszgy. Eml. IX. 316.

Az 1638. évi április 23-tól május 16-ig tartott országgyűlés II. törvényczikke megint az iskolaépítésére vonatkozik részben s így hangzik:

„Az mint az kolozsvári Farkas utszában lévő templomnak építését ennek előtte in anno 1622. elvégeztük volt országúl, három nemzetül, körül articululus is extál, ugyanazon articulust, kegyelmes urunk, mostan is omni sui parte approbáljuk és ratificaljuk, hogy Nagyságod, isten segítségét adván, azon templomot cum ejusdem appertinentiis renováltassa, annak régi fundusán scholákat, papoknak való házakat építtessen, Nagyságod kegyelmes tetszéséből végeztük és concludáltuk.“⁵³

Az iskola építése nem kezdődött el hamar, mert Rákóczy a templomot kívánta előbb fölépíttetni. Ezt 1638-ban kezdte meg. 1640-ben küldött követtséget Lengyelországba és a curlandi herczeghez építő mesterekért, a templom boltívének befejezése végett. Utasítja követét, hogy kérjen „igen igen főmester kőmívest, ki boltokat mesterségesen szélesen tudna építeni.“

„Niklaziust is találja meg, (Danczkában) kérvén ő keglmét is az mesteremberek szerzésében legyen segítségel, s kíváltképpen a kőműveseknek, mivel Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen, az jezsuiták bírtak, de már az ország constitutiojából az minekünk conferáltatott, holott mi már egy collegiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat. Vagyon is két esztendeje, hogy rajta munkáldtatunk s munkáját már annyira végben vitték, boltozni kellene, de mivel 11 öl az szélessége, s az előtt is boltra volt az templom éppen, kit mi is úgy akarunk megépíttetni, s jó kőműves kellene; azért szerezze ő kegyelme, jó fizetése lészen.“⁵⁴

A templom fölépítéséről, befejezéséről, fölszenteléséről megemlékezik Szalárdi,⁵⁵ de az utóbbi tényről nem elég pontosan, mert a fölszentelést 1647. jun. 10-re teszi; ellenben

⁵³ Erd. Ogy. Eml. X. 137 l.

⁵⁴ Erd. Ogy. Eml. X. k. 296. l. — Jakab E.: Kolozsvár története II. 641. l.

⁵⁵ Újabb Nemzeti Könyvtár II. foly. 227. l.

Haller Gábor, mint szemtanú, 1642. karácson tájára helyezi. Mindenesetre derekasan kellett dolgozni, hogy e munkát két év alatt elvégezzék.

A collegium építéséről szintén megemlékezik Szalárdi, így szólván: „Ugyan az egyház mellett, ugyanazon fejedelem fundalásából és segítségéből, fundamentomál az ott levő iskola is építettett vala.“ . . . de befejezését nem jelöli meg.

Azt hiszem, hogy Szalárdi krónikájában itt hézag van s az imént felhozott megjegyzés II. Rákóczi Györgyre vonatkozik, mert I. Rákóczy Györgyöt a templomépítés befejezése után hadjáratai foglalták el, jövedelmeit is ezek emésztették föl, az óvári iskolából való átköltözés nem történt volna nyolcz-tíz évvel azután. A hosszas várakozás után még az is szerencse volt, hogy II. Rákóczi György uralkodása első felében segítette befejezéshez az iskola épületét.

* * *

Iskolánk működését, az első időszakban, homály fedi, de a fennmaradását biztosító legfőbb intézkedéseket biztosan ismerjük s meglelégedéssel, hálaérzéssel tekintünk azon korszakra, melyben az egyházunkhoz tartozott nemzeti fejedelmek, az ország rendeivel alkotott törvénycikkekben biztosították alkotásaik fennmaradását. Nem a fejedelmek pusztja, kegyelmi ténye volt ez, hanem a nemzet, az ország akaratának, felvilágosodottságának kifejezése. Olyan alkotás, melyet a századok viharai sem dönthettek meg.

Magyarországon páratlan is a maga nemében. Fájdalom, hogy így van. Mert ez a körülmény taszította Magyarország tanügyét a magán érdeklődés, a felekezeti féltékenység és fejedelmek elfoglult kegyelme körébe.

II. RÉSZ.

1656-tól 1718-ig.

Kolozsvári ref. theol. fakultás
könyvtára.

1. Apáczai Cseri János, collegiumunk első tanára.*

Apáczai működése, magában véve külön áll. Kora nem értette meg lelkének legértékesebb eszméit; rövid élete nem volt elég arra, hogy a nemzeti nevelés érdekében megkezdett harcot diadalmasan végigküzdje s szilárd alapokat rakjon le kitűzött céljai elérésére.

Apáczai a porból emelkedett föl. A Csere nevű családból származott, Apácán született 1625-ben. Senki semmit sem tud apjáról, anyjáról, ő maga sem szól róluk; ez igazolja azt a szájhagyományt, hogy árvaságra jutott, még mielőtt eszmélni tudott volna. Ugyanezen hagyomány szerint, mikor diákok útaztak a szomszéd Nagyajta községen keresztül, Apáczai is ott volt. Este a mulató diákok énekét hallgatta az ablak alatt, sőt maga is beleénekel, gyerekes szép hangjával. A diákok behívták, megkérdezték tőle: hova való, mit csinál? Azt felelte, hogy árva gyerek s szeretne tanulni. Erre a diákok magukkal vitték az okos gyereket Kolozsvárra.⁵⁶

A hagyománynak azt a részét, hogy Kolozsvárt tanult, maga erősíti meg, midőn gyulafehérvári beköszöntőjében hálásan és büszkén emlegeti érdemes tanárait, Porcsalmi Andrást, kinek tanítását alig másfél évig hallgathatta, továbbá Igaz Kálmánt és Sikó Jánost.

Nem lehet tudni, hány éves korában került Kolozsvárra; de így is öröm tölti el utódait azért, hogy abban az intézet-

* Körülbelül ötven év óta foglalkoznak írónk Apáczai életével. Én új és eredeti adatokkal nem bővíthetem életrajzát, de rövid összefoglalásban meg kell emlékezni róla.

⁵⁶ Gyalui Farkas: Apáczai 5. l.

ben szerezte alapismereteit Apáczai, melynek szellemi alapítója, felavatója ő volt.

A körülményeknek különös játéka következtében Porcsalmi Andrásen kívül, senkit sem tudunk biztosan megnevezni tanítói közül. Porcsalmi nem jegyezte föl, hogy kinek nyomába lépett. Bihari Benedek, 1622-ben iskolánk rectora, valószínűleg már pap volt valahol, mikor Apáczait Kolozsvárra hozták. Következtetés útján még leginkább Tállyai Márton tartható Apáczai egyik tanítójának; mert 1634-ben vagy 1635-ben tért haza külföldi útjáról s előbb kolozsvári rector volt, azután nem tudható, mikor és hova távozott valamely lelkeszi állomásra. — Váradi P. Jánosról nincs adat, Tolnai János pedig már 1631-ben eltávozott Kolozsvárról külföldre; azután nincs többé szó visszatértéről. — Talán megkezdte működését, Apáczai ittléte alatt, Mogyorósi Elek is 1642. táján; de valószínűleg az alsóbb osztályokban tanított.

Ha fölteszük, hogy Apáczai mind a hat osztályt nálunk tanulta, 1637. őszén kellett kezdenie, 12 éves korában. Így végezhetie be 1642—3-ban tanulmányait Kolozsvárt, 18 éves korában.

17—18 éves lehetett Apáczai, mikor szorgalmas ifjúként Porcsalmi András vezetése alá került, ki gyulafehérvári tanárai kézíratos tankönyveit lemásolta, mielőtt Kolozsvárra jött; de Apáczai dicsérő megemlékezéséből látjuk, hogy nemcsak szorgalmát, nemcsak a betűket hozta át, hanem a tanítónak legszükségesebb tulajdonságot is: tanítványai iránt való ragaszkodását, meleg szeretetét is, mely különösen abban nyilvánult, hogy lelkesen dicsőítette előttük a tudományok hasznát, sőt Apáczait házához is hívta „nyájas társalkodásra“, kézíratait megmutogatta neki s példája követésére ösztönözte.

Mily szerencsés, mily szép gondolat a szeretett professortól, ily módon szolgálni meg a tanítvány ragaszkodását! E szikra lángot gyújtott, mely nem aludt ki többé az ifju szívében. Mestere kézíratait másolni kezdte, hogy hasznára fordíthassa. A mit Kolozsvárt kezdett, folytatta Gyulafehérvárt, a Bethlen collegiumban, hova 1643 őszén ment, a felsőbb tudományok hallgatása végett.

Ahhoz a kútforráshoz jutott, melyből Porcsalmi merített,

hol Bisterfeld Henrik János és elődei azt tanították, hogy a Szt-írás magyarázásához csak annak lehet szerencséje, a ki némileg részes minden tudománynak ismeretében, hol Bisterfeld büszkén mondogatta tanítványai előtt, — s Apáczai szerint igazán mondhatta, — hogy ő már tizenhat esztendő korában az Alstedius tudománytárkönyvének foglalatját úgy tudta, hogy könyv nélkül el is mondhatta. Ettől lelkesítve Apáczai is neki fektűt Alstedius nagy tudománykönyvének, olvasta elejétől végig, bő kivonatot készített belőle, bár teste, lelke elfáradt belé. — Ilyen minden tudományokra kiterjedő — encyklopaedikus — tanuláshoz járult a hasonló irányú tanítás, mely a mohó szorgalmú, lelkes, de testi szervezeteben gyenge ifjút, kétszer kényszerítette tanulmányai megszakítására Gyulafehérvárt. — Öt évi küzdelmes tanulás alatt nemcsak tanárai, hanem Gelei Katona István püspök szeretetét is megnyerte. Ennek köszönhető a segílyt, melylyel a hollandi egyetemekre indult.⁵⁷ Egyenesen a franekeri egyetemre ment s beíratkozott 1648. július 22-én.⁵⁸ Kevés idő múlva, 1648. szeptember 5-én, már a leydeni egyetem theologus hallgatói közé lépett.⁵⁹ — 1650/51-ben az utrechti magyar tanulók közé látjuk bejegyezve.⁶⁰ Itt 1650. márcz. 23. és 27-én akadémiái vitatkozást állott ki Voetius elnöklete alatt. (Értekezésének czime: Disputatio de Introductione ad philologiam sacram.)⁶¹ Nehány nap múlva, 1651. április 3-án, már harderwyki egyetemi hallgató, április 22-én kiadja nyomtatásban „Disputatio theologica inangularis de primi hominis apostasia“ cz. értekezését a theologiai tudorság elnyeréseért; április 26-án történí meg tudorrá avatása, mely azért lehetett ünnepélyesebb, mert az 1648-ban alapított harderwiki egyetemen Apáczai felavatása volt az első.⁶² — Nyugtalan lelke itt sem engedi pihenni, ismét Leydenbe megy, megvásárolja Calepinus kilencz nyelvű szótárát s följegyzí táblájára, hogy

⁵⁷ A fennebbi adatokat a Magyar Encyclopaedia előszavából vettem.

⁵⁸ Hellebrant A.: Történelmi Tár. 1886. 608. l.

⁵⁹ Gyalui: Apáczai 6. l.

⁶⁰ Prot. Közl. 1885. 213. l. — Gyalui: U. o. 6. l.

⁶¹ Gyalui: U. o. 6. l.

⁶² Gyalui: U. o. 7., 32., 33. l.

2 imper. tall. és 20 stif-en vette 1651. május 24-én.⁶³ — A tájékozó nyomok ezután ismét Utrechtbe vezetnek. 1651. szeptember 30-án tartotta esküvőjét az utrechti Katalin-templomban der Maet Aletta utrechti hajadonnal.⁶⁴

Apáczai feleségének családjáról nem lehetett biztosan megtudni semmit; tehát azt sem tudhatjuk, hogy járult-e valamivel Apáczai életfentartásához; de járulnia kellett, mert házassága után majdnem 2 évig maradt Apáczai külföldön s valószínűleg állandóan Utrechtben. Költségeit alig fedezhette a honi segély s bizonyára nem jutott volna belőle az Encyklopaedia nyomtatására.

Öt évig volt külföldön, 1653 aug. 29-én érkezett Gyulafehérvárra; nov. 2-án már megkapta kinevezését a gyulafehérvári collegiumhoz, hol logikát, rhetorikát és görög nyelvet tanított.

Minden jel arra mutat, hogy a 28 éves, sokat tanult, világot látott ifju nagy lelkesedéssel fogott munkájához; tanítványaiban is fölkelte a lelkesedést nemcsak tantárgyai, hanem saját személye iránt is. Megszerette őt Kereszturi Pál is, a fejedelem udvari lelkésze, ki, Bethlen Miklós szerint, fiának hívta s ritka ebédje volt nála nélkül. — A kik életéről írtak eddig, azt következtetik, hogy népszerűségével felébresztette tanártársa, Basire Izsák, irigységét, ki alkalmat, ürügyet keresett Apáczai megtámadására. Ürügyül azt ragadta meg, hogy Apáczai presbyterianus tanokat hirdet; de csak gyanúsította, mert sem akkor nem volt, sem azóta nem került elé Apáczai-nak oly értekezése vagy munkája, melyből rá lehetett volna bizonyítani presbyterianus voltát. Még az „Oratio de studio sapientiae“ „beszéd a bölcsesség tanulásáról“ sem szolgálhatott alapul, melyet 1654. januarius 11-én tartott; mert ebben nem csupán a presbyterianus eivék kiváló, magyar hirdetőiről, hanem a katolikus és unitarius kiváló egyházi írókról is megemlékezik; de felekezeti és hittani vonatkozás nélkül; csak tiszteletét fejezte ki szellemi nagyságuk iránt. —

⁶³ E könyv Apáczai halála után Porcsalmlé, azután könyvtárunké lett. Most 1064. kt sz. a. van.

⁶⁴ Gyalui: Apáczai 8. l.

Mikor II. Rákóczi György fejedelem előtt vitára került a sor, Apáczai nyíltan kimondta: „igenis presbyterianus vagyok“.

De nem az volt a főczél, hogy Basire bizonyítsa Apáczai presbyterianus voltát, hanem az, hogy Apáczai independens, vagy az lesz. Erre már hiában mondta Apáczai a fejedelem előtt, hogy „Én magam sohasem voltam independens, most sem vagyok, nem is leszek soha az“; mert a fejedelem csak annyit válaszolt: „A presbyterianismus út az independentismushoz“. Ez megpecsételte Apáczai sorsát. Gyulafehérvárról távoznia kellett.

Basirenak sikerült elhitetni, már előlegesen a fejedelemmel, hogy a presbyterianus elvek az independens elvekre vezetnek, ezek pedig oly forradalmat idéznek elé, mint Angliában, hol a királyt lefejezték. — De kiderült a vita után, hogy Apáczainak nem hitelvei miatt kellett távoznia, hanem Basire személyes boszúja miatt; mert ha való és igaz volt veszedelmes presbyterianus volta, miért kínálták Apáczainak a kézdivásárhelyi, enyedi papságot, a marosvásárhelyi rector-ságot? Talán e helyeken nem volt volna presbyterianus tanítása, igehirdetése veszélyes? — Basire szabadulni akart tőle. Célját elérte. Gyulafehérvár elvesztette a XVII. század leg-lelkesebb, legmagyarabb tanárát — — — Kolozsvár pedig megnyerte.

2. Apáczai Kolozsvárt.

1656. november 20-án, II. Rákóczi György fejedelem parancsából vette át az ujonnan épített kolozsvári collegium igazgatását. E napon tartotta híres megnyitó beszédét „Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt azok a magyaroknál elpusztult állapotban vannak“.

Mély felki meggyőződéssel hirdeti, hogy az egyes emberre, a társadalomra, az egyházra és hazára legfontosabb, leg-szükségesebb az iskola. Elemi és középiskola van ugyan Magyarországon, ha nem is elég, nem is tökéletes, de nincsenek felső iskolák, egyetemek; a külföldre szorúlunk, de abban sincs köszönet, ha valaki külföldön sok ismeretet, tudós címet nyer, mert itthon lenézik. Akadémiák kellené-

nek nekünk, hogy a világiak is szerezzenek tudományt, bölcseséget; szerezzék meg a tudomány, bölcsesség szeretetét s ezekkel fölfegyverkezve álljanak az ország kormányrudjához. — Tovább ezt mondja: „ha bölcsesség az istenek adománya és találmánya, az isteneknek irántunk semmi barátsága, hozzánk semmi köze nincs, mert hiszen innét majdnem teljesen száműzve van a bölcsesség. Ha a bölcsesség a tudományok anyja, nálunk nincsenek tudományok; ha a bölcsesség neveli az embereket az istenek tiszteletére, igazságságra, mértékletességre és bátorságra, nem csoda, ha Magyar- és Erdélyország istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele“. — E barbar állapot négy mérges forrásból ered. 1. A tanulók nagyobb része inkább teherhordásra és szántásra született, mint tudományokra és művészetekre; jobbágyi állapotból, testi nyomorúságtól féltökben menekültek az iskolák oltáraihoz. — 2. A második kútfő a tanítóké. „Mert ugyan hány van az iskola-mesterek közt, kik isten hívására, a tanítói s nem egyházi pályára érezve hajlamot, ez elhivatásnak szentelték magukat?“ Ha kaptak tanítói állást, figyelmezők a zsirosabb papi állásokra irányul, nem gondolnak annak megtanulására, a mit tanítaniuk kell. Ha papi állásra jutottak, hozzájuk hasonlók foglalják el tanítói állásukat, ugyanazon eredménnyel, sőt néha azt is elrontják, új tanítási kísérleteikkel, a mit esetleg elődeik építettek.

3. A harmadik forrást az egyházi férfiak nyitják meg. Nem mindnyájan, de mégis a nagy többség. Ezek azok, kik megpróbálják a hajlékony és hiszékeny ifjúságot rábeszélni titkon vagy még nyíltan is, hogy a philosophia vagy philologia tanulására irányuló törekvése hiábavaló. Szerintük az iskola külső vagy belső javítása felesleges, eddig is elvoltak e nélkül. Az iskolamestereket lenézik s úgy felfuvalkodnak tudományuk és szentségük véleményében, hogy a tudós tanítókat, második szüleiket megvetik és az isteni és emberi törvények ellenére magukat eleikbe helyezik.

4. Nyomorúságaink negyedik kútfeje a felügyelők és curatorok részéről származó forrásból fakad; mert a legtöbb curator alig ment túl a grammatica elemein. Van közöttük

kivétel. De a nagyobb rész előtt hiában állítják a felsőbb tudományokra figyelmes igazgatók, hogy az etymologia, syntaxis, poësis és rhetorika tanítására segédtanítók kellenek; azt a feleletet kapják tőlük, hogy ezeknek nem lesz akkor dolguk; mintha az egész theologia, philosophia és philologia csak annyi volna, mint a grammatica és rhetorika.

Legtöbbször azt hiszik, mintha eleget tettek volna az isten dicsősége előmozdítására, ha három, vagy ha a jövedelem engedi, négy prédikátort hozattak; pedig az iskola az alapja nemcsak az egyháznak, de az államnak is; mert az iskolák a papok magvető helyei.

Végül kijelenti, hogy gyűlöli az aluszékonytságot, melyben eltemetve látja az iskolák legtöbb curatorát. Ezt az egyetlen auditoriumot sem lehetett elég jól helyreállítani az egész évben, hol akár ünnepélyes beszédet, akár közvizsgálatot, akár nyilvános vitafestélyt lehetne tartani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem? Hol vannak a lakószobák?

A beszéd végén fordulat áll be. Mintha Apáczai eddig csak a múlttól szólt volna. Engesztelőleg mondja a tanulókról, hogy már előbb szorgalmasan láttak munkához a tudományok iránti szeretetből. Az iskolamesterek is megtették kötelességöket, a mi kitér az abból, hogy istentől és az akademiáktól ünnepélyesen lévén kibocsátva a tanítói pályára, visszaútastották néhány egyház meghívását fényes papi állomásra; inkább akarták a legnagyobb küzdelmek, nyomorúságok, viszontagságok, szegénység és megvetetés között is viszontagságteljes feladatukat teljesíteni, mint állomásukat, hova isten rendelte őket, elhagyni. — És mivel a classis praeceptorok tartása nagyobb teherrel jár, mintsem maguk hordozhatnák, az egyházhoz folyamodtak. És a zavarban ezen iskolákból gyökerestül kiirtása végett, az összes classisokban és a külön iskolákban komolyan szem előtt tartandó módját a tanításnak, megfontolás után előírták. Sőt ha a harmadik pap fogadása által megakadályozva látnák azt, hogy a classis praeceptoroknak rendes fizetést adjanak, készek magokat kötelezni, hogy felváltva az egyes hetekben prédikálnak.

Az egyházi férfiakban is megvan a kegyes szándék, mely-

lyel az iskolákat eddig felkarolták, a szerencsétlen iskolatanítókat vigasztalni és a mennyire tőlük kitelik, egyedül ezek helyzetének javítására törekedni.

A curatoroktól várja az iskola, az ifjúság a támogatást, a tanulók visszaédesgetését, az idősebb testvér, az egyház reábirását, hogy az ősi javakból, melyeket majdnem egészen magának követelt, a hat praeceptor számára a fizetést rendelje ki.

Apáczai elkeseredett lelkének egyik hatalmas kitörése e beszéd; ha egész terjedelmében olvassuk, úgy találjuk, hogy az iskolák és tudományok szükséges voltáról alig lehetne több lényeges okot felhozni. — A XVII. század tanügyi állapotaról új és szomorú képet rajzol. — Majdnem kétszáz év gyakorlata igazolja Apáczai állításait. Egy-két tanár vezetése alatt több-kevesebb, papi állásra várakozó tanító alkotta a tanári testületet. Egy-két évi szárnypróbálgatás után új szárnypróbálgatás. Ez az áldatlan és gyakori változás idézte elő, hogy csak az önszorgalom hosszú gyakorlata, a véletlen jó vezetés terelhette helyes útra még a tehetséges ifjakat is a tanulásban, tehetségeik kifejtésében.

Érezte, sőt biztosan tudta, hogy nem változhatik a helyzet a legékesebb beszédre sem; rendes tanárokat nem kívánt; megelégedett, ha a hat osztálynak hat állandó tanítója lehet; sőt meg kellett elégednie, ha nem is lehetnek állandók, csak szegényes fizetésük legyen valamiképpen biztosítva. Mindkettőt követelte, de a tanítók állandósításának örömét nem érhetette meg.

A beszéd másnemű célzásairól hallgatva, megtanulhatjuk belőle, hogy a collegiumot Apáczai idejövetele előtt kezdték újból építeni. Az 1655. április 3-iki pusztító tűzvészre czélöz, mely után másfél év alatt is alig tudták oly állapotba juttatni, hogy a tanítást megkezdhessék benne.

Azt is e beszédből tudjuk meg, hogy a kolozsvári harmadik papi állomást már ekkor akarták szervezni.

Ha iskolánk kezdetét onnan akarjuk számítani, hol már tényleges tanügyi adatokat kapunk, akkor méltó joggal számíthatjuk Apáczai föllépésétől.

3. Szervezkedés Apáczai vezetése alatt.

A megelőző korszakban nem találunk adatot az iskolának osztályok szerint tagolásáról, de volt ilyen tagolás, lenni kellett. Tehát ha Apáczai hat osztályra tagolja a gymnasiumot, nem azt jelenti, hogy ő találta ki e szervezetet, hanem azt, hogy az esetleges hiányokat pótolta a gyulafehérvári collegium berendezése szerint. Ő eszközölte ki, hogy a fejedelem beleegyezésével 220 frtot (440 koronát) fordítsanak a curatorok a tanítók javadalmazására. Ebből jut a rhetorika-osztály tanítójának 100 kor., ezenkívül még 10 kor., ha a tanvezető tisztét is betölti; a poëtika-osztály tanítójának 90 kor.; a syntaxisták tanítójának 80 kor.; az etymologistákénak 70 kor.; a rudimentistákénak 50 kor.; az elementaristákénak 40 kor.

Ma nem tudjuk felfogni, miként lehetett ennyi fizetésért tanítói szolgálatot teljesíteni. Némi megnyugtató felvilágosítást csak úgy nyerhetünk, ha a későbbi idők megállapított szokásairól, életmódjáról következtetünk e korszakra s elfogadjuk, hogy a tanítók Apáczai korában is kaptak a collegiumban lakást a tanítványok közt, kaptak kenyeret s aztán meleg ételt úgy állítottak elé, ha a tanítványokkal kisebb, 7—8 tagból álló, társaságban felváltva főztek, legalább ebédet. Lehetett egyik-másik tanítónak olyan úri helyzete is, hogy valamelyik módosabb tanítványától élelmezést kapott.

Apáczainak sajátkezű följegyzéseiből tudjuk, hogy kik voltak az osztálytanítók 1657. 1658. 1659-ben.

A rhetorikában 1657. 1658. 1659-ben Csernátoni Pál.

A poetikában 1657. Kedob Gedofred Palatinus; 1658. a május 20-án választott Karácsonfalvi Zachariás; 1658. a dec. 31-én választott Dályai Ferencz; 1659. a jul. havában választott Szentgyörgyi György.

A syntaktikában 1657. Pávai János; 1658. Malaczkai Mátyás, 1658. Fogarasi Mátyás; 1659. Köpeczi János.

Az etimologia osztályban 1657. Karácsonfalvi Zakariás; 1658. Abafái András; 1658. Szathmári János; 1659. Alvinczi Péter.

A rudimentarius osztályban 1657. Dályai Mihály; 1658. Lindani János után Nimeti Márton; 1658. Vinczi Péter; 1659. Havadi Péter.

Az elementarius o.-ban 1657. Szanki András; 1658-ban K.-Vásárhelyi István; 1658. Szentgyörgyi János; 1659. Sz.-Erzsébeti György.

1659. október havától a rudimentariusok tanítója Sóváradi Mátyás.⁶⁵

A felsőbb tanfolyam munkafelosztásáról nincs feljegyzés az Albumban. Bethlen Miklós önéletrásából tudjuk, hogy a theologiát s részben a philosophiát Apáczai tanította nyilvánosan; ezenkívül magánosan, néhány kiválógatott ifjúnak, tanított arithmetica, geometriát, jogot is; sőt foglalkoztatta ezeket a földrajzzal és csillagászzal is. A felsőbb tanfolyam tárgyait nem említi Bethlen M. Ezeket valószínűleg Porcsalmi András tanította.

A Sóváradi nevének leírása volt Apáczai utolsó vonása az albumban. Utódai nem követték példáját az osztálytanítók neveinek és alkalmazásuknak följegyzésében, pedig enélkül hiányosan írhatunk a tanítás ügyéről.

Apáczai előtt a külföldi akadémiák példája lebegett, midőn az albumot megnyitotta s még a tanulók neveit is belé akarta vezetetni. De az utóbbit nem tehette meg, valószínűleg elfoglaltsága miatt. Ez az oka, hogy még a deákok névsorát sem bírjuk 1684-ig, annál kevésbbé az alsóbb osztályosokét. Csak az alumnusok hiányos névjegyzéke található meg az albumban, a későbbi időkről, 1665. tájékától kezdve.

Fájdalommal tapasztaljuk, hogy az iskola törvényeit sem vezette be az albumba Apáczai, pedig ezekből megismerhetnénk volna az ifjúság és collegium belső életét, fegyelmezését s részben tanulása módját is.

Nincs bevezetve a tanítás módjának előírása, melyre beköszöntő beszéde végén céloz, pedig mily fényt vetne ez tanügyünk akkori állapotára, Apáczainak magának is tanítási módszerére! Az albumban arról sincs följegyzés, hogy a két

⁶⁵ E névsor látható az Apáczai-Album 32. lapján — Itt említem meg, hogy ez Albumot Apáczai ajándékozta; a székfoglaló beszédet sajátkezűleg írta belé. A beszéd egy részét Erdélyi János fordította magyarra s kiadta a Budapesti Szemle Új f. V. k. 308–310. lapjain. Az egészet magyar nyelvre fordította Hegedűs István, collegiumunk tanára s kiadta 1876. évi Értesítőnkben. — Latinul kiadta Felméri L.

alsó osztályban magyar nyelven tanítottak-e? Csak a beköszöntő beszéd szövegéből lehet következtetnünk, hogy magyarul tanítottak.

Apáczai tanítása módjáról s azon tantárgyakról, melyekkel foglalkozott, Bethlen Miklós mentett meg némi tájékoztató adatokat.⁶⁶ „Minthogy Apáczai engemet még Kereszturi Pál keze alatt ismert. és minden, oda felemlített dolgaimat kit látott, kit hallott és jól tudott: tudta azt, hogy mint egy confusum chaos, úgy van az elmém, de mégis a tudománynak holmi magvai vadnak a fejemben, és talis qualis jól megértő latinitásom vagyon és az elegy-belegy materiáknak rendes formaadások jót tehet bennem, igen örült nekem, ő is optimus és charrissimus discipulus nevet adott, és mind publica professióban mind házánál in privato collegio szorgalmasan kezde tanítani. Publice atheologiában Amesiusnak a Medulláját, philosophiában a Cartesiust és Regiust tanította, privatim Ramus arithmeticáját Metius geometriáját és a jusbán Iustinianus institutioit kezdé tanítani, de mind ő, mind én szerencsétlenek lőnk kettőben igen.

I-o. tanulóársakat, mint magyarok között új tudományokra nehezen találta, kedvetlenek voltak hozzá, csaknem erővel voná reá Macskási Boldizsárt, ki azután Erdélyben tisztességes uri ember, Vadas Gábort, ki egy haszontalan ember, Köpeczi Jánost,⁶⁷ ki azután derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa, Szentgyörgyi Györgyöt,⁶⁸ ki theologiae doctor és jó predicator lett. II-o. Mikor legjobban belekapunk vala, bejövének a tatárcsádék, moldvai, havasalföldi vajdák, kozákság Erdélybe . . . Lőn szertelen bomlás . . . ez a futás volt anno 1658. juniushoz és én Kolozsvárra tanulni nem mentem, hanem in anno 1659. januáriushoz.

„Anno 1659. januáriushoz visszavőm az atyám a nagyatyám és Apáczai János keze alá Kolozsvárra sok károm és lézen-gésem után, mert kikapott az elmém lóra, kutyára, kupára . . .

⁶⁶ Gróf Bethlen Miklós Önéletrajza. I. k. 248., 250., 252. l.

^{67—68} Köpeczi János és Szentgyörgyi György valószínűleg azok, kik 1659-ben a syntaxisták és poeták tanítói voltak iskolánkban. Régen nem volt példátlan eset az, hogy a tanítók a felsőbb tanfolyamok órán is megjelenjenek.

Hozzáfogánk ismét az elhagyott leczkéinkhez, a kik megmaradánk, de nagy baja volt szegény Apáczáinak ez is: hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehattünk; két globust ugyan szépet vón a nagyatyám én számomra, ... abból a geographia és astronomiában is belé nyalintata engem Apácza: ekkor már a theológiában respondens is voltam, nevezetesen egy celebris disputációt írt vala de peccato originali, és én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia ... Unitarius professorok, papok, pápista paterrek is invitáltattak és opponáltak“.

„Kereszturi annyira készített volt, hogy a deák könyveket megértsem és sokféle scibilének magvával eltöltött; Basi-rius ha igen sokat újat nem épített is azon a fundamentomon, ugyancsak nem hagyta elpusztulni; mint a jó gazda a házát legalább fedéllel tartja s tatarozza: így cselekedett velem; Apácza pedig az elébbeni chaost rendbe vette. Az ő philosophiát az újjal conferálván, annál nagyobb világot hozott az elmémbe, úgy hogy jómra fordult a hiábavalóság-
nak is tanulása. A solida theológiát, és az Erdélyben új de legszükségesebb, a világi életre, és főember gyermekének kivált legillendőbb és gyönyörűsebb tudományokat megmutatta. A probatus authorokkal megismerkedetett és egy szóval a tudományt és könyvek olvasását úgy megszeret-
tette velem, hogy azt senki és semmi ki nem űzhette az elméből s kezemből; a világnak jó, gonosz, minden munkái között, változásai között is kívánva-kívántam tanulni valamikor lehetett, olvastam, még vadászó napjaimnak estvéjén is, kivált a bibliát; úgy conserváltam, a mennyire lehetett, két esztendő alatt, azt a kis tudománymagot, remélvén és vágyódván az akadémiákban, hogy ott Isten megszorítja s megneveli s érleli. Apácza:it azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; ha maradéka maradt volna, és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apácza:it, mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem s emlékezetét ma is becsülöm; a szörnyű tanulás, és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó

szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőilen testnek, ki kellett menni belőle, ugy tetszik ultima die anni 1659“.

Íme, mily elevenséggel ébred föl a kegyelet és nagyra-becsülés érzelme Apáczai iránt Bethlen Miklósban, a világlátott főúrban, ötven évvel az előbb öt hónapig, azután hét hónapig tartott tanítás után.

Apáczai megérdemelte, hogy emléke ily szép vonásokban legyen megörökítve. Korai halála miatt történt, hogy tanítványai háláját nem élvezhette. Már meghalt, midőn Leydenben Nadányi János „De jure et pacis“ cz. értekezését neki ajánlotta 1660. jan. 17-én.

* * *

Apáczai följegyzéseiből tudjuk, hogy Csernátoni Pál az iskolai tanács jegyzője volt. Fájdalom, egy vonás sem maradt ezen kor jegyzőkönyveiből! Az egyházközség levéltárában sincs ez időszakról jegyzőkönyv. Az 1689-ben kezdődő jegyzőkönyvekben pedig alig van valami tanügyi följegyzés.

Az Apáczai-Album megőrizte a gymnasiumi tanításnak legalább keretét. Saját kútforrásunkból tudjuk, hogy a gymnasium növendékei hat osztályban tanultak. Az osztályok nevei mutatják a tárgykört is, melyben mozogtak: felülről kezdve I. Rhetorica, II. Poetica, III. Syntactica, IV. Etymologica, V. Rudimenta. VI. Elementaria.

Száz esztendőnél tovább maradt meg a tanítás e rendje. Változás csak a XVIII. század második felében történik. A tanítás főtengelye a latin nyelv. E körül forog, jóformán ezért történik minden, hogy aztán a latin nyelv ismeretével fölfegyverkezve, a felsőbb tudományok tanulásához foghassanak az ifjak.

Mielőtt tovább mennék a tanügyi szűkös adatok felsorolásában, megemlítem röviden, hogy Apáczai nemcsak szellemi, hanem anyagi tekintetben is sokat tett iskolánkért. Folyamodására adományozott Lorántfi Zsuzsánna 1000 frtot 1657. ápr. 23-án; később, 1659. jan. 10-én ismét 1000 frtot, mindkét összeget alumnusok tartására.

Apáczai buzgólkodásának köszönheti egyházunk és iskolánk Barcsai Ákos fejedelem alapítványát a kolozsi, tordai, széki és dési sóbányák jövedelméből, összesen 1600 forintot, melyet egy ideig 16.000 kősóval fizettek. Ebből az iskola igazgatója kapott évenként 100 frtot; 200 frtot tíz tanuló fentartására kellett fordítani.⁶⁹

Talán ez alapítványra vonatkozik Bethlen Miklósnak az a megjegyzése, hogy az ő atyja, Bethlen János kancellár, szerzett Apáczainak Barcsai Ákos fejedelemtől, kolozsvári rendes fizetésén felül évenként az aknákról 400 forintot.⁷⁰ Hiteles adatunk nincs e javadalom igazolására.

Egyébiránt Barcsai még utolsó napjaiban is gondolt collegiumunkra. Fejértói György, görögényszentimrei predikátor és Beszerményi István Görgényben, 1661. június 15. dikéről elismervényekkel igazolják, hogy a fogságban levő fejedelem 500 aranyat hagyományozott a collegiumnak s előtűk „az Asszonyinak, Tekintetes Nagyságos Bánfi Ágnes Asszonyinak lelkére kötötte” az összeg kifizetését.⁷¹ De e szép hagyomány nem jutott a collegium birtokába, talán azért, mivel az özvegynek nem volt módjában kifizetni az összeget.

4. Apáczai eszméi, buzdításai.

Apáczai külföldi tanulása sokoldalú és mohó tanulás volt. Éles esze abból tűnik ki, hogy magyar kartársai közt ő az első, kinek lelkét a legmélyebben járta át annak tudata, hogy a tanítás csak anyanyelven lehet sikeres, hogy magyar tudományos életet csak magyar tudósok teremthetnek. Honfiaink között ő az első, ki korának tudományos eszméit nemcsak megértette, nemcsak lelkesedett értetők; hanem a tudományos és gyakorlati életben alkalmazta és tanította is. A szabad, önálló kutatás híve volt. Bámulta és szerette híres mesterét, Voetius utrechti theologus tanárt, elfogadta theologiai

⁶⁹ 1874—75. évi Értesítőnkben 98. l.

⁷⁰ 1874—75. évi Értesítőnkben.

⁷¹ U. o. 99. l.

nézeteit; de a természettudományokban, a naprendszer kérdésében Cartesiust és Copernicust ismerte el mestereitől.

Hollandiában boldog és gazdag népet láthatott még ekkor. Öt évi ottléte alatt a legkitűnőbb tudósokkal társaloghatott, megismerte iskoláikat, lelkét megragadta a nemzeti nevelés úgy, hogy utolsó lehelletéig ennek szolgálatába állott.

„Magyar encyklopaedia“ című munkájából nemcsak az tűnik ki, hogy minden tudomány iránt érdeklődik; hanem az is, hogy az idegen nyelveket a legszükségesebb tudnivalók közé sorolja; sőt túloz is, mikor a görög, latin, héber és arab nyelv tanulását, tanítását a gyermekkorba helyezi. Ez az a pont, melyben teljesen a theologia nyomása alatt áll; mert azt állítja, hogy a szentírást csak ezek segítségével lehet igazán megismerni.

Külön fejezetekben szól a tanítókról, a tanítványokról, az iskolák rendjéről. A tanítók kellékei: 1. példányszerű, erkölcsös élet; 2. tudomány; 3. lelkiismeretes hivatás-hűség; 4. tanítványai iránt atyai szeretet; 5. szeplőtlen jellem; 6. törekvés, hogy magát tanítványaival megszerettesse; 7. ezeknek egyéni tulajdonságaihoz alkalmazkodni tudó tehetség; 8. erély és ügyesség tanítványai erkölcsi és tudományos képzésére; 9. a tanításban világosság, rövidség és kimerítő teljesség. Módszer tekintetében tartsa szem előtt a következőket: 1. egy időben csak egy dologgal foglalkozzék s térjen reá vissza többször, mindaddig, míg tanítványai teljesen megértették; 2. csak a szükséges dolgokat tanítsa, nehogy mellékes dolgok a lényegről eltereljék a figyelmet; 3. legyen tanítása élénk, szórakoztató; 4. a kikérdezést el ne mulassza; 5. tanítványait gyakran szólítsa föl egymásközi vitatkozásra; 6. a fegyelmezésben elve legyen mérték, szeretet — s a bűnre való alkalom megelőzése; 7. a tanítványok testi fejlődésére is gondot fordítson a nélkül, hogy elpuhítsa őket; 8. „Megtintse őket ennek felette arról is, hogy miket kell még életükben tanulniok.“

A tanítványtól megkívánja, hogy szeresse a tudományt s benne főgyönyörűségét találja; hogy legyen erős akarata a tanuláshoz; hogy vezesse biztos, mindig nagy, de sohasem hiú czél, mivel „a ki csak kevésre igyekszik, soha abból

tudós ember nem lehet.“ Óvakodjék a tudomány kilencz akadályától, a melyenek: 1. „a bűnnek mocska“, mely a tudományt, ha még oly szép is, megfertőzteti; 2. a szennyesség, mosdatlanság viseletben és beszédben; 3. a féltékenység; 4. az önhittség; 5. a magántanulás; 6. a haszontalan időtöltés, 7. a sok-tétova; 8. a mód nélkül való rendetlen tanulás, „mely az elmét megtompítja; 9. „a tanítóknak megváltoztatása, melylyel a mit az első épített volt, a másik azt legóttan lerontja.“ A tanulás helyes kulcsa, hogy a tanuló szüntelenül vagy olvasson, de mással, vagy mást hallgasson, vagy írjon, vagy tanítson. Az olvasásban elv: a tárgyba való elmerülés; nem sokat, de jót — stb. De nemcsak a szellemi foglalkozás érdekli őt mélyen, megemlékezik a gyermekek testi neveléséről is.

Szorosan véve a fennebbi rövid kivonatban foglalhatók össze Apáczaiknak a középiskolai tanításra vonatkozó elvei, melyek mind elfogadhatók ma is; sőt kimondhatjuk, hogy csak most közelítjük meg az ő kitűzött céljait, különösen a gyermekek testi nevelését illetőleg.

Apáczaik előtt a mindig tanuló ember az eszményi ember. Ezért ragadja meg lelkét a Fortius „Tanácsa“; azért dolgozta át párbeszéd alakjában, hogy az ifjak szívéhez és értelméhez közelebb hozza: Nem ő találta ki e tanácsokat, nem is hivatkozik soha effélével; csak az érdekli, hogy miként öntheti a magyar ifjuság lelkébe azt, a mit jónak, nemesnek, szépnek ítél. A kiváltságos elmék lángoló heve sugárzik ama bölcs intésekből, melyeket alább sorolok föl Stromp László kitűnő munkájából.⁷² — Rettent a cél? „tentanda via est! derekas dolgokban az igyekezet is elégséges“; gyáva, a ki magasba tekinteni nem mer. — Ijeszt a munka? „qui cupit, capit omnia“ azért „valahol a földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj“. — Munkád sikertelensége kétségbe ejt? ne feledd, nehéz munka lassan érik, de „az fűben is nem az, hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik.“ — Bánt a szegénység? tudd meg, hogy ennél „az szorgalmas tanu-

⁷² Stromp László: Apáczaik Cseri János mint paedagogus. Athenaeum VI. 488. l.

lásra nagyobb eszköz nincsen, mivel derekas tudományoknak ő volt régtől fogván az találója"; . . . s az öntudatnál nincs is gazdagabb kincs! — Hogyan olvass? sohse magadban, mert más jelenléte vigyázóbbá tesz. — Aztán „nem sokat, de soká!“ „Ha mit meg nem értesz, tüstént tanítóra fuss“ s „ne szégyeld tudatlanságodat előtte bevallani“. — A mit aztán hallottál, „mindjárt mást taníts reá“. Ez azért jó, mert a tárgyat okosan és mélyen átgondolni kényszerít s így az emlékezetet nagyban elősegíti. Ezért „egy barátod mindig legyen, a kit taníthatsz“, s ha nincs, „adj valakinek egy polturát“. Csak „tanítton taníts“. — Aztán „dicséretet sehol ne keress, hanem írásodban“. A mit írsz, az megmarad; de mindig „nagyobb indulattal keresd a dolgot“, mint a formát.

Élj a futó idővel okosan, azért mindig jegyzőkönyvet hordj magaddal, melybe felmerülő gondolataidat leírhatod. — Többet ne aludj, mint a mi a testnek kell. — A mikor kedved jön az írásra, olvasásra, ha éjjélkor is, tedd meg. Estve, lefekvés előtt adj számot magadnak arról, a mit olvastál, hallottál, írtál stb.

* * *

A magyar közoktatás terén egészen új eszméje Apáczai-nak az, hogy az elemi tanítást anyanyelven kell kezdeni; még ott is, a hol latin iskola van, külön kell felállítani az anyanyelvű iskolát; de „ne abban a házban, a melyben Deáktanulók vagynak“. — Már az Encyklopaediában kifejezi, hogy a mely községben nincs népiskola, onnan nemcsak a tudomány, de Isten országa is hiányzik; a hazájokat igazán szerető fejedelmek kötelessége ilyen iskolák felállítása; tehát országos intézkedéssel kell segíteni.

A magyar nemzet még most is adós önmagának; mert a millenniumi nagy lelkesedés föllobbanása után sem váltotta valóra azt a nagy eszmét, hogy minden községnek állítson népiskolát. Ezzel mérhetjük meg Apáczai eszméjének nagyságát, mélységét.

A középiskolai oktatást is kívánta újítani azzal, hogy tanítsanak a retorika és logika mellett történelmet, mennyiségtant, természetant, földrajzot, természetrajzot; továbbá azzal, hogy

a nyelvoktatás körében előforduló tárgyakat mindig meg kell ismertetni; mivel tárgyismeret nélkül a legszebben hangzó beszéd is csak üres fecsegés.

Új gondolat Apáczainál a magyar egyetem felállítása, magyar tudósok vezetése alatt. Az iskolák szükségéről tartott beszédében elkeseredve panaszolja, hogy „Nincs, Magyarok! egyetlen-egy akadémiánk, melyben az erkölcsant, a vétkek fékezőjét; a gazdaságtant, a családok kormányzóját, az orvosi tudományt, az egészség fenntartóját; a mennyiségtant, városok, utcák, templomok, paloták, tornyok építőjét, végre a bölcsészetet, minden tudomány és szépművészet gyökerét együtt tanítsák. Nem is beszélek az ékesen szólásról, történelemről, nem a gondolkodástanról, metaphysikáról, földrajzról, optikáról, zenéről, cosmographiáról, mint a melyek mindnyájan a philosophia czíme alatt foglaltatnak. Tehát ily sok szükséges támasztól megfosztva (hogy a könyvek és nyomdák nagy hiányáról ne is tegyek említést) merészeli-jük-e várni dolgaink szerencsés folyását és a tudományok és ismeretek világosságát? Valóban elébb érhetné el valaki kezével a csillagokat, elébb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, elébb szoríthatná az oczeán hullámain egy kis árokba, elébb mozgatná ki helyéből Archimedessel a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné. Mert a mi a testben a szem, kedves hallgatóim! az a tartományban az akadémia, vagy főiskola; és a mi az emberben az okosság, az bármely országban a tudós férfiak. Szemek nélkül a test sötétség, az ember okosság nélkül oktalan állat.“

Oly mélyen érezte Apáczai a magyar akadémia felállításának szükségét, hogy Barcsai Ákos fejedelemhez tervet nyújtott be, nemcsak a tanítani-valókról, hanem anyagi ellátásáról és felszereléséről is. Úgy vélekedett, hogy a gyulafehérvári collegium jövedelmeiből föl lehet állítani az akadémiát. De hát a háborus viszonyok miatt a terv csak terv maradt a kolozsvári tudomány egyetem fölállításáig, 1872-ig, Apáczai halála után 212 évig.

Apáczai, mint a szorgalmas méh, messze földről gyűjtötte össze az anyagot. Már ott künn s folytatólag itthon fel-

dolgozta, nemzete, előjárói elé tárta. A közönséget, tanítványait, a fejedelmeket buzdította újításai elfogadására, életbe léptetésére. Fájdalom! ő nem abba a világba való volt. Terveit elfeledték. Az anyanyelvű elemi tanítás, a szemléltető oktatás, legalább részben, csak száz év múlva nyer életet erdélyi ref. collegiumainkban. A gyakorlati élet szükségére csak a XIX. században gondolnak és a harc a nyelvek tanításának helyes módja felől még most is foly.

Apáczai ingyenes oktatást kívánt a tanítás minden fokozatán. Ezt nemhogy megvalósítottuk volna; sőt II. József óta fokozatosan emeljük a tandíjakat; de nem jutottunk még el a legmagasabb tandíjakig; mert a közoktatás mostani intézői tovább is emelni akarják.

A nemzet egész tanügye foglalkoztatta Apáczai lelkét. Az a terv, a mely szerint nemzetét a tanult nemzetek sorába akarta emelni, kifogástalan. A következő századok nagy elméjű államférfiai, tanügyi vezérei igazolták e terv egészséges voltát és megvalósították, amennyire lehetett. Az eszme nem halt meg. Apáczai emléke ezért él.

5. Tanügyi állapotok a XVII. sz. végéig.

Apáczai halála után Porcsalmi Andrásra maradt az intézet vezetése. Pedig erős kezekre volt szükség, mert az 1658. évi tatárdúlás óta, mikor Gyulafehérvárt eihamvasztották, az oda való ifjúság is intézetünkbe telepedett, Vásárhelyi Péter tanár vezetése alatt. A helyzet így maradt 1662-ig, midőn a gyulafehérvári iskolát véglegesen áthelyezték Nagyenyedre.

Ezután három évig egyedül vezette az iskola ügyeit Porcsalmi András. 1665-ben, június 26-án foglalta el tanári székét a külföldi akadémiákon gazdag ismereteket gyűjtött TOLNAI F. ISTVÁN, ki 1662. óta kézdivásárhelyi pap volt.

Két év múlva Porcsalmi Andrást a kolozsvári egyházközség lelkészévé választották. — Az így megürült tanári székét, valószínűleg Bánfi Dénes javaslatára, PATAKI ISTVÁNNAL töltötték be. Pataki István szintén külföldön fejezte be tanulmányait s tanári székét 1668. márcz. 6-án foglalta el.

Tolnai és Pataki már hosszabb ideig működtek a tanári széken. 20—20 évre terjedő munkásságuk állandóbb jelleget adott a tanításnak. Képzettségük ellen semmi kifogás nem lehetett, nem is volt; mert a mikor állásukat elhagyták s Tolnai 1685-ben a kolozsvári egyházközség papja, Pataki pedig 1688-ban Apafi Mihály fejedelem fiának nevelője lett, mindkét esetben a közbizalom és tisztelet emelte őket új állásukba.

A collegium belső életének rendezésében ők már látható nyomokat hagytak. Apáczai tervét kezdték megvalósítani, midőn 1668-ban az alumnusoknak jegyzéket nyitottak az Apáczai-albumban s az alapítók nevei után írták be őket, azon sorrend szerint, a mint az alapítványok élvezetébe léptek. Kár, hogy nem jegyezték föl, ki melyik évben lépett valamely alapítvány élvezetébe. E bejegyzések szolgáltak forrássul arra, hogy összeállítsák 1668-tól kezdve a collegium tanulóinak névsorát. Az eredeti összeállítás ma nincs meg, de van egy bekötött könyvünk kéziratban ily címmel: *Leges Collegii Reformatorum Claudiopolitani Renovatae. Seniore Michaelē Lator. Anno 1737. Mense Septembri per Stephanum Páldi p. t. Civem Collegii.*

A törvényeket tehát ekkor megújítva állították össze. A XVII. pont az 1656. nov. 20-iki határozatra hivatkozik, mely szerint a tanulók neveit katalogusba kell szedni osztályonként. Azonban e határozatnak nem tettek eleget, mert a törvények szövege után következő Nomina Studiosorum csak a deákok neveit sorolja föl, de az osztályok és iskolai évek megkülönböztetése nélkül. A névsor így is érdekes, mert a legtöbb név után oda van jegyezve, hogy ki ment külföldi akadémiákra, ki miféle állásba jutott, a collegiumból történt kilépése után. 1668-tól 1817-ig 115 ívrétű lapon vannak följegyezve a nevek, de a nevek után való jegyzések csak 1813-ig terjednek. Érdekes volna közölni, mert sok kiváló férfi sorsára nézve tartalmaz egy-egy adatot. Meg van különböztetve az 1786. év; az évek állandó megkülönböztetése 1799-czel kezdődik.

Tolnai és Pataki idejében azon iskolai törvények voltak érvényben, melyeket Apáczai beköszöntésekor hirdettek ki. Az eredeti szöveg nincs meg s mivel az 1737. évi újírtott

kiadás az első összefüggő törvénytövegünk, szükségesnek tartom melléklet gyanánt kiadni egész terjedelmében.

E törvények közt kevés van, a mi a tanügyre vonatkozik. A XXI. pl. így hangzik: „Minthogy már a latin nyelv a tudomány menedéke, ezért az anyanyelv használatát komolyan megtiltjuk“. Azután ennek ellenőrzéséről szól úgy ez a pont, valamint a tanítók számára kiadott utasítás egyik pontja. Ha tehát nem vesszük számításba, hogy az enyedi főiskolában alkalmazott tantervet követték nálunk is, a XVII. századra nem kapunk több tanügyi adatot saját forrásainkból. Pedig igen érdekes volna nyomára találni, mert 1684. ápr. 23-tól kezdve, egy évig, három rendes tanára volt intézetünknek. Ugyanis e napon foglalta el tanári székét SZATMÁRNÉMETI SÁMUEL, a ki, csekély félbeszakítással, majdnem 34 évig tanított intézetünkben s szerzett szép hírnevet magának és collegiumunknak.

Egyébiránt gyakori személyváltozással találkozunk a XVII. század végén. 1685-ben Tolnai Istvánt a kolozsvári egyház hívta meg papnak; 1688-ban Pataki Istvánt Apafi fejedelem választotta ki fia nevelésére s vonta is el a collegiumtól 1693-ig. — 1691-ben CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY lép a Pataki István helyébe; 1693-ban már egyedül maradt, mert az ifju Apafi Mihály, választott fejedelem nevelésére ismét kolozsvári professort hívtak, Némethi Sámuel személyében, ki 1695-re befejezván a fejedelem nevelését, visszatért tanszékére. Alig történt ez meg, Csepregit kolozsvári pappá választották. Megürült tanszékét 1696. május 1-jével, Bánffy György volt udvari papja, NÉMETI MIHÁLY foglalta el.

Igy a XVII. század végére a két Némethi került egymás mellé s a XVIII. század elején ők az intézet vezető tanárai.

Korszakot alkotó esemény nem fordul elé collegiumunk életében a XVII. sz. végén és a XVIII. század elején. Mégis megállhatunk itt, hogy áttekintsük röviden, a collegium ekkori anyagi helyzetét.

6. A collegium anyagi helyzete a XVII. század végén és a XVIII. század első felében.

A collegiumnak nem voltak elinte külön alapítványai, mert az adakozók nagyrésze egyházunk és iskolánk közös hasz-

nálatára tette alapítványait; tehát külön collegiumi vagyonról nem lehet beszélni. A közös birtokok és ingó tőke jövedelmét meghatározott arányban és összegben szolgáltaták ki az egyház és iskola tisztviselőinek; de már Apáczai panaszkodt a miatt, hogy az idősebb testvér, az egyház, a jövedelem nagyobb részét foglalta le, szűkösen juttatott az iskolának.

Később azonban már voltak a collegiumnak külön alapítványai is. Ezeknek jövedelméhez nem tartott igényt az egyház. — 1675-ben a reformatus és unitarius egyház együtt vállalkoztak, hogy kiváltsák a város három faluját, Asszonyfalvát, Alsó- és Felső-Fülét. — A reformatus egyháznak nem lévén elég készpénze, collegiumunktól vett kölcsön 1750 frtot. Az aug. 26-ról kiállított elismervényből kitűnik, hogy kölcsön adták a Gilányi Gergelyné 200 frtos ajándékát; az Isten savából (évi 100 frtból) gyűlt 500 frtot és a tiszteletes Krizbai György 50 frtját, melyet a collegiumi mendicansok — szolgák — számára rendelt.⁷³ Az összeg többi részét a collegium is kölcsön kérte.

1683-ig nem találunk vagyoni ügyekre vonatkozó nyomokat.

Apafi Mihály 1683. nov. 20-án Gyulafehérvárról azt írja Bethlen Elek grófnak, az ő belső tanácsosának, hogy sok fáradozása után haza érkezvén, először is az egyházi ügyek elintézéséhez kíván fogni. Ezek közt függőben van a kolozsvári reformatus iskola dolga, valamint az egyház állapota. A reformatus rendeknek Nagyenyeden hozott határozatának megfelelőleg nem akarja a függő állapotot fenntartani; tehát rendeli Bethlen Eleknek és a többi ref. rendeknek, hogy házi dolgaikat rendezzék el s december 4-re gyűljenek Kolozsvárra, az iskola és egyház dolgát, keresztyéni kötelességek szerint, egyező akarattal és értelemmel, helyezzék jó karba.⁷⁴

⁷³ Ez az 1675-ik évi elismervény egészen új adatokat tartalmaz, mert csak ebből tudjuk meg, hogy Gilányi Gergelyné, Apafi Anna, 200 frtot adott collegiumunknak, hogy az Isten savából az évi 100 frt, körülbelül 1670. óta folyt és hogy Krizbai Györgynek is volt már ekkor nálunk 50 frt alapítványa. Az elismervény eredetijét a coll. ltárában a lomok közt találtam.

⁷⁴ A Bethlen család levéltárában Gyéres-Szt.-Királyon. — E levéltár most már Keresden van.

1683. decz. 5. és 6-án, a Kolozsvárt egybegyűlt, reformata religión levő világi és egyházi rendből álló méltóságos és tiszteletes gyűlés egy bizottságot küldött ki a kolozsvári ecclesia és iskola igazgatásának, jövedelmének és fogyatkozásainak megvizsgálására. A bizottság deczemb. 7-én és 8-án ejtette meg a vizsgálatot. Jelentését három részre osztotta. Egyik szól a gondviselés és igazgatás rendiről; a második a jövedelmekről; harmadik a fogyatkozásokról.

1. A gondviselés és igazgatás rendjéről.

II. Rákóczi György fejedelem, Kemény János és más úri belső egyházi rendből álló biztosaival, oly rendszabályt állapított meg, hogy a kolozsvári ecclesia dolgainak gondviselésére, válaszsának az ecclesia előkelőiből tízennégy curatort. Ezek közül egy-két curator szedte be a rendkívüli jövedelmeket; a collációk curatorainak nevezték őket. Ilyenek voltak II. Rákóczi Gy. idejében: Váradí Miklós, Fliforch Ferencz; a rendes jövedelmeket a quartások szedték fel.* E rendszer érvényben volt még 1683-ban. A curatorok gyűlekezetét consistoriumnak nevezték. A könnyebb számlatás kedvéért 1683. körül, a 14 tag közül választottak négyet, úgymint Tötöri Istvánt, Budai Mihályt, Pozsgay Mártont, Hajdu Györgyöt és ezek mellé a prédikátorok közül egyet, Németi Mihályt és a professzorok közül is egyet, Pataki István uramat. Csináltattak két zárú ládát, ebbe tették az ecclesia javait, jegyzék mellett. Az egyik kulcs Budai Mihály külső, a másik Németi Mihály belső rendből való curator kezében áll. Együtt vesznek be, együtt adnak ki.

A quartások veszik számba a kolozsvári határról befolyó bor- és búza-dézmát, az ajtoni jószág és malmok jövedelmét. Számadásaikat a consistorium számvevői vizsgálják meg. Ha adós marad a quartas, fizet, ha nem, fölmentik.

Az ajtoni jószágnak s a hozzátartozó kis részeknek tisztartója van, de három esztendeje múlt, hogy nem számlalták. Ennyit szól a bizottság a rendről.

* Quartásoknak nevezték a kolozsvári tizedadó egynegyedének beszedőit.

II. A jövedelmekről.

A kolozsvári ecclesiához járandó pénzbeli, borbéli és buzabeli jövedelmek bevételének rövid kivonata.

Pénzbeli bevétel:

Az aknákról az ő nagyságok adománya szerint	
szolgáltatják, melyet is nehezen vehetnek be	1600 frt.
Felekről szolgáltatnak	300 frt.
Bányáról kamat pénz	100 frt.
Összesen	2000 frt.

Ugyan ennek kiadása:

Tiszteletes Németi Mihály uram fizetésében	230 frt.
„ Vásárhelyi „ „	230 frt.
„ Tolnai István „ „	257 frt.
„ Pataki István „ „	257 frt.
A szász prédikátornak	192 frt.
Egyik magyar kántornak	72 frt.
Másik „ „	40 frt.
A szász kántornak	60 frt.
Az osztálytanítóknak	210 frt.
A deákoknak mensualis pénze	216 frt.
Öt alumnus deáknak	100 frt.
A diákok sütőjének	40 frt.
A két egyházfinak	24 frt.
A csaplárnak	10 frt.
Az órásnak	16 frt.
A két quártásnak	30 frt.
A monostori prédikátornak	10 frt.
A két sütő házban	34 frt.

Összes kiadás 2028 frt.

Ezen kívül különféle szükségek fedezésére, papi lakásra, iskolára, templomokra esztendőnkint elkölt 600 frt. — Zsendelyezésre aligha elég lesz 1000 frt.

Gabona bevétel:

A kolozsvári buza-dézmának fele a termés szerint több vagy kevesebb, most	600 nagy véka
A hidkapu előtt levő malmából az ecclesiának, három osztásra bejön körülbelül	160 nagy véka
Ezt ott a malomban szokták eladni.	
Ezen kívül a város örlői tizenhatodot szoktak adni.	
Az alparéti malom is közös levén, abból is bejön esztendőnként	60 nagy véka
Az apahidi malomból	75 nagy véka
Majorság buza Ajtonban van	300 kalongya

Gabona kiadás:

Tiszteletes Némethi Mihály uram fizetésében	20 nagy véka
„ Sárpataki „ „	20 „ „
„ Vásárhelyi „ „	20 „ „
„ Tolnai István „ „	15 „ „
„ Pataki István „ „	15 „ „
A szász papnak	16 „ „
A belső magyar kántornak	13 „ „
A külső „ „ „ „ „ „	8 „ „
A szász kántornak	8 „ „
A két quártásnak	16 „ „
A harangozónak	5 „ „
A diákoknak	100 „ „
A csaplárnak	4 „ „
A monostori papnak	4 „ „
Összesen	264 „ „

Ezen kívül nem lehet tudni biztosan, mennyit kapnak alkalom szerint az ácsok, kőművesek, jobbágyok, mikor külön dolgoztatnak velök, a szegény prédikátorok, templom-seprő cigányok.

Bevétel borból:

A kolozsvári bor-dézmának fele, hol több, hol kevesebb a termés szerint. Ez esztendőben bejött	2060 veder.

Kiadás borból:

Tiszteletes Némethi Mihály uram fizetésébe ..	200	veder
„ Sárpataki „ „	200	„
„ Vásárhelyi „ „	200	„
„ Tolnai István „ „	185	„
„ Pataki István „ „	185	„
A szász prédikatornak	180	„
A belső magyar kántornak	85	„
A külső „ „ „ „ „ „ „	60	„
Szász kántornak is	60	„
A két egyházfinak	80	„
A két quártásnak, dézmán való költségekre ..	100	„
Monostori papnak .. .	15	„
Összesen 1550 „		

A megmaradt részt az ecclesia korcsmájában árúlják el, a quártások beszolgáltatják az árát a curatoroknak.

Ezekon kívül vannak becsületes emberektől adományok az iskola számára; beszedik a professorok és diákok. A quártások ezekhez nem nyúlnak. Ilyenek:

Teleki Mihály évenként ad öt alumnusnak 100 frtot,

Bánffi Dénesné „ „ tíz „ 100 frtot és a bonczhidai búzadézmát.

Ugyan ő kegyelme adja a gyulai dézmát az egész iskolának mindenkor.

Bethlen Gergely uram is ad Bodonból, mikor megkeresik.

Bethlen Miklós is odaadja a vajdakamarási buza-dézmát évenként.

Pekri Lőrincz uram is ad néha.

Kun István uram is Gyulatelkéről a kevésből keveset.

Apafi Miklósné asszony is adott 30 vékát, de ez bizonytalan.

Ezeknek kiadásait Pataki István uram jobban tudja, de ez mind csak a diákok ellátására megyen.

III. A fogyasztásokról.

Katharina fejedelemasszony adománya 900 frt, a kolozsvári harminczadról. Ezt a disturbium — zavaros idők — óta nem adják.*

* Nem tudom: melyik disturbiumra czéloz a bizottság.

Bethlen Gábor adománya, 300 frt, a monostori harminczadról, már oda van.

A máramarosi aknákról isten savából adott 100 frtot Hedri uram halálától fogva egyszer sem adták meg. — Urunk ő nagysága buza-adománya 30 kis véka a kolozsvármegyei, vagy ha onnan nem telnék, a tordavármegyei bérlőktől, de ezt sem adják meg, habár adománylevelek vannak róla.*

Az aknákról járó 1600 frtból harmadidőre hátrálékban volt 200 frt. Tavalyra hátrálékban maradt 1200 frt. És ez időre éppen a jövő Szt. János nap lévén határidő 1600 frt. Összesen 3000 frt.

A többi adomány elszállításában nagy akadály a iskolának, hogy nincs módja az elszállításra. A diákok e miatt néha szűkölködnek kenyérben. Egyébiránt egy diáknak két czipó jár.

Sernek, bornak nincs híre az iskolában.

Alumnus husz van. Tiz Bánffi Dénesné asszonyomé, öt Teleki Mihály uramé, de ezeknek a közből jár buzájok egy időtől fogva. Ötöt az ecclesia tart. Ha megszaporodhatnék az alumnusok száma, jó volna.

Fából is van fogyatkozás. A buzabeli jövedelem szép ugyan, de a deákság mégis szűkölködik néha. Orvosolni kell, lehet is.

Az ajtoni gazdálkodálkodásban sok fogyatkozás van. A tisztartót meg kell számadoltatni.

Extractus: „Vagyon az kolozsvári ecclesiának pénzjövedelme most 20,200 évenként. Buzájok legalább 1000 kis véka, több is. Bor 2060 veder most, legalább évenként 1500 veder, kivéven az isten ostorát. Vagyon kevés pénzök is ezüstben, marhájok is kosztón 28“.

E jelentést aláírták, mint curatorok: Bethlen Miklós, Macskási Boldisár, Keresztesi Sámuel, Sobi János, Debreceni Mihály, Maróthi Mihály, Eperjesi Mihály.⁷⁵

A collegium anyagilag hanyatlani kezdett a XVII. század vége felé. Városunk s Erdély szomorú helyzete idézte elé

* E levelek már nincsenek meg

⁷⁵ E jelentést Kolozsvári Sándor dr. találta meg az erdélyi ev. ref. egyházker. levéltárában a lomok közt. Közzölte az Erdélyi Protestáns Közlöny 1874. évi 7—8. számában.

ez állapotot. Újabb alapítványokról nincs szó, az ecclesia szükségei növekednek s ezeknek kielégítésére fordítják a mindenütt csökkenő jövedelmet. A főconsistorium a kolozsvári collegium állapota felől tanácskozáján, a következő adatokat jegyezteti föl 1699. jan. 11-én.

A kolozsvári collegiumnak semmi jószága nincsen, az egy pusztá Tiburczon kívül, melyet Mélt. gubernator urunk ő Nga engedelmeiből bír. Mely is körösi szökött emberek-ből állván, nagyobb részre azok mind elszöktenek. Három örökös magyar ember lévén benne, azok ma is megvannak, de sok, ha egy tehene van az háromnak.

Malma a collegiumnak nincsen. Az ecclesia malmából semmi búzáat sem vesz be, mivel azt pénzen szokták eladni és az ecclesia más szükségeire fordítani.

A bor dézmából a collegium csak akkor kap, mikor a szőlők bőven teremnek, akkor is 40—50 legfönnebb 60 vedret. A buza dézmából, a mit szakasztásnak szoktak itt nevezni, vesz be hol többet, hol kevesebbet, egyszeri méréskor 50—60 vékát. A többi a tisztviselők fizetéséül szolgál.

Az aknákról sok esztendő óta nem kapott az ecclesia sem pénzt, sem sót, ehhez képest a collegium onnan semmit sem vehet.

Urak s főrendek beneficiuma, mely állandó volna, ehhez a collegiumhoz nincs, az egy boldogult Teleki uram legátumán kívül, úgymint a szentpáli dézma, mely a mult esztendőben 8 vékára ment és a lónai dézmának három része, mely 40 vékányi volt. A kik önként adakoznak 30—40 vékára terjed, kevés a ki százat adjon, egy-kettő, ha van, kivált e mostani szűk időben, de ez esztendőben ehhez is alig van reménység.

Az isten sava jövedelméből öt alumnust szoktak tartani eleitől fogva, nem közszükségre volt adva e beneficium. Az ötszáz forint* a mult időkben elkölt, ahoz nem bizhatni. Mi azóta is eleget sollicitáltuk, de hiában.

Itt közbevetőleg megemlítem, hogy Bethlen Miklós a püs-

* Az az 500 frt ez, melyet az egyháznak adott a collegium Asszonyfalva stb. kiváltására 1675-ben.

pökkel egyetértve, 1691-ben az egyházi és iskolai sérelmek közt, felsorolta az Isten savából évenként szolgáltatni szokott 100 frt. elmaradását. E fölterjesztésnek sikere lett, mivel II. Apaffi Mihály megrendelte, hogy Frater István adasson el 1000 forint ára sőt és az ezer frtot adja a kolozsvári ref. collegiumnak. E sóból megvett Bethlen Miklós 7000 drbot, melynek árával adós maradt a collegiumnak s kötelezvényt adott róla 1693. márcz. 12-én. E kötelezvényre maga írta, hogy 1693. apr. 2-án megadott 450 frtot.⁷⁶

U. e. év nov. 13-án az egyházközség is kapott értesítést e javadalom megindulásáról; ebben az is ki van tüntetve, hogy évenként novemberben szolgáltatják ki a 100 frtot.⁷⁷ Úgy látszik, hogy a fennebb említett 1000 frt. az elmaradt javadalom pótlására szolgált.

Az ajtoni, feleki és apahidi portiók is szóba jövéen, a főconsistorium jkvében azt állapítják meg, hogy ezek az ecclesia jószági, nem a collegiumé, nem is veszen azokból egyebet, hanem, hogy a felekiek tartoznak fát hozni a sütőházhoz, ha beszolgáltatnák, a mint kívántatnék.

Az ajtoni portiora azt jegyzem meg, hogy tévedett a főconsistorium, mert a mint más forrásokból tudjuk, ez a collegiumé volt, a Lorántfi Zsuzsánna 1000 frtos alapítványából szerezték.

A sütőházból szombat napokon szoktak vámot adni, hol többet, hol kevesebbet és vasárnap azt eszi a collegium, mivel akkorra cipót nem sütnék. Az ecclesia házaihoz pedig semmi jussa nem lévén, azokból sem egyszer, sem másszor semmi hasznót nem vett, nem is veszen.

A jkv a következő szavakkal foglalja össze a collegium vagyona állapotát:

„Ezen replicakbul világosan meglátszik, hogy a Nagy-Enyeden lött discursus szerént, nem sustentálódhatik a kolozsvári collegium, mivel nagyobbára azokhoz, a melyek ott specificaltattak, semmi jussa nincsen, a mikhez volna is, régtől fogva azokból semmi hasznót nem vött s ma sem

⁷⁶ E kötelezvény eredetije a coll. levéltárában a lomok közt.

⁷⁷ A kolozsvári ev. ref. egyházközség jkve 1693-ról.

veszen. A mi azért statum beneficiumnak neveztetethetnék, s jelenleg vagy csak rész szerént megvan ez:

1. A tiburczi pusztá falu.

2. Néhai b. e. Teleki Mihály uram legatumából a sz. páli és lónai dézma.

3. Az ecclesiastul ordinarie ezelőtt jární szokott száz köből buza, mikor bőven termett, de már egy néhány esztendőktől fogva felét sem percipialta a collegium.

4. A két sütőház.

Melyekkel sustentalodhatik-e a collegium, bizzuk azoknak, kiket ezen dolog illet, Istenes ítéletekre.

Actum in Kolozsvár. A. 1699. die 11. Januar.⁷⁸

Ilyen anyagi körülmények közt a collegium épületének jó karban tartásáról sem gondoskodhattak kellőleg. Alig múlt 50 éves az épület s már romokról, ruinákról szólnak a töredékes adatok.

1711-ben Szatmárnémeti Sámuel néhány pontban foglalta össze a collegium állapotáról szóló jelentését, melyet a főconsistoriumhoz intézett. Fájdalom, e jelentés nincs meg. A főconsistorium jegyzőkönyvébe sincs bevezetve, csak a rendelkezéseket látjuk, melyek homályosak ugyan, de valami tartalom mégis van bennök.

Die 3. Maji 1711. Clarissimus D. Professor Claudiopolitanus Sámuel Némethi proponit quaedam puncta, ad quae resolvuntur

Ad 1. mum Naláczi Lajos uramra bizattatik azon ruinának annak reparálásának oculatioja, tudniillik collegium egyik részeinek.

Az urfit Bánffi György urat requirálni kell fa és zsendely iránt, Bethlen Ferenczné asszt. mész iránt, ugy Bánffi Péterné asszt. Vistáról.

Ő herczegsege tiszteit penig vas iránt.

Gr. Székely Ádám urat cserefák iránt.

Ad 2 dum. Beszterczei bíró uramat requirálni kell az praeceptorok fizetésire kívántató 200 frt. iránt.

Ad 3. um. Igértének az urak ő Ngok, a kik itt voltanak,

⁷⁸ A kolozsvári ev. ref. egyh. ltban Fasc. 10. Lit. B. Nro 2.

egy néhány alumniát, úgy mint Wesselényi István uram ő Nga tart két alumnust, gr. Bethlen László úr is 2, Naláczai Lajos úr 2., kiknek esztendőnként ígértenek husz-husz frtot és 12-nek két-két köből buzát, külön-külön.

Az urak, Teleki uramék nem limitálják magok jó akaratjokat.

Requirálni kell megint gr. Székely Ádám és Mózes urakat, Lázár György és Korda Zsigmond urakat.

Ad 4. um. Hagyatik ennek igazításban vétele Naláczai Lajos uramra, hogy mikor oda megyen, effectumba vegye, mind az specificalt, mind egyéb adósságok ide vétetvén.

Ad 5. um. Minthogy másunnan nem segíthetjük, beszterczei uramékat requirálni kell még 200 frt. iránt, melyet is segítsen és procuráljon Naláczai Lajos uram.⁷⁹

A romok helyreállításából nem lett semmi 1711-ben. 1712. febr. 10-én, Wesselényi István br. elnöklete alatt, a főconsistorium ismét a kolozsvári collegiummal foglalkozik. Most már Zilahy András professor és Vizaknai György curator előterjesztése kerül tárgyalás alá.

Ez előterjesztés következőleg tárja föl előttünk a collegium szomorú állapotát.

1. Annyira ruinában van a collegium, hogy egy osztályba sem tehettek tüzet a tél folyamán s csuda, hogy a gyermekeket a hideg meg nem vette. Két osztályba be sem lehet menni, esős, havas időben az eső, sár s egyéb alkalmatlanságok miatt. A várfal felől a collegium lakhatatlan levén, az utca felől kellett szorulni deákoknak és tanítványoknak s már annyira összezsufolódtak, hogy a mindennap szaporodó tanítványoknak helyet sem tudnak adni s félő, hogy e miatt idegen vallású iskolákba mennek.

2. Jó volna ezen ruinák restauratiójáról gondoskodni s megállapítani kik, miképpen segíthetnének mészszel, fákkal, zsendelyvel, vassal s egyéb kívántató dolgokkal; ezeket miként lehetne idejében összeszedni, hogy a jövő tavaszon és nyáron építéshez lehessen fogni.

⁷⁹ Az ehker. ltban. Sessionis protocoll. 1709—1733-ig. 101—1711. Némethi S. előterjesztése.

3. Kő iránt 1697-ben azt rendelte a főconsistorium, hogy a magyar utca szögletin levő templomnak anyaga fordíttassék a collegium építésére, azért azon elhánytatott köveknek jobb volna oda fordíttatniok, mintsem cum dispendio az utca közepin heverniök.

4. A mi a költséget nézi a Büdöskuti-féle 700 frt. legatumot kellene fölhaltani, valamint a Tolvaj Istvántól legált 865 mfrt. 20 denárt és 20 véka buzát, ha ezek fölszedetnének, alkalmas építést lehetne végezni.

5. Lorántfi Zsuzsánna fejed. asszony 1600 frtot adott alumnusok tartására. Meg kellene tudni, hova tette az ecclesia.

6. E pont alatt hivatkoznak néhai Pataki István professor följegyzésére, melyben azt írja, hogy a collegium a maga pénzéből adott az ecclesiának 3450 frtot* Apahida, Asszonyfalva a két Füle kiváltására oly feltétel alatt, hogy az ecclesia tartozik adni minden évben 100 öreg köből buzát, az ifjuság tartására. Ha ez folyamatba jönne, nem megvetendő fundus válnék belőle. Jó volna erről biztosítani a collegiumot.

7. Az ifjuságnak csak husvétig van buzája. Gondoskodni szükséges.

8. A classis praeceptoroknak egy cantorig való fizetések lévén benn, ha ez kimegy és továbbra nem gondoskodunk, féltő, hogy a mostan megújult jó tanulás meg fog csökkenni.

9. A máramarosi sóaknákról járt Isten sava nevezeti alatt esztendőnként 100 frt. folyt alumnusok tartására. Azon jószág a Mélt. herczegtől elidegenedvén, a 100 frt. kiszolgáltatását megszüntették. Ő felsége előtt a többi javadalmakkal együtt kérni kellene, az adománylevél Bethlen Miklós uramnál van.

10. A papoknak, professoroknak, collegiumnak jární szokott só-darabokat is meg kell sürgetni.

11. A mult ősszel ő felsége hadai számára Tiburczról elhaltott 6 szekér szénát, 6 köből zabot; Fejédről elhaltott két vágó marhát vagy adójukba kell tudatni, vagy kárpótást adatni.

12. Magunk is fizetetlenek lévén, várunk valami consolatiot.⁸⁰

* Az 1750 frt. kiszolgáltatását láttuk fennebb; a későbbi 1700 frt. kiadásáról nincs irat.

⁸⁰ Egyházker. lt. 7—1712. sz.

A főconsistorium ismét Bethlen Ferenczné és Bánffy Péterné fölkérését javasolja, hogy oltatlan mésszszel segítség a collegiumot; szarufákat, gerendákat, léczeket vágassanak a curatorok az asszonyfalvi és fülei ecclesiái erdőkrül; vasat kérjenek Apaffy M. herczegtől; a romlott templom köveit fordítsák az iskola építésire s ez iránt a kolozsvári consistoriumot kell megkeresni; a Lorántfi fejedelem-asszonytól conferalt 1600 frt ügyében írni kell Teleki Pál grófnak, hogy investigálja. A Pataki István följegyzése ügyében írni kell az ecclesiának és Teleki Pál grófnak. A praeceptorok fizetésére szerezzen bizonyos alapot Teleki Pál uram. — A papoknak stb.-nek járni szokott sódarabok ügyében így határoznak: „Ez iránt lesz gondunk“.⁸¹

Az építkezés megkezdésére, részleteire nincsenek adatok, de talán ezzel áll kapcsolatban a főconsistoriumnak 1713. márcz. 18-án kelt határozata, melynek erejénél fogva kiküldi Teleki Pál grófot és Pongrácz Györgyöt a kolozsvári ecclesia és collegium beneficiumainak és jövedelmeinek megvizsgálására.⁸²

1714-ben még nem volt bevégezve az építkezés, mert a főconsistorium ezen évi januar 28-diki jkvéből ezeket olvashatjuk:

„A collegium ruinainak építésére conferaltak némely urak s főrendek az instantiájokra pro resolutione annectalt lista szerint.“ Holmi aprólékosabb dolgot a curatorokra bízna. Az összegyűlt anyagból Németi Sámuel, 1714. szept. 24-én, 30 szál deszkát adott kölcsön kedves komájának Szentkereszti Andrásnak, oly feltétel alatt, hogy a jövő tavaszon visszaszolgáltatja.⁸³

Ugyanekkor veszi tudásúl a főconsistorium, hogy Gyulai Ferencz gr. a gyulafehérvári és kolozsvári collegiumban két-két alumniát állittat fel évenként 12—12 frttal és 6—6 köből buzával.⁸⁴

⁸¹ Zilahy és Vizaknai előterjesztése. Sessionis Prot. 1709—1733. 113 l.

⁸² Teleki Pál és Pongrácz Gy. kiküldése. Sessionis Prot. 1709—1733. 141. l.

⁸³ Szentkereszti elismervénye a coll. lt. lomjai közt.

⁸⁴ Egyház. lt. Sessionis prot. 156. l. 17—1714. sz.

Az egyházközségnek 1715. nov. 30-diki jegyzőkönyvéből az tűnik ki, hogy az 1714. és 1715-dik évi kamarai javadalom fejében 3200 magyar frt. folyt be. A gyűlés azt határozta, hogy ez összeget ne osszák ki egészen, hanem abból a collegium építésére, praeceptoroknak, mensualistáknak és tisztt. salarista uraiméknak egy cántorra való pénzt, nyolcz-száznegyvenöt magyar frt. 50 pénzt hagyjanak benn.

1718. márcz. 6-án a bennlakás díjának rendezéséről van szó. Alkalmat az adott reá, hogy a nemesek sok kamarát (szobát) foglaltak el. A főconsistorium útasítja a curatorokat, hogy vegyék számba a kamarákat, osszák három osztályba, állapítsák meg, melyik után mennyi évi díjat lehet venni s a munkálatot terjeszszék a főconsistorium elé. Már ekkor kimondja a főconsistorium, hogy a befolyó díjakból új kamarák.t kell építtetni.

Márczius 8-án már véglegesen megállapítják a kamarák díját a következő módon: „az egyik kamarától, mely vagy on az katona sornak sütőház felől való szegletin, esztendőnként fr. 10. az több katona soron levő kamaráktól (excipiálván az két szélin való kamarát) fr. 8., az varga soron* levőktől és az fent írt két excepta kamaráktól fr. 6., az új soron levő felsőktől frt. 7 járjon annualis taxa, melyet ha valamely fő renden levő studens megád, azon kamarát, melytől megadja, praeceptorával együtt azon esztendőre elfoglalhatja, mindazáltal a professor úr híre s consensusa szerint, hogy az deákok meg ne szorúljanak felettébb, sőt ezen kül, ha mely nobilisnek az deákok szorulása nélkül egy locust adhat valamely kamarában T. professzor uram, azon kamara mennyi taxás és egy-egy locusra abból mennyi háromlik, az szerint taxáljon. Ezen colligált taxát pedig kezdék adni a 1-ma Január. 1718. és felít az taxának új esztendőben, felít pünkösdre fizessék meg az senior kezibe, ki is adminisztrálja annak idejiben új kamarák építésire, hiteles ratio szerint, hogy másuvá egy pénz se erogalódjék, az kitől végre az senior

* Nem tudom megállapítani, hogy melyik sort nevezik katona, melyiket varga sornak; csak sejtem, hogy a katona sor a nyugati oldalon s talán az utca felől lehetett, mert a sütőház akkor a minorita utca szögletén volt farkas utca felől.

meg nem veheti, az curatorok assistentiaja által is megvétesse és más esztendőre kamara ne adattassék az olyannak.⁸⁵

E rendelkezésből bátran lehet következtetni, hogy a collegium épületét jó karba helyezték 1718-ra s okulván a mult idők hanyagságán, az előjáróság előterjesztése alapján, a főconsistorium városi inspector curatort választ Pataki István uram személyében, 1724. febr. 20-án azt adván utasításúl, hogy különösen az épületekre viseljen gondot.⁸⁶

Ezzel kezdődik meg az a gyakorlat, hogy a két főgondnok mellett insp. curator is legyen, kit gazdasági gondnoknak nevezhetnének.

Egyébként a kolozsvári ecclesia és collegiumhoz a főconsistorium 1733. szept. 13-án jelöl curatorokat Bánffi Farkas báró és Teleki Ádám gróf személyében s nekik ujonnan készített útasítást dolgoztat ki; de ez nincs meg. Különben Bánffi György gróf fog minden consistorialis ügyben felügyelni.⁸⁷

Ez intézkedésben látszik először megkülönböztetve a főgondnok a gondnoktól.

A dolgok ezen fejlődését az ecclesia és collegium között hosszas viszálykodás előzte meg, mely 1720-ban nyert befejezést, midőn a főconsistorium megbízottjai sok gyűlésezés után sem tudták a két testületnek egymáshoz való viszonyát rendezni s a főconsistorium elé terjesztették javaslatukat megerősítés végett. Ez az a nevezetes *Complanatio*, melyre körülbelül 150 évig hivatkozik az egyházközség és collegium, valahányszor szóba jön a két testület vagyonának megosztása. Pontjai a következők:

A boldog emlékü fejedelmek a kolozsvári ev. ref. ecclesiának és collegiumnak adományozván a kolozsvári határon levő dézma felét, azután szaporítván a harminczadról és aknáról az alapot, melyet most ő felsége ex publica cassa fizettet, továbbá gyarapodván az alap a pártfogók támogatásával, most a két testület birtokában vannak a kolozsvári

⁸⁵ Egyhk. lt. Sessionis prot. 231. l. 13—1718. sz.

⁸⁶ U. o. Pataki István városi gondnok 258. l. 13—1724. sz.

⁸⁷ U. o. Bánffi Farkas br. és Teleki Ádám gr. gondnoksága 268. l. 21—1733. sz.

hídkapu előtt, a vár alatt levő malom, ugyancsak Kolozsvárt az alparéti malom fele része, az apahidi malomnak is fele joga, a más jószágokban levő pusztá malmok, ha megépülnek, továbbá az egész Felek falu, az apahidi, két fülei, asszonyfalvi, kötelendi, fejérdi, ajtoni részjószágok, melyeknek jövedelméből fizetik a kolozsvári ref. egyház és collegium tisztviselőit.

Az ecclesiá elismeri, hogy ezeknek mindennemű jövedelme közös a collegiummal, azt közszükségre köteles fordítani s az ecclesiá és collegium tisztviselői között a boldog emlékü fejedelmek és pártfogóktól megállapított fizetések fedezésére kiszolgáltatni. Ezeknek jövedelmében az ecclesiá megkülönböztetést nem kíván, a collegium se kívánjon. A tisztviselők számát a főconsistorium tudtán kívül se az ecclesiá se a collegium ne szaporítsa.

Az idő viszontagságai miatt a fennebb említett alapok gyakran megcsökkennek, a tisztviselők nem kaphatják ki fizetésüket; de jogos és méltányos, hogy e hátralékban maradt fizetésöket még utódaik is megkaphassák, a mint hogy meg is szokták fizetni. De a jövőre nézve megállapítják most, hogy az iskolában alkalmazott tanítóknak, mensualistáknak mindig ki kell adni fizetésöket, mert állásuk ideiglenes és néha oly messze elvetődnek, hogy soha sem juthatnak hátralékban maradt fizetésökhöz.

Némely jó pártfogók mind az egyháznak, mind a collegiumnak hagyományoznak. Ezeket nem szabad közössé tenni, mert sem az alapítók szándékával, sem az alapítók jó emlékezetének fenntartásával meg nem egyezik. Tehát a ki a collegiumnak hagyományoz, az legyen a collegium keze alatt, a ki pedig az egyháznak tesz alapítványt, az legyen különösen az egyházé, ehhez járúl még a perselypénz, a templombeli temetés jövedelme. Ezeket soha egyik fél se ossza szét; tisztviselők fizetésére fordítani ne merészelje, hanem a gondnokság tudtával valamely más szükségre fordítsa.

Ha az alapítványok jövedelméből a tisztviselők fizetésén fölül marad valami, azt használják az egyház és collegium házaira, papi lakások építésére s egyéb szükségekre, minden megkülönböztetés nélkül.

A jószágok elzálogosítása alkalmával a collegium külön alapjából a Teleki Mihály gróf kegyes alapítványát is felhasználták, pedig ez alumnusok tartására volt rendelve. Hogy a kegyes alapító emléke fennmaradjon, kéri a bizottság a főconsistoriumot, találjon módot ez alapítvány felállítására az egyház és collegium kára nélkül, mert ez az alapítvány a közösbe olvadt. Kívánja, hogy ez alapítvány maradjon már a közös alapon, mert az egyház azt állítja egyfelől, hogy a kolozsvári malmok, Felek, Fejérd, Ajton és Köteland az egyháznak saját pénzével szereztetett, másfelől, hogy a collegium csak az apahidi, asszonyfalvi és két fülei jószágokban részes. Hogy a jószágok kiváltása alkalmával ne támadjon szakadás az egyház és collegium között, ezen Teleki-féle alapítványt nem kell kiszakítani a közösből, hanem jövedelméből új alapot kell alakítani, ennek jövedelme aztán szintén közös legyen s szolgáljon a collegium 800 véka búza iránt támasztott igénye elenyésztésére. Így a jó békesség fennmarad.

A harangozás jövedelmét a harangozó fizetésére és a két sütőház építésére, gondozására kell fordítani; a mi megmarad az legyen a közpénztáré. A harangok összehuzásának díja legyen egy forint, ha a főconsistorium beléegyeznek.

A collegium különös követeléseinek kiegyenlítését a főconsistorium kegyességétől lehet várni.

A leveleket a két kulcsú ládában kell tartani; a közszükségletre letett pénz is ilyen ládába helyezendő az egyház keze alatt.

A leveles ládának és az egyház letéteményei ládájának kulcsai közül az egyik a fő, pap-curatornál, a másik a világi curatornál álljon. A ládák a consistorium helyén álljanak.

A felosztandó pénz ládájának egyik kulcsa álljon a jegyzőnél t. i. az egyik professornál, a másik a világi gondnoknál.

A kolozsvári dézma-jövedelmet és a feleki taxa pénzt vegye be a quartás; a bor és buza dézmából a tisztviselők fizetését kiadván az utalványok szerint, a maradékot tegye pénzzé s a pénzt vigye az ecclesia azon ládjába, melynek egyik kulcsa a jegyzőnél, másik a világi gondnoknál áll. Az

ispán szolgáltatson be minden jövedelmet a quartásnak, mint főpénztárosnak.

Mivel az egyház adminisztrációja ellen sok ármánykodás fordult elő, az egyház ráállott arra, hogy a főconsistorium kérjen föl egy Méltóságos úri személyt, a ki a collegium és egyház részéről legyen kötelezve mindenekre vigyázni; mikor a városban van, behívják a consistoriumba; ha távol van, a nevezetesebb esetekről levél útján értesítik; a számadók számoltatásánál legyen jelen személyesen; a számoltatás történjék az ő, a kolozsvári gondnokok, professorok, papok és a consistorium jelenlétében s ezen gyűléstől nyerjék a számadók fölmentéseket egyhangulag. Mindazáltal az adminisztrátorok, curatorok, quartások, ispánok választására nézve maradjon meg az egyház szabadsága s abba ne avatkozzék; a mely dolgok a város privilegiumával vagy az egyház jó rendtartásával ellenkeznek, azokba se avatkozzék, hanem a kolozsvári gondnokokkal megegyezve teljesítse tisztségét.

Következők szerint a papok közül legyen egy elnök gondnok (praeses curator), a jegyző az egyik professor; az előkelő polgárok közül, az unió szerint a magyar és szász nemzetből legyen egy-egy gondnok.

A külső jószágok ispánja az egész gondnoki kar megegyezésével kap útasítást.

A Complanatit aláírták Kemény László, Kurtány József, Szőlősi Gábor, Wass Dániel, Kis Rhédei Rhédei Ádám és Pataki István.

Ezt az egyezséget a főconsistorium megvitatta, minden pontját, kikötéseit helyben hagyta, megerősítette s megrendelte, hogy az egyház és collegium ehhez alkalmazkodjék; a collegium különleges követeléseit megszüntette. Az egyház és collegium gondnokává, a főconsistorium egyik tagját Kis Rhédei Rhédei Ádámot tette s az oklevelet a püspöki pecséttel megerősítette. Aláírták a főconsistorium nevében Wesselényi István és M. Vásárhelyi István püspök.⁸⁸

⁸⁸ Levéltári érdekesség az, hogy az eredeti oklevél Nro. 9. annl 1770. jel alatt van, ennek másolata pedig 1—1720. sz. a. a coll. levéltárában.

7. Vagyonügyek ellenőrzése.

A vagyonügyek, különösen az alapítványok pontos felhasználását, nyilvántartását és ellenőrzését 1764-ben szabályozta a főconsistorium. Az ellenőrző testület élén Bethlen Imre gróf állott, segédje volt Málnási László 1764-től 1774-ig.

A szabályozás kezdeményezése Bánffy Zsigmond báró érdeme, ki 1743-ban a következő javaslatával készítette elő e nagyfontosságú ügyet:

A reformatus statusnak, a főbb egyházközségeknek, collegiumoknak, iskoláknak nagy szükségei vannak; az alapítványokat nem használják föl helyesen; néha hibák is esnek a felhasználás körül; ezek orvoslására jó volna a következőket figyelembe venni:

1. Az egyetemes reformatus egyház legnagyobb tőkéje a beszerzteieknél levő összeg, valamint ennek régtől fogva fizetett s nagy összegre nőtt kamatja. Szükséges volna megbízottakat küldeni ide, a kamatokat számbavenni, a mit ki tudnak fizetni, átvenni, a többi tőke alakjában, szerződés mellett a kölcsönzőknél elhelyezni, azután pedig a kamatok fölszedését pontosabban végrehajtani.

2. A püspök ural egyetértve körirattal fel kellene szólítani a nagyobb eszházközségek, a collegiumok, egyházmegyék gondnokait, hogy jegyezzék össze miféle javadalmaik, kegyes alapítványaik, kitől mekkora összegben vannak, kik vezetnek ezekről számadást, kiknél, mely évtől kezdve helyezték el; mekkora a kamatjuk, kik minő részletekben fizetik; ez alapokból mire fordítják a kiadásokat? E kimutatást terjeszszék a következő gyűlésen a főconsistorium elé; mert ezek előtt az összes egyházi javadalmakról nyilvántartásnak kell állani, hogy a körülmények és idők viszonyai szerint rendelkez-hessenek felőle.

3. Szükséges intézkedni, hogy a hol az illető testületeknek pénzők volna elhelyezve s kamatját nem fizetnék rendesen, a gondnokok törvény erejével is hajtassák föl; sőt ha a tőke is veszélyben forogna, ezt is vétessék föl.

4. A gondnokok az egyházak, collegiumok stb. számadóit évről-évre számadoltassák; ők magok a bevételbe és kiadásba

ne elegyedjenek; a megvizsgált számadást terjeszszék a főconsistorium elé. — Ha vannak olyanok, kik az ily kiadásokba és bevételezésekbe avatkoznak, saját eljárásukról tegyenek jelentést a főconsistoriumnak, melyből tűnjék ki a jövődelmező vagyon kormányzásának módja, a tőkéknek növekedése vagy apadása, a kamatoknak pontos vagy pontatlan beszolgáltatása.

5. Kitűnnék így, hogy mindezen alapokból, honnan, mit és mennyit lehetne kár nélkül bevenni a consistoriumnak. — Minthogy az egyetemes reformatus egyháznak elkerülhetetlenül szükséges volna egy megbízható embert tartani az udvarnál, ennek fizetése biztosítására alapot kellene teremteni; ez alap számadásainak vezetésével szintén egy jóra való embert kellene megbízni; sőt szükséges volna, hogy oly collegiumokban és egyházakban, hol az alapítványokat egyedül a professorok és papok kezelik, jómódu, világi pénztárnokot alkalmazzanak; mert tisztességes fizetés mellett is hasznosabb volna nagyobb kárt elkerülni s fölök mindenről számot kérni, mint oly személyekkel folytatni, kik számadásra nem is érkeznek, nem is tudnak; időközben történő elhalálozásukkal nagy kárt okozhatnak, melyet utódaik nem fizethetnek meg, nem lévén semmi biztosítékuk reá.

6. Nem volna illetlen meginteni a gondnokokat, hogy jobban örködjének a gondozásukra bízott személyek fölött; a collegiumi professorokat tanításbeli szorgalomra és az ifjúság között való jó rendtartásra buzdítsák. Ha a belső személyek közt viszálykodások ütnének ki, komolyan feddjék meg, igazságosan vizsgálják meg az ügyet, intézzék el; kik a helytelenségre okot adnának, büntessék meg. A haszontalan beszédeket, nyilatkozatokat, egymást becstelenítő praedicatiokat, irogatásokat meg ne engedjenek, hogy ilyenekkel alkalmat ne adjanak ellenségeinknek vallásunk mocskolására.

7. Jó volna rendbeszedni, hogy néhány év óta kik, kiktől gyűjtöttek adományokat, mennyit szolgáltattak be, hová adták ki?

8. Ámbár az Isten házáat, az egész reformatus egyházat sűrűn érő nyomorúságok, sanyargatások bűneink sok volta miatt tódultak reánk, ezek alól csak jó Istenünkhöz nyújtandó

áhitatos könyörgésünkkel szabadulhatunk; lelki kötelessége ezt mindenkinek teljesíteni; de szükséges, hogy a püspök úr is útassza a kormányzása alatt levő egyházakat, a nyomoruság alól való felszabadulásért, könyörgések tartására.

A főconsistorium e javaslatot tárgyalván, bizottságot küldött a beszerzteleknél elhelyezett tőke és hátralékos kamatok számbavételére és a javaslat értelmében rendezésére. A többi pontokat is elfogadta, csak a könyörgések megrendeléséről nincs szó.⁸⁹

Egyébtől s más iskoláknak és egyházaknak ilyenszerű esetleges véleményétől eltekintve, a javaslat helyes voltát igazolja az is, hogy a kolozsvári tanárok már 1736-ban kívántak alkalmazni világi pénztárnokot; de kívánságuk csak 1759-től teljesült.

A tőkepénzt természetesen kamatra adták ki. Rendszerint 6, ritkábban 10 százalékot fizettek. 1727. szept. 20-án Kirla Jeremia feleki falusbíró és három társa kölcsön vettek 50 m. írtot; önként ajánlották, hogy minden évben hoznak „jó rakott szekérrel 30 szekér követ; ha nem tennék meg, a kolozsvári tömlőczbe vethetik őket“. Föl van jegyezve, hogy az első és második évre csakugyan hoztak 30—30 szekér követ s a harmadik végén kifizették a tőkét.⁹⁰

A XVIII. század folyama alatt legtöbb esetben 50 mírtot adtak kölcsön ingatlan javakra.

Teleki Sámuel gr. a kegyes alapítványok igazgatója 1773-ban arról tesz jelentést, hogy a kolozsvári ecclesia domesticus curatorainak érdekeltsége és engedetlensége miatt ezen ecclesia alapítványainak és jószágainak kormányzása körül nem tehetett eleget feladatának; ezért arról kezdett gondolkodni, mikép lehetne kiszabadítani az ecclesia javainak kormányzását a mostani kezekből. Minthogy Kemény Simon br. vállalkozik, bizonyos feltételek alatt, az ecclesia jószágainak bérbe vételére, az eddiginél magasabb bér mellett, ajánlja ennek elfogadását.

Kemény Simon br. azért vállalkozott, hogy 3—4 év alatt

⁸⁹ Bánffly Zsigmond br. javaslata 45—1743. főcons. jkvi sz. a.

⁹⁰ Az eredeti kötlevel a kifizetett kötlevelek közt, a coll. ltban 3. sz.

hozza rendbe az ajtoni, kötelendi és fejrődi jószágokat s biztosítson több jövedelmet a két testületnek, tette azért is, mert a főconsistoriumnak rendeleteit, a jószágok helyesebb használatára, nem vették figyelembe; de az érdekelt domesticus curatorok még sem akarták kiengedni kezeik közül a bérletet. Kemény Simon br. különben, mint a collegiumnak gondnoka neheztelt a miatt, hogy az ecclesia gondnokai nem közölték a collegium gondnokaival, hogy kinek s minő feltételek mellett adták ki a közös birtokokat.

A bérlet letelte után örvideni fog, ha valaki nagyobb összegért veszi ki a jobb karba helyezett birtokot.

Birta hajdan e jószágokat Bánffi Farkas br. is és hálálkodva emlegetik, hogy soha annyi hasznot nem húztak belőlök, mint akkor.⁹¹

Ifj. Pataki József meg akarta akadályozni e tervet; 1774. elején azt indítványozta a főconsistoriumnak, hogy a kolozsvári collegium külön álló (privatus fundus) és a kolozsvári ecclesiával közös jószágainak (communis fundus) kormányzását, bérletét válassza külön.⁹² A collegiumi előjáróság a hozzá leküldött indítványra azt véleményezte, hogy káros volna a különválasztás; a főconsistorium ezt a véleményt fogadta el.⁹³

A papokkal és domesticus curatorokkal megegyezett a collegium előjárósága s a fennebbi terv szerint kezeltették a jószágokat, Becsek Miklóst téven tisztartónak.⁹⁴

A jószágok új kezelésmódja megkezdődvén, az ecclesia és collegium domesticus curatorai panaszt tettek a főconsistoriumhoz, hogy az új utasítás értelmében elvesztették buza és széna járandóságukat, kéri tehát azoknak újból megadását a következő okok alapján: 1. Ember emlékezet óta ezt a járandóságot mindig élvezték. 2. Az első domesticus curator mindenkor az első pap lévén és annak az ecclesia és egyházmegyebeli terhek miatt káplánt kellvén

⁹¹ Teleki Sámuel gr. jelentése az egyhker. ltban 37—1773 sz. a.

⁹² U. o. 2—1774. főcons. jkvl sz.

⁹³ U. o. 24—1774. főcons. jkvl sz.

⁹⁴ U. o. 34—1776. főcons. jkvl sz.

tartania, ez a kis járandóság pótolná a káplán azon fizetését, melyet a magáéból szakít ki. A másik két curator rendszerint senator, városi tanácsos, kiknek tanácsosi fizetések nagyon kevés. Az ecclesia tagjai óhajtják gondnokaik jobb javadalmazását, hogy szegénységök miatt a közszolgálatban kárt ne okozzanak az ecclesiának. 3. A római katolikusok curatorainak kevesebb dolguk s mégis több fizetésük van.

A főconsistorium e kérést Bethlen Gergely gr. és Kemény Simon br. inspector curatorokhoz tette át véleményezés végett azzal az utasítással, hogy tegyenek jelentést az ügy állapotáról és a régebben élvezett természetbeli járandóságok mivoltáról s mennyiségéről.⁹⁵

A gondnokok 1778-ban azt jelentették,⁹⁶ hogy a kolozsvári collegium és egyház jószágainak jövedelmezőbbé tételére megkészítették a tervet, a gazdatisztnek utasítást készítettek, a főconsistorium helybenhagyta ezeket s ennek alapján tisztet állítottak a jószágokba oly feltétellel, hogy tőlük függjön s s számadásait hozzájuk adja be. — Meghagyták helyén a régi gazdatisztet, Becseket; a collegium és egyház professorai és papjai nem szóltak ellene ekkor; de nemsokára a gondnokok megkérdezése nélkül, időközben elbocsátották Becseket, számoltatás nélkül s helyébe mást, a pazarlásáról ismeretes, elszegényedett Ujhelyit tették, a kitől nem várhatnak semmi biztosítékot a történhető károk fedezésére.

Más gazdasági ügyekben sem hagytak reájok. A papok igen sok költséget fordítottak lakásaik javítására, néha 1000 frtnál is többet, pedig használhatták volna lakásaikat úgy, mint érdemes elődeik. Felszólították Szathmári pénztárost, hogy hírók nélkül ne fizessen ki semmit; de ő fizetett.

Panaszt tesznek a collegiumi togatusok fegyelmetlensége miatt is. (Lásd a Fegyelem czímet.) Tehát mivel a hatóságuk alá rendelt tisztviselők nem engedelmesskednek nekik, önfejűleg intézik az ügyeket, bejelentik lemondásukat.

A főconsistorium 1778. szept. 15-én kelt határozatával megfeddette az érdekelt testületeket s utasította, hogy mikor

⁹⁵ U. o. 46—1776. főcons. jkvi sz.

⁹⁶ U. o. 133—1778. főcons. lt. sz.

a gondnokok megjelennek Kolozsvárt, testületesleg keressék fel őket s úgy kérjenek bocsánatot tőlük. A gondnokokat értesítette erről s kérte, hogy maradjanak meg állásukban tovább is. Meg is maradtak. Kemény Simon br. még sok érdemet szerzett intézetünk gondozása körül, különösen az építkezés ügyében.

Tanárok életrajza

2. Tolnai F. István 1665-től 1685-ig.

Életrajzához egy forrásból merítettek adatokat Bod Péter és Weszprémi István a „Succincta medicorum Hungariae et Transsilvaniae biographia” cz. munka szerzője. E forrás maig is meg van a kolozsvári ev. ref. belső templomban, a papi székek fölébe tett, nyomtatott chartán, mely Tolnainak rövid életrajzát s a temetésére irod. gyászverseket foglalja magában. Adataim nagy részét innen veszem én is.

Tolnai István Séllyei János, tolnai bíró fia volt, anyja Gergely Helena. Született 1630-ban. Elemi iskolai tanulását ott-hon végezte, a gymnasiumi tanulmányokat pedig Ecseden és Nagyváradon. Innen vitték el a biharvármegyei Szalonta városába rectornak. Később Sárospatakra távozott, a tudományok nagyobb központjára s itt az iskola seniora lett Séllyei István név alatt 1652. aug. 13-án s e tiszttét 1654. májusig viselte;¹ majd a tarczali iskolában két évig tanított. Azután Loránffy Zsuzsánna támogatásával² külföldre, a belgiumi akadémiákra ment, oly czéllal, hogy Angliába is átevezzen. Ismereteit különböző tudományágakban gyarapítván, 1662-ben tért hazájába, hol kézdivásárhelyi pappá választották. Három év múlva meghívták a kolozsvári gymnasiumba professornak, a theologia és philosophia elemeinek tanítására. Ezen Athenaeben minden erejét az ifjúság hasznára, a

¹ Koncz József. A marosvásárhelyi ev. ref. colleg. tört. 175. l.

² Monumenta protestantium Hung. ecclesiastica 80. l.

közélet javára fordította 20 éven át, 1685-ig, mikor tanári székét a kolozsvári papsággal cserélte föl. Élete végén a kolozskalotai egyházmegyének seniora (esperese) volt.

Tolnai István orvos is volt egyuttal. Orvosi segélyét minden rendű emberek kérték s keresték. Így pld. Bethlen Miklós is elhívta beteg kis leányaihoz.³ Meghalt 1690-ben, márczius 25-én. Gyászverseket írtak: Zentelki István, senior; Hadadi István, alumnus és praeceptor syntaxeos; Veszprémi P. István, alumn. és pr. poëseos. Hadadi András, coll. civis, parvistarum praeceptor. Zilahi András, neutralista.

Tolnai családi életére vonatkozólag, Pataki István udvari pap (1675—81) ezeket jegyzi fel Naplójában: „Anno 1681. holt meg T. Tolnai István uram házastársa N. Pataki Bor-

³ Bethlen Miklós önéletírása I. k. 385. l. „a két leányka egyik három esztendősnél, a másik kettőnél nagyobb, szép nyelvés, futkosó korokban tizenkét óra alatt egymás után meghalának in anno 1673. juliusban, a végén. Zsófia vérben megbetegedvén, hozaték medicus Kolozsvári Tolnai Jánost (Bethlen M. tévedésből írja Jánosnak, István h.) másképen theologiae doctori és professort, a ki híres medicus is volt. Ez a mint Zsófit orvosolja, Maris ott futkos, játszik, tánczot jár; mondja a doctor: szép gyermek, de sok geleszta van benne, e hol adok egy kenőcsöt, csak kívül kenjék meg a köldököt véle, elvész a geleszta. Megkenék, csak hamar számos apró gelesztát emészte, de osztán olyan szörnyen purgálódék a gyermek, ötven széke volt egy nap; eleget mesterkedék a doctor, soha bizony meg nem állíthatta; a kenés után öt napra, néhje után 12 órával meghala . . . Faolajban tört földi tök, colocynthis volt az a kenő; busult, szégyenlette, de ez csak megtörtént. Tanuld megfogadni a Krisztus szavát: „az egészségesnek orvos nem kell.“

Itt jegyzem meg, hogy nem lehet egész biztosan megállapítani azon belgiumi egyetemeket, melyeken Tolnai befjezte tanulmányait. A Történelmi Tár 1886. évfolyamának 793. lapján, 1658. márcz. 16-ára van bejegyezve *Stephanus Sellyei*, a franekerj egyetemen tanult magyarok közt. A 794. lapon 1659. ápr. 11-re *Stephanus Tonay* nevet látok. Lehet, hogy mind a két név ugyanazon egy személyre vonatkozik. Az első bejegyzésnél családi neve, a másodiknál születése helye szolgál vezetéknévül. Értekezése: R. M. K. III. 2058. sz. 1659. Franeker.

Ha a mi Tolnaink ez, akkor még azt kell megtudni, hol töltötte az 1660. és 1661. éveket hol szerezte az orvos doctori diplomát? — — —

1658-ban üdvözlő verset írt latinul Nadányi János „Disputatio juridica de justitia et jure“ etc. cz. értekezés végén, mely megjelent Ultrajectumban 1658-ban — Ezt azonban Franekerából is küldhette.

bála asszony, die Aprílis, kedves hugom asszony, kivel egy nap löttem az világra. Marattak öt neveletlen árvái. Tolnai Pál, Sára, Pista, Ferkó, Borica.“⁴

Pál nevű fiától származott unokája, János, catholicussá lett s Holyszlván híres predikator 1752-ben. (Holyszlván községet nem ismerem, ha csak nem a szebenmegyei Holczmány van elferdítve benne.)

Tanári székét 1665. június 26-án foglalta el.⁵ Adataink nincsenek arra, hogy mely tárgyakat tanított. De van arra, hogy az ifjuság rokonszenvét, szeretetét teljes mértékben megnyerte. 1666. végén történhetett, hogy Apafi Mihály az udvarhelyi praedicatorságra akarta elvinni Tolnait. Az ifjuság megijedt ennek hírére s 1667. januar. 14-én könyörgő levelet intézett Teleki Mihályhoz, Tolnai itt hagyása érdekében. A levél tartalma ez: Szomorú szívvel esék értésökre, hogy ő Nagysága (a fejedelem) Tiszteletes Tolnai uramat el akarná vitetni az udvarhelyi praedicatorságra, mely miatt az egész iskola nagy zendülésben van. Isten ő felsége az ő Nagyságok elméjét arra indította vala, hogy ő kegyelmét közükbe, tudományok öregbítésére plántálja. Ha ő kegyelme közülök kiesik, valóban nagy árvaságra jutnak és a szép iskola az ő kegyelme eltávozásával éppenséggel eloszol és elpusztul. Ezért az egész iskola esedezik Teleki Mihálynak, mint Patronus urának, vesse közbe magát a fejedelemnél, hogy ne kellessék az iskolának pusztaságra jutni. „Hiszen uram, ha valahol Erdélyben kívántatnék az Scholának erigaltatása edgyűt, itt kellenék; mert itt nemcsak az unitariusság, hanem még az Papistaság is immár valóban fészket vert, annyira, hogy ilyen szorongattatása között az igazságnak Tholnai uram ő kegyelmét, ha szintén Udvarhelyt lagnék is, onnét is ide kellenék hozatni, mert az mint kegyelmeitek jól tudgya, ilyen Scholába való alkalmas ember s jó tanítót, nagy helyen nem kaphatni. Az bizonyos dolog, hogyha ő kegyelmének közüllünk való kiesése történik ezuttal, azon az ellenkező feleknek, mind unitariusoknak s mind papistáknak

⁴ Pataki István Naplója, Pataki Jenő dr. kolozsvári orvos úr levéltárában van meg. — Az erdélyi ref. papokra sok érdekes följegyzést tartalmaz.

⁵ Apáczai album. 54. l.

nem kicsiny örömök érkezik. Kérjük azért kegyelmedet, mint bizodalmas Patronus urunkat, ez ügyünkben ne hadjon el, hanem intercedallyon ő Nagyságánál érettünk kegyelmed, hogy had maradhasson meg ő kegyelme közöttünk.“

Költ a kolozsvári orthodoxa scholában die 14. Januarii 1667.

Kegyelmednek alázatos és edgyügyü engedelmes Alumnusi.

A kolozsvári orthodoxa schola Seniora tisztí társával és benne levő minden tanulókkal edgyütt.⁶

A hittani és bölcészet tanításához Amesius Medulláját és Ramus Logikáját használta.

Irodalmi munkássága is e két körre terjedt, melynek emléket őt munkája tartja fenn maig.

1. Δόχως Δόχως ad usum singulorum inventionis locorum, etc. Franekerae. 1659. 12r.

2. Disputatio Theol. Exegetica Ad Cap. I. Medullae Amesianae. Franekerae. 1662. 4r.

3. „Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösvény“ stb.⁷

4. „Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó Kalauz“. Kolozsvár, 1679. 8r. 1049 l.⁸

5. „Demonstratio Compendiosa Dialecticae Verae, In usum Philo-Rameorum, Illustris Collegii Claudiaci Reformati“ etc. Claudiopoli. 1680. 12r. 107 l.⁹

1658-ban latin üdvözlő verset írt Nadányi János Disput. juridica című értekezése végén.

A „Kalauz“ adatainak pontosságára hivatkozik Szilády Áron „Régi Magyar Költők Tára“ V. kötetének 267. lapján.

⁶ A levél külczime „Tekintetes Nemzetes Teleki Mihály Uramnak Isten Ecclesiájának hűséges dajkájának“ stb. Eredetije a gr. Teleki család levéltárában, Marosvásárhelyt. — Miss. 838. — Koncz József, marosvásárhelyi ev. ref. tanár szíves közlése.

⁷ Szabó Károly. Régi M. Kt. I. k. 1017. sz.

⁸ Szabó Károly. Régi Magyar Könyvtár I. k. 1236 sz.

⁹ Szabó Károly. Régi Magyar Könyvtár II. k. 1467. sz.

Bod Péter a „Historia Hungarorum Ecclesiastica“ cz. munkájának II. k. 284. lapján, a nevezetesebb papok közt megemlíti Tolnai Istvánt is, mint kolozsvári professort. De megemlékezése végén, tévedésből, azt állítja, hogy Rákóczi fejedelem udvari papja volt. Összetévesztette azzal a Tolnai Istvánnal, kiről a Magyar Athenas 296. lapján tesz említést.

Sámuel Aladár a „Protestans Közlöny“ 1892. évi folyamának 182. lapján egy magyar nyelvű verses bucsúztatót közöl Tolnaitól, Bocskai István halálára. — Sámuel a birtokában levő codexből írta le.

Kéziratát nem láttam s így nem tudom, hogy az Apáczai albumba ő írta-e be nevét s az utána következő jegyzéseket, vagy Pataki István? Azt sem tudom még, hogy orvos-doctori diplomáját hol szerezte.

3. Pataki István.

1668—1688.

Bod Péter Pataki István életrajzához az adatokat azon Chartaról vette, mely maig is megvan a kolozsvári ev. ref. belső templom egyik széke fölött. — Én is ugyanezen forrásra vagyok utalva; fölhasználok azokat is belőle, melyeket Bod Péter mellőzött.

Pataki István 1641-ben született, valószínűleg Sárospatakon. Előnevét Sárospatakról írja s ebben követik példáját utódai. Sárospatakon nyert először alkalmazást, mint az oda való anyaiskola rhetorica osztályának tanítója. Tanítóskodása évét nem tudjuk biztosan meghatározni; de következtethetjük, hogy az 1660—61-ik iskolai évben mint tanító működött Sárospatakon, mert üdvözlő verset írt Szathmár-Németi Mihály „Theses Philosophicae“ című értekezése végére Steph. Patachinus aláírással.

Még kevésbé tudjuk, hogy Bánfi Dénessel miként jutott összeköttetésbe, a ki őt saját költségén küldötte a belga egyetemekre. A franekeri egyetem magyar tanulói közé 1663. okt. 31-én van bejegyezve.¹¹

Némi felvilágosításul szolgál az, hogy Bánfi Dénes a sárospataki iskolában nevedett, mint gyermek; az intézetnek nagy jótevője lett. Ez intézetből küldte aztán külföldi egyetemekre Pataki Tóth Istvánt.*

¹⁰ Magyar Athenas 216. l.

¹¹ Történelmi Tár. 1886. 794. l.

Bod Péter szerint (Magyar Athenas 217. l.) Leldában is tanult. Coccejus Jánosnak tanítványa volt s alatta disputált 1666-ban.

* Monumenta protestantium. 91. l.

Porcsalmi András tanári székét a kolozsvári papsággal cserélvén föl. a külföldről hazatérő, fiatal Pataki Istvánt hívták meg helyébe, először a nyelvek és philosophia, azután a theologia tanítására. Beköszöntő beszédét 1668. márcz. 6-án tartotta meg.¹² Tanári tisztében húsz évig maradt. 1688-ban, a tanítványok szavazata ellenére, az ország előkelőinek közmegegyezésével, az ifju Apaffi Mihály nevelését bízta rá. Négy évig működött a nevelői pályán. Ha egyéb nem, e fejedelmi kitüntetés is igazolja, hogy a tanári pályára tehetsége és készsége is egyaránt megvolt. Környezetét, tanítványait lekötözte szeretetével, éles eszével. Pestisben halt meg 1693. januarius 2-án. Gyászverseket írtak temetése alkalmával Szaimárnémeti Sámuel, mint tanártársa Báta György kolozsvári pap, Csepregi Turkovics Mihály, mint tanártársa, Tótfalusi Kis Miklós, Lengyelfalvi István, collegiumi senior, Bölöni Elías, contra scriba, Szilágyi János, alumnus és praeceptor poeseos, Margitai János, alumnus és praeceptor etymolog. Némethi János, alumnus és praeceptor parvistarum.¹³

Holtteste a kolozsvári temetőben nyugszik. Sírkövének felíratát néhány évvel ezelőtt még lehetett olvasni.

Pataki István, a Bánffi Déneshez való viszonyánál fogva, a felsőbb körökkel is érintkezett. Maga Bánffi Dénes nagyra becsülte őt. Bethlen Miklós is tanuskodik e mellett.¹⁴ Anno 1673. fellázasztá Tophaeus a fejedelmet, committálván a Patakról Fejérvárra jött professorokat enyedi Dézsi Márton és Csernátoni Pal és kolozsvári Pataki István professort a Coccejana theologia és Cartesiana philosophia miatt, és kelle Radnóton lenni nagy ecclesiastico-politico mixta synodusnak, melyben a fejedelem, úr, főember, a predikatorságnak a színe ott volt az egész reformatus ecclesiából. Az isten, az

¹² Apáczai album 54. l.

¹³ A kolozsvári belső templomban a papi székek fölébe helyezett chartán ma is olvashatók e nevek. — Záradéka ez: *Claudiopoli impress. per Steph. Veresegyházi An. 1693. et tandem novissime An. 1759. in grati animi et filialis obsequii redhostimentum, quo magis immortale avi sui decus permaneret recusum, per nepotem de filio Stephano natum Josephum S. Pataki Typogr. Claud.*

¹⁴ Bethlen Miklós Önéletírása I. k. 415. és 426. l.

igaz, úgy az én apám, Bánffi Dienes és Kapi György authoritása, és Kovásznai Péter püspök moderatioja tarták meg, hogy a professorságból ki nem veték őket, Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakít Bánffi Dienes protegálta, kiki alumnusát. Tudja isten, mennyit fáradtam ekkor ebben.“

Bethlen Miklós szerint be volt avatva Pataki a Wesse-lényi-féle összeesküvés titkaiba is, legalább részben. A külföldi protestans hatalmasságokhoz, a fejedelem nevében, Kovásznai Péter reformatus püspök és Pataki István készítették el a levelet reformatus részről.¹⁵

Ugyancsak Bethlen Miklós és Bod Péter szerint Bánfi Dénes mellett volt, ennek bethleni fogsága és lefejeztetése idején. A Bánfi ellen kiállított s Apafi aláírásával Bethlenbe küldött vádiratra a mentséget Pataki István szerkesztette. Bethlen M. és Bod P. szerint oly szépen volt megírva a mentség, hogy ha az országgyűlésen felolvastatott volna, nem ítélték volna el Bánfit. E védírat nem került még elé.

Lelki barátja volt Tofeus püspöknek. Jó viszonyban állott Tótfalusi Kis Miklóssal, ki 1685. szept. 18-ról Amsterdamból szép levelet intézett hozzá a biblia-kiadás ügyében. Régi ismeretségét, hosszú hallgatás után, fölújítja s a mit Teleki Mihálynak talán átallott megírni, Patakinak panaszolja el. „Én nem tudom, uram, csodáljam-e csak, vagy szégyenljem, vagy még harmadképen is mind legyenek illetődött, ez ily egymáson keresztül álló dolgok iránt. Az örmény nemzetség engemet keresett meg és hozzám folyamodott betű készítésbeli boldogíttatásának okáért; Erdély országa viszont örményekhez folyamodott, azok által keresi betűkészítésbeli boldogíttatását. Nem irigylem a másuvá menő hasznót, hanem fájlalva a kldnek való szolgálhatásombeli alkalmatosságnak elfordulását és sajnálom szabás (?) azt, hogy idegen, még pedig efféle dolgokra nézve oly durva és débdáb nemzet-ségből találkoztanak hazánkbeli szükségeknek, ez nemeknek orvoslására, melyre én magamat ennyi sanyargással készítettem“.¹⁶

¹⁵ Bethlen Miklós Önéletírása I. k. 423. 1.

¹⁶ Protestáns Közlöny 1888. 259. 1. Tótfalusi levelét Konc József közli a Teleki nemzetség m.-vásárhelyi levéltárából.

1688-ban az a kitüntetés érte, hogy Apafi Mihály fejedelem fia mellé nevelőül alkalmazták. Állását 1688. október második felében foglalta el, a mint maga írja Teleki Mihályhoz 1688. okt. 26-án, Radnótról intézett levelében. Dicséri a gyermeket, hogy nagy engedelmességet s a tanulás iránt készséget mutat.¹⁷

1689. márcz. 22-én Fogarásból ír Teleki Mihálynak s megemlítvén a fejedelem beteges (köszvényes) állapotát, úgy folytatja, hogy a fejedelem szeret vele beszélgetni, sokszor zavarja őket a tanulásban, de bocsánatot is kér emiatt s ennél fogva nem lehet kedvelenséget mutatni iránta. Egyéb-ként azt veszi észre, hogy érdeme felett kedveli őt a fejedelem, egyszer 15 aranyat, most a kis fiának egy 10-es aranyat küldött. „A keresztelésnek is alkalmatosságát minden magam gondolatja és kívánsága kívül, maga ő Nga kegyelmesen rendelé el és nagy vig vendégséget csinála a komáknak.“ . . . A fejedelem gyakori látogatását fölhasználta arra, hogy akolozsvári collegium iránt áldozatra buzdítsa. „E minap beszélgetvén ő Nga arrul, hogy valami szép monumentumot akarna csináltatni üdvezült asszonyunknak, többi között mondám: Nem volna annak szebb monumentuma, mintha valami summa pénzt adna ki valamely collegiumban. oly alumnusoknak állítására, kik Bornemisza Fejedelem asszony alumnusinak hivattassanak, a mineműt cselekedett az ur Teleki uram Bánffi Zsigmondné asszonyom emlékezetire Kolozs-várt. Mindjárt ezer forintot igire arra, hogy 500 tallért kezemben ad s állassunk olyan alumnusokat, kik szegény asszonyunk nevéül hivattassanak. Melyet ő Ngának alázatosan megköszöntem, de még a pénzt ki nem kértem, mert nagy óhajtvá s istentől kérve, vártam ide kegyelmedet mindenekre.“¹⁸

1689. okt. 4-én Fehérvárról tudatja Teleki Mihálylyal esztendeje kitelését s kéri, ha illendőnek tartja, tegyen említést a fejedelem előtt, esztendeje kitelése felől. „Ő nagysága maga eddig experialhatta az én csekély szolgálatomat, a mely meg kell vallani, sok hiba! (hibával) volt. Ha ő nga miben

¹⁷ Protestáns Közlöny. 1888. 230. l. Konc József közlése a Teleki levéltárból.

¹⁸ U. o. 238. l. Szintén Konc József közlése.

kivánná jobbitást, azt alázatosan értenem, ha pedig ő Nagyságának másképpen tetszik, úgy is ő Nagysága kegyelmes-ségét alázatosan megköszönvén, jó szívvvel vissza megyek elhagyott helyemre”.¹⁹

A jó viszony a fejedelem és Pataki között nem szakadt meg s még három évig volt nevelője ifjabb Apafi Mihálynak.

Az 1690. évi tél vége felé sokat betegeskedett. Tanítványa azt írta Teleki Mihálynak, 1690. márcz. 28-án, hogy búsul a Pataki uram nyavalyáján. A nagy sárgaság, főnyílalás és fülzúgás s egyéb lappangó nyavalyák miatt nagyon elerőtlenült, arcza beesett; jó volna valamelyik orvosra bízni gyógyítását.* — E betegségtől megmenekült ugyan Pataki, de 3 évig sem élt azután.

Irodalmi működésének egy emléke maradt „Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége” cz. a., melyet deák nyelvből fordított s 1681-ben Kolozsvárt adta ki.²⁰

Pataki István tanári működésének részleteiről nincs adatunk. Az Apáczai-album 54. lapjára így van bejegyezve neve: Stephanus Pataki Professor Philosophiae hoc anno. Physicae, et Lingvarum, et Controversiar. Theologicar. Másnemű tájékoztatást nem kaptam ez irányban.

A tanári fizetés ekkor egy-egy tanárnak 257 frt., 185 veder bor, buzából 15 nagy véka.²¹

Az Apáczai-album 54. lapjának szélén, Pataki István neve mellé ez van jegyezve:

Fizetésem: készpénz fl.— 170, posztóra fl.— 27, fára fl.— 10, bor urn. 185, buca cub. major 15, sóaknárul fl.— 50. — Ez valószínűleg a Pataki jegyzése, melynek részletezett adatai megfelelnek a fennebbi hivatalos adatoknak.

¹⁹ U. o. 230. l.

* Ifj. Apafi M. levele Fogarásról. A Teleki-nemzetség levéltárában. Közl. Koncz József. A Protestans Közl. 1890. 322. l.

²⁰ Szabó K. Régi M. K. I. k. 1263. sz.

²¹ Az 1683. dec. 7. és 8-án működött vizsgáló bizottság jelentéséből. Erdélyi Prot. Közl. 1874. 52. 53. 54. 61. 62. l. Közölte dr. Kolozsvári Sándor.

4 Szathmárnémeti Sámuel.

1684—1717.

Szathmárnémeti Sámuelről Baczoni Incze Máté, kolozsvári professor, később idevaló pap, hagyott fenn részletesebb adatokat: „Imago consummati Dei viri“ cz. halotti beszédében

Nemes szülöktől származott. Apja, nagyszombati Soos Szabó Márton, a híres Soos-család tagja volt. Ez Nagyszombatban tanulta a humaniorákat, anyja buzdítására Bécsben végezte tanulmányait. Anyja itt meghalván, az ifju ember Szathmár-Németibe költözött, hol feleségül vette Udvarhelyi Erzsébetet, a híres és nemes Udvarhelyi Mihály leányát. Később a város senatorává lett s a közjó érdekében többször vállalt követséget a bécsi udvarhoz. Valószínűleg itt vette föl a Szathmárnémeti nevet.

Szathmárnémeti Sámuel 1658. aug. 10-én született. Elemi iskolai s gymnasiumi tanulmányait otthon végezte el, Weszprémi István, a későbbi erdélyi ref. püspök és Szentzi Pál vezetése alatt. Ismereteinek gyarapítása végett a kolozsvári ev. ref. collegiumba lépett 1675-ben s Tolnai István és Pataki István tanítványa lett, kik a komoly és tanulékony ifjut nagyon szerették. Ennek lehet tulajdonítani, hogy ámbár nem vették föl a togatusok közé, szent beszédek tartását mégis megengedték neki.²²

1680-ban a belga akadémiákra ment, előbb Utrechtbe, 1681-ben Lejdába, 1682-ben Franekerába.²³

Egyik műve, „De perenni duratione mentis“ hallhatatlan-

²² A togatusok névsorában csakugyan nem találom a nevét s nem értem, hogy miért nem történt meg a bejegyzés; mert a későbbi gyakorlat szerint, akár egyházi, akár világi pályára készült valaki, mégis subscribált s e ténnyel a togatusok közé lépett, ha egyébként a feltételeknek megfelelt.

²³ Ez adatok megvannak belső templomunk papi székei fölött. Az Utrechti egyetemen tanult magyar ifjak közé nem láttam bejegyezve a nevét. (Prot. Közl. 1885. 213. l. K. Nagy Elek közlése.) A lejdai egyetemen tanult magyar ifjak névsorát nem kaptam meg. — A franekerai egyetem magyar tanulói közé 1682. okt. 18-án lépett. (Történelmi Társ., 1886. 797. l.) — A franekerai egyetem tanáraival levelezésben állott s munkái kinyomatása ügyében segélyöket igénybe vette.

ságra méltó munka, Batzoni véleménye szerint; kedvezőleg ítél a „Regnum Dei“ cz. munkájáról is.

Hazatérése után előbb Bánffi Dénesné udvarában volt pap, majd az erdélyi ref. status előkelőinek s a collegium előjáróinak egyetértésével professori állást kapott a kolozsvári collegiumban. Működése kezdetéről két följegyzés van. Egyik az Apáczai-album 24. lapján. Eszerint 1683-ban foglalta el állását. Másik a Nomina studiosorum czíme, melyben 1684. ápr. 23-ika van jelezve. Az utóbbi az igaz, mert a Regnum Dei című munkájának ajánlását 1683. májusában Franekerában írta alá.

Az 1684-ik év mellett szól Apafi Mihály fejedelemnek ugyanezen év június 29-én, Gyulafehérvárról keltezett rövid levele Teleki Mihály, Bethlen Gergely, Hidvégi Nemes János, Bethlen Elek és Székely László consiliariusokhoz. Azt mondja a fejedelem, hogy értesülése szerint a kolozsvári ref. iskolában harmadik professort is állítottak az ő híre és akarata nélkül; tehát igen komolyan megrendeli, hogy adjanak neki tájékoztatást, kitől esett ez a dolog.* Egyébiránt 1684. májusában Fogarásról Tofeus püspök szintén írja Telekinek, hogy a kolozsvári három professorról semmit sem tud és nem is hallott.

A fejedelmi beavatkozás további nyomairól nincs adat; de bizonyos, hogy Szathmárnémeti Sámuel 1684. tavaszán kezdte tanári működését.

1693-ban az erdélyi tanácsosok s az egész fejedelmi udvar közmegegyezésével, II. Apafi Mihály, választott erdélyi fejedelem nevelőjévé teszik. — Nevelői működését befejezván, 1695-ben visszatért tanszékére s a theologia tanítását vette át.

Tanításáról Baczoni Incze Máté szól röviden, a felette tartott emlékbeszédben. „Burmann Ferenczet követte tanításában. Egyszer a szentírást magyarázta, máskor az orthodoxa hit védelmezőjéül lépett föl, vagy a régiségeket magyarázta; az egyháztörténetet a világ teremtetésétől kezdve a XVII. század végéig adta elé.”

A püspök és a főconsistorium megbízásából 1688-ban, a Küküllővárt tartott generalis synoduson a papságra föl-

* A marosvásárhelyi Teleki-levéltár 128ⁿ jegye alatt Koncz J. közlése.

szentelendőket censealta. „Sokan jól feleltek, nyolczat visszavetettek”.²⁴

1689. júliusától 1693. febr. 15-ig a kolozsvári ref. egyház consistoriumának jegyzője volt. Az 1693. április 19-ki jegyzőkönyv már arról szól, hogy Szathmárnémeti Sámuel uramat „választott kglmes urunk ő Nga” mellé hívták s vitték el tanítónak.

Az új jegyző ismét professor, Csepregi Mihály személyében 1693. ápr. 19. óta.

Családi életéről annyit tudunk, hogy 1685-ben, április 10-én feleségül vette Viczei Máriát, kitől Mária nevű leánya született. Ez meghalt az 1710. évi pestisben. Felesége 1715. december 11-én, a padlásról történt leesés következtében, 40 napi szenvedés után halt meg.

Azon kor szokásaihoz képest meg-megkeresi pártfogóit s tőlök anyagi támogatást kér. Így 1710. febr. 23-án. „A Méltóságos gubernatori familiához, Mélt. gr. Bánffi Kata asszonyhoz, gr. Bánffi György urfihoz, gr. Bánffi Klára és Krisztina kisasszonyokhoz folyamodik. Hivatkozik az ezeknek szülei mellett teljesített szolgálataira és arra, hogy a tatárjáráskor (nem tudom melyik évre czéloz) majd esztendeig lakván itt ő Nagyságaik, mindennap ő szolgált, mivel nem volt udvari papjok. Azon kívül is a mikor parancsoltak ő Nagyságaik, hol egyik, hol másik jószágban tett szolgálatot, mindig hűségesen. Ámbár ezekért magának érdemet nem praetendál, mégis kéri, hogy adják neki, a kolozsvári határon az alsó Kómálban levő fél hold szőlőcskét, mely délfelől Rázmán papné, észak felől Szentlászlai János deák szomszédságában van.

Ügyének előmozdítását gr. Teleki Lászlótól kérte a fennebbi datum alatt. Egyébiránt e levélben panaszkodik, hogy Sámbockréti uramtól búzát nem kapott a collegium s a publicus praeceptorokat nem lehet tartani e nélkül.²⁵

Élete vége felé köszvényben szenvedett. 1713. decz. 19-én már mással írat levelet Teleki Mihály grófhhoz. Ebben

²⁴ Bod P. Smyrna sz. Polycarpus. 134. l.

²⁵ A levelek eredetije 3—1710. ehker. lt. sz. a.

jelentí, hogy a kolozsvári consistorium, ő és a collegium kérték a főconsistoriumot, ne tegye át Zilahi Sebes András professort Fejérvárra, de nem nyerhették meg. Utódról gondoskodtak tehát s megnyugodtak Udvarhelyi és Batzoni uramékban, candidáltak is; de a mint az ifjuság értesült, Udvarhelyi²⁶ uram gyakorta erőtelenkedik, Batzoni úr pedig ifjú, nyers, serény ember, ahoz képest (mint ez includalt szabados suffragalasból meglattya uram kglmed) az ifjuság nagyobb része Batzoni uramat kívánja professornak. Szathmárnémeti S. maga is Batzonira szavazott.

Kéri tehát a grófot, tudassa szándékukat Batzonival, „mivel ilyen idő tájban szokták marasztani az Praedikátorokat“.²⁷

E munkás professor 1717. decz. 17-én halt meg. Halotti beszédet Deáki József mondott fölötte. Ez alkalommal gyászverseket irtak: Soos Ferencz ref. püspök, Zoványi György a zilahi tractus seniora, Hunyadi Márton tordai pap és az enyedi tract. jur. notarius, Szilágyi Péter theol. és phil. professor Enyeden, Zilahi Sebes András, a bujdosó s.-pataki collegium professora; Bodoki István, a n.-bányai district. seniora; Almási Benjamin gyulafehérvári pap; Deáki József kolozsvári pap; Wiski János, Szathmárnémeti papja; Csécsi Mihály berkeszi pap; a belgiumból visszatérő tanítvány Remetei János, később kolozsvári prof.; Debreczeni János, adorfáni pap; Mezei István, vérvölgyi pap; Vizaknai Briccius György, kolozsmonostori egyik requisitor; Batzoni Incze Máté s a collegiumi tanítók. Makai Sámuel contra scriba; Csepregi T. Ferencz, coll. alumn. praecept. poëseos.

Irodalmi munkásságának a következő nyomai maradtak:

Egy halotti beszéd Tofeus Mihály erdélyi ref. püspök felett 1684-ből.

Gyászversek Bethlen Klára Bánffy Györgyné grófné fölött. Kolozsvár, 1706.²⁸

²⁶ Nem tudom ki ez az Udvarhelyi. Alig hiszem, hogy a későbbi professor, Udvarhelyi Mihály legyen, ki 1720-ban foglalta el állását s 1737-ben halt meg.

²⁷ A levél Lengyel Dánielné levéltárában van.

²⁸ Szabó Károly. Régi M. K. 1713. sz.

Latin nyelven megjelent munkái:

1. *Regnum Dei in extremo dierum imprimis exhibitum ad scripturae normam effigiatum. Ac publicis disputationibus ab auctore et defendente SAMUELE NÉMETHI; Szathmariâ—Ungaro vindicatum in Academia Franekeranâ. Apud Johannem Gyselaar, Ordd. Frisiae atque eorundem Academiae Typogr. 1683. 8 r. 320 l. — Czim és ajánlás 4 levél.*

Munkáját ajánlja Losonczi Bánfi Györgynek, Kölcsei Kende Gábornak és Szathmár sz. kir. város előkelő férfainak.

2. *Moses Explicatus. Id-est: Ceremoniarum Veteris Testamenti per Mosen latarum detecta veritas. Auctore SAMUELE SZATHMÁR-NÉMETHI; S. S. Theol. in Coll. Reform. Claud. h. t. Professore. Claudiopoli. Ex Officina Nicolai Kis de M. Tótfalu Anno 1696. 8 r. 441 l. — Elöl: czím, ajánlás 8 lev. — Végül Index 23 lap.*

E munkáját Bethlen Elek grófnak ajánlja.

3. *Metaphysica Contracta. De principiis philosophicae cognitionis, Deo, Mente, Corpore. In usum Claudiopolitani Reformatorum Collegii adornata, auctore Samuele Szath. Némethi, nuper Philos. nunc S. S. Theol. ibidem Professore.*

Adjecta est Dissertatio Metaphysica, de Perenni duratione Mentis, eodem auctore. Editio secunda. Claudiopoli, excudit Samuel Pap Telegdi. Anno 1713. 12 r. — Az első 187 l. Czim és ajánlás 8 lev. — A Dissertatio 76 l. — Az első kiad. 1696-ban jelent meg, mit az ajánlás aláírása tanúsít.

4. *Prophetia Sancti Prophetae Zachariae, explicata a Sam. Szathmar Nemethi, S. S. Theologiae in Collegio Reformato Claudiopolitano Professore, etc. Ultrajecti, aqud Gysbertum à Paddenburg, Bibliop. 1714. 4 r. 297 l. — Elöl: Czim, az olvasóhoz Szathmárnémethitől, előszó az olvasóhoz Röell Herm. Sándortól 48 lev. — Prophetia S. Prophetae Zachariae et analysis 34 lev. — Végül Index 5 és 1/2 lev.*

Ajánlja a Teleki testvéreknek: Mihály, László, József, Pál és Sándor grófoknak.

E négy latin könyv meg van könyvtárunkban. Az utolsónak az olvasóhoz intézett egy pár szavából látom, hogy Szathmárnémethi S. készen volt a Daniel profetiája magya-

rázatával is. Kiadását attól tette függővé, hogy kelendő lesz-e a Zacharias profetiájához írott s kiadott magyarázata.

Megjegyzem még, hogy Bod Péter (193. l.) tévedésből franekeri kiadványnak jelzi.

5. Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata. A *Samuele Szattmar Nemethi*, antea Ling. S. S. Philos. mox S. S. Theol. in Coll. Reform. Claudiopolitano Professore, h. t. Electi Transylvaniae Celsissimi Principis Ephoro. Editio secunda, cui nunc accedit Epistola Judae ab eodem explicata. Franekerae, ex officinâ Wibii Bleck, 1702. 4. r. 627. l. Elöl: cím, ajánlás, az olvasóhoz, Lemmata capitum, a zsidókhöz intézett levél szövege görögül és latinul 30 lev. Végül index 22 lev.

Az „Epistola S. Iudae” 64 l. Végül index 4 lev.

E munka a collegium könyvtárában nincs meg. Az Erdélyi Múzeum könyvtárában is csak a második kiadás található, melyről a címet vettem.

Az ajánlás Vander Waeyen János és Röell Herm. Sándor franekeri egyetemi tanároknak szól, ex Castro Principali Radnoth. Anno 1694. d. 24. Aug. S. N.

A correcturat, revisiót Némethi Mihály végezte, Sámuelnek előbb tanítványa, azután tanártársa.

Bod Péter szerint Malachias profetiájának commentariusát is elkészítette, de kiadása a Danielével együtt elmaradt.

Röell Sándorral, ki előbb franekeri, azután utrechti egyetemi tanár volt, barátságos viszonyban állott. Művei kiadásában lelkes támogatót nyert benne 20 éven át. Röell Franekerából 1693. márcz. 13-ról tudatja Szathmárnémetivel, hogy Commentariusát minél hamarább kiadja.²⁹ E tájékozás az Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata cz. munkára vonatkozott, mely 1695-ben jelent meg.

Ugyanő 1696. júl. 29-én is ír választ magyar barátjának azon levelére, melyben tudósította a tanári székre való visszatéréséről.³⁰ Örömet fejezi ki a fölött, hogy visszatért tan-székére; gratulál hasonló nevű collegájának (Szathmárnémeti Mihálynak) s reményét fejezi ki, hogy állását diszíteni fogja.

²⁹ A levél eredetije őzv. dr. Lengyel Dánielné levéltárában.

³⁰ Az eredeti levél u. o.

Jelenti továbbá, hogy a „*Commentarius in Epistolam ad Hebraeos*“ első kiadása elkelt s a nyomdász új kiadáshoz készül. Kéri a kijavított példányt a második kiadáshoz s így folytatja: „*Demere ex dedicatione quoque poteris, quin laudis aliquid Tibi detrahunt, de quo merito antehac congestus es.*“ A typographussal kötött egyezség szerint, egy-egy darabért 45 belga stuftert kell fizetni. Igéri, hogy dissertatioit minél hamarabb kiadja s kívánsága szerint a kolozsvári professoroknak dedicalja.

1702. febr. 28-ról ismét intézett egy levelet Németihez, szintén könyvkiadás ügyében s tudatta, hogy a régi nyomdász Gyselarius meghalt. Azért sajnálja, mert méltányos ember volt, míg mások csak a nyereségre néztek.³¹

A Zacharias profeta magyarázatához írott előszóban Szathmárnémeti Sámuel a jelesebb magyarázók közé sorolja Röell, tudományaért, kegyes voltaért, szorgalmáért s az egyház körül szerzett érdemeiért.

Munkáival a tanügyet és a theologiai tudományokat szolgálta, a mennyiben a kisebb méretűeket használhatták s használták is a theologus ifjak.

Megjelent nyomtatásban még két latin nyelvű halotti beszéde, melyeket Bánffy György gr. és Bideskúti Boldizsár felett tartott.³²

E kiváló tudós és professor nemcsak irodalmi tekintélyével emelte intézetünk hírét, nevét, hanem végrendeletileg a collegium anyagi erejét is gyarapította,³³ amennyiben farkas-utczai házáat az ecclesiának hagyta, azon kikötéssel, hogy abban mindenkor légyen egy professor lakó háza. Hagyott melléje egy félhold szőlőt a Brétfőben, hogy művelje és használja az, a ki a házban lakik. Könyvtárát a collegiumnak hagyományozta. Kár, hogy az Apáczai albumba nem jegyezték be a könyvek névsorát, pedig magát az adományozást jelezték, de a könyvek névsorának csak üres helyet hagytak.

³¹ Az eredeti levél u. o.

³² Szabó K. Régt M. K. II, 2370. és 2398. sz.

³³ A végrendelet megjelent 1874. évi Értesítőnkben.

Végül 600 frt. alapítványt tett leánya, Némethi Mária nevére.

Meg kell még emlékeznünk a kolozsvári egyházközség consistoriumának 1717. szept. 5-iki leveléről, melyben Szathmárnémethi Sámuel a püspökségre érdemesnek ítélte. A levél így hangzik: Már bizonyos relatiokból értettük néhai tiszt. tudós, reform. püspökünk Kolozsvári István uram halálát, melyen szomorkodánk is, midőn inkább kívántuk volna, hogy ez mostani nehéz időben az eccla directiojára nyújtotta volna Isten az ő kglme életét tovább is. Hogy pedig az ecclesiai bajos dolgok igazgatása az ő kglme halálával maga folyásában ne szenvedjen szomorú akadályt és az mostani időknél nehézsége az succedens püspököknek felállítására, csak mi késedelmet is veszedelmessé ne tégyen, discursalt az consistorium igen serio arról, hogy mentül rendesebb úton, de mentül hamarább is suppleantassék az ecclesiáknak és sz. ministeriumnak ebbéli megcsonkulása; hosszas consultationk után azért tetszett, hogy itt az consistorium három érdemes személyeket candidáljon, kik közül osztán kiki lelke szerint választhasson és minekelőtte ezen candidatióra voxoltunk volna, T. Némethi Sámuel uram szép megért aetasú és szép érdemű személye is ötlött elméjébe mindnyájunknak, de compatienter értvén egyszersmind azt is, hogy megbágyadni kezdett hajdani vigorát, ha oly terhes szolgálat nyomná meg, mintegy láttatnánk életit rövidíteni és gyümölcsöző munkásságát maga végire siettetni, kívántuk hát inkább ő kglmit conserválni maga állapotjában az hasznos szolgálatra továbbra is és így candidaltuk juxta pluralitatem votorum három arra érdemes personáknak ezeket, ugymint T. Vásárhelyi István, T. Soós Ferencz és Nádudvari Péter uramat." stb.³⁴

Mindenesetre legkiválóbb professoraink közé soroljuk.

Sírköve feliratát előre elkészítette az alábbi sorok szerint:

ME GENUIT SZATHMARR: URBS CLAUDIA FOVIT ADULTUM
TRAJECTUM JUVENEM, LEIDA FRANEKRA DEIN.
CLAUDIA URBS REDUCEM EXCIPIENS, MACTAVIT HONORE
MYSTAE LINGUARUM; QUAS CÁNANAEA SONAT

³⁴ Az egyházker. ltban. Sessionis prot. 226. 1.

HELLASQUE ET SOPHIAE, MOX NUMINIS ELOQUIORUM
 POST EPHORUM DUCTUM PRINCIPIS APAFII
 MUNERE, QUO FUNCTUM, URBS EADEM MOX ALMA RECEPIT
 ET JUSSIT RURSUS MUNUS OBIRE PRIUS.
 IN QUO TER DENIS QUATUORQUE FLUENTIBUS ANNIS
 QUOD FECI ID FECIT GRATIA SOLA DEI.
 JAM FRACTUS CURIS MAERORUMQUE AGMINE, MENTEM
 COMMENDO CHRISTO: DEBILE CORPUS HUMO.

5. Csepregi Turkovics Mihály.

1691—1695.

Bod Péter a mi Csepregi Mihályunk apjáról írván,³⁵ azt állítja, hogy Magyarországról jött, de nem jelöli meg az időpontot, azt is mondja, hogy a hazának terhes bajaiban szolgált, Apafi fejedelemnek kedves embere volt. Szerinte ez a Csepregi Mihály fordította Perkinsusnak A lelkiismeret akadékiról való könyvecskéjét s nyomatta ki Amsterdamban 1648-ban stb. — Ugyanezeket mondja Benkő József.³⁶

Szinnyei József átveszi ez adatokat, de zárjelben fölvilágosít, hogy Csepregi e munkát másokkal fordíttatta.³⁷ Én ez adatokat csak azzal tudom kiegészíteni, hogy Csepregi Mihály kolozsvári centumvír volt s hogy Tolnai F. István, kézdívásárhelyi pap, ki később kolozsvári professor lett, neki ajánlotta azon egyházi beszédét, melyet a radnóti fejedelmi udvarban 1663. jun. 6-án tartott s melyet 1664-ben Szebenben nyomtatott ki.³⁸ — Magyarországi szárinázására következethetünk azon leveléből, melyet 1648. aug. 10-ről, Amsterdamból intézett Debretei Márton hécei (Abauj-Torna vm.) lelkészhez, a magyar betűk írása ügyében.³⁹

³⁵ Magyar Ath. 310. l.

³⁶ Benkő: Transsilvania II. 420. l.

³⁷ Magyar írók élete és munkái II. k. 283. l.

³⁸ Szabó K.: R. M. K. J. k. 1017 sz.

³⁹ Hasznos Mulatságok 1837. II. 321. l.

Ennek a Csepregi Mihálynak és feleségének Ágoston Margitnak volt fia a mi tanárunk. Szül. 1663-ban. Tanult Kolozsvárt. Az iskola porát meguntván, elhagyta az intézetet, más pályára akart lépni. De szülői ösztönzésére újból kezdett tanulni s kitartó szorgalmával igyekezett helyrehozni az elmulasztott tanulmányokat. Szorgalmát siker koronázta. 17 éves korában, 1680. dec. 23-án beírhatta nevét a deákok Albumába.⁴⁰ 1686. július után datum nélkül iratkozott be a franekeri egyetem magyar tanulói közé⁴¹ s valószínűleg itt töltött négy évet 1690-ig, mikor hazatért.

1691. szept. 10-én választották meg a philosophia és keleti nyelvek tanárává a kolozsvári collegiumhoz. Tanári működése csak négy évig tartott, mert 1695. júl. 17-én a kolozsvári egyházközség papjául választotta.

Papsága nyolcz évre terjedt. Meghalt 1704. ápr. 13-án.⁴²

Halála emlékére gyászverseket írtak:

Divini Pál, pastor eccl. Claudiop. sax. Bihari András, p. t. senior. Daróczi István coll. alumn. p. t. S. poës. praecept. — Viski János coll. alumn. p. t. praec. synt. bibliothec. — Jenei Miklós coll. alumn. p. t. praec. rudim. — Bányai Mihály coll. alumn. p. t. praec. parvist. — Bagosi István coll. alumn. p. t. praec. etymolog. — Deáki József coll. alumn. és testvére György, publikus.

Tanári működéséről nem maradt fenn valami különös emlék. Az egyház és collegium anyagi helyzete hanyatlóban volt a XVII. sz. végén. Csepreginek nem tudta megadni a rendes fizetést, sőt még 1693. febr. 15-én is csak 200 m.

⁴⁰ Ez adatokat a kolozsvári belsőfarkas-utcai templom papi székel fölébe helyezett chartáról vettem.

⁴¹ Hellebrandt Á.: Történelmi T. 1886. 797. l.

⁴² Szinnyei József idézett munkájában téved, midőn ifj. Csepregi Mihály halálát 1698-ra teszi. E tévedésre Bod Péter Magy. Athenásának sajtóhibája vezette. Ebben ugyanis Cs. M. pappá létele 1698-ra van téve, bizonyosan sajtóhibából 1695. helyett. De többet nem szólván róla, úgy tűnhetett föl a másolónak, mintha 1698-ban halt volna meg. — Egyébiránt téved Szinnyei akkor is, midőn az életrajz végén Szabó K.: R. M. K. I. k. 650. és 653. számára hivatkozik, mert ezen számok alatt egy szó sincs Csepreginek valamely munkájáról. A II. kötetben sincs.

frtra birja felemelni készpénz fizetését addig, míg az urak ő Ngok dispositiot tesznek a collegium állapotáról.⁴³ Mint pap üldözője volt Tótfalusi Kis Miklósnak, Bethlen Miklós följegyzése szerint.

Irodalmi munkái közül a következőket találtam följegyezve: 1. De Sacramentis Foederis Operum Paradiso et Arbore Vitae. Franequerae 1687. — 2. Theses de Cantio Mosis. U. o. 1688. — 3. Halotti beszéd Ványai Gáspár fölött 1702. — 4. Halotti beszéd Tótfalusi Kis Miklós fölött 1702.

6. Szathmárnémeti Mihály.

1696—1709.

Szathmárnémeti Mihály életéről nagyon kevés adat van. A kolozsvári collegiumban tanult.⁴⁴ Innen ment a franekeri egyetemre 1692-ben.⁴⁵ A mint Szathmárnémeti Sámuel életrajzában láttuk, 1694-ben még a franekeri egyetemen volt s ennek munkái kiadása körül fáradozott. Röell Sándor odavaló egyetemi tanár előtt nagy kegyben állott, a ki csak jót s szépet várt tőle.

Franekerában valószínűleg ő is adott ki valami munkát, de nyomára nem akadtam. — Tanári székét 1696-ban foglalta el, mint a philosophia professora. 1699-ben az egyházközség jegyzője lett. A collegiumot Szathmárnémeti Sámuellel együtt a legnehezebb viszonyok közt szolgálta. Meghalt 1709-ben.

Nyomtatásban csak két beszédéről van említés. 1. Toroczkai Mária grófnő, Bethlen Gergelyné grófné felett 1698. Rövid latin beszéd és latin versek.⁴⁶ 2. Tótfalusi Kis Miklós felett. 1702.⁴⁷

⁴³ A kolozsvári ev. ref. ehközs. könyve, mely 1689. 10-vel kezdődik.

⁴⁴ Neve az Album studiosorum 12. lapján fordúl elő.

⁴⁵ Hellebrandt Árp.: Tört. T. 1886. 798. l.

⁴⁶ Szabó K.: R. M. K. II. 1923. sz.

⁴⁷ Szabó K.: R. M. K. I. 1654. sz.

7. Zilahi Sebes András.

1711—1714.

Származásáról, gyermekkoráról nincs adat. Előnevéből azt lehet következtetni, hogy Zilahon született. Kolozsvárt tanult; 1690-ben, Tolnai István halálakor, az emlékkersek írói közt szerepel, mint neutralista.⁴⁸ 1696-ban collegiumi könyvtárőr volt; 1710-ben a kolozsvári egyház gondnokai úgy emlékeznek meg róla, mint a kolozsvári collegium egykori növendékéről. 1698-ban ment a franekeri egyetemre, hol aug. 10-én jegyezte be nevét.⁴⁹

Külföldről hazatérése után Bánffy György kormányzó udvari papja volt. 1709. végén ez állásából hívták meg Kolozsvárra Némethi Mihály helyébe, a philosophiának és nyelveknek tanítására. Erről két levél tanuskodik.⁵⁰ Az elsőben a kolozsvári egyház gondnokai adnak tájékoztatást Zilahi S. András fizetése felől, az 1710-ben máj. 4-én tartott népes consistoriumi ülésből. Ugyanis a főcuratorok levelet intéztek a kolozsvári consistoriumhoz 1710. április 25-ről keltezve, melyben kifogásolják, hogy Zilahit csak félfizetésre hívták meg, s ezen kívül okadatolják, hogy Zilahi az egész fizetésre érdemes. A consistorium arra hivatkozik válaszában, hogy a kolozsvári ecclesiában sem a professorok, sem a papok nem szoktak egész fizetést kapni, midőn hivatalukba léptek. A professorok közül például hozza föl: Némethi Sámuelet, Csepregi Mihályt; a papok közül: Szőnyi Istvánt, Bátai Györgyöt, Divini Pált és Sós Ferenczet.⁵¹ De a consistorium nem ezen példákra volt tekintettel Zilahi András

⁴⁸ Lásd a kolozsvári belső templomban a papi székek fölött levő gyászverseket Tolnai István halálára. Hogy Kolozsvárt tanult, a következők is igazolják: az Apáczai-Album XXXVI. levelén be van jegyezve, mint Teleki Mihály alumnusa, a XLI. levelen már a fejedelem alumnusaként szerepel 1693-ban.

⁴⁹ Hellebrant Á.: Tört. T. 1886. 800. l.

⁵⁰ Az ehker. lt. 2—1710. és 25—1711. sz. — Benkő: Transsilv. II. 277.

⁵¹ Idegen kézzel a következő megjegyzés van írva a levél szélére: „Ezek mind novitius emberek voltak akkor. Lám, nem úgy volt Pap Szathmári János uramnak, és Rozgoni János uramnak, a kiket helyökből mozdítottak ki, mint engemet is most”. (Valószínűleg Zilahit jegyzése.)

dolgában, hanem arra, hogy a főconsistorium 1709. őszén reményt nyújtott volt a Kolozsvárra áthelyezendő új professor ellátására s ezért nem akart oly ígéretet tenni, a mit meg nem tarthat, mert kellemetlenség származhatik az ilyen ígéretből. Különben a consistorium úgy gondolkozott, hogy Zilahi uram nem nézi annyira a kényelmet a mostani idő mostohasága közepette, mint az Isten szolgálatának szép alkalmatosságát, s mint ezen ecclesiának és collegiumnak egykori növendéke, egy keveset szenvedni nem restelli. Az egyház gondokai egyébiránt kéri a főconsistoriumot, tájékozza Zilahi uramat, hogy ne tekintse a felajánlott csekély fizetést személye és érdeme kisebbitésének, mivel csak a nagy szükség vitte rá a consistoriumot. Ez évben is (1710. máj. 2-dikára virradólag) a hideg minden szőlőt, zöldséget elvett. Csak azt adhatnák meg, a mit ígértek. Egyébiránt, mivel Zilahi uram kevesed-magával van s a Ngs urak legalább borral segítik, egy évet kihuzhat.

A másik levél 1711. marc. 30-ról kél. Ebben fájdalmas szívvel panaszolnak a kolozsvári consistorium tagjai a főconsistoriumnak a collegium szomorú állapota felől, mert Némethi Sámuel sokszori erőtlensége miatt nem teljesítheti kötelességét a mint kívánná; Némethi Mihály helye még nincs betöltve, Zilahi András pedig, — ámbár másfél esztendeje adtak neki hivatalt, — még nem jelent meg, s nem tudják kitalálni, mi az oka, mivel küldöttek is utána Szebenbe s mégsem jött közérök. Talán azért nem jön, hogy nem ígértek egész fizetést, de nem tehetik; bár ígéretöket teljesíthetnék, mert annyira jutottak, hogy a szeretetlenség miatt nemsokára a classisokban levő tanítások is megszűnnek a collegiumban. Kéri a főconsistorium elhatározását, melyben megnyugosznak, de ezen állapotokról már tovább is nem hallgathattak a collegium dolgának veszélyeztetése nélkül.

A főconsistorium azt válaszolta e sürgetésre, hogy tekintélyét látja sértve; nem tudja mi okból írják, hogy a főconsistorium ösztönzésére hívták meg Zilahit, holott a főconsistorium kikerülésével tették meg s hatáskörüket átlépték, mintha joguk volna a fizetés megszabása. Úgy tudja a főconsistorium, hogy eddig töle s a főcuratoroktól függött

ez, mert a consistorium semmit sem ad; azt akarja, hogy a két professor fizetése a befolyó jövedelemhez képest legyen egyenlő, mint a papoké. A Zilahi meg nem jelenésének okát nem mondja meg a főconsistorium, mert nem szükséges tudnia a consistoriumnak.⁵²

Az egyházközség számviteli naplója szerint 1711. június elsejétől utalták ki fizetését; e napló adataiból látszik, hogy félfizetést kapott.

Kolozsvárra indulása előtt az előkelők gyűjtést rendeztek számára.⁵³

Tanári működéséről semmi följegyzést sem találtam. 1712-ben a Tótfalusi Kis Miklós nyomdai eszközeinek specifikatiojára kirendelt bizottság elnöke volt.⁵⁴

Még jól meg sem települt, már hívták Zilahit Gyulafehérvárra, az 1672 óta ide helyezett pataki collegiumba. 1713. dec. 19-én Szatmárnémeti Sámuel azt írja Teleki Mihály grófnak, hogy a kolozsvári consistorium, ő maga, a collegium, kérték a főconsistoriumot, ne tegye át Zilahit Gyulafehérvárra, de nem nyerhették meg.

Midőn a főconsistorium véglegesen elhatározta Zilahi áttételét, az útiköltségre gyűjtést rendezett a tagok között. Teleki Mihály gróf, Barcsai Ábrahám, Bánffi György gróf, Nemes János, Teleki József, Szilágyi András, Bernád János, Jósika István, Dániel István, Bánffi László, Vas Dániel, Bethlen László gr., Mikó Ferencz, Kendeffy Gáspár, Kemény Simon, Lázár György 68—68, Inczédi József 66 denárt adott s így a gyűjtés összege 11 frt 54 denár volt.⁵⁵

1714-ben el is ment a száműzött collegium kormányzása végett, azonban nem sokáig maradhatott új állomásán, mivel Steinville rendeletére 1716-ban el kelle hagynia Gyulafehérvárat, honnan Marosvásárhelyre ment a tanulókkal együtt, mely körülmény alkalmat adott arra, hogy a marosvásárhelyi

⁵² A főconsistorium jegyzőkönyve 1710—1742-ig, 24. l. — E jegyzék az Almási Sámuel titkár kézírása és fogalmazványa.

⁵³ A jegyzék az ehker. levéltárban 75—1711. sz. a. ily címmel: *Collectae quaedam pro Clar. D. Zilahi.*

⁵⁴ Az ehker. lt.-ban 9—1712. sz.

⁵⁵ A főcons. lt.-ban Sessionis Prot. 1709—1733. 153. l.

alsóbb iskola (Particula) 1718-ban mint Patak-Vásárhelyi főiskola nyíljék meg. Ugyanis a vásárhelyiek egy évig ingyen ellátást adtak az előzőtt tanulóknak s 1718-ban a két intézetet egyesítették.

Ugyanezen évben Zilahi S. András a Szatmárnémeti Sámuel halálára írt elegiáját még úgy írja alá, mint a száműzött pataki collegium professora. (Andreas Sebess Zilahi, V. D. M. et SS. Th. in exulanti Coll. S. P. Alb. Professor.)

Zilahi S. András további működéséről a marosvásárhelyi collegium történetében lehet szó. Pestisben halt meg 1719-ben. Özvegye: Komáromi Zsófia 1721-ben Kakasdra költözött s ott lakott. Fia: Zilahi S. József 1778-ban gyalakuti pap volt.⁵⁶

Irodalmi működéséről csak annyit tudunk, hogy írt egy latin értekezést, két részben, következő cím alatt: *Dissertatio metaphysica de cultu Dei rationali pars I.* 1699. Franeker. 4r. 38 l. Elöl cím egy számozatlan lev. — *Pars altera.* U. o. és u. akkor. 4r. 36 l. Elöl címl., ajánlás 2 lev.

Az első részt ajánlja altorjai Apor István grófnak és feleségének Farkas Zsuzsánnának. A második részt n. megyeri Keresztési Sámuel erdélyi kormányzéki tanácsosnak, Bethlen Sámuel gr. Kükküllő vármegye főispánjának, Petki Nagy Pál kir. táblabírónak, Korda Zsigmondnak, Szatmárnémeti Sámuelnek, a kolozsvári ref. coll. hittanárának, Csepregi T. Mihály kolozsvári ref. lelkésznek és Szatmárnémeti Mihálynak a kolozsvári ref. collegium bölcsészeti tanárának.

Halotti beszédet tartott:

1. Barcsai Ábrahám fölött latin nyelven 1716-ban. Nyomtatásban megjelent 1721-ben.

2. Bethlen László gr. felett magyar nyelven 1717-ben. Az utóbbi beszéd Kolozsvárt jelent meg 1718-ban. 4r.

Latin verset írt Pápai Páriz Ferencz halálára 1716-ban és Szatmárnémeti Sámuel halálára 1718-ban.

Halotti beszédet tartott I. Bánffy György felett. Textusa volt: Zakar. 13. rész 7-ik verséből: Serkenj fel fegyver a férfit ellen, a ki nékem társam, mert megverem a pásztort és elszélednek a nyájnak juhái, a melyből eleikbe adá úr

⁵⁶ Benkő J.: Transsilv. II. 465. l.

országbelieknek, hogy micsoda a jó pásztornak tiszte és megmondá, hogy elejítől fogva ezt az országot a sok pásztorok rontották el, hogy mindenik első pásztor akart volna lenni és azért a sok irigység gyűlölség lett és az ország pusztult miatta. Azt is megmondá, hogy a tanácsosokat s az erőseket isten elvette és a gyermekekre és alávalókra jutott az igazgatásnak módja, melyet az urak hallván, ugyan össze is sugának. Az egyességet javallá azért a pap, a mint a szegény úr is maga életében mintegy testamentumban hagyá az uraknak, a gyermekeinek pedig az egyességet nem a veszekedést, a melyet már is elkezdettének.

Az oratornak hat aranyat, a praedicátornak öt aranyat, a kantornak egy aranyat, a deákoknak egy-egy tallért, úgy egyéb konyhamester szakács, sütő és egyéb rendbeli idegen szolgálknak is illendőképen midőn adtunk volna, a gazdák jóakarátját, fáradságát pedig magunk megköszönők ő kegyelmeknek.⁵⁷

8. Bacsoni Incze Máté.

1714—1720.

Zilahi András székét 1714-ben Bacsoni Incze Máté, szigethi praedikátor foglalta el.⁵⁸ Bacsoni Incze Máté Incze István és Pap Judith fia volt. Született 1679. szept. 24. N. Bacsonban.⁵⁹ (Pataki Sámuel dr. 1752-ben Mihálynak nevezi Incze Máté apját.) Elemi tanulmányai bővítésére az udvarhelyi gymnasiumba vitték, hol 1695. aug. 21-én a togatus polgárok közé iratkozott. Itten szélesebb tért nyervén tehetségei fejlesztésére, csakhamar elárulta a magasabb tudományokra való hivatottságát is. Előljárói figyelmét az új testamentumi főpap kitűnőségéről, a nagy hírű T. M. Vásárhelyi István jelenlétében tartott szent beszédével vonta magára.

1697-ben, aug. 13-án a kolozsvári tanulók közé iratko-

⁵⁷ Wesselényi István br. naplója. Századok 1887. 121. l.

⁵⁸ A főcons. levéltárban. Sess. Prot. 1709—1733. 17—1714. sz. 156 l.

⁵⁹ Az életrajz vázlatára lásd Huszti (Georg.) Sacerdos Mysticus stb. cz. halotti beszédét. Claudlop. 1742. 4r.

zott, hogy a híres Szathmárnémeti Sámuel és Mihályt hallgathassa. Itt a latin, görög és keleti nyelvek, a historia, mindenféle régiségek és a theologia tanulásában oly nagy szorgalmat tanusított, hogy professorai szép jövődöt jósoltak neki. Vélekedése szerint azoknak, kik közszolgálatba kívánnak lépni, csaknem minden tudomány elemeiben jártasoknak kell lenniök. Ezért ő semmiféle fáradságtól és tanulmánytól sem vonakodott, ha ismereteit gyarapíthatta. Az ifjunak ily módon jó híre költ s meghívták a zilahi iskolához rectornak.⁶⁰ E tisztét 1703. márcz. 29-én foglalta el s 3 évi buzgó működése alatt, tanításbeli jártassága, kormányzói eszélyessége és tiszta erkölce által mindenkinek megnyerte szeretetét.

Ez időtájt elhatározta, hogy külföldre megy, s különösen zilahi patronusainak segítségével ki is ment a hollandi akadémiákra, 1706. május havában. Elindulása előtt a debreczeni kollegiumtól kért bizonyítványt, ezt ki is állította neki Kocsis János theol. professor s a tiszáninneni helvét hitv. egyházak generalis inspectora 1706. máj. 17-én.⁶¹ Franekerában főleg a híres Vitringa és Andala tanításait hallgatta nagy szorgalommal és eredménnyel. 1707. jun. 5-én Andala elnöklete alatt nyilvános vitatkozást tartott e czímen: De Polytheismo Gentilium.

Miután a belgiumi és Odera melletti frankfurti egyetemeket meglátogatta, hazatért s szinte egy évig Teleki Mihály gr. udvari papja volt. Először Zilahra hívták papnak s ő, jóltevői iránt hálára lévén kötelezve, a meghívást elfogadta; de az akkori idők zavarai között nem foglalhatta el hivatalát. Ugyanekkor a szigeti ecclesiában is üresen állott a papi szék s a kállai synodus erre kijelölván, egyhangulag megválasztották szigeti pappá 1708. decz. 23-án. Öt évig szolgált-e minőségben, azután elfogadván az erdélyi reformatus előkelők meghívását, Kolozsvárt a philosophia és philologia professora lón. Állását 1714. ápr. 29-én foglalta el.⁶²

⁶⁰ Nomina studiosorum. 17. l.

⁶¹ Eredetije Lengyel Dánielné levéltárában Kolozsvárt.

⁶² A főconsist. eredeti értesítése kél: 1714 jan. 24. — Lengyel. Dánielné levéltárában. Teleki M. gr. 1714. febr. 9-én értesítette Baczonit megválasztatása felől. U. ő értesítette az előkészületekről is 1713. dec. 21

Baczoni Incze Máté megválasztásához már 1713-ban megtették az előkészületeket. Erről tanuskodik Szathmárnémeti Sámuel levele Teleki Mihály grófhhoz, 1713. decz. 19-ről, melyben jelenti, hogy a kolozsvári consistorium, ő és a collegium kérték a főconsistoriumot, ne tegye át Zilahi Andrást Fejérvárra, de nem nyerhették meg. Successorról gondolkoztak tehát s megnyugodtak Udvarhelyi Mihály és Baczoni Incze Máté személyében; candidáltak is, de a mint az ifjúság megtudta, hogy Udvarhelyi gyakorta erőtelenedik, Baczoni úr pedig ifjú, nyers, serény ember, ahoz képest az ifjúság nagyobb része Baczoni uramat kívánja professornak. Kérik ezért a grófot, tudassa szándékukat Baczonival, „mivel ilyen idő” tályban szokták marasztalni a Praedikátorokat.⁶³

Baczoni vonakodott elhagyni állását, mentegetődzött járatlanságával. Szathmár-Németi Sámuel 1714. január 17-dikén kelt levelében bátorítja Baczonit, hogy csak jöjjön, mert Kolozsvárt s az akademiákon szép előmenetelt tett a nyelvekben és philosophiában. E tudományok előadására bizonyosan alkalmas lesz. Hagyjon fel mentegetődzésével, mert szavazatukat nem változtatják meg. Két deákot utánna is indítottak. Az ifjúság átírata 1714. febr. 13. kél.⁶⁴

Baczoni Incze Máté nem szívesen tanította a philosophiát s ezt ki is fejezte 1717. nov. 13-án kelt levelében, melyet valószínűleg Teleki Mihály grófhhoz intézett. Ebben miután jelzi, hogy Szathmárnémeti Sámuel hajlandó lemondani a theologiai professorságról, egyuttal kijelenti azt is, hogy ezen-túl e hivatalában a philosophica facultasban meg nem maradhat, mivel eddig is — így folytatja tovább — „majd mintegy a magam Lelkemen és belső propensiomon vöttem erőszakot; mert noha Akademiákon a Philosophiában annak rendi szerint magamat nem kevésbé gyakoroltam; de azután őt esztendőknél tovább az Sz. miniszteriumban hütöm és kötelességem szerint a Biblia körül szorgalmatoskodtam; és ezen hivatalomat semmi okokra nézve, ezen hivatalommal

⁶³ Özv. Lengyel Dánlelné levéltárában.

⁶⁴ E levelek eredeti példányai u. o.

el is nem cseréltem volna, ha Nagyságtok kemény parancsolatja azt nem kívánja vala, de azt akkor nekem el mulatnom éppen lehetetlen vala; és igazán megvallom biztattam magamat azzal, hogy a Theologica Facultasnak itten annak idejében vacantiája léssen, azt a Nagyságtok fava és succursusa által obtineálhatom; ezenkívül is ehez, ha Ngatok concensusa is accedal talán méltó jussom is lehet; itt is ezen collegiumban úgy practizáltatott, (mint a külföldi academiákon) mert Idv. Pataki Úr a philosophia után hágott a Theologica Facultasba; Tiszt. Némethi Úr, Idv. Pataki Ur decesusával a Philosophiából ment a Theologiae Professorságra. Kívánja tehát a theologiai tanszékre való áttételését, s ha ezt nem lehetne kieszközölni, valami hozza illendő hivatalt kér, hogy ne legyen sok, költséges és ereje fölött való fáradozásnak gyalázat a vége. Ugyanezen levélben jelzi, hogy a collegiumban decz. 13-án s nem előbb lesz az examen.⁶⁵

Az új és kedve szerinti tanszéken bizonyára jobb kedvvel működött, mint az előbbin. Ez lehet az oka azon dicsőítésnek, melylyel Huszti György elhalmozza őt a fölötte tartott beszédében.

De már 1720-ban ismét a papi pályára tért, midőn a kolozsvári ref. egyházközség okt. 20-án⁶⁶ egyhangulag megválasztá papjává. Ezen minőségében, mint első pap és felügyelő szerepelt a farkas-utczai belső templom megújítása körül. Ez ujítás 1723-ban kezdődött s 1724-ben végződött be. A jegyzéket erről 1726. jan. 27-én készíté Baczoni. E szerint a kiadás 1627 mfrt. 38 den., a bevétel 1593 mfrt. 60 den.⁶⁷

Megházasodott 1709-ben. Feleségül vette Sajgó Bogdányi Mihály leányát Erzsébetet. Házasságából 6 gyermek származott, kik közül Zsuzsánna, Verestói György kolozsvári professor s később püspök felesége lett. István nevű fia Leidaban tanúlt apja halálakor, Mihály pedig a kolozsvári ref. collegiumban.

⁶⁵ Az ehker. lt.-ban hibásan van elhelyezve az eredeti levél 29—1710. sz. a. az 1710. évi csomagba, mert a levél 1717. nov. 13-ról kelt.

⁶⁶ Az ehközs. jkvének 135. l.

⁶⁷ E jegyzék Lengyel Dánielné levéltárában látható.

1735-ben gyenge szélhűdés érte; ez 3 év múlva erősebben ismétlődött, s végre 63 éves korában, 1742. szeptemb. 19-én meghalt. Holtteste a farkas-utczai belső templom északi bejárata alatt fekszik, hol a falba helyezett sírkövén maig is olvasható a felirat.

Ez a Bacsoni Incze Máté, a Kolozsvárt később nagy kiterjedésűvé és híressé vált Incze család őse volt. Két fia maradt. István a m.-vásárhelyi collegiumban híres tanár; Mihály a kolozsvári egyházban híres pap volt. (Lásd a zilahi egyh. történetét. 28. s a köv. l.)

Munkái: 1. *Dissertatio metaphysico-historico-theologica de unitate dei et polytheismo gentiliū, quam auspice summo numine, sub praesidio eruditissimi, celeberrimique viri, d. Ruardi Andala, art. lib. magistri, phil. doctoris, et in illustri Frisiorum academia professoris ordinarii, publico examini submittet MATTHEUS I. BACZONI, Trans. Ung., auctor et respondens A. d. 4. Jun. 1707. L. H. Q. S. — Franequerae, apud Franciscum Halman, illustr. Frisiae ordd. atque eorundem academiae typograph. ordinar. 1707. 4. r. 1—62 l. (a 62. l. számozatlan..)*

Munkáját ajánlja: Borosjenői Székely Ádámnak és Mózesnek; a zilahi ev. ref. egyház gondnokainak, pártfogóinak és tanácsosainak, továbbá a következő „igen híres és tudós férfiaknak”: Vitringa Campegiusnak, Andala Ruardusnak, Szathmárnémeti Sámuelnek és Mihálynak.

2. *Dissertatio physica de aqua. Franequerae 1708.* — E könyv Benkő J. szerint oly kevés példányban jelent meg, hogy Bacsoninak még fia sem láthatta.⁶⁸

3. Az emberi okos léleknek munkájáról s nemes virtusairól lőtt, szomorú halotti oratio, melyet érdemlett, a léleknek jeles virtusaival valósággal nemes, néhai nemzeti és tiszteletes Viczei Mária asszony; tiszteletes s tudós Szathmárnémeti Sámuel uram, a kolozsvári reform. collegium érdemes professora s édes atyja kívánatos házastársa: hogy reménytelen esetből következett utolsó szomorú tisztességtételének napján 1715. eszt. karácsony hav. 13. napján, a

⁶⁸ Benkő: Transsilvania II. 461. l.

szomorú háznál elmondjon és aztán igen megszorodott tiszteletes férje kívánságára ki is adjon, Bacsoni I. Máté, a k. r. c. phil. p.

4. Imago consummati dei viri qualem decet esse publicum juventutis scholasticae, deo, pietati et bono publico sacrae; doctorem et rectorem; clarissimus ac celeberrimus dominus Sámuel Szathmárnémethi; omnigena rerum eruditione, diversarum scientiarum cognitione; ad bonum dei in regno ejus promovendo opus perfecte instructus, etc. etc. In perpetuam magni ejus nominis memoriam, publica oratione funebri delineata et in templo majori reform. Claud. recitata 1718. 20. jan. per. Matthaeum I. Bacsoni, defuncti nuper discipulum, nunc collegam; eum non tam collegam, quam patrem suum moerentem. Kolozsvár, 1718. 4r.

5. Isten és az emberek előtt való dolgokban, a jó lelkiismeret gyakorlásában magát mindenkor foglalni és életében való dolgait is a szerint folytatni szerető; még nehéz nyavalyái között is ahhoz alkalmaztatott szép csendes elmélkedésekben és beszédekben magát gyönyörködtető; végre igaz hiti szerint híven tisztelt jó urában, boldog és kimúlt urnak, néhai méltóságos, tekintetes, nagyságos győrmónostori Kemény Simon uramnak ő nagyságának teste felett. Vétsen, maga uri, de gyászos házában, a lelkiismeret dolgairól elmondott szent elmélkedés. melyet tett Bacsoni I. Máthé, a kolozsvári ref. ekl. e. m. t. 20 lap. Együtt adatott ki a Kemény Simon felett mondott többi, összesen öt és a Kemény János halála alkalmával Deáki József által tartott beszéddel, melyeknek közös czíme: Szomorú halotti pompa Kemény Simon . . . és Kemény János (halálakor). Kolozsvár 1724. 4r.⁶⁹

9. Remetei János.

1718—1719.

Remetei János élete viszonyairól mondhatni semmit sem tudunk. — 1709-ben az ékeesszólás tanítója, 1712-ben senior volt collegiumunkban; azután Zilahon 1712—1714-ig rec-

⁶⁹ E munkák czímét közölte Zoványi Jenő a Protestans Közlöny 1885. folyamának 325—326. lapján.

torkodott.⁷⁰ Innen a lejdai academiára ment. Szigethi Gyula István n.-enyedi tanárnak, a későbbi püspöknek 1735-ben kelt jegyzete szerint Remetei egy évig volt Lejdában.⁷¹ Ez igaz; de az alábbiakból kitűnik, hogy összesen három évet töltött külföldön. Valószínűleg 1714. őszén indult ki, előbb Franekerába, azután Lejdába s a harmadik évben ismét Franekerába. — Deési Zsigmond Franekerában 1717. június 30-án nyújtotta be az idevaló egyetemnek „Exegesis Typi Serpentis Aenei” című értekezését. Remetei János üdvözlő verset intézett hozzá példátlan barátsága bizonyosságául, három évi vándorlásuk, küzdelmeik és ez idő alatt eltöltött együttlaksuk kedves emlékére. A verset azzal vezeti be, hogy Deési tiszteletére írta, kivel az academiái tanfolyamot megkezdte Franekerában, folytatta Lejdában, bevégezte ismét Franekerában.*

Hazajövetele után kolozsvári tanárrá lett 1718-ban, június elsejétől kezdve. A philosophiát tanította; de az 1719-ben dúhögött pestisnek áldozatul esett augusztus vége felé.

Levélárunkban csak a következő kis jegyzék maradt Remeteiről: Tiszt. néhai Remetei János uramhoz a nemes collegium praetensioi:

A. 1719. die 2. Julii kért ő kglme a collegium pénziből	fl. h. 30-60
Az kis pestisben	fl. h. 5—
Summa	35-60

⁷⁰ A zilahi collegium Értesítője 1877/8. 6 l. jegyzet.

⁷¹ Az egyhker. lt.-ban 4—1735. sz. a. — Remetei és Deési Zsigmond az elsőik, kik a lejdai egyetem három éves ösztöndíját élvezték. Benkő: Transs. II. 460 l. Nánási: Pharus Hungarico-Batava 27. l. — Bod P.: Historia Hung. Eccl. III. 394. l. azt mondja, hogy 1715-ben a magát fentartani alig tudó, igen szegény Remetei Jánost nevezték ki az új, lejdai alapítványra, mivel akkor nem küldhettek mást. Mikor hazajött Erdélybe, elhitette az erdélyi ref. főurakkal, hogy ez az alapítvány az erdélyi tanulókat közösen illeti, nem kizárólagosan az enyediakat. Ebből félreértés származott nemcsak a lejdai, hanem az oderai frankfurti egyetemen is, melyet úgy enyészttettek el, hogy az enyedi tanulókra szorították az alapítványok élvezhetésének jogát.

* Ez értekezés meg van könyvtárunkban.

Ezen kívül maradt ő kglménél egy szép falra való óra. A Németi házhoz tartozó ön tálak, kanna, gyértyatartó, sőtartó, bokájok és holmi szép házi eszközök.

Egy bársony mellyre való est fl. h. 12—

Két sing selyem atlatz est fl. h. 3—

A lakodalomkor a toronyhoz való fűrész deszkákból hordatott el ő kglmek bizonyos számukat.

Exscripta 1724. 22. 8. bris.

A legútolsó följegyzésből azt lehet következtetni, hogy Remetei nem sokkal halála előtt házasodott meg.⁷³

10. Naszályi János.

1720—1728.

Nem sokkal többet tudunk róla, mint Remeteiről. 1717. december 20-dikától a szatmári ref. gymnasium igazgatója volt, tanított theológiát és philosophiát.⁷³

Ugyanezen évben vette feleségül Ladányi Máriát, Ladányi Ferencz, Szathmár város főjegyzőjének leányát. — Tanári működése három évre terjedt; azután nem tudható mi okból, kényszerült itt pappá lenni.⁷⁴

1720-ban foglalta el a hirtelen elhalt Remetei tanszékét. Tanított philosophiát, napkeleti nyelveket 7 évig 8 hónapig. — Meghalt 1728-ban, május 2-án. — Két gyermeke még az ő életében, kettő halála után nemsokára halt el. Özvegye 1731. jul. 14-én Szathmári P. Sándorhoz ment feleségül. Meghalt 1742. szept. 21-én.

11. Udvarhelyi Mihály.

1721—1737.

Született 1670-ben. Szülői az udvarhelyi ref. gymnasium-ban és a kolozsvári ref. collegiumban neveltették;⁷⁵ végül

⁷³ E jegyzék a haszontalannak jelzett iratok 5. sz. csomagjában van a collegium levéltárában.

⁷⁴ Sarkadi Nagy Mihály: Szatmárnémeti város története 176. l.

⁷⁵ Sós Ferencz halotti beszéde Ladányi Mária felett. Kolozsvár, 1742.

⁷⁶ Az Apáczai-album 66. l. 1693-ban mint a fejedelem alumnusa szerepel.

a belgiumi academiákra küldték. Hazajövele után 1700-ban megválasztották az akkori kibővített, mármaroszigeti ref. gymnasiumba professornak 300 frt. készpénz fizetésre s természetbeli jutalékokra. A Rákóczi forradalom miatt csak 1707-ben kezdhetette meg működését, tehát összesen 14 évig szolgált Szigeten.⁷⁶

Egyházkerületünk főconsistoriuma Bacsoni Incze Máté helyébe hívta Udvarhelyit, a theologia tanítására.

1721. május 14-én levelet intézett Máramarosvármegye hatóságához, tudatván, hogy Udvarhelyi Mihály szigeti professort ismételten meghívta a kolozsvári theologiai tanszékre; Udvarhelyi már csak azzal védekezik, hogy háládatlansággal vádolhatnak, ha magától határozná el állása elhagyását, a vármegye beléegyezése és tudta nélkül, mert a külföldi akademiákra menetelekor alumnusa volt a vármegyének s hivatala elfoglalása óta is sok jótéteményét élvezte. A főconsistorium nagyra becsüli az Udvarhelyi háládatosságát s illendőnek tartja kéréssel fordulni a vármegyéhez Udvarhelyi elbocsátása végett. — Ily módon lett Udvarhelyi intézetünk professora.⁷⁷ A collegiumi ifjúság is indított követséget Udvarhelyi Mihály meghívására; de az idő alkalmatlansága miatt költségbe verte magát a küldöttség s az egyházközség pénztárából kért segélyt; az egyházközség egyszersmindenkorra megszavazott két aranyat; de mivel eddig, a professorok meghívására küldött ifjak az egyháztól segélyt nem kívántak, kijelentette, hogy ily kiadást többé nem szavaz meg. (1721. máj. 22-én.)

⁷⁶ Molnár Aladár: A közoktatás története a XVIII. sz.-ban 517. l. Emlékirat a máramaros-szigeti h. h. lyceum múltjáról, jelenéről 10 l. Külföldre 1700 után mehetett Udvarhelyi. A míg más adat nem kerül elé, igazolja ezt Udvarhelyinek sajátkezű följegyzése a Campegii Vitringa de Synagoga cz. könyv czímlapján: „Michael Udvarhelyi. 1706. Franequerae“. Ugyanezt jegyezte a Vitringa Apocalypsis Joannis Apostoli cz. könyvre is. Továbbá mikor Kolozsvárra hívta a főconsistorium, azzal védekezett, hogy a külföldi akademiákra menetelekor Máramaros vármegye támogatását élvezte. Ez csak azután történhetett, hogy Szigetre megválasztották. — A franekeri egyetemre bejegyzett magyar tanulók közt nem fordul elő Udvarhelyi neve 1699-ig.

⁷⁷ A főconsistorium jkve 1710—1742-ig. 7—1721. sz. 179. l.

Tanári működésének méltatására nincs adat. Naszályi halála után a collegiumi pénztár számadásait ő vezette; de élete utolsó éveiben azt sürgette, hogy pénztárnokká olyan világi embert tegyen az előjáróság, kinek vagyoni biztosítéka van s a számadást is tudja vezetni.

Valami látszólagos tévedés lehetett az ő számadásában; mert halála után e cím alatt tiltotta meg Bánffi Farkas br. inspector curator az Udvarhelyi fizetéséből azt kiadni, a mi a cameraticumból neki jutott, t. i. 192 mfrt 25 den. Ez tör-tént 1737. márcz. 25-én. A főconsistorium rendeletére 1737. szept. 29-én kiadták a letartott összeget az özvegynek, föl-vette a fia Udvarhelyi Dániel. Nincs semmi indokolás arról, hogy miért kellett kiadni.*

Meghalt 1737. márcz. 2-án guttaütés következtében.⁷⁸

Halotti beszédet mondott felette Szathmári P. Zsigmond, ki tanítványa volt. Az emlékkersek írói között ott van Zoványi György is, a tiszáninneni egyházkerület superintendense.

Özvegye, Jakab Sára, négy árvával maradt hátra; Krisztina nevű leányát Deáki F. Sámuel vette feleségül 1742. aug. 14-én.⁷⁹ Udvarhelyinek megjelent nyomtatásban egy halotti beszéde, melyet Magyar Gyerőmonostori Kemény Simon felett tartott Vétsen, 1722. oct. 24-én.

Udvarhelyi Mihály halála után a főconsistorium 1737. dec. 15-én felszólította Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári lel-készti, hogy a collegium harmadik professori állását foglalja el, mert bízik professori szép tehetségeiben; a collegium előjáróinak pedig megírta, hogy fogadják kebelükbe e szép tehetségű férfiut, kit a püspök is alkalmasnak ítél a theolo-giai tanszékre s a mint sejteni lehet, az egyházközség is hajlandó átengedni a collegiumnak.⁸⁰

Azonban Szathmári nem akart megválni papi állásától, azon is maradt; később egyházkerületi főjegyző lett, sőt a püspöki állásba is belejutott, midőn 1760-ban hirtelen elhalt.

* Rationarium 14. l. A coll. ktárban a kéziratok közt 22. sz. a.

⁷⁸ A professorok jelentése 5—1737. ehker. lt. sz.

⁷⁹ Lásd: Sirius ardens etc. Kolozsvár 1742. 2r. Ny. Szathmári Pap Sándor.

⁸⁰ Az ehker. lt.-ban 32—1737. főcons. jkvi sz. 566. l.

Tanügy a XVIII. században

1. Tervezgetések.

1718—1769-ig.

A XVIII. század első felében nem talállok újonnan kidolgozott, részletes tantervet. Csak töredékek vannak. Ezeket állítom össze az alábbi sorokban.

Soos Ferencz, ref. püspök 1718. márcz. 20-án tesz előterjesztést a főconsistoriumnak tanügyi dolgokban. Ez sem tanterv. Csak vélemény a tanítás egyik-másik ágának jobb karba helyezésére vonatkozólag. Nem is tartozik egyedül a kolozsvári collegiumra; de azért helyet foglalhat itt kivonatossan, mert ama kor tanügyi állapotaira némi világot vet.

1. Az első pontban kiemeli, hogy a collegiumokban készülnek az ifjak a politikai és egyházi pályára; ezért a collegiumok fenntartására, az ifjuság táplálására és a tudományokban való előmenetelére különös gondot kell fordítani.

2. A szent írás szerint való egyezség tudományát és az emberi józan okoskodás szerint való bölcsességet, azaz a philosophiát, a bölcs professorok és rectorok terjesztik a collegiumokban. A siker attól függ, ha a hivatalra a legalkalmasabb, tudósabb, értelmesebb, serényebb személyeket alkalmaznak.

3. Ez úgy történhetnék meg, ha a professorok előre készítnék az ifjakat e hivatalra s tapasztalván egyik vagy másik tudomány iránt való hajlamukat, ajánlanák a főgondnokoknak vagy a főconsistoriumnak s úgy bocsátanák külföldi academiákra, hogy itt kibővítsék, tökéletesítsék magukat azon tudományokban, melyekre a collegiumoknak nagyobb

szükségök van. „Mert megesik, hogy ha mindenekhez kap az ifju tanuló, semmiben sem lesz perfectus, se nem theologus perfecte, sem nem jól elkészült philosophus, sem pedig nem értelmes philologus és úgy esik gyakrabban, hogy a ki papnak jobb volna, professorrá tétetik, a ki pedig professor lehetne, papságra szoríttatik“.

Kivánatos volna, hogy a professori és igazgatói hivatal betöltése ne függjön egy-két világi ember tetszésétől, hanem legyen befolyásuk erre a zsinatnak, a professoroknak, mert ezek jobban ismerik egymást, jobban tudják, kinek mire van tehetsége, mint a világi emberek, kik a választandó egyénnek csak egy-két praedicatioját hallják. Történjenek tehát ezután a választások ilyen közös megegyezéssel.

A főconsistorium elfogadta e javaslatot.

4. Bárha tudós a professor vagy gymnasiarcha, serénység nélkül mégsem terjed a tudomány; azért esztendőnként legalább kétszer kellene közvizsgálatokat tartani; ezeken a főcurator uraknak, vagy inspector curatoroknak, értelmes, tudós papoknak szép számmal kellene megjelenni; ebből az következne, hogy a serény, értelmes tanítók látván munkájoknak megbecsülését, tiszteletét, további serénységre gerjednének, a hanyagabbak is nagyobb szorgalom kifejtésére nyernének ösztönzést, az ifjuság inkább tisztelné professorait s a tanulásban is nagyobb előmenetelt tenne. „Látom én, egy comediával megelegített Logica disputatio esik a Catholicusok Scholájában, seregenként mennek reá a főrendek“.

A főconsistorium ezt is elfogadta s utasította a professorokat, hogy idején adjanak hirt az inspector curatoroknak, a közel levő tudós embereknek s patronusoknak.

5. E mellett jelzi, hogy a püspöki vizsgálatot a canon szerint évenként, vagy a mint az idő engedli, minden collegiumban folytatni kívánja, még pedig a gondnok urak jelenlétében.

Határozat: Meg lehet, mindazáltal a collegiumok szabályainak és szokásainak sérelme nélkül.

6. Kívánja, hogy ne csak az egyházakban, hanem a collegiumokban is ismerjék el főcuratornak, nemcsak az Appro-

baták 10. czime 3. pontja jogán, hanem a természetnek jussán, hogy t. i. az ecclesiái személynek, a ki inspector, van annyi jussa, mint akárkinek a közönséges vigyázásban és kormányzásban.

Határozat: Eddig is observaltatott.

7. A collegiumoknak hasznára válik, ha a particulákban (vidéki kisebb iskolákban) mesterségeken (falusi népiskolai tanítóságban) sokáig heverő ifjakat nagy körültekintéssel veszik vissza a collegiumokba, mert ezek szabadsághoz szokván, igen szabad szájuak és több kihágásnak okái.

Határozat: Erre vigyázzanak professor uraimék.

8. Az urfiak s nemesek hamar kimennek az iskolából, félbehagyják a tanulást. Ezért sem a vallásban, sem a világi tudományokban nem nyernek elég oktatást. Ezt a jóindulatu atyák és anyák megorvosolhatnák, ha a költséget nem sajnálnák.

Határozat: Ez minden keresztyén lelkü atyának tiszte.

9. Elismeri, hogy a latin nyelvnek jobb tanulására és szebb kiejtésére szorgalmasan vigyáznak a professorok s a magyar nyelv használatát gátolják.

10. Az előmenetelt nagyon akadályozza a collegiumokban, hogy a hány collegium, annyiféle, ha nem több auctort használ mind a theológiára, mind a philosophiára, mind a nyelvekre nézve, sőt az alsóbb osztályokban is így áll a dolog. Ebben egyetértésre juthatnának a professorok s akkor jobb összhang lenne a collegiumok közt tanítás dolgában; a nyomdász is előnyösebben adhatná ki a kézikönyveket.

A következő pontok közül csak a 17. vonatkozik tanügyi dologra, a mennyiben sürgeti a püspök, hogy az enyedi és kolozsvári collegiumban üresen álló tanári székeket töltsse be a főconsistorium, mert mindenütt nagy a hátramaradás.¹

1736-ra kell szöknünk, hogy collegiumunkra vonatkozó tanügyi adatot találjunk. Ez időtájt nem volt tisztában a főconsistorium a felől, hogy a kolozsvári collegiumhoz egy vagy két gondnokot kell-e választani. 1720-ban a kolozsvári egyházközség és collegium közmegegyezéssel külön válasz-

¹ Soós Ferencz előterjesztése. Egyhk. lt. Sessionis Prot. 235—243. l. 18—1718. sz.

tették alapítványait, csak a fekvő birtokok maradtak közösek. Complanatio cím alatt jött létre az egyezés s ebben azt is megállapították, hogy a collegiumnak külön gondnoka legyen. 1734-ben Pataki István, az épületek jókarbantartására választott gondnok, egyik főconsistoriumi taghoz intézett levelében azt írja, hogy e Complanatióban csak egy gondnokról s nem többről van szó. A főconsistorium mégis kettőt választott Bánffi Farkas br. és Bethlen Ádám gr. személyében. Teleki Ádám lemondott 1736-ban. A főconsistorium Teleki Ádám gr. helyébe újból választ gondnokot, de ezen meg nem nevezett urhoz intézett levélben kifejti, hogy mindazáltal érvényben kell maradni a Complanationak. Tehát még 1736-ban sincs tisztázva a gondnokok száma. Ez alkalommal a főconsistorium a Bánffi Farkas bárónak adott utasítás kiegészítésére néhány pontot küld a tanulásbeli fogyatozások orvoslása végett.

1. Mivelhogy az éneklés tudása, mely az istentiszteletnek egyik kiváló része, annyira elhanyaglott, hogy nemcsak a közönség, hanem a deákság sem tud énekelni s ez botránkozássra ad alkalmat, utasítja a gondnokokat az énektanítás jobb karba állítására.

2. El van hanyagolva a katechizálás az alsóbb osztályokban, hasonlóképpen a szépirás. A gondnokok utasítsák az illetőket kötelességük teljesítésére.

3. Megesik az a fogyatozás is, hogy sok legény csak lézeng, az alsóbb osztályokat felületesen végzi s mikor a deákok közé való felvétel ideje elérkezik, a professorok és praeceptorok egy vagy más tekintetből a deákok közé fölveszik. E miatt gyakran megcsalódnak bennök a professorok s a közönség is. A deákok közé való fölvetél előtt tehát lelkiismeretes vizsgálat alá kell vetni őket és semmiféle tekintetből ne engedjék föl, ha meg nem érdemlik.

4. A deákok száma néha annyira fölszaporodik, hogy sem hely, sem kenyér nem jut nekik. Meg kell tehát állapítani a fölvehető számát s a megállapított számnál többet ne vegyenek be.

5. A törvényeket, azoknak áthágói ellen szigorúan ki kell szolgáltatni. A káromkodások, esküvések mind a nagyobbak,

mind a kisebbek között nagyon eláradtak. Korlátozni kell. A professorok látogassák gyakran a lakószobákat, hogy az ifjakat ezzel is több szorgalomra buzdítsák. A precest (könyörgést), theológiát s más tantárgyakat elhanyagolók ellen büntetést állapítsanak meg s ezt szigorúan hajtsák végre. Az alumniumokat ne aprózzák el, érdemeseknek adják ki.

6. A külföldi akademiákra menendők szigorú vizsgálat alá vetendők; a kik nem arra valók, ki ne bocsássák, a tanárok és gondnokok hire nélkül ajánló levelet nekik ne adjanak. Azokat, kiknek adnak, hittel kötelezzék a hazába való visszatérésre.²

E pontokat a tanároknak is megküldték, de levéltárunkban nincs meg.

* * *

A kik az erdélyi ref. iskolák történetét írják, elkeseredéssel tapasztalják, hogy mily kevés tanügyi adatot kaphatnak levéltárainkban a XVIII. század első felére. Valamire való képet alkotni a tanítás menetéről, a nevelés módjáról lehetetlen. Az elmélet, a cselekvő erőt egyházi ügyek kötik le. A gondolkozó emberek észreveszik ezt; ki is fejezik hibáztató véleményüket a fölött, hogy majdnem szakadatlanul csak az egyházak, egyházi egyének ügyében folynak a tanácskozások. De az ily vélemények csak lassan vernek gyökeret az előkelők elméiben.

Természetes, helyesebben szólva: politikai oka ennek az, hogy a katolicismus erőszakos terjeszkedése ellen kellett védekezni az egész egyházkerületben. A katolikusok támadása szokatlan és meglepő volt.

Az 1717. január 25-én Szebenben tartott országgyűlésen a katolikus rendek tagjai közül Mikes Mihály gr. és Haller György br. az összes rendek elé azt a szóbeli javaslatot terjesztették, hogy mindazon törvényeket, melyeket a protestáns fejedelmek idejében a katolikusok ellen alkottak, teljesen meg kell semmisíteni; ezután pedig a király engedélye nélkül új kiadásban ki ne nyomassák. Egyébiránt a katolikus ren-

² Egyhk. It. Sesslonis Prot. 35—1736. sz.

dek nevében ünnepélyesen kinyilvánítják, hogy az Approbata- és Compilatabeli törvényczikkeket nem ismerik el, mivel a katolikusok már akkor is ünnepélyesen ellene mondtak, mikor kihirdették.³

1727-ben a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent levéltárai mellé kanonokot rendelnek; templomok, iskolák építését királyi engedély nélkül megtiltják. 1730-ban a katolikus rendek már írásban követelik azon törvények megsemmisítését, melyek a katolikusokat bármí módon sértik.⁴

A főconsistorium hatalma nem szilárdult meg hamar s főhatóságát csak rendre terjesztheték ki az egyházi, iskolai élet minden ágára.

1740 körül már ezt is elérte. Soós Ferencz püspöknek 1718-ban hangoztatott terve, az erdélyi ref. collegiumokban való tanítás egyenlősítését illetőleg, visszhangra talál a főconsistoriumban is. De a visszhang még erőtelen. A tanügy javítására 20—25 évig még csak egy-egy részben tesznek lépéseket. De már az is vigasztaló, hogy megteszik a gyökeres javításokhoz az előkészületeket. Az erre vonatkozó mozzanatokat kívánom föltüntetni 1768-ig.

Tanügyi dolgok vitatására az egyik alkalmat a nagyenyedi gondnokok előterjesztése adta 1747-ben. Ezek ugyanis jelentést tettek, hogy náluk a tanításnak és tanulásnak újabban életbeléptetett rendje, különösen pedig a kellőnél jobban összevont grammatica, gátolja a tanulók előhaladását.

A főconsistorium ápr. 24-én egy bizottságot nevezett ki Deáki József püspök, Pelsőczy János főjegyző, Csepregi Ferencz és Verestói György kolozsvárt, Kövesdi János és Nádudvari Sámuel marosvásárhelyi tanárok, Vásárhelyi András szászvárosi pap, a főconsistorium részéről Lázár János br. és Bethien Pál gr. személyében. Megrendelte, hogy gyűljenek össze N.-Enyeden június 12-én, vizsgálják meg újból az enyedi összevont grammaticát, valamint az alsóbb osztályok tanítására nemrég életbeléptetett tantervet, az auctorokat s

³ A főconsistorium jkve 1710—1742-ig. 129. l.

⁴ Bod P.: Historia Hungarorum Eccl. III. 214—220. l.

meghallgatván Tőke István enyedi és Borosnyai János udvarhelyi professorok véleményét; a mi nem tetszik, javítsák, corrigálják, vagy ha szükségesebbnek itélik, mivel a régi grammatica igen hosszas a tanulóknak, dolgozzanak ki egész, olyan új grammaticát s az auctorok használatára nézve is tegyenek oly javaslatot, mely mind a három collegiumban és a particulákban nagyobb eredménnyel használható. E végett nem ártana megtekinteni a pozsonyi Bél Mátyásnak Cellarius módszere szerint készített s Patakon, Losonczon, valamint más helyeken bevett deák grammaticáját, abban a tanítás módjáról szóló utasítást. Mindezekről jelentés teendő a főconsistoriumnak.⁵

A bizottság összehívása elmaradt jun. 12-ről, mert Lázár János br. és Bethlen Pál gr. az országgyűlés miatt nem jelenhettek meg.⁶ A főconsistorium 1747. szept. 19-én október 10-re tűzte ki a bizottság összeíróvetelét s az enyedi gondnok útján a következő intézkedést tette: míg a kijelölt napra megjelennék a főgondnokok, addig a publica diligentiak szüneteljenek egészen, a classicumokon kívül. Tőke uram, mint első, igazgassa a collegiumot, semmi tömeges gyülekezést meg ne engedjen, a most folyó bajok ügyében factiók, conventiculumok ne legyenek, a szabad beszédeket tiltsák el, minden rendűek adják meg egymásnak az illendő becsületet, a rendes beszélgetéstől, istentiszteletre való járástól ne tiltsanak el senkit. Kinek, a mi panasza van, készüljön elé a kitűzött napra okmányokkal a maga mentségére s a tisztesség megsértése nélkül folyjanak a dolgok. Az inspector curátorok intézkedjenek tisztességes ellátás felől.⁷

A bizottság 1747. okt. 10-én csakugyan megkezdte működését, de ideje nagyobb részét az enyedi tanárok között folyt viszály kiegyenlítése foglalta el. Okt. 11-én terjesztették elé a kiküldött biztosok bírálatukat Ajtai grammaticájáról s hosszas tárgyalás után a következő határozatban állapodott meg a bizottság:

⁵ A főconsistorium jkvében 50—1747. sz.

⁶ A főconsistorium jkvében 282. l.

⁷ A főconsistorium jkvében 97—1747. sz.

Az enyedi előljáróság az új grammaticát a főhatóság engedélye nélkül s csak magán ember tekintéiyére vette be a 27. és 28. canon, valamint az eddig gyakorlatban volt szokás ellenére, minthogy pedig sok tudós ember jelentése és megjegyzése szerint a réginél nem jobb, sőt hibásabb, tulságos rövidsége miatt nem teljes, nem jól rendezett; e mellett a három collegiumban a grammatica tanulásában az egyenlőséget megszünteti: ebből nemcsak a jelenre, hanem a jövőre nézve is sok kényelmetlenség származik. Némely szülők is panaszkodnak, hogy fiaik ezen újítás miatt kevés előmenetelt tesznek. A bizottság elhatározta tehát, hogy az új grammaticát tovább ne használják, a régi tantervet állítsák vissza, Comenius könyvét vegyék be, az erkölcsi tanításokat (Morum praecepta) ismételtessék az alsóbb osztályosokkal; a főconsistorium további rendelkezéséig semmi újítás ne legyen s a tanítás maradjon úgy, mint régen volt, súlyos büntetés terhe alatt.

Aláírták a határozatot Bethlen Ádám gr., Wesselényi Ferencz br., Alvinczi Gábor br., Dániel István br., Pelsőczy János gen. notarius, Kibédi András nagyenyedi egyhm. esperes, Vásárhelyi András szászvárosi decán, Radnótfai Zsigmond széki ehmegyei jegyző és Tétsi Sámuel mvásárhelyi professor.⁸

Érdekes, hogy a bírálók közt csak egyetlen szakember volt, Tétsi Sámuel, marosvásárhelyi professor.

A kolozsvári collegiumban csendesség uralkodott ez időtájt. 1748-ban husvétkor, Bonczhidán tartott ülést a főconsistorium. A collegiumról azt jelenté Bánffi Farkas br., hogy volt ugyan panasz ezelőtt a tanításbeli restség miatt, de már megszűnt, és ha Csepregi úr is olyan szorgalmas lesz, a mint most mutatja, reméli, vége lesz minden panasznak. A főconsistorium erre kinyilatkoztatja, hogy ha most nincs is panasz, de később lenne, jó lesz a püspököknek e dologba mélyebben bele nézni. Teheti ezt úgy is, mint püspök, úgy is mint egyházkertületi főgondnok. Mindkét czimen van joga erre, habár némelyek kétségbe vonták, hiában való okokkal.

⁸ Az ehker. lt.-ban 104—1747. sz.

A jelen levő Verestói György, kolozsvári professor igéri, hogy ő a püspök úr főfelügyeletét ebben is elismeri.⁹

Egy év sem telt el s 1749. márcz. 25-én ismét Bánffi Farkas br. tesz jelentést a kolozsvári állapotokról. Panaszol a tanárok hanyagságáról; különösen arról, hogy Csepregi uram teljességgel nem tanít s a gondnokok nem bírnak vele.

E panasz következtében a főconsistorium általánosan kötelező határozatot hoz s a régi utasítások tekintetbe vételével a következőket mondja ki:

1. Minden collegiumban évnegyedenként fizessék a tanárokat, a mint érdemlik.

2. Minden esztendőben tartozzanak a tanárok bucsuzni, (hivatalukról lemondani).

3. Minden facultast (tudományágat, pld. theologiát) tartozzanak elvégezni két esztendő alatt.

4. A fizetés visszatartása iránt írni kell Kolozsvárt az ecclesia gondnokainak, hogy midőn a beneficium fennakad, az ecclesia alaptőkéjéből se fizessenek a gondnokok utalványa nélkül.¹⁰

1751-ben megint az enyediék miatt kerül szóba a tanügy javítása. A főconsistorium febr. 14-iki ülésében olvassák föl az enyedi tanárok levelét, melyben állítják, hogy meglanyhult a szorgalom, meglazult a fegyelem a collegiumban. Ennek oka részint az Ajtai grammaticájának használatból kivétele részint a különféle tanítás a collegiumokban.

A főconsistorium utasítja az enyedi gondnokokat, hogy Kolozsvárról hívják meg Verestói György, Marosvásárhelyről Incze István tanárt. Ezek üljenek össze Enyeden Ajtai Mihálylyal s készítsenek javaslatot a tudományok egységes tanításáról, melyet aztán minden collegiumban alkalmazhasanak.¹¹

Még össze sem gyűlt a bizottság s Dániel István br. a gondnokok nevében eladja, hogy az enyedi collegiumban,

⁹ A főconsistorium jkvében 9—1748. sz.

¹⁰ A főconsistorium jkvében 37—1749. sz.

¹¹ A főconsistorium jkvében 10—1751. sz.

a theológián kívül sem a tanításban, sem a tanulásban nincs előhaladás, hiában eszik a kenyeret. Ennek oka a professorok között való viszálykodás, az ifjuság között való pártoskodás; ki Pálé, ki Apollosé. Csak a theológiát járják számosan, a többi tudományok óráira hárman négyen jelennek meg. Ha mulasztásuk okát kérdik, a sikertelenséget hozzák fel.

Ezen egy esetből kifolyólag, valamint abból, hogy más intézetektől is érkeztek ilyen panaszok, a főconsistorium a következő általános határozatokat mondja ki:

1. A gondnok urak mindnyájan, vagy legalább egyik, a jelen évben személy szerint jelenjenek meg a collegiumban július 2-ikára, hívják össze az ifjuságot, a professorok bucsuzzanak előttük. Az érdeemeseket meg fogja tartani a főconsistorium.

2. A theológiának, tekintélyénél fogva, két évet engednek, a többi facultásokban egy év alatt kell végezni. A ki nem végzi, hanyagsága miatt büntetés alá esik. A professorok, saját szaktudományok mellett, más tudományokat is taníthatnak.

3. A professorok, esztendőnként felváltva, vasárnap d. u. katechisáljanak, mert ennek elhanyagolása miatt történnek az átállások.

4. A tanuló ifjuság előmenetelének kipuhatolása végett, minden héten kell tartani disputatiót. (vitát.)

5. Kolozsvárt az ecclesia gondnokainak írni kell, hogy a rendes gondnokok utalványa nélkül ne fizessenek a professoroknak.

Tanulók, togatusok, professorok egymás közt a latin nyelvet számba sem veszik. A kikerülő ifjak szólni sem tudnak deákul. Magán úton készülnek annyira, hogy valami hivatalt nyerhessenek. Ez állapotnak javítása végett felállítandó az enyedi collegiumban is a tanvezetőség (paedagogiarchatus). A tanvezető kötelessége szorgalmasan vigyázni a deák nyelv gyakorlására, látogatni, vizsgálni a deákokat, tanulókat a collegiumban, úgyszintén az osztályokat is. Vigyázzon az erkölcsi és tanulásbeli előhaladásra, az akadályokat hárítsa el, tiltsa meg a rendes időn kívül való kijárást a collegiumból,

továbbá a vadászatot, agár, kopó és paripa tartását. A többi professorok pedig nyujtsanak neki segítséget.¹²

Verestói György bizottsági tag, 1751. márcz. 18-án kelt levelében azt írja, hogy a rendeletet a kibocsátás után négy héttel kapta meg s véleményét e miatt nem készítette el. Szeretné, ha a bizottság a nyári szünet alatt gyűlhetne össze.¹³ Azonban a gyűlés csak azután ült össze, hogy Dániel István br. újból panaszt emelt az enyedi tanárok között uralkodó viszáltyról, hogy különösen Ajtai nem engedelmeskedik a tanítás és tanulás módszerére nézve. A főconsistorium ekkor Tholdalagi László grófot, Verestói György kolozsvári, Incze István m.-vásárhelyi professorokat Enyedre küldi, hogy okt. 28-án vitassák meg a Cellariana grammaticát s adjanak véleményt róla. A tanvezetőséget felállítván, tegyék e hivatalba Ajtait. A professorok útiköltsége felől biztosítékot ígér a főconsistorium.

A főconsistorium ezen ülésén Dániel István br. felolvasta Ajtainak néhány pontban összeállított véleményét a tanítás és tanulás módszerére vonatkozólag, de ez nincs meg a levéltárban.¹⁴

Az úgy 1752-ben kerül elé újból, midőn szept. 27-én, N.-Enyedről keltezve, jelentést tesznek Verestói és Incze a főconsistoriumhoz.¹⁵

1. Ajtai A. Mihály, n.-egyedi tanárnak újbólátnézett grammaticájáról, azon kérdésre vonatkozólag vajjon méltó-e a kinyomtatásra?

2. Vajjon a Molnár és Ajtai-féle grammaticák közül melyik alkalmasabb iskoláink számára?

3. Vajjon a latin nyelv tanítására és tanulására kell-e új rendszert megállapítani:

Az első kérdésre, lelkiismeretes vizsgálat alapján kimondják, hogy Ajtai grammaticája kinyomható.

A második kérdést egy kissé kerülgetik. Tudják, hogy mindkét grammaticának vannak pártolói. A Molnárét nem

¹² A főconsistorium jkvében és lt.-ban 30—1751. sz.

¹³ A főconsistorium jkvében 54—1751. sz.

¹⁴ A főconsistorium jkvében 104—1751. sz.

¹⁵ Az ehker. lt.-ban 72—1752. sz.

kivánják kidobadni az iskolákból, mert véleményük szerint, az igazi latinságot különben is a classicus latin írók műveiből lehet megtanítani, megtanulni.

A harmadik kérdés a methodusra vonatkozik. Új methodus kell, de szerintök nem térhet el nagyon a korábitól; sőt, a mi a fődolgokat illeti, egy ujnyira sem térhet el. Egyébben látják a baj okát.

Egyik azon latin auctorok hiánya, melyek az arany és ezüst korban keletkeztek. Ezek ugyanis, mivel Belgiumból hozatják alig szerezhetők meg, sőt meg sem szerezhetik a szegényebb sorsuak. Szomorúan említik föl azt az egykori panaszt hazánkban, mely szerint a rhetorica classis praeceptora nem magyarázhatta Justinus Historiáit, mivel 30 tanuló közül csak 7-nek volt Justinusa. A bajon csak a könyvek hiányának elenyésztetésével lehet segíteni.

A másik hasonlóan hátráltató ok az, hogy magokat az arany és ezüst korbeli írókat, melyekből a valódi tiszta latinságot el lehetne sajátítani, nálunk csak az osztályokban olvasztatják, magyarázzák, holott pedig az elemi osztályokban helyesen beosztott elemi gyakorló olvasmányok után, maguknak az ékesszólás professorainak vezetése alatt lenne a latin nyelv bővebben és alaposabban tárgyalandó, még pedig éppen az arany és ezüst korbeli írókat kellene egymásután több gonddal fejtegetni.

Mindezeket nem azért mondják, mintha az ékesszólás professorainak a legkisebb hibát is szemükre akarnák vetni. Ugyanis nagy teher van rájuk róva e hazában, mivel zsidó, görög és latin nyelvet, e mellett történelmet, sőt zsidó, görög és latin régiségtant is kötelesek tanítani. Czélszerű volna, az ékesszólás professorait e roppant nagy tehertől megszabadítani s a terheket úgy megosztani, hogy mindenik collegiumban a professorok közül egyik, évenként, valamelyik latin historicust magyarázná, legalább az előkelők, nemesek classisokat végzett fiainak; a másik latin szónokot, a harmadik latin költőt; az ékesszólás professora pedig az általa magyarázandó latin auctor mellett, a szép styl alapjait Heinecius könyve szerint fejtegetné. Ha ez megtörténnék, a latin nyelv tanításának nagy előnyére válnék.

A classicusok tanulmányozásának új módszerét csak úgy lehetne szövegezni, ha a n.-enyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi professorok külön-külön dolgoznának ki ily természetű módszert; azután e három munkálatból készítenének egyet az erre megbízottak s végre, ezt a főconsistorium megerősítvén, mindenik collegiumra nézve kötelezővé tenné. Ez új módszerben figyelmet kellene fordítani az arany és ezüst korszakbeli kiválóbb írókra s a mennyiben lehet a földrajz, történelem és mennyiségtan elemeinek behozatalára az osztályokban.

1755-ig semmiben sem változott a helyzet N.-Enyeden, vagy ha változott, csak rosszabbra fordult. Bizonyítja ezt Ajtaiak „Apologia Innocentiae“ (Ártatlansága védelme) című fölterjesztése a főconsistoriumhoz, melyben egész keserűséggel fejtegeti a n.-enyedi collegium tanügyi hanyatlását.

E védelem lényegében azt tartalmazza, a mit Ajtai már 1747-ben megírt. De most jobban részletez, színez, több dolgot fölvilágosít. Előnkbe tárja, hogy összes kellemetlenségeinek oka Vásárhelyi Tőke István collegája, ki az ő újításait hiábavalóságnak tartotta.

Ajtai így kezdi érdekes fölterjesztését: „Apológiával kellek Ngtok eleibe mennem. Más ette meg az egrest s nekem vásik a fogam belé. Közönséges szokás, hogy az ember megcselekszi a gonoszt s osztán másnak tulajdonítja. Igaz dolog, hogy collegiumunk siralmas corruptióban vagyon mind a studiomokra, mind a disciplinára nézve, de hogy én innocens legyek, ezen Apologiámban Ngtoknak declarálni kívántam.“ Ezután elmondja, hogy mindjárt működése kezdetén igazi auctorokat szerzett s vitt be az osztályokba. Mivel a köztanítók nem értették ez igazi latinságot, külön oktatta őket. Cellarius nyomán haladva, módszert írt, hogy a köz- és magántanítók megtanulhassák ebből, miként lehet hasznosan tanítani a gyermekeket. A nemes urfiak számára külön módszert írt, mivel azoknak más céljuk van, a mint ez Bethlen Gábor rendelkezésében nyilván ki van fejezve. A siker biztosítása végett megjelent az osztályokban, tanított a gyermekeknek, hogy a tanítók utánozzák őt és módszerét értsék meg. Az új tanítókat magán úton készítette

elé, saját házában. Az írásbeli dolgozatok készítését szokásba hozta. A földrajz és mennyiségtan tanítását megkezdvén, annyira vivé, hogy a gyermekek többet tudtak, mint a régi deákok. A deákoknak nyilvános órákon tanítá az iránygyakorlatokat utánzás, bővítés, díszítés által; beszédeket tartatott, szoktatta, hogy az olvasott auctorokat fordítsák a maguk hasznára. Senkit sem bocsátott fel, senkinek sem engedte meg az iskolai törvények aláírását (subscriptio), a míg nyilvánosan beszédet nem tartott. E mellett feladatokat jelölt ki, hogy értekezéseket irjanak.

A gyermekeket szép kiejtésre szavalatokkal szoktatta. Az eredmény oly szép lőn, hogy irigységet keltett azok szívében, „a kik az ő kovászbán megpossadtak“. Kivált a papok intézték fiaikhoz azon barbár kérdéseket, melyeket ő kiírtott a tanulmányok rendjéből, s ezek felelni nem tudván, kiáltoztak, hogy fiaik nem tudnak semmit, holott fiaik taníthatták volna őket. Meg is vallják most, hogy nem tudták megbecsülni akkor a jót, most keresnék, ha kaphatnák.

„Egy barbarus esperest azt mondja vala, az a módszer csak Germaniába való, nekünk nem kell. Vox bovis, non hominis. De úgy tapasztalám, hogy a számárok elrugódozák Archimedes delineatioját“.

Ilyen működése ellen indított támadást Vásárhelyi Tőke István, minek következtében a főconsistorium 1744-ben Deáki József püspök elnöklete alatt Pelsőczy János egyházkerületi főjegyzőt és Zágoni Györgyöt küldötte ki az ügy megvizsgálására. Ezek megvizsgálták Ajtai módszerét, a tanítók működését, a gyermekeket írásbeli dolgozataik készítése közben s jegyzőkönyvre azt vették, hogy a módszerben nem látnak újítást, de azt igen hasznosnak ítélik, bár így volna más collegiumokban is. Tőke uramnak pedig hallgatást parancsoltak.

Ezen vizsgálat után írta meg és nyomatta ki Ajtai, már fönnebb is említett nyelvtnát. A püspök kedvesen fogadta a neki küldött példányt, de Tőke István gátat akart vetni használatára elé, azonban Alvinczi gondnok komolyan figyelmezteté Tőkét, hogy hagyjon békét a mesterkedésnek s lásson a maga dolga után.

Elmondja aztán Ajtai, hogy Vásárhelyi Tőke később ellene ingerelte Alvinczi gondnokot. Ez megtiltá Ajtai latin nyelvtana második kiadásának kinyomatását, pedig ő maga ígért reá költséget, hogy fiának ajánlja, sőt ő maga készített egy kis előszót arról, hogy Tótfalusi miként hívta föl a tanárokat a nyelvtan újítására s ámbár senki sem segíté, mégis elkészítette azt, a mit ma használnak.

Ajtai a saját latin nyelvtanának értékére fölhozza, hogy az „Acta Lipsiensia” 1747. évi folyamában annyi dicséretet irtak róla, a mennyit ő sem tulajdonít neki. Reizius utrechti tanár pedig a hozzá intézett levélben ezt írja: dicséretre méltó munka, módszerének természetes voltaért, a milyen különösen nálunk nincs. Végül még ezt veti oda Ajtai, ha T. Maróthi uram él vala, Debreczenben taníttatja vala, mert az ő tanácsát is kérte s Cellarius módszere igen tetszék neki.

1747-ben Wesselényi Ferencz gondnok, Ajtainak semmit sem szolván, a tanítás vezetését Tőkére bizta, ki aztán az auctorokat kihányta, a földrajz, mennyiségtan tanítását megszünteté, az írásbeli gyakorlatokkal együtt. Még azt sem engedé meg, hogy a tanítók Ajtai módszere szerint tétessenek közvizsgálatot. Ezeket végrehajtván, azóta feléje sem megy az osztályoknak.

A tanítók magokra hagyatván, hanyagság állott be. A bajt fokozta még Ajtai szerint az, hogy olyan tanítókat alkalmaztak, kiknek magoknak is tanító kellett volna. Ajtai tett ugyan jelentést a gondnokoknak, de nem hittek neki, sőt neheztettek reá. Tőke pedig az egekig magasztalta a tanulmányok boldog állapotát.

A deákok is észrevették a tanítás hiányait. Ajtai megvallja, hogy ő sem titkolta előttük s midőn tanártársai szemrehányást tettek neki e miatt, így felelt: „A rosszat jónak nem mondhatom. Csudálom, hogy nem reformálunk semmit.”

A gondnokok közül Josintzi József br. volt az ő pártján. Panaszai között reá hivatkozik.

Az 1752-ben működött vizsgáló bizottságról azt mondja, hogy nyelvtanán nem változtatott semmit, pedig a főconsistorium azért küldötte ki. Ő megmutatta, hogy a régi grammatica csak az, a mi a Rudimenta, tehát nem gramma-

tica. Ebből nem lehetett szókötést tanítani, amint Incze tanár is elismerte, de különvéleményt nem mondott. Ő — Ajtai természetes módszer szerint az egyes osztályok számára külön szakította a helyes beszélés szabályait, Cellarius nyomán, hogy a gyermek, a míg a szókötés (syntaxis) osztályáig jut, tanulja meg a helyes beszélés és írás szabályait; a syntacticaban a szók választékos elhelyezését, a rhetoricaban pedig az ékesszólás módját.

A főconsistorium már 1752-ben intézkedett, hogy Ajtai vegye át a tanítás vezetését, de Wesselényi Ferencz gondnok eltette valahová e levelet s Ajtai nem mert utasítás nélkül belevágni a dologba, hogy ne vádolják újítással, mint előbb.

Ajtai kinyilvánítja, hogy nem bosszúból állott félre, ez természetével ellenkezik, mert ő valóban munkára született, magán ügyeit elhanyagolja, sőt áldozatul hozza a közjónak. Bizonyíthatná ártatlanságát azzal is, ha megmutatná, mi az oka, hogy annyira megnövekedett a deákok száma és miért van köztük annyi kapa, adó, szolgálat kerülő?, miért romlott meg a fegyelem? De mivel ezt nem tulajdonítják neki, hallgat.

Ártatlanságának bebizonyítása végett kész újból felvállalni a korábban rá bízott dolgokat; de oly hatalmat kér, melynek erejénél fogva egyedül rendelkezhessék, ne akadályozza senki. Ha megnyeri a fölhatalmazást, azt kívánja, hogy ezt a tanárok és ifjuság előtt nyilvánosan hirdessék ki. A főconsistorium különösen kívánja meg, hogy köztanítókül csak tanításra alkalmas egyéneket válasszanak; a kiknek az irodalomban nincs jártasságuk, azokat mellőzzék.

Ajtai Apológiáját 1755. ápr. 20-án olvasták fel a főconsistorium ülésén. A gyűlés Ajtainak adott igazat. Rendeletet küldött mind a három enyedi tanárnak, hogy a tanvezetőségre (paedagogiarchatus) nézve léptessék életbe korábbi rendeletét. Ajtai pedig, mint kipróbált ember, foglalja el állását. Se a tanártestület, se a gondnokok ne ellenkezzenek ebben. Ha valami különösebb dolog fordul elő, közvetlenül a főconsistorium elejébe kell terjeszteni. Szükség esetében intézkedik ez s ne intézkedjék senki a maga egyéni tekin-télyével.

Osztálytanítókúl, gondos kiválasztás után, csak érdemes, tehetséges embereket alkalmazzanak. Ezeket nem szabad változtatni esztendőnként, annál kevésbbé félékenként; sőt minél tovább kell tartani őket, hogy a tanításba jobban begyakorolják magokat.

Ezeknek megválasztása, munkakörüknek megszabása egyedül a tanvezetőt illeti. Más ebbe ne avatkozzék; ő alkalmazzon olyan egyéneket, kiktől a maga tervei és vezetése szerint hasznót és előmenetelt remélhet az ifjúságra nézve.¹⁶

A tanítás ügye más iskolákban is így állott. A kolozsváriól nincs adat ez idő tájékáról. A marosvásárhelyi collegium gondnokai véleményt terjesztenek föl a tanítás lassú menetének okairól 1759-ben s különösen hibáztatják a köztanítóknak (publicus praeceptorok) évenként való változását, mert zavart okoz a gyenge elméjűeknél a tanításnak mindig változó rendszere; alig gyakorolják be magukat a tanításba, már eltávoznak; az is megesik, hogy a szülők megharagudván a tanítóra, a változást várják. Ezzel ok nélkül telik el az idő a gyermekekre nézve. Orvoslásul szolgálna, ha a köztanítóknak rendes fizetést adnának.

A declinisták tanítójának adni kellene	30	frtot
A comparisták	34	"
A grammatisták	40	"
A syntaxisták	54	"
A poéták	56	"
A rhetorok	60	"
A görög nyelv	40	"
A logicusok	50	"

Összesen 364 frtot.

A görögöt napjában csak kétszer tanítják. Logicusok kevesen vannak, dajkázkodás, bajlódás is kevesebb velők, ezért lehet tanítójok fizetése kevesebb.

Jó volna, ha a köztanítók legalább esztendeig végeznék a tanítást; a fizetéseket az alumniumokból kellene teljesíteni s megkérni az élő alapítókat, valamint az elhaltak utó-

¹⁶ Ajtai Apologlája az ehker. lt.-ban 3—1755 sz. a. A főconsistorium határozata u. azon sz. a. a jkvben.

dait, hogy egyezzenek bele. Ki kellene eszközölni, hogy a deákok ünnepek alkalmával jár hassanak a pafronusokhoz s így a papságra készülhessenek elé.

A szünidőket rövidebbre kell szabni. Eddig az iskolai év fele szünidő volt, a tanulók rettenetes hátramaradására; karácson, husvét, pünköszt alkalmával 3–4 hét, aratáskor 9–10 hét, szüretkor 2 hét volt a szünidő. Elég volna ünnepek alkalmával 2–2 hét, caniculában 4 hét, szüretkor 2 hét. (Az eredeti szöveg szerint az ünnepekre egy-egy, nyárban 2 hét, szüretkor semmi szünidő nem kellene, de ki van javítva a fennebbiek szerint.)

Gyakori kellemetlenséget okoz, hogy a mágnsok neve-
lőket tartanak ugyan, de fizetést nem adnak, hanem meg-
szerzik egyik-másik alapítványt számukra s ennél fogva költ-
ség nélkül taníttatják gyermekeiket. Ezt meg kell szüntetni,
mert az ily magántanítók nincsenek benn a collegiumban
s nem teljesítnek közszolgálatokat.

Szokásba kellene hozni, hogy az alumniák ügyében a
professorok és gondnokok tudtán kívül ne intézkedjenek.

Eddig négy-négy forintot fizettek a bennlakásért. Jó lesz
továbbra is szedni ablakok, ajtók, kemenczék, kémények,
falak, fedelek javítására. ;

Szükséges volna építtetni lakó szobákat a tanulók szá-
mára, mert a városban nem igen lehet jó szállást kapni; a
tanulók felügyelet nélkül szerteszét járnak, nyomorognak.¹⁷

Ezek mutatják a reform szükségét, de mielőtt a tanítás
rendjének újítására térnénk, bemutatom iskolánk állapotát
azon jelentés alapján, melyet Lázár János gr., az erdélyi
egyházkerület főgondnoka készített 1762-ben. A megelőző
időkről egy kuttorásunk sincs, mely annyi oldalról ismertetné
meg az állapotokat, mint ez. A XVIII. század közepe után
készülvén, a század első felére elég tájékoztatóul szolgálhat.

Az első kérdés ez: A collegium állapotáról, mely tudo-
mányokat tanítnak benne?

E jelentés szerint négy nyilvános, rendes professor állott
a collegium élén. 1. Verestói György, a theologia professora,

¹⁷ Az ehker. lt.-ban 58—1759. sz. a.

ki erdélyi püspök is. Tanítja a theológiához tartozó tudományokat. 2. Huszti György, a philologia tanára, tanítja a keleti nyelveket; héber, chaldeai, arab, syriai, görög nyelvet, a római ékesszólást; ezen kívül egyetemes és egyház-történelmet, valamint görög és latin régiségtant. 3. Pataki Sámuel dr, a philosophia tanára, tanít egyetemes philosophiát, mathesist és geographiát. 4. Csomós Mihály, a jog tanára, tanítja a polgári és római jogot s a magyar- és erdélyországi szokásjog elméletét.

A katekhisatió, a jog professorát kivéve. három tanár közt oszlik meg úgy, hogy vasárnaponként d. u. 4 órakor, templomozás után tartják. Hétköznapokon a theologia tanára d. e. 8—9-ig tart előadást, szerdát és szombatot kivéve, mert akkor facultások szerint kikérdezés szokott lenni. Egy egész hétre szóló órarend nincs fölvéve a jelentésbe, de megvan egy napé s ezt az időbeosztásra való tekintetből érdekes ismerni.

D. e. 6—7-ig mathesis, 7—8-ig polgári v. egyéb jog, 8—9-ig katekhisatio, 9—10-ig latin v. valamelyik a keleti nyelvek közül, 10—11-ig görög nyelv. D. u. 2—3-ig héber nyelv, 3—4-ig törvényszéki eljárás, 4—5-ig philosophia. Szerdán és szombaton d. u. 2—3-ig a philosophia professora geographiát tanít.

Ugyanezen professorok rendes óráikon kívül, a mágna-sok és nemesek fiainak egyik-másik tárgyban való oktatására, egy-két órát szakítanak, úgy, hogy a theologia és philosophia professora naponként 2—2, a jogé egy órát ad.

Vannak itt is, mint Enyeden, az értelmesebb togatus tanulók közül alkalmazva az egyes tudományokban praesese-k, kik a professorok szokása szerint adnak elő a szobá-jokba gyűlt ifjabbaknak s ezeket a professorok előadásainak eredményesebb hallgatására előkészítik. A praesesek tanítvá-nyai vitatkozások, vizsgálatok útján épen úgy adnak számot elő-menetelükről, mint a hogy a nyilvános nagy teremben szokás.

A gyermekek és kicsinyek iskoláiban a tudomány elemeit a szónoklatig tanítják. Ezen osztályoknak külön köztanítói vannak, kik könyv nélkül való tanulásra és ennek elmon-dására leczkéket, gyakorlatokat hagynak fel óránként oly módon, hogy reggel 7—8-ig elmondatják a gyermekekkel

leczkéiket, azután kifejtik előttük a kézikönyvek rövid részeit pld. a rudimentából, grammaticából, syntaxisból stb. s akkora feladatot szabnak ki, a mekkorát egy óra alatt 8—9-ig el lehet végezni. Az óra elteltével adott jelre összegyűlnek osztályaikba a gyermekek s a tanító számba veszi, átvizsgálja, kijavítja a feladatokat, a hanyagokat, makacsokat érdemök szerint bünteti és meg is fenyíti; ugyanez az eljárás d. u. is, a mennyiben 1—2-ig közórán tanítanak, 2—3-ig szabad időt hagynak előkészületre s 3—4-ig számbaveszik.

Vallásórát tartanak kedden s pénteken d. u. 3—4-ig, vasárnap pedig d. e. 7—8-ig, templomba menetel előtt. A felsőbb osztályokban a grammaticától a rhetoricáig u. a. órák alatt a görög nyelvben gyakorolják a gyermekeket. Ugyanezeket a szent művészi énekben gyakorolják, a zene kulcsaira tanítják, estve pedig, istentisztelet után nyilvános szavalatokban gyakorolják magokat az osztályok, felváltva egyik a másik után.

Közvizsgálatot kétszer tartanak évenként az előmenetel kipuhatolására; ilyenkor történik a főlebbvitel az alsóbb osztályokból a felsőbbekbe a szerint, a mint kiki szorgalmának s arravalóságának jeleit adta.

A togatusokat, vagy a felsőbb tudományok hallgatóit kérdezik, naponként szólítván föl egyiket-másikat a megelőző napon előadottakból. Így ha egyéb nem, a szegény teszi őket figyelmesebbekké, hogy társaik ki ne fűtyöljék, ha nem tudnának felelni a kérdésekre.

Vannak itt is, mint más collegiumokban, magántanítók, kik a közórákon kívül fenmaradt idő alatt tanítványaikat oktatják és vagy azt kérdezik ki, a mit az osztályokban tanultak, vagy néha a felsőbb osztályokra is előkészítik őket.

Van köztanítója a német nyelvnek azok részére, kik e nyelvet megtanulni óhajtják.

Második kérdés: A nép érdekében miket tudnak és tartoznak tanítani?

Jelentésünk készítője úgy nyilatkozik, hogy a közönség hasznára aligha szükséges többet előadni a fennebbieknél, csak ezeket adhassák elé, a mint illik. Sőt azt mondja, hogy ha szabad kicsiny dolgokat nagyokhoz hasonlítani, az ilyen

collegiumok előnyösebbek az akadémiáknál, mert nemcsak olyanok gyűlhetnek beléjük össze a felsőbb tudományok hallgatása végett, kik tanári székbe vágnak jutni, de nincs módjuk külföldi akadémiákra menni, hanem olyanok is, kik polgári pályára készülnek, s ha az utóbbiak nem is meríthetik ki, legalább megízlelik a felsőbb tudományokat és a közigazgatásra ügyesebbekké, alkalmasabbakká válnak. Az akadémiáknál azért is előnyösebbek ezen collegiumok, mert az ifjuság ezekben szigorubb törvények és büntetés alá van vetve s azt a szabadságot, a mi az akadémiákon van, nem használhatja fényüzésre és erkölce megrontására.

Azon harmadik és negyedik kérdésre, hogy a fennebbi célokra szánt alapítványokból befolyó jövedelmek mennyiben elegendők s ez alapítványok mikből állanak: a következőkben válaszol.

E collegiumnak is, mint az enyedinek alapja ingatlan és ingó javakból áll. Saját fekvő birtoka nincs ugyan, de van a kolozsvári egyházzal közösen. Ilyen pld. Felek falu, mely azonban csak zálog gyanánt van a két testület birtokában, a tulajdonjog Kolozsvár városát illeti. A míg közadót nem kellett fizetni, taxa cím alatt 300 mfrtot, hetenként 3 szekér fát az őszi vetésből tizedet szolgáltatott Felek a collegiumi sütőháznak. A tizedből befolyt gabona értéke körülbelül 40 mfrt. lehetett. De mióta a falu lakóit az adófizetők lajstromába vették, a község csak félennyit fizet, szegénységére hivatkozva. Félni lehet, hogy ezt sem teljesíti később. Hasonló természetű közös zálogbirtokuk az asszonyfalvi, alsó- és felső-fülei birtokrészek Tordavármegyében. Ezekből befoly 200 mfrt., melyhez a havasokról, malomból, gabonafélékből, tizedből, korcsmából körülbelül 70 mfrt. jövedelem járul.

Örökjogu, mindazáltal az egyházzal közös birtokok az ajtoni, fejerdi és kötelendi birtokrészek Kolozsvármegyében. Ezekből bejött az elmúlt két év alatt 3943 véka búza, 244 véka zab, 2000 kötés törökbúza. A termények pénzértékét megállapítani nem lehet az árak hullámozása miatt; különben is egyrészét a professorok fizetésére, más részét az ifjuság élelmezésére fordítják s csak a megmaradó részt árusítják el. A földek tizedéből alig lehet 80 frtra számítani.

Az egyházzal közös pénzalapja van a collegiumnak 16,790 mfrt, 60 dn.; a kamarai javadalomból 3376 rhfrt. 15 kr. azaz 4051 mfrt. 50 denár, a nyomda béréből 30 frt., az egyik kenyérsütőből 20 mfrt. 15 dn., a másiból hetenként 3—4 kenyér.

A városi bordézmából, jó termés idején a milyen pld. 1748-ban volt 1436 veder, gyengébb termés idején 500—600 veder, középterméskor 1000 veder jön be.

Gabona tizedből a kath. egyházzal megejtett osztozás szerint 1760-ban a ref. egyháznak és collegiumnak jutott 1200 véka kicsépelte buza, 40 véka zab. Ez év azonban a termékenyebbek közé tartozott. Törökbuzából itt nem szednek tizedet. A méhtizedből 20, legfennebb 30 jut. Juhból semmit sem kapnak, mert a kolozsvári határon nem szabad juhokat legeltetni. Van egy tő a határon, közös a várossal és egyházzal; nagyobb részét nád borítja, a hol ettől szabad, oly mély, hogy halászásra alkalmatlan, semmi hasznót nem hajt. Van egy kert is a Házsongárt nevű szőlőhegyek közt, nagyobbára vad almával teli, melyből az alkalmazottaknak készítenek ecetet.

E közös alapból veszik fizetésüket a theologia és philosophia professorai, az osztályok köztanítói s a frequentans tanulók, kik 4 részre oszolva, csapatonként egész héten át tartoznak megjelenni a templomban s a kántort az énekben segíteni, mely fáradságukért havonként 18 mfrtot kapnak. Innen fizetik a collegium sütőjét is 36 mfrttal.

Egy professor fizetése készpénzben 257 mfrt 141 véka búza, 185 veder bor, 4 bárány. Hat osztálytanító fizetése 212 mfrt. A maradék összegből kapják fizetésüket: a 3 pap, a szegények házának papja, 2 kántor, 2 egyházi, harangozó, óraigazító, tizedelő, a városon kívül fekvő egyházi javak felügyelője. Ebből gondoskodnak az épületek, templomok, collegium, papi és professori lakások javításáról minden megkülönböztetés nélkül. E célra az egyháznak és collegiumnak gondnokai vannak, kik nemcsak a gazdaság igazgatását, hanem a bevételeket és kiadásokat is számon kérik, hogy semmit se fordítsanak más célra, mint a mire a kegyes rendelések kívánják.

Vannak a collegiumnak saját alapjai is, melyek együttesen tesznek 44,603 mfrt. 40 dnrt. Ebből fizetnek két professort. A philologia professora, magának az alapítónak, Bánffi György grófnak rendelete szerint 500 mfrtot, a jog professora 300 mfrtot és 60 véka búzát kap, ez utóbbit a közösből. A pénztárnok fizetése 180 mfrt., az orgonistáé 30. A német nyelv tanítója fizetésének pótlására 40 mfrtot szolgáltatnak ki. — A kegyes alapítók rendelete szerint az alumnusoknak jut 680 mfrt. Maradna tehát 946 mfrt., ha a kamat teljesen befolyna; de vannak olyan hátrálékos adósok, kiktől már évek óta nem lehetett semmit kicsikarni. — Azt, a mi ebből begyűl, s a jelzett összeget felülhaladja, gabonavásárlásra fordítják, mivel a collegiumnak szükséges gabona nem jön be mindig az évi termésből. Felhasználják különben a collegium középületeinek javítására is, hogy az egyházzal közös pénztárt ne terheljék.

Egyébiránt abból, a mi megmarad takarékoság következtében, új alapot teremti a collegium előjárósága. Ezekhez járulnak az élelmezés alapjai azon pártfogók segédelméből, kik maguk tartják alumnusaikat. Számuk 25—26-ra emelkedik, de bizonytalan, mert a pártfogók tetszésétől függ.

Kenyeret adnak a collegiuméből olyan szegény tanulóknak, kik nem szentelhetnék magukat a tudománynak, ha enni nem kapnának. Kenyeret kap továbbá egy vén asszony, ki a templomot seprí s a szegényebb sorsú beteg tanulóknak gondját viseli, végül a collegium sütője.

Van egy kis szőlő a Brétfű hegyben, 15 kis vékányi férőjű s jelenleg a theologia professorának van átengedve használatra.

Azon kérdésre, hogy minő segédeszközök volnának szükségesek, a jelentés ezeket válaszolja.

Segítségül szolgáltatnának itt is azok, a miket az enyedi collegiumnál jeleztek, és ha egy theologiae professzorral szaporíthatnák a professorok számát. Ezt azonban csak az eddig gyakorolt takarékosággal lehet elérni, [ha valamely kegyes adakozó alapítványa nem segít. Hiányzik továbbá itt a legtöbb kézikönyv és rendszeres munka; a könyvtár kevésbé van felszerelve mint Enyeden s physikai és mathematicai eszköz is kevés van.

Ime iskolánk képe 1762-ben, melyet Lázár János gr. az egyházkertület főgondnoka rajzolt elénk a főconsistorium megbízásából.¹⁸ A többi erdélyi ref. collegiumokról is tett ilyen jelentést, de eddig egyiknek sem jutottam nyomára, pedig a tanügy, az összehasonlítás szempontjából érdekes volna.

Egyébiránt a collegium állapotának megvizsgálása a Mária Terézia rendeletére történt. Mária Terézia ugyanis 1761-ben a külföldi egyetemekre kimenni szándékozó erdélyi protestáns ifjak ügyében folyt tanácskozás alapján, a következő határozatot intézte az erdélyi kancelláriához: „Én felette üdvösnek tartom Erdélyben, valamint az ágostai hitvallásuak theológiája, úgy más tudományoknak is tanítása végett egyetemek felállításáról komolyan gondoskodni. Ez által elejét lehetne venni azon új és fonák hitágazatoknak, s a katolikus vallás, sőt a kormány elleni gyűlölséget is tápláló igen gonosz elveknek, miket a tanuló ifjak beszínak s midőn a hazába visszatérnek, magokkal oda bevisznek. S mivel a tanárok fizetésüket az udvartól fogják kapni, így attól függnének s az új veszélyes hitágazatok elterjedésének gátot lehetne vetni“. Egyszersmind utasította a kancelláriát véleményadásra.¹⁹ A kancellária 1761. nov. 3-án megtette fölterjesztését egészen Mária Terézia szellemében, ki 1762. máj. 11-én azt rendelte, hogy az erdélyi főkormányshéz a római katolikusok részéről püspökjük, a protestánsok részéről előljáróik útján tegyen jelentést az Erdélyben levő minden katolikus és protestáns tanintézet állapota, alapítványai s a tanügy állása felől.

E rendelet következtében kellett megejteni a vizsgálatot collegiumunknál is. A jelentés egészen az igazságnak megfelelőleg tárta föl az intézet helyzetét. Azonban az a dicséret vagy elismerés, melyet a felsőbb tudományok tanításáról

¹⁸ Descriptio status, scientiarum, fundationum et bonorum immobilium mobiliumque Illustris Collegii Reform. Claudiopolitani per Excellentissimum Comitem Johannem Lázár, L. Baronem de Gyafakuta, anno 1762. die 17. Julii. — A coll. It.-ban No. a. 1762. sz. a.

¹⁹ Szilágyi Ferencz: Erdélyi ifjak iskoláztatása külföldi egyetemeken. Hazánk. Szerk. Abafi. 1884. 10. 1.

írtak a jelentés készítői, s melyet a többi collegiumról szóló jelentésbe is valószínűleg felvettek, keserű gyümölcsöt termelt. Mert Mária Terézia a főkormánysház fölterjesztéséből arról győződött meg, hogy a hazában több s jól szervezett iskola van, melyekben nemcsak a gymnasiumi és philosophiai tárgyakat, hanem theologiai tudományokat is tanítanak s az alapítóknak meg van a szándékuk a többi tudományokat is taníttatni. Ebből azt következtette a királyné, hogy az erdélyi ifjaknak nem szükséges külföldi egyetemekre menni, a saját maguk és szülők anyagi károsodásával. Minthogy pedig némely fejedelmek egyáltalán megtiltották alattvalóiknak, tanulmány és tapasztalás végett, a királyné országaiba jőni, ezért ugyanezt teszi a királyné is saját alattvalóira nézve s megrendeli, hogy birodalma határain belül levő akadémiákon gyarapítsák tanulmányaikat s fejlesszék lelköket.²⁰

E rendelettel egy napon 1764. aug. 24-én tudatta a királyné a főkormánysházzal, hogy elhatározta egyetem felállítását Erdélyben, a nem katolikus erdélyi és magyarországi ifjuság számára. A főkormánysház mellékelvén a királyné leiratát, az erdélyi ev. ref. egyházkerület gondnokait felszólította, hogy gyűlést tartván ez ügyben, tegyék meg nyilatkozatukat minél hamarább. Természetesen arról kellett nyilatkozni, hogy mekkora anyagi áldozatot tudnának hozni az egyetem felállításához.²¹

A reformátusok és ág. evangelikusok együtt tettek fölterjesztést a külföldre való utazás tilalma ellen s ebben az új egyetemre is célloztak. Hangiok kesért. Azt mondják, hogy a szomorúságoktól megrettentve szívők lelkök odavan, mióta ő felsége rendeletéről, mintegy a villámtól lesújtva, értesültek. Vidámabb napokat reméltek és mivel ő felsége parancsára mindazt, a mit törvényeinkben a katolikus vallás ellen, ő felsége jogainak kárára vagy megbotránkoztatására találtak, az új országgyűlési törvénycikknek által megsemmisítették, valóban hitték, hogy a különféle viharoktól hányt-

²⁰ M. Terézia-rendelete Pozsonyban, 1764. aug. 24-én kelt. Bod Péternél Hist. Hung. Eccl. III. 346. I.

²¹ Bod Péternél Hist. Hung. Eccl. III. 347. I.

vetett vallásokra csendesebb napok következnek. Remélték, hogy élvezhetik már a szelid nyugalmat a háboru lecsendesülte után s a külföldre készülő ifjak előtt is megnyílik az út. De fájdalom! mennyire elestek e reménytől öfelsége tiltó rendelete miatt.

Idézik a külföldre menetelt biztosító törvényeket, melyeket az 1752. évi országgyűlés megnyírbált, de a kimenetelt mégsem tiltotta el egészen s azt mondják a főkormánysháznak, hogy itt nem az övéik személyéről, hanem a nyilvános törvények hatályáról és állandó erősségéről van szó. Mi lesz a nyomorultak menedéke, ha kijátszodják azon nyilvános ünnepélyességgel alkotott törvényeket, melyeket nem csupán a nép határozott, hanem öfelsége megerősítésével kerültek a törvénykönyvbe. Micsoda reménységet lehet táplálni az ezután alkotandó törvények állandósága iránt, ha sem a törvények nem állandók, sem megváltoztatásuk nem történik törvény szerint? stb.

Kéri tehát öfelségét, hogy védje meg jogaikban s ne engedje őket sötét tudatlanságba süllyedni. A fellállítandó új egyetem sem orvosolja az ő bajaikat. Hiszen a műveltebb nemzeteknél is szokás, hogy egy-egy más országban levő, nagy tehetségű tudós hallgatására mindenünnen összesereglenek. Mennyivel szükségesebb tehát a mieink kimenetele.²²

A főkormánysház fölterjesztette a kérést s a királyné nov. 27-én neheztelését fejezvé ki a miatt, hogy nem tanúsítottak illő modort a felterjesztésben, rendeletét továbbra is érvényben hagyta; de engedményképen azt is kijelentette, hogy szükség esetében, egyik-másik alattvalójának maga adja meg a felmentést a törvény alól.²³

Az erdélyi két nagy egyház fölterjesztése tehát eredménytelen volt. Különben így állott a dolog, ha nem rosszabbul, túl a Királyhágon is. 1762-óta Barkóczy Ferencz gr. esztergomi érsek a felügyelője minden magyarországi felsőbb és alsóbb iskolának. Mária Terézia tőle kért véleményt arra nézve, miképen kelljen bánni ezentúl a magyar

²² Bod Péternél Hist. Hung. Eccl. III. 348. 1.

²³ Bod Péternél Hist. Hung. Eccl. III. 352. 1.

protestansokkal. 1763. ápr. 20-ról a következők szerint nyilatkozik Barkóczy: A szentcél elérése végett először szelid eszközöket kell megpróbálni. Ilyenek volnának az eretnek könyvek behozatalának szigorú megtiltása, a hazaiaknak az ő terve szerint való censurája. „A protestansoknak a grammaticainál felsőbb iskola ne engedessék sehol s a protestansok gyermekei csak 14 éves korukig tanulhassanak saját iskoláikban, azon tul pedig római kath. iskolába menjenek, azonban csak olyan helyeken lévőbbe, hol a protestansoknak nyilvános vallásgyakorlat engedve nincs. Reméli, hogy ennek következtében, igen nagy számmal a protestansok az orthodoxa vallásra fognak térni, s e mellett nem is panaszkodhatnak, hogy a tanulásra való alkalom elvétetett tőlök... Gyakorta hallanák a katholika vallás ajánltatását, bizonyságait és ez rendén lenne, mert hiszen javallani és tanítani valamit, nem annyit tesz, mint kényszeríteni. Protestans papokká is bátran lehetnek azok, a kik katholikus iskolákban tanultak.²⁴

Ilyen felfogás uralkodott akkor a katholikusok között s valószínűleg e támadó fellépés ösztönözte az erdélyi reformatus egyházkerület ügyeinek intézőit, hogy a tanítás ügyét fölkarolják s a hatóságok alatt álló intézetekben egyöntetűvé tegyék.

Az előkészületeket már 1767. tavaszán megtették. Bethlen Lajos gr. és Kemény Simon br. gondnokok jelentik a főconsistoriumnak, hogy az alsó hat osztály felügyeletét egy professora bízták, de úgy, hogy alkalomadtán a többi professor is bele szólhasson. Elhatározták, hogy a deákokat osztályok szerint a professorok közt szétosztják; kötelezik a professorokat, hogy a kezök alatt levő deákokkal vizsgálatot tétessenek, meghatározott időben; a vizsgálat eredményétől teszik függővé, hogy melyik deák micsoda ösztöndíjat, tanítóságot vagy más javadalmat kapjon. Kívánják, hogy a hazai történelem tanítását Csomós Mihály jogtanár vegye át. Jelentik, hogy a tanterv még nem készült el.

²⁴ Révész Imre: Adalékok 14—15. l.

A főconsistorium 1767. jul. 12-iki ülésében jóváhagyja ez intézkedéseket.²⁵ Csak a magyar történelem átadása idézett elő további tárgyalást, mivel Bodoki József, a philologia professora nem akart lemondani róla. A zsidó nyelv tanítását a theologiae professorra kívánta ruháztatni, csak hogy megmaradjon neki a hazai történet.

Lázár János gr. a Bodoki pártjára állott s egy ideig nem is adták át a tárgyat Csomósnak. Bethlen Lajos gr. és Kemény Simon br. ily értelemben tettek új fölterjesztést, de a főconsistorium Csomósra ruházta e tárgy tanítását azon indokolással, hogy a jog tanítása legyen kapcsolatos a hazai történelemével s ezeknek forrásait együtt ismertesse a professor.²⁶

Az ügynek ily módon való eldöntésére befolyással lehetett az a fölterjesztés, mely a főconsistorium levéltárában ma is megvan. Nincs aláírva, de rá van jegyezve, hogy felolvasták 1768. aug. 24-én Szebenben. E szerint a hazai történet tanítása felettébb szükséges azon egy okból is, hogy bárkinek szégyen nem tudni a maga nemzete történetét, de káros is, nem tarthatván e nélkül senki magát jó hazafinak. Példák erre más jól rendezett országok, melyekben a hazai történetet gondosan tanítják. Nálunk igen ritkán, — 10—15 esztendőben egyszer fordul elő tanítása. E miatt a ki tanulni akar erről, csak nagy önmunkássággal juthat hozzá. Különösen káros a mágnás és nemes urfiaknak, ha nem ismerik hazánk történetét. E fogyatkozás tehát megszüntetendő oly módon, hogy a többi szükséges és alapvető tudományok hátrányt ne szenvedjenek.

A fölterjesztést tevők úgy találják, hogy egyedül Csomos Mihálynak van ideje rá a többi tudományok elmellőzése nélkül, mert a theologia és literatura professorainak sok dolguk van, Bodoki József ugyan a történelem tanára is, de neki zsidó, görög s római régiségeket, az arab és zsidó nyelvet gramatica szerint alaposan kell tanítnia. Az egyetemes történelmet alig végezheti el két év alatt. Az ifjuság

²⁵ Az ehker. lt.-ban 56—1767. sz. a.

²⁶ Az ehker. lt.-ban 17—1768. sz. és 64—1768. főcons. jkvi sz.

hasznára gondosan kell foglalkoznia a deák nyelv tanításával. Ezen kívül a theologia professorával felváltva kell tanítnia katechesist. Reá van bízva a classisok rendbehozása, felvigyázása, az urak és nemesek gyermekeinek speciális gondozása. Ezek miatt nem lehet e tárgyat Bodokira bízni csak úgy, ha tárgyaiból elvesznek vagy megengedik, hogy az egyetemes történelemmel kapcsolatban tanítsa. De megjegyzik, hogy ha az egyetemes történelemmel kapcsolatban tanítná s nem külön összefüggőleg, ismét csak 9—10 évben fordulna elé a hazai történelem, mely idő alatt az ifjak a hazai történet ismerete nélkül távoznának el az iskolából s a mi a történelemből legszükségesebb, azt nem tudnák. Ezen kívül nem is lehetne elég alaposan tanítani a világtörténettel kapcsolatban.

Czélyszerűbb lesz, ha mindenik professor a maga tárgyat tanítja s ha a honi történelemnek is egy specialis tanára lesz.

Különben is a keleti nyelvek tanítása azon tanszékhez van kötve a b. e. alapító Bánffy György gr. rendelkezése szerint, melyet Bodoki foglal el. Ezeket nem lehet külön választani, ha az alapító akaratát meg nem változtatják, mert tilos. Jövőre nézve veszélyes volna így felforgatni az adományozók végrendeletét. Tehát Bodokinak nem adható a hazai történelem.

Ha a főconsistorium nagyobb gonddal akarja taníttatni, véleményök az, hogy ne csak a philologia professora tanítsa az egyetemes történelemmel kapcsolatban, hanem egy külön professor is minden második esztendőben összefüggőleg, mert e nélkül az ifjuságnak nem lesz több ismerete a hazai, mint a más idegen országok történetéből, mert a professornak nem ez a főczélja s a hazai történetet csak annyiban tanítja, a mennyiben összefüggése van az egyetemes történelemmel. Már pedig a honi történelmet az ifjuságnak több okból kell jobban ismernie az idegen nemzetek történeténél. Királya, hazája, vallása szolgálatjára szükséges ez, kivált a mágánásoknak és nemeseknek.

Tanítsa pedig a jog professora, mert ideje van rá. Különben is a hazai törvények a hazai történelemmel oly szép,

sőt igen nagy és szoros összefüggésben vannak, hogy egyik a másikat felvilágosítja s kár volna egymástól elszakítani.

A híres Heineccius is így gondolkozott, így tanított. A külföldi akadémiákon a hazai történelmet külön professor, külön tanítja

A főconsistorium ez értelemben döntött, de kikötötte, hogy az előadásban ne terjeszkedjék ki nagyon Csomós uram.²⁷

2. Előkészületek az 1769-ik évi új tantervhez.

A főconsistorium egységesé és jobbra akarván tenni az erdélyi reformatus közoktatást, már 1767-ben fölhívta a collegiumokat, az egyes tanárokat, hogy véleményüket terjeszszék fel. A kolozsváriak nyújtották be leghamarabb. — 1768. jan. 25-én már készen voltak.²⁸ Utánok a marosvásárhelyiek következtek. Az enyediek 1769. márcz. 4-én indították útnak a magukéit. — A főconsistorium rendelete szerint minden tanárnak kellett volna véleményt benyújtani. Ilyen magánvélemények érkeztek Enyedről Borosnyai Nagy Zsigmondtól, Kovács Józseftől és Ajtai Abód Mihálytól, azonban ez utóbbinak munkálata nincs meg az ehk. lt.-ban. Kolozsvárról Pataki Sámuel dtől és Bodoki Józseftől. Marosvásárhelyről Incze Istvántól és Benkő Mihálytól; a közvizsgálatok tartása módjáról ifj. Teleki Sámuel gróftól érkezett vélemény. Közös munkálatot küldöttek a marosvásárhelyiek.

Midőn a munkálatok 1769. majus 1-re össze voltak gyűjtve, a főconsistorium kifejté az okokat is, melyekért meg akarja alkotni az egységes tantervet.²⁹ Különösen hangsúlyozta, hogy midőn a tanulók az alsóbb iskolákból a collegiumokba, sőt egyik collegiumból a másikba mennek, a különböző rendszer miatt hátramaradást szenvednek.

²⁷ Az ehker. lt.-ban 69—1759. és az Expeditionis Prot. 1023 l. 17—1768. sz.

²⁸ Az ehker. lt.-ban 63—1768. főcons. jkvi sz.

²⁹ Az ehker. lt.-ban 84—1769. sz. a.

Ugyanezen leiratában a kiküldött bizottság elnökéül Bethlen Pál grófot nevezte ki; tagokul a világiak közül Szilágyi Sámuel bárót; a három collegium egyik-egyik főgondnokát; az egyháziak közül a püspököt, három egyházi főgondnokot: a három collegium litteraturae professorát s az udvarhelyi collegium professorát küldte ki, azt adván utasításul, hogy 1769. nyarán öntsék össze a munkálatokat. A bizottság elhatározását nem akarta korlátozni, de a figyelmébe ajánlotta a következőket:

I. Az osztályokra nézve; a) A különböző osztályokban meg kell nevezni a szerzőket, kiknek műveit olvastatni kívánják; b) A katekeztis gyakorlásokat szerdán, szombaton és vasárnap kell tartani; c) az iskolai év kezdetén, szeptember 1-én okvetetlenül megjelenjenek a tanulók a muzsák szállásán s törvényes mentség nélkül csak július 1-én távozzanak el. A szokásba vett dirib-darab szünidőket meg kell szüntetni.

II. A professorok tanítására vonatkozólag:

a) legyen osztályozás (classificatio), a mint ezt a kolozsvári főgondnokok szabálya (normája) mutatja;

b) a professorok mostani tanmenetét (systemáját) tárgyaik tanítását illetőleg meg lehet hagyni, de;

c) meg kell határozni, hogy ki-ki mennyi idő alatt fejezze be;

d) ennek ellenőrzése végett meg kell bizni minden collegiumnál az egyik főgondnokot, hogy kísérje figyelemmel, melyik professor mikor kezdi s mikor végzi el a kiszabott tantárgyat.

Igy fölszerelve ült össze a „litteraria Commissio“ Marosvásárhelyt, Bethlen Pál gr. fölhívására 1769. június 18-án.* A Commissio összeolvastván a különböző munkálatokat, legtöbb pontnál a kolozsvári és nagyenyedi javaslatok szerint állapította meg az új „Docendi és discendi methodus“ szövegét. Egyébiránt a magánvélemények és közös munkálatok közül három emelkedett ki leginkább, t. i. a Pataki Sámuel kolozsvári professoré, ki úgy látszik Szathmári Pap Mihály-

* A főconsistorium jkvében 97. 98. 99—1769. sz. Ajtai Abód Mihály nem jelenhetett meg lábfájása miatt, helyette Kovács József jelent meg.

lyal egyetértve tette papírra gondolatait; továbbá a Kovács József-nyedi s végül Bodoki József kolozsvári professzoré.

Pataki Sámuel dr. „De studiis altioribus“ cz. a. nyújtotta be véleményét³⁰, melynek bevezetésében így szól: „Gyermekségtől fogva olyan szokás volt itten és kétségkívül más erdélyi collegiumokban is, hogy a deák egyszersmind mindent tanult. Mihelyt deákká lett, minden leczkéknek hallgatására kényszerítettett. Elosztották ugyan ezelőtt tíz esztendővel a diákokat három classisokra u. m. 1. in theologos et physicos, 2. in philosophos és 3. in philologos. Mely arra való lett volna, hogy azokat a tudományokat renddel tanulják, a mint azokba a classisokba promoteáltatnak. De koránt se úgy volt, csak a neve volt a classisoknak, valójában mindent tanultak . . . a professoroknak minden leckéit járta minden deák. Ezen szokás csekély ítéletem szerint felette rossz és a solida eruditionak nagy akadályára vagyon. E szokásnak eltörlését kívánja a többek között azért is, „Mert a sokféletének egyszersmind való tanulása úgy össze zavarja még a jó elméket is, hogy az ilyen szövevényből sohase verekedik ki, hanem ha az igen erős és különös elme.“ A tanuló elméje elfárad, nem szakíthat időt önképzésre, pedig ha ez nincs összekötve a köztanítással, majd semmit ér a sok leczkehallgatás. Különösen a theologia tanítását kívánja rövidebbre szabni. Véleménye szerint a tanuló, „ha mindjárt hallgatni kezdi is, mihelyt deák lesz, az olyan hosszú cursust, mely hét vagy tíz esztendeig eltart, bizony semmi hasznát nem veszi, mert elfelejti az elejét, míg csak a közepére jut és soha systematicus conceptust magának nem formálhat“.

A világi pályára menő diákoktól nem követelné azon gyakorlatokat, melyeket csak theologustól lehet kívánni. A helyzet javítására ajánlja az évenként való osztályozást, vizsgálatot, hogy csak érdemesek mehessenek felsőbb osztá-

³⁰ Pataki véleményének tartom ezt azért — bár nevét nem írta alá — mivel a természettudomány helyesebb és bővebb tanítását hangsúlyozza; továbbá mivel a kézirat 4-ik lapján ily oldaljegyzet olvasható: „Ennek ellene mond a theologiae professor“. E megjegyzés csak Pataki-val szemben volt alkalmazható.

lyokba. Ezen eszméjéhez szívósan ragaszkodik, mert igen sok baj van „a tudatlan, haszontalan emberekkel, a kik lassan-lassan a Cataloguson (osztályon) feljebb tolódván, mihelyt nagyobb gradust (osztályt) érhetnek, a gradusukból, nem tudományukból mérséklék érdemöket . . . magok alkalmatlan voltokat meg nem esméri, sőt többnyire még az olyanok tartják feljebb az orrokat. Mihelyt alkalmas gradust érhetnek, nincs annyi lelkünk, hogy ki-syllabikaltassuk a collegiumból“.

E szigorú vizsgálati rendszer föllállítása esetén három osztályt alkotna a felsőbb tudományok hallgatóiból, megszabván mindenik osztálynak az eltanítandó tárgyakat. E tervből különösebb figyelmet érdemel az, hogy az eddigi szokástól eltérőleg, a dirib-darabonként való anekdotaszerű tanítás helyett rendszeres tanítást kívánna életbe léptetni a világtörténelmet illetőleg; a második osztályba tenné a jogot, de más osztálybeli is hallgathatná, ha tetszenék. Együttal védekezik azért, hogy a 2-ik osztályba tette a jogot. Szerinte „sokkal jobban és rövid idő alatt többet fog tanulni a törvényből, a ki már jó deák, historicus, logicus és egyéb tudományokkal is készült elméje vagyon“. A legfelsőbb osztály a theologica és physica osztálya volna. Igen szükségesnek tartja a deákok gyakori kikérdezését naponként, hetenként, vagy nagyobb részletek befejezésénél havonként. Egyébiránt évenként két vizsgálatot kíván tartatni, a professorok, papok, gondnokok és ha lehet a főgondnokok jelenlétében. Ha boldogabb állapotban volnánk — így folytatja tovább — lehetne ennek olyan közönségesen lenni, mint a gyermekek exameneinek, a hová valakinek tetszik bémehet; de inter spinas lévén, úgy tetszik nem tartanám jónak olyan solemnitást csinálni belőle, nehogy az ellenkezők hozzánk szokjanak, minden dolgunkat lássák, tudják stb. elég ha azok tudják, kik moderatorok.“ Végül e cikkben elkerülhetetlenül szükségesnek nyilatkoztatja kézikönyvek készíttetését.

A II-dik cikk szól „A szükségesebb tudományokról különösen.“

Midőn a szükségesebb tudományokról szól, nem azért különbözteti meg így a többitől, mintha ezek nélkül elle-

hetne az ember; hanem azért, mert nincs elég professor minden tudományra. Kijelöli tehát azokat, melyeket okvetlenül professoroknak kell tanítani, míg a többieket praeseses is taníthatják. Ilyen szükségesebb tudományok: *a)* Theologia dogmatica; *b)* Physica, melynek szükségességét különösen kiemeli, elárulván ezzel is szakja iránt való vonzalmát s becsülését; *c)* Jus Naturae; *d)* Historia universalis. Végül e terv véghez vitele érdekében a hazai történelem tanítását a latin irodalom professorára kívánja bízni.

A III-dik cikkben „Az Urfiak és Nemesek Praeceptoriról” szól.

Az urfiak és nemesek nevelésére nagy figyelmet kíván fordíttatni, mivel mind a hazának, mind az egyháznak ezek közül lehet várni oszlopokat. E végett óhajtaná, hogy midőn urfinak vagy jó nemes ember gyermekeinek adnak tanítót, a professorok közmegegyezéssel tegyék, sőt határozzák meg, hogy a ki latin nyelvben, földrajzban és számtanban nem jártas, ilyen praceptorstátot ne nyerhessen.

A IV-dik cikkből, mely a professorok különös tisztiról szól, kiemelésre méltó a 2-ik pont s a 4-iknek utolsó része. A 2-ik pont alatt a litteraturae professor kötelességévé kívánja tenni az osztályokra való felügyeletet. „Mert egy rosszabb szokás nem volt, mint az a közös gondviselés a classisokra. Minden barbariesnek kiváltképen való kutfjeje az, melyet könnyű volna megmutatni Egy embernek directionja alatt jobban foly akármely dolog is, mint különböző ítéletű és szája-izű embereknek gondviselése alatt”. Ha nem volna alkalmas a litteraturae professor, másra is lehetne ruházni e felügyeletet szükségből. Kézikönyvek nyomtatását szükségesnek tartja, mint különben is a nyomda felügyelője.

A 4-dik pont szerint kötelességévé tenné minden professornak, hogy gyakran vizsgálják meg a collegiumot esténként és nappal is, hogy a deákokat magántanulásra serkentsék.

Ime a dr. Pataki Sámuel véleményének rövid kivonata, melynek az ad különös érdekét, hogy a „litteraria Commissio” legtöbb részét elfogadta.

Nem kisebb jelentőségű vélemény Kovács József enyedi tanáré, mely latin nyelven, hét 4-edréti levele, magában foglalja az alsó és felső oktatás tervét. Elöl általános rövid megjegyzések vannak arról, hogy mit kell felébreszteni a tanulóban, minő bánásmódban részesítse a tanító tanítványát s hogy inkább az értelem, mint az emlékező tehetség fejlesztésére kell fordítani figyelmet. Ezután rendre veszi az osztályokat, elkezdve az ABC-seken föl az Oratoriáig. Később a priváttanítókról s végül a felsőbb tudományok tanításáról szól. 10—14 pontban foglalja össze, a miket egy-egy osztály tantárgyairól s ezek tanításmódjáról mond.

Kovács J. véleménye szerint nem engedhető meg, hogy a tanító és tanítvány összes fáradságukat és szorgalmukat tíz vagy még több éven is át az egyetlen latin nyelv tanulmányozására fordítsák.

A tanítónak kötelessége kitanulni először is a tanítványok lelkét, tehetségeit, hajlamait stb., hogy annál könnyebben hajlíthassa az egyeseket, hogy ezek hajlamát a tisztesség felé irányozza, tértelenségeket munkálkodásra ébreszsze; mindenik tudomány előadásába okosan vegyítse a hasznost a kellemessel. Tartózkodjék az erőltetéstől, kegyetlen eszközöktől, vesszőtől, durva fegyelmezéstől, a míg a tanítványok serkentésére és javítására a tisztességesebb eszközök elegendők, mivel amazok a tanulástól való elidegenülést vonják magok után. Büntesse a hibát, de oly mérséklettel és eszélyességgel, hogy a gyermek ismerje meg hibás voltát, s ne higgye, hogy a tanító inkább szenvedélyét követi, mintsem a hibáért haragszik. Szeresse tanítványait, kellemmel és kedvesen tanítsa a tudományokat nekik, hogy ezek viszont őt szerethessék; kerülje a mogorvaságot, melyből a tanítványok azt következtetik, hogy vagy ők vagy az eléadott tudományok nem tetszenek a tanítónak. Ne gyötörje nagyon a gyakorlatlanok emlékezetét. Súlyos az emlékezet munkája, ha nem segíti az ismeret és ítélet, melyet még a legmunkásabbak sem bírnak el feltűnő unalom nélkül.

A betűk tanítására az írva olvastatás módszerét ajánlja, mint a kolozsváriak közül Bodoki.

A kegyesség, erény, igazságszeretet, őszinteség, előzé-

kenység, szolgálatkészség, szerénység táplálása, gyarapítása minden osztályban szükséges.

Minden osztálytól megkívánja a szép éneket, a rhetoroktól kezdve a harmoniát; a szépirást, az írásbeli dolgozatok bemutatását vizsgálatokon. Órarendet kíván s az egységes tanítási rendszer megvalósíthatásához kézikönyvek nyomtatását.

A felsőbb tudományokat Kovács is 3 osztályban tanítaná. A gyakori kikérdezést röviden, de hathatósan ajánlja s végül sokat vár a magántanulástól.

Ez az a vélemény, melyre a kolozsváriakéval együtt minduntalan hivatkozás van a „litteraria Commissio“ jegyzőkönyvében, hogy e szerint kell az összeöntött munkálatot szövegezni.

Szólanunk kell még a Bodoki József latin nyelven írott 4 ivnyi véleményéről. Én ugyanis hajlandó vagyok azt hinni, hogy ezt Bodoki József litteraturae professor írta. Erre ösztönöz az, hogy neki, mint a latin nyelv tanárának, hivatása s kötelessége volt módszert kidolgozni a latin nyelv tanításához;⁸¹ továbbá, hogy egy pár helyt egyes személyben ír, s végül sajátkezűleg ennyit ír alá: Scripta Claudiopoli Anno 1768.

Egyébiránt egészen módszertani értekezés ez, melyben azt hangsúlyozza a szerző, hogy a ki nyelveket tud, még nem tudós, csak eszköze van a tudomány útjának földerítésére. Boldogoknak nevezi a görögöket, kiknek nyelvén a Múzsák megszólaltak s kik e nyelvet anyatejökkel szívták be, míg nekünk a tanulásra nézve legalkalmasabb időnket kell csak a nyelv megtanulására fordítani. Ez a körülmény sok embert arra a gondolatra vitt, hogy vagy az egész nyelvtanulást elvetni valónak nyilatkoztassa, vagy a könnyebb tanulásmód iránt adjon tanácsokat.

Azon nyelvek közül, melyeket meg kell tanulni annak, a ki igazi tudósságra törekszik, méltán foglalja el az első helyet a latin. Ez Italia egyik szögletéből a római fegyverekkel a gyarmatokba hatolt s az egész ismert világon elterjedett.

⁸¹ Az ehk. lt.-ban 57—1769. sz.

Igaz, hogy a népvándorlás sárba tiporta s a barátok sötét zárdáiba szorította, hol kivetkőzött eredeti szépségéből, de később a legkitünőbb férfiak vetélkedtek e nyelv régi diszének helyreállításán. Sikerült is ez és mintegy 200 év óta mindazok dicsérik a latin nyelvet, kik nem nyilvános ellen-ségei a tudománynak.

Meg kell ugyan vallani mindenesetre, hogy bármely nyelven elé lehet adni azokat, a mik a boldog életre s bölcseségre tartoznak; de mivel bizonyos idő óta ez az a pohár, melyből minden tudományokat élveznek, kivált minálunk: önként következik, hogy tudósok közé nem számíthatja magát, a ki csak közepesen bírja a latin nyelvet.

A latin nyelv tanulásának szükségessége szülte az ugyanennek tanulására és tanítására vonatkozó végtelen nagyszámú módszereket. A vélemények ily nagy különfélesége közepette nem csuda, ha paradoxonok fordultak elé. Mormius és Schenkelius pl. azt hirdetik, hogy a latin nyelvet hat hónap alatt meg lehet tanulni.

Ezután áttér szerzőnk Faber tanmódszerének ismertetésére. E szerint Faber 10 éves gyermekét 4 év alatt annyira kiművelte a görög és latin nyelvben, hogy ez tudományos férfiakkal is tudott vitatkozni. Bodoki helyesli ugyan e módszert, de közintézetben kivihetetlennek tartja. Faber tanítása sikeres lehetett, mert atya volt, ki komolyan és egész lélekkel végzett mindent. Egyedül tanított s egyre fordítá minden igyekezetét.

Végül, miután tiltakozik a lelketlen grammatizálás és az ellen, hogy az eszköz, mely által a nyelv megtanulását elő-mozdítják, nehezebb legyen, mint maga a nyelv, s ezzel szemben elfogadja Erasmus álláspontját, mely szerint a „Grammatica, ámbár méltóságra nézve más tudományoknál hátrább áll, de nem kevésbé szükséges“, hozzá fog az új „Methodus docendi“ összeállításához. Ez az a rész, melyet a „litteraria Commissio“ egész terjedelmében bevett egységesített munkálatába.

Érdekes a Borosnyai Nagy Zsigmond n.-enyedi tanár javaslata is. A jó öreg tanár szolgálata 30-dik évében más-fél ívre terjedő, tömört írású javaslatot küldött be. Mindjárt

a bevezetésben így szól: „Igaz dolog ugyan, hogy a néhai mélt. L. B. curator Inczédi Josef uram szeretvén a jó tudományokat, éppen ezt parancsolta vala nékem, és az én csekély projectumimat akkor ő Nagyságának el is küldöttem volt, de az időnek változásai miatt ott maradának, bánom, hogy impurumot magamnak le nem irtam volt, és minfhogy régi dolog, azokra én vivide nem emlékezem.

1. A mi azért az elsőt illeti t. i. *Methodum Studiorum Classicorum*, az én professori időm előtt sem Magyarországon, sem Erdélyben egy gymnasiumban sem volt írásban methodus docendi, melyhez képest quot capita, tot erant sensus. Minden praeceptor, a mint tudta és akarta, úgy tanított és így a tanítvány is a sokféle tanításnak módja miatt nagyon confundálódott. Legelsőbbben azért az én javallásomból Enyeden iratott methodus docendi. Ezt a methodust mi mindhárman adorálván nem régen is beküldetett Szebenbe Excellentiákhoz s Nagyságtokhoz, sőt Tiszt. püspök uram, qua supremus eccles. curator, helyben hagyta a venerabilis clerussal és valakik az examenekben látták és hallották a specimeneket, melyek azon methodus szerint producaltattak, nagyon dicsérték.

Én azért most azon methodusból semmit el nem veszek és ahoz semmit nem teszek.”

Azonban mégis tesz 20—25 megjegyzést, melyeknek fele az alsóbb osztályokban alkalmazott tanítókra vonatkozik.

A Borosnyai methodusa maig sem került elé, pedig érdekes volna tudni, hogy milyen tanításmód volt érvényben Enyeden 1748 tájától 1768-ig. Egyébiránt a Borosnyai javaslatában az az állítás legérdekesebb, hogy az ő professori ideje előtt sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt írásba foglalt tanterv az elemi és a gymnasiumi alsó osztályokra vonatkozólag. Ez az állítás igaz, mert a Basirius Izsák 1657. évi Schema primum generale sive forma studiorum Albensium című munkája csak a theologiai tudományok tanításáról szól. Emlékeink között hiában keressük más tanterv nyomát.

A „Litteraria Commissio“ jkve s Bodoki Józsefnek egy későbbi levele szerint csak egy tárgy fölött fejlődött ki

hosszabb s élesebb vita. Ugyanis Ajtai szerint a rhetorica megelőzte a poeticát, a kolozsváriak s főleg Bodoki a poeticát akarták előbb tenni. Bodoki azt írja, hogy Ajtai erőszakolása következtében tették előbb a rhetoricát.

A közös munkálat szövegezését Bodoki végezte s 1769. szept. 23-ikára összeállítva küldte el Bethlen Pál gr. elnökhöz.³²

A november 26-án fölterjesztett bizottsági javaslatot a főconsistorium 1769. decz. 8-án egyhangulag elfogadta,³³ négy példányban lemásoltatta. Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professort megbízta, hogy a Grammatica és Freyer Oratoriaja körül dolgozzék s mihelyt elvégezte, küldje Kolozsvárra Pataki Sámuelhez kinyomatás végett; Freyer Oratoriajának Compendiumát küldje el a többi philologiae professoroknak, hogy kiki tehesse hozzá megjegyzését s úgy terjeszsze a főconsistorium elé.

Ugyanekkor bizza a főconsistorium a kolozsvári nyomdát Pataki Sámuel professorra azon utasítással, hogy az új tanterv szerint megállapított és használatba veendő könyveket nyomassa ki, alkalmazzon jó correctorokat, hogy a munkák ne kerüljenek ki a nyomdából hibásan.

Kovácsnai Sándor 1770. jan. 7-ről tudatja a főconsistoriummal, hogy Cellarius grammaticáját lefordította, még pedig a parancsolat értelmében a syntaxisig magyar és latin nyelvre, a syntaxistól kezdve latinra. Résztint a kettős munka, résztint a miatt késelt, mivel a főconsistorium rendelkezése szerint a magyar nyelv természetéhez kívánta szabni a grammaticát. A német és magyar nyelv között mind etymologia, mind syntaxis szempontjából nagy a különbség, ezért nehéz volt az alkalmazkodás. A főconsistorium rendeletéhez szabta magát akkor is, midőn a kész grammaticát Kis Gergely udvarhelyi professorhoz küldötte bírálat végett. Ha innen visszakapja, küldi Kolozsvárra Bodoki József literaturae professorhoz. A főconsistorium felülvizsgálata után nyomtatás alá bocsátható.

³² Az ehk. lt.-ban 174—1769. sz.

³³ Az ehk. lt.-ban 189—1769. főcons. jkvi sz.

A főconsistorium 1770. januárius 28-án tartott ülésében a Freyer Oratoriájának Compendiuma felől úgy intézkedett, hogy a litteraturae professorok vizsgálják meg s ha célszerűnek találják, nyomassák ki. Ha valami okból nem találnák alkalmasnak, ő nyert megbízást, hogy a gyermeki kedélyhez alkalmazott Oratoriát készítsen. — Freyer Oratoriáját nem kapta még kézhez, de igyekszik megszerezni.³⁴

A főconsistorium ugyanezen ülésén a kolozsvári és udvarhelyi professorokat a husvéti szünidőre Marosvásárhelyre rendelte a grammatica felülvizsgálása végett, Kovásznait pedig utasította Freyer Oratoriájának megszerzésére, mivel nem ritka könyv Erdélyben.

Marosvásárhelyről április 23-diki kelettel Bodoki József, Kovásznai Sándor és Kis Gergely jelentik, hogy a grammaticát apróra megvizsgálták, a kinyomatásra méltónak találták s nyomdába is adják Kolozsvárt.

A Freyer Oratoriája Compendiumát nem találják jónak s elhatározták egy olyan Compendium készítését, mely a célnak leginkább megfelel. A grammatica kinyomtatása után ezt fogják nyomtatni.³⁵

A főconsistorium 1770. július 8-án bocsátotta ki az új tantervet a collegiumokhoz, hogy szeptember 1-én felolvassák s alkalmazkodjanak hozzá.³⁶ Előbb ki akarták nyomtatni, de részint Szathmári Pap Mihály véleménye³⁷, részint talán az akkor uralkodott közérzületre való tekintettel, abban hagyták. Attól tartottak, hogy külföldre is kiviszik, a katolikusok is inkább észrevehetik s ellenségeskedést kezdhetnek.

Ekkorra már a grammaticák is készen voltak, csak a címek hiányoztak.³⁸

³⁴ Az ehk. lt.-ban 10—1770. sz.

³⁵ Az ehk. lt.-ban 111—1770. sz.

³⁶ Az ehk. lt.-ban 83—1770. sz.

³⁷ Az ehk. lt.-ban 57—1769. sz.

³⁸ Az ehk. lt.-ban 75—1770. főcons. jkvi sz.

3. Az 1769. évi tanterv.

Az 1769. évi tanterv és tanításmód lényege a következő:

1. *Az olvasni és írni tanuló gyermekekről.*

A gyermekeket addig nem kell bevenni a nyilvános osztályba, a míg nem tudnak egészen jól olvasni; a jó és folyó olvasásra készítsék elő a magántanítók; ha vannak a gyermekek közt oly szegények, hogy magántanítót nem tarthatnak, a tanvezető tanár (paedagogarcha) rendeljen melléjük magántanítót az olvasás megtanítására. Tankönyvük ezután is az *Abecedarium* (Ábécés-könyv) lesz, melyet az új kiadás alkalmával a gyakran előforduló és szükséges latin szókkal kell kibővíteni. E bővítést annak az iskolának literaturae professor (irodalom tanára) végzi, a melynek helyén a könyvet kinyomtatják. A bővítést és javítást tartozik közölni a többi irodalomtanárral.

2. *A declinistákról és comparistákról.*

E két osztályt együtt kell tanítani. Tárgyuk a nevek (nomina). Az igék a nyelvtannak különös és nehezebb része lévén, ezeket a conjunctica classisban kell tanítani. — Az eddig használt *Rudimenta* cz. könyv szerkezete bonyolult, igen sok benne a paradigma (minta). E helyett a németországi iskolákban használt *Cellarius grammaticáját* kell használatba venni s a Bél Mátyás munkája nyomán úgy szerkeszteni, hogy a szómagyarázat elől magyarul utána latinul következék. A gramaticát készítse el a marosvásárhelyi philologiai professor. Ez osztályban a kis Cellariust és a kis Catechist megtanítván, hasznos lesz Hübnernek a szentírásból összeszedett történetei közül a nevezetesebbeket olvasatni.

3. *Secunda classis conjugistarum.*

Ez osztályban az igeragozás megtanulása mellett a tanulók kezébe kell adni *Langius* Colloquiuit, hogy a közéletben előforduló szólásformákat megtanulhassák. A latin nyelv zsengéjének és a római történet kezdetének megértésére jó lesz *Eutropius* Római történetének két első könyvét fordít-

tatni, megértetni. — Szorgalmasan kell folytatni a kis Catechesist, a hit ágazatait szentírásbeli helyekkel megerősítve, a kis Cellarius szótárában levő szókat a módszerben adott utasítás szerint.

4. *Tertia classis conjugistarum.*

A Cellarius grammaticája mellett tanítani kell *Phaedrus* meséit; *Eutropius* historiáját egészen: a Palatina Catechesist szentírási helyek nélkül, a nagy Cellariust.

5. *Quarta classis syntaxistarum.*

Tananyag: *Cornelius Nepos*, *Cicero* válogatott levelei Cellarius Liber memorialisa, Catechesis Palatina bibliai helyekkel; *Cornelius Nepos* könnyebb megértése végett a a Cellarius Compendium Antiquae Geographiae cz. könyve szerint kell megmutogatni az előforduló helyeket. A jelenkori földrajz tanításához a Lázár János gróf által fordított geographiát kell használni.

6. *Quinta classis rhetorica et oratoria.*

A bizottság hosszas vita után állapodott meg abban, hogy ez osztály a syntaxis osztálya után következzen. A kézikönyvről folyt vita alapján Freyer Oratoriáját választották ki, melyet már Debreczenben is kinyomattak és használtak. De mivel a könyvnek némely része nehéz a tanulóknak, a bizottság utasította a tanárokat, hogy vizsgálják meg; a marosvásárhelyi tanár készítsen compendiumot belőle, a többiek vizsgálják át, nyomassák ki. Ezt kell aztán minden iskolában használni.

Egyébként a classicus auctorokra nézve marad a régi gyakorlat, hogy *Cicero* leveleit, válogatott beszédeit, *Justinus* historiáját fordítsák, magyarázzák. A számtant *Wolf Compendiuma* szerint kell tanítani. Folytatni kell szorgalmasan a catechesist, földrajzot.

7. *Sexta classis poetica.*

A Cellarius grammaticájához mellékelt Poësison kívül *Ovidius* Metamorphosisát, *Virgilius* Aeneisét, *Horatius* válogatott ódáit kell tanítani, magyarázni.

8. *Septima classis Graeca.*

Jónak találta a bizottság ez osztály különválasztását a logica osztályától, hogy a tanulóknak több idejük legyen a görög nyelv megtanulására. Tankönyvül a Goliano-Velleriana grammaticát találta alkalmasnak a bizottság; továbbá szükségesnek találta kinyomatni *Pasor* görög szótárát az új testamentumhoz. *Lucianus* párbeszédeit Hemsterhusius kiadásában és Cebes görög táblás könyve szerint kell elemezni.

9. *Octava classis logica.*

Ez osztályban logicát és ontológiát kell tanítani Baumeister könyve szerint. A philosophiai meghatározásokat a mennyire csak lehet a tanulók emlékezetébe kell vésni. Hasznos és szükséges lévén az ifjak elméjét idejében a mathesisre előkészíteni, a logicusok kötelesek a mathematica leczkéket is járni s hogy erre annál könnyebben készülhessenek, naponként csak három órára járjanak az osztályba.

A bizottság előtt pontonként felolvasták a Kolozsvárról beküldött *Methodus docendi* s egészen elfogadták, hozzá csatoltatták az enyediék javaslatából a tanítóknak a tanítványokkal való társalgásra vonatkozó részt s Teleki Sámuel grófnak a közvizsgálatokra vonatkozó megjegyzéseit.

Ugyanekkor állapítják meg mindenik intézetre kötelezőleg a paedagogiarcha (tanvezető tanár) hivatalát úgy, hogy az irodalom tanárai legyenek tanvezetők, Udvarhelyt a rector professor teljesítse e kötelességet. A tanvezetők gondosan figyeljék, hogy a tanítók alkalmasok-e a tanításra és hogy tanítások eredményes-e? a megállapított tanterv szerint tanítanak-e? Az úri szülők mellé való tanítókat, tekintet nélkül osztályzatukra, tanártársaikkal egyetértve választászik ki; a köztanítókat ne változtassák gyakran, sőt ha jól tanítanak két-három évig is meg kell tartani; ha pedig alkalmatlanok vagy dörgő-morgó természetűek miatt irtóznak tőlük a tanulók, időközben is el kell bocsátani őket, a többi tanárokkal egyetértve.

A professorokról.

1. *A theologiae professorokról.*

A theologiae professorok kötelesek tanítani dogmaticát, vitázó theológiát (Theol. elenctica), catecheticat, erkölcsi theológiát, egyháztörténelmet, prédikálásmódot (methodus concionandi.) Ezeket végezzék el négy év alatt úgy, hogy a dogmaticát és a vitázó theológiát két ízben fejezzék be hétfőn, kedden, csütörtökön reggel mindig két-két órán. A délutáni órákon az első két évben erkölcsi theológiát és prédikálásmódot, a második két évben egyháztörténelmet tanítsanak. Pénteken d. u. ha tetszik, ne tanítsanak azért, hogy a tanulók a vasárnapi valláskérdésre elkészülhessenek. Vasárnap d. u. magyar nyelven catechizáljanak, reggel a theologus deákok remek prédikációt mondjanak vagy ha nem lehetne mindenkor remek, a jelesebb deákokkal prédikáltassanak; szerdán vagy szombaton legyen a vitatkozás (disputatio), az első éves deákokkal gyakorlatul prédikáltatás. Az ünnepekre kimenő deákoknak két-három prédikációt diktáljanak, hogy okot ne szolgáltatassanak botránkozásra készületlen prédikációkkal; a jelesebb diákoktól készített prédikációkat vizsgálják át.

2. *A philosophiae professorokról.*

A bölcsészet tanárai fejezzék be tanfolyamukat három év alatt s tanítsák a következő tudományokat: logica, metaphysica tiszta mennyiségtan (mathesis pura), számtan, mértan, háromszögmértan, kísérleti természettan és természetbölcsészet, természetjog, gyakorlati bölcsészet, alkalmazott mennyiségtan, (mathesis applicata) u. m. csillagászat, földrajz, időszámítás és napórátan (gnomonica). Minden nap u. m. hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken két-két órát tanítsanak, a vitás tárgyakról pedig szerdán vagy szombaton vitatkozást tartsanak.

3. *A philologiae professorokról.*

Ezek is három év alatt végezzék el tanfolyamukat.

Tantárgyaik: világtörténet, zsidó és görög nyelv, római, zsidó és görög régiségek, hazai történet. Minden nap u. m.

hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken két-két órát tanítsanak, szerdán, vagy szombaton kérdezzék ki a tanítványaikat. Ezen kívül tanítsák minden esztendőben a latin irodalmat is vagy taníttassák. Az irodalom tanárai egyetértve válaszsák ki a legnevezetesebb latin írókat, hogy a magyarázatra fölvevett művek kinyomatván, hamarább elkelhessenek.

4. Léván a kolozsvári collegiumban jogtanár, tanítsa a hazai jogot, polgári jogot, természetjogot, a hazai jog mellé veheti a hazai történelmet. Az említett napokon két-két órát tanítson, egyiket reggel 6—7-ig, másikat d. u. 1—2 óráig.

A napi órarendet következőleg állapították meg:

Délelőtt 6— 7-ig a praeseseké (segédtanítóké)

7— 8-ig a philologiae professoroké

9—10-ig a philosophiae „

9—10-ig a theologiae „

Délután 1—2-ig a praeseseké

2—3-ig a philosophiae professoroké

3—4-ig a philologiae „

4—5-ig a theologiae „

5—6-ig a magántanítóké

8—9-ig az énektanítóké.

Minden tanár köteles megismertetni tanítványaival tantárgya irodalom történetét, utasítani, hogy mely könyveket minő renddel olvassanak és tanuljanak; a forrásmunkákat jelöljék meg, a jó és nevezetes könyvek íróiról, a könyvek kiadásairól világossítsák föl tanítványaikat, mert a könyvek ismerete a tudásnak nagy részét teszi.

Az individualni kívánó tanulók censurájáról.

Mielőtt a fennebb említett osztályokból a togatusok közé fölvennék a tanulókat, vizsgálat alá kell vetni őket a professorok vagy legalább a tanvezető tanár jelenlétében s választás útján avatni, sorolni a togatusok közé; a kik avatásuk után vagy resteskednek, vagy a közvizsgálatok alkalmával szorgalmukról tanúságot nem tesznek, a collegiumtól semmi jótéteményt ne várjanak, hanem a következő három év alatt eléfordulható meghívásra a tanárok ítélete alapján X

menjenek ki a collegiumból vagy másképp gondoskodjanak sorsukról.

X A felavatás alkalmával ki kellett nyilatkoztatni, hogy egyházi vagy világi pályára kíván-e lépni a felavatott, hogy tanulását ahhoz alkalmazza. Az egyházi pályára lépők ösztöndíjait a polgári pályára lépők nem élvezhetik. Különböznének ezek számára is beneficiumok s érdemök szerint elnyerhetik.

A togatus deákok classifictiójáról.

A togatus deákok két osztályra oszlnak. Az első osztálybeliek az első három év alatt kötelesek a következő tárgyakat hallgatni: világtörténelem, görög, latin és zsidó nyelv, római és görög régiségek, tiszta mennyiségtan u. m. szám-tan, mértan és háromszögtan, továbbá logica, metaphysica; a theologiából catechetika leczkék.

A három esztendő elteltével kötelesek nyilvános közvizsgálatra állani. A kik jó előmenetelt tanúsítanak a második osztályba lépnek, a kik erre nem érdemesek, az első osztályban maradnak a míg jó előmenetelt tanúsítanak.

A második osztály tantárgyai: zsidó régiségek, zsidó fordítás, hazai történelem; kísérleti természettan, természetbölcse-szet, alkalmazott mennyiségtan u. m. csillagászat, földrajz, időszámítástan, napóratan; vitázó és erkölcsi theologia, egyháztörténelem, a prédikálás módszere.

E második osztályban szintén három év alatt kell elvégezni a tanulmányokat, kivéve a theológiát, melyet négy év alatt kell elvégezni. A tanfolyam végén vizsgálatot kell tenni az ifjaknak; a kik alkalmatlanoknak bizonyulnak, magok intézzék sorsukat, a kik jó vizsgálatot tesznek, a collegiumban maradhatnak tovább is és szabad lesz nekik mind az első, mind a második osztály leczkéit céljaik szerint járni; de a professorok vigyázzanak, hogy nyilvános leczkéket járjanak s magántanulmányaikat szorgalmasan folytassák.

Az első osztálybeliek járhatnak a második osztály azon óráira, melyek céljokra szükségesek, a második osztálybeliek viszont tehetik ugyanezt.

A végett, hogy a deákokat jobban lehessen a tanulmányokra ösztönözni, minden iskolai év végén közvizsgálatot kell tartani a professorok s legalább egy gondnok jelenlétében; meg kell hívni másokat is, kivált papokat. A vizsgálatot az évi tantárgyakból kell tartani. Ezen kívül a theologiae professorok irassanak tanítványaikkal értekezéseket s azokat vizsgálják, nézzék át. A philologiae professorok irassanak latin leveleket, szónoklatokat, beszédeket, vizsgálják át, bírálják meg s mutassák meg, mi szép.

A kik kitűnő feladatokat készítnék, a jótétemények osztásakor előnyben részesüljenek; ösztöndíjak csak a legérdemesebbeknek adhatók.

Az iskolai törvények aláírása (subscriptio) csak az év végén juniusban történhetik. Az iskolai év szeptember 1-én kezdődik és julius 1-vel végződik.

Az évközi szünidők terjedelme a sátoros ünnepek és szüret alkalmával három-három hét, országos vásárok alkalmával két-két nap. „Noha ez is méltán sok vacationak tartathatik, mindazonáltal a collegiumokban tanuló ifjaknak circumstantiái másképpen a vacatiokat rövidíttetni alig engedhetik“.

Szükséges volna, hogy a nemesek és úri rendek alumnusai pontosan megjelenjenek a collegiumban a szorgalomidő kezdetén és hogy e határozatról az illető patronusok körirat útján tudomást szerezzenek. Arra is jó volna rávenni a patronusokat, hogy gyermekeik mellé tanítóknak és alumnusoknak csak azokat vegyék, kiket a professorok érdemesnek ítélnék. — Jó volna továbbá megszüntetni azt a szokást, hogy a kegyes alapítók utódai rendelkezzenek az alapítványok felől s kérjenek nevezet szerint alumnusokat.

Az udvarhelyi gymnasiumról.

Mivel itt csak egy professor és mellette egy conrector van, ezeknek kötelességét a következők szerint állapították meg:

A professor két-két év alatt végezze el a vitázó hittant a reggeli órákon, hozzá ragasztván egy kis tanítást a prédikálás módjáról, továbbá tanítson világtörténelmet s végezze

el évenként, továbbá zsidó és görög nyelvet elemző módon, ezeken kívül logicát, metaphysicát, számtant, mértant. — Tanítson minden nap három órát; szerdán, szombaton végezze azon gyakorlatokat, melyek a többi collegiumoknak elő vannak írva. A felsorolt tantárgyakat úgy végezze el négy év alatt, hogy a vitázó theológiát folytonosan tanítsa.

A conrector tanítsa a görög és római régiségeket, latin irodalmat, földrajzot, catechetica theológiát naponként három órán szerda és szombat kivételével. Vasárnap egy órát catechizáljon. Tárgyait két év alatt végezze el, de a latin irodalmat szünet nélkül tartozik tanítani. A tanítás rendjében, a kézikönyvek választásában s egyebekben a rector professzorral egyetértve járjon el.

Minden collegiumban kötelesek a professorok az iskolai év elején a collegium törvényeit felolvastatni, a tanulókat azok megtartására szorítani, az ellenkezőket keményen megbüntetni, a vakmerő engedetleneket teljesen kizárni; a tanulni nem akarókat a collegiumban lakni ne engedjék; a leccskemulasztókat, ha elfogadható okuk nem lesz, mindannyiszor egy-egy garassal büntessék.

Végül a professorok kötelesek a fennebbi szabályokhoz alkalmazkodni. Vigyázzanak erre a gondnokok és ha valaki a maga kötelességét hanyagul vagy immel-ámmal folytatná, vagy valami megátalkodásból mulasztván, e rendeletekkel ellenkeznék, a gondnokok szelíd, magán-figyelmeztetés után jelentsék a főconsistoriumnak. Ez először megint, másodízben fizetésétől, harmadízben állásától fosztja meg.

4. A tanítás módszere (Methodus studiorum.)

Mivel a nyelvek mintegy eszközökül szolgálnak a tudomány és műveltség megszerzésére, ennél fogva azoknak, kik erre törekeshetnek, mindenek előtt ezekkel kell fölszerelve lenniök. És ámbár azt, ki sok nyelvet beszél nem lehet csak azért tudósnak tartani, mai napság mégis alig lehet tudósnak nevezni azt, a ki nem nyelvek tudásával egyengette az út a tudományossághoz. Aztán nem is egy nemzet tulajdona a

bölcsesség, hanem korra, nyelvre különböző népek közt oszlik meg.

A nyelvek közül az elsőség a latin nyelvet illeti, mely a római birodalom növekedésével elterjedt Európán kívül Afrikában Ázsiában s egy idő óta, különösen nálunk ezzel lehet a tudományokhoz férni. Különbözik így áll a dolog más népeknél is.

A latin nyelv tanulásának ez a szükségessége szülte a sokféle tanulási és tanítási módszert. A kik rendszerökkel rövid idő alatt a nyelv tanulásában nagy előhaladást ígérnek, kérdésből vagy igen sokat tulajdonítanak rendszeröknek, vagy a köztanításban nem érhetnek el akkora eredményt, mint a mekkorát egyébként magántanítás útján elérhetnek. Mormius, Schenkel s mások, kik azt tartják, hogy a latin nyelvet hat hónap alatt meg lehet tanítani, az ahhoz értő férfiak mosolyát és megvetését méltán megérdemelték.

Megrögzött véleménye némelyeknek az, hogy a latin nyelvet a grammaticusok szabályaiból lehet megtanulni, kivált ha ezek bőveket és végtelen megjegyzésekre támaszkodnak. Ebből következik, hogy az ifjak idejüknek java részét e göröngyök közt töltik el, semmiséget semmiségre halmoznak és oly nehézségeket magyaráznak, mintha a gordiusi csomó megoldásával volnának elfoglalva s még sem érik el a kített czélt, a tiszta latinság elsajátítását; vagy ha e nagy fáradság mellett csinálnak valami érdemest, irnak rossz latinsággal egy-egy beszédet, melynek se íze, se büze, mert *más dolog latinul s megint más nyelvtanilag (grammaticae) beszélni, a mint Quintilianus mondja.*

E rendszert másokkal együtt különösen Facciolatus Jakab tudós nyelvész ítélte el legjobban, példákat hozván föl arra, hogy igen tudós férfiak nyelvészek szabályai nélkül, az írók szakadatlan olvasásával szerezték meg a latin nyelv ismeretét.

Mindazáltal nem arra czéloz a bizottság, hogy a nyelvtant kivége a tanulók kezéből, hanem Erasmus tanácsát akarja követni, hogy minél kevesebb, minél jobb és szükséges szabályok legyenek a nyelvtanba fölvéve úgy, a mint ezek Cellarius grammaticájában találhatók.

Senki se vesse meg tehát a grammaticát, mely Erasmus szerint ha hátrább áll is más tudományoknál, de nem kevésbé szükséges; kis dolgokkal foglalkozik, de ezek nélkül senki sem válhatik nagygyá. Cassiodorus sem mondta ok nélkül, hogy a grammaticusok iskolája a szép tudományok alapja. A latin nyelv tanulása a latin írók olvasását, utánzását jelenti s ha ezt pontosan, helyes rendben végzik, a tanuló ifjuság kétségtelenül eljut a latin nyelv helyes ismeretére. Hogy miként kell eljárni e tekintetben, már megállapították azok a nagyírú tudósok, kiket Morphius említett, egyébiránt Heineccius „Fundamenta cultioris stili” című könyvében is föl vannak említve.

Ezek alapján állítja össze a bizottság azon utasításokat (canones), melyek szerint az ifjuságot nemcsak a latin nyelv megtanulására, hanem a kegyességgel, jó és nemes erkölccsel tündöklő szilárd műveltség megszerzésére is lehet vezetni.

Utasítás a köz- és magántanítók számára.

Utasítás főleg a köztanítók számára.

1. Minthogy az Isten félelme a bölcsesség kezdete, a tanítók mindnyájan igyekezzenek serényen és beíszó buzgóssággal, hogy a vezetésökre bizott tanulókat az Istennek félelme és tisztelete hassa át, tanítsák az Isten ismeretére, szeretetére, tiszteletére. E végett az alsóbb osztályokban a kis Catechesist, a felsőbbekben a Palatina Catechesist tanítsák; folytonos magyarázattal, különböző kérdésekkel véssék emlékezetökre. A felsőbb osztályokban hasznos lesz néha érinteni a közönségesebb vitás kérdéseket, de csak röviden, igen ritkán, a tanulók figyelmének felköltése végett s a mennyire lehet a Catechesis határai közt. Catechizálás közben érdemes rámutatni mi a mohamedánizmus, mi a judaizmus, kereszttyénség s melyek a keresztyén hitfelekezetek? Innepek alkalmával ki kell fejteni Istennek az egyház iránt mutatott jótéteményeit, melyekért e napokat megünneplik. Vigyázzanak a tanítók, hogy az urvacsorához csak azok járuljanak,

kik kegyességben, jó erkölcsökben, e szentség értésében, felfogásuk és korukhoz mérve, szembetűnő előhaladást tettek. A zsolttárok tanítására is különös gondot kell fordítani.

2. A tanulók tehetségét kipuhatolván, a tanító csak azokat adja elő, melyek felfogásuknak megfelelők és úgy társalogjon velők, hogy édesgetésekkel, kellemetességgel ébreszsze őket, a maga és a tudományok iránt való szeretetre; minden szavából atyai szeretet sugározzék.

3. Veréstől, különösen tanítás közben, óvakodjanak; szidalmat, rosszáló kiabálást ne alkalmazzanak; a plagától merőben tartózkodjanak; ha pedig makacs hanyagság, vagy ifjúi csintalanság kívánná, csak vesszőt alkalmazzanak okossággal és mérséklettel; a nagyobb vétkeket az előljáróknak jelentsék be. A kik pedig a természettől nehezebb elméjűek, de törekvést lehet látni bennök, nem vesszővel kell zaklatni, hanem figyelmeztetésekkel biztatni s gyakori ismétléssel segíteni. E czélra ápolandó a verseny, a becsületértzés; szabad tehát, hogy a tanulók egymást versenyre szólítsák. A tanító e versenyeknél mint bíró, arcza kifejezésével, szavaival, taglejtésével mutassa, hogy az eleveniséget dicséri, kedvesen fogadja, a restséget utálja. Egyébiránt a jobbakat, elevenebbeket még súlyosabb hibáik mellett is kimélni kell, hacsak nem szándékos gonoszásból vétkeztek. A szorgalmasabbakat ki kell tüntetni a restek fölött; a tanító könnyen elérheti ezt, ha saját példájával mutatja, hogy azokat ezektől megkülönbözteti, vigyázni kell mindazáltal, hogy a dicséret és hibáztatás szerfölött gyakori volta miatt értéktelenné ne váljanak.

4. A köztanítók d. e. egymásután két órát tanítsanak az osztályban 7—9-ig; délután ugyanennyit, de külön-külön 1—2-ig és 3—4-ig. A magántanítók pedig d. e. és d. u. egy-egy órát fordítsanak az osztályban eltanult tárgyak ismételésére. Nagyon vigyázzanak a tanítók, hogy a felsőbbek engedélye nélkül valami nagyobb fontosságú dolgot ne tanítsanak.

5. Rajta legyenek, hogy a tanulók emlékező tehetségek megterhelése nélkül, gyakori kérdés, felelés alapján tanuljanak meg minden tanulni valót és inkább ítélőtehetségöket

fejlesztésük, mintsem emlékező tehetségüket terheljék. Ismétlésül semmit se adjanak, a mit meg nem értettek a tanulók. A tanítással ne siessenek vagy tovább ne menjenek a míg meg nem győződtek, hogy a tanulók nagyobb része megértette az előadottakat. Ha a tanító gyengébbeket vesz észre, a magántanítók figyelmébe ajánlja, kik könnyebben megtaníthatják. Ha a tanulóknak valami hibáját kell javítani, az okot is meg kell mondani, hogy felfogják s a hibát kerüljék.

6. Erősen igyekezzenek figyelmeztetésre szoktatni a tanulókat, a tanított tárgyból most ezt, majd azt kérdezzék; ne egy tanuló felelje el az egész leckét, hanem mihelyt az egyik elkezdte, egy pár mondatot elolvasott vagy könyv nélkül elmondott, a harmadik, negyedik következzeik utána a míg az összes tanulók megtanulják a feladatot.

7. Mihelyt észreveszi, hogy unják a tárgyat, hagyja félbe s a mit könnyebbnek, kellemesebbnek ítél, azt gyakorolja. Egyáltalában kerülni kell minden olyannak tárgyalását, a mi a tanulóknak unalmat ébreszthet. Ilyenek az igen hosszú könyvnélküli leckék; az igen hosszú és nehéz gyakorlatok (exercitia) kivált ha ezeket nagy lármával, szidalmakkal s vesszővel követelik; ilyen a kis hibának kemény, gyalázó megrovása. A tanító komoly ok nélkül ne legyen dult arczu, sőt inkább nyájas, leereszkedő igyekezzék lenni.

8. Műveltségre, udvariasságra mindenáron törekedni kell; minden parasztság s a tisztességnak és illendőségnek elhanyagolása az iskolától és tanulóktól távol tartandó. Kiváló gondal törekedjék a tanító alkalmat találni, részint a naponként eléforduló körülmények fölhasználásával, részint az olvasott munkákból, hogy tanítványai szívébe vesse mi tisztességes, mi tisztességtelen, mi illő, mi illetlen, mi igazságos, mi igazságtalan stb. Mindezeket alkalmas időben a szívekbe csepegtetvén, bámulatos mily erővel ragadják az ifjúságot az ére nyek követésére, a bűnök kerülésére.

9. Számtant és földrajzot a tanulók felfogásához, korához és osztályához (gradu) mérve kell tanítani.

10. Vigyázzanak a tanítók, hogy tanítványaik tiszta kiejtés-sel olvassanak és beszéljenek; mihelyt hibáznak, azonnal javítsák ki. Szoktassák a tanulókat szépírássra minden osztály-

ban; e célra lesznek rézbe metszett minták, melyeket mindenféle írásaikban utánozni tartoznak.

11. Szoktassák a tanulókat, hogy otthon is foglalkozzanak iskolai munkájokkal, mert így szoknak magánszorgalomra.

12. Ha valami kikerülhetetlen okból a köztanító nem jelenhet meg az osztályban, a tanvezető tanár gondoskodik helyettesítéséről.

13. A tanítók kötelesek mindnyájan szemök előtt tartani az általános és az alább következő részletes szabályokat s ezektől el ne térjenek. A köztanítók ügyeljenek, hogy a magántanítók e tanítási módszert kövessék s ugyanazt tanítsák, a mit az osztályban nyilvánosan tanítottak: az eltérőket jelentsék föl az előjáróknak.

14. A kezökre bízott gyermekekkel úgy foglalkozzanak, hogy mindig szorgalmas tanítóknak látszodjanak s a közvizsgálatokon szorgalmuk és előhaladásuk jelét adhassák.

15. A közvizsgálatokon tartózkodjanak a figyeltatástól s csak azt kérdezzék, a mit az osztályban tanulni szoktak. Gondoskodjanak, hogy a tanulóknak naplójuk legyenek, melyekbe napi írásbeli feladataikat írják be, a tanítók javítsák ki pontosan. A feladatok: stílus, levelek, versek, körmondatok, vázlatok (chraie), beszédecskék stb. legyenek. E naplóba írott feladatokat be kell mutatni a közvizsgálatokon.

16. Szerdán, szombaton a köztanítók szavaltassanak, a magántanítók magánórákon catechizálnak és magyaráznak.

Utasítás az Abe tanító számára.

1. A tanító kötelessége az iskolába küldött kis gyermekeket nyájas beszédekkel édesgetni az iskolába, a tanulás szeretetére bírni, bátor beszédre ösztönözni, hogy tehetségüket, hajlamukat minél hamarabb megismerje, majd tanítását felfogásukhoz mérhesse. Komor, mogorva arcot ne mutassanak, még kevésbé bántsák a lassú elméjűeket vesszővel, korbáccsal, mert ezek miatt butul el sok nemes lélek s a gyermek úgy fél és irtózik menni az iskolába, mint a mészárszékre.

2. Mikor a tanító a betűk ismertetéséhez és megnevezéséhez fog, a tanuló szeme előtt írjon a táblára egy betűt, nevezze meg; azután a gyermek kezét megfogván, utánoztassa a betű írását, nevének kimondását s ne haladjon addig tovább, míg a betű alakját leírni, nevét kimondani s emlékülkben tartani nem tudják. Így haladván, játszva s unalom nélkül tanul a gyermek.

3. Mihelyt meg tudják ismerni és nevezni a betűket, foglaljon össze a tanító előbb két, azután több betűt egy szótagba, tetszés szerint változtatván a különböző betűket, gyakran kérdezze, mutassa, hogy ezeket vagy azokat miként kell kimondani összefüggőleg; ha annyira mentek a tanulók, hogy képzeletből is tudnak összerakni betűket, kísértsék meg a szótagokon is, melyek az elemi olvasókönyvben e célra vannak följegyezve.

4. Az olvasást úgy kell tanulni, hogy az egyes szótagokat egyszerre mondják ki az egyes betűk külön kimondása nélkül. A mit például eddig így mondtak ki: *a, b, ab*, ezután a két első elhagyásával így kell kimondani: *ab* stb.

5. Már itt kezdjék a tanulók az eléjük írott szótagokat és szokat írással utánozni, egyuttal olvasni, hogy így az olvasást belátással könnyebben megtanulhassák.

6. Az olvasás gyakorlására használják az elemi olvasókönyvet s a keresztyén hitvallás főbb tételeit, a kis Catechesist.

7. A „Miatyánk“-ot, az „Apostoli hitvallást“ és „tiz parancsolatot“ előbb magyarul, azután, ha egy kissé erősebbekké lesznek, latinul is tanulják meg könyv nélkül.

8. A közhasználat kedvéért igyekezni kell, hogy az összes tanulók a latin nyelv némi ismeretét elsajátítsák. A tanító tehát már ez osztályban tanítsa a latin olvasást s gondja legyen, hogy az elemi olvasókönyv végén följegyzett szokat emlékökbe vessék tanítványai. E végett a tanító mondja el előbb, hogy az ő kiejtéséből felfoghassák, a tanítványok pedig hangosan mondják utána. Ha elvétik, javítsa ki azonnal.

9. Az okos és tanult tanító az így tanított szók között könnyen megteheti, hogy a szokottabb mondásokat (phrases) és szólásformákat emlékökbe vesse. Így például, ha fenn-

hangon mondja a gyermekeknek: *fáj a fejem*, *caput mihi dolet*; *megvágтам az ujjamat*, *vulneravi digitum* stb., de ne tanítson olyat, a mit jeles szerzőkből igazolni ne tudjon.

Utasítás a declinisták és comparisták tanítója számára.

1. A latin nyelv tanításának magyarul kell történni. Használni kell ugyan a kézikönyv e latin szavait: *genus*, *numerus*, *casus*, *declinatio*, *comparatio*, *adjectivum*, *substantivum*; azonban jelentésöket nem szabályokból, hanem magyar példák-ból kell megtanítani. E célra vegyen föl a tanító valamely magyar szót és ejtegesse (*declinet*) mindenik esetben, mindkét számban s tétesse ugyanazt tanítványával is. Így könnyen, unalom nélkül megérti, mit tesz ejtegetni, hány eset és szám van s melyek azok? Hogy ez könnyebben megtörténjék a táblára kell írni az esetek ragjait, az esetek és számok neveinek kezdő betűit a bal oldalon.

2. E módszert követve írja a tanító táblára az első *declinatio* alakját (*typum*) előbb csak az egyes számban s e szerint ejtegettesen el néhány példát. Miután a tanulók a szókat így ejtegetni s magyarul is elmondani tudják, át lehet menni a többes számra; ugyanezen módszert kell alkalmazni a többi *declinatio*ók tanításánál is.

3. A *declinatio*óhoz válaszszon a tanító egyszerű szavakat *articulus* nélkül, hogy ezeknek ejtegetése különböző legyen. Azután csatolhat a nevekhez és melléknemekhez névelőket, (*articulus*); előbb külön-külön tanítsa meg ejtegetésöket, majd csatoljon a nevekhez melléknemeket s együtt ejtegettesse mindenik esetben, mindkét számban, magyarul adván a magyarázatokat.

4. A melléknemek ejtegetését és fokozását a nevező esetben (*nominativus*) tanulják meg a növendékek, a többi eset ejtegetését az első, második, harmadik *declinatio* alakjai szerint könnyen végrehajthatja.

5. Ez osztályban kell megtanítani a névmások ejtegetését és különböző neveit mindenik esetben, mindkét számban, táblázatosan leírva.

6. A nemek közötti különbséget annál szorgalmasabban

tanítsa meg, mivel ahhoz hasonló nincs a magyarban; itt már szükséges a nevekhez mellékeveket kapcsolni. Ezt a különbséget nem annyira a névelőkből, mint a szók jelentéséből és végződéséből tanulják meg a mennyire korukhoz képest tehetik, azon általános grammatikai szabályokból, melyeket a tanulók felfogásához mérve magyarul kell eléadni.

7. A Cellariusból (ex primitivis Cellarii) a csillagozott szókat mind meg kell tanulni. Ezek többnyire nevek, névmások, praepositók, kötőszók és határozók. A tanulás úgy történhetik helyesebben, ha a tanító hangosan, a helyes kiejtésre vigyázva, a szókat maga mondja ki s tanítványaival utána mondatja. Mikor a könyv nélkül tanulandó szókat már ki tudják ejteni helyesen, egy tanulóval mondassa előre, a többiekkel mondassa utána hangosan. Ilyen gyakori ismétléssel játszva s emlékező tehetségek megterhelése nélkül tanulják meg a szókat. Segít az is, ha a tanulók közt kettőt megbíz, hogy egyik a könyvből előbb latinul, majd magyarul kérdezzen, a másik feleljen rá. Mindazáltal vigyázzon a tanító, hogy a szótanulással ne fárasztja ki emlékező tehetségüket.

8. Meg kell tanítani ez osztályban a mellékeveknek főnevekkel és a praepositióknak esetekkel való összekapcsolását.

9. A metszett mintákon kívül írjanak a tanulók declinációkat, előbb az egyszerű fő- és mellékeveket, azután a mellék- és főnevekét összekapcsolva. Mikor a declinációkat írják, törekedjenek kifejezni az utánzott példányokat is s a mit irtak, tudják elmondani emlékezetből tanítójuknak vagy tanuló-társuknak.

10. Meg kell kezdeni a számtant és földrajzot felfogásukhoz mérve.

11. A kis Catechesist, Hübner Szent historiájának nevezetesebb részeit komolyan kell tárgyalni és magyarul olvasatni.

Utasítás a conjugisták tanítója számára.

1. Az igehajlítás módjának megtanítására legjobb lesz előbb egy magyar igét személy, szám és idő szerint a különböző módokban hajtogatni.

2. Latinul pedig mindenekelőtt a *sum* igét (verbum substantivum) kell megtanítani annak sokféle használata ked-

véért. A többi igét a conjugationak táblára írott mintája után cselekvő és szenvedő alakban könnyen megtaníthatja az okos tanító, ha a mintán megjelöli az idők és személyek alakját előbb a jelentő-, majd a kötőmódban, miután a jelentőmódot a mintáról megtanulták.

3. Cellariusból (primitivorum Cellarii) az összes szókat úgy kell megtanulni ez osztályban, hogy a latint magyarul, x a magyart latinul tudják megmondani. A kiejtés kedvéért itt is a tanító olvassa előre a szót, azután jelenlétében az egyik tanuló olvassa s a többi hangosan mondja utána, míg a szó helyes kiejtését és jelentését elméjükbe vésik.

4. A mintákon kívül írjanak conjugatiókat s szokják meg a latint magyarul, a magyart latinul elmondani. A betűket a minták szerint szépen írják. x

5. Langius Joachim Tyrociniumának utmutatása szerint, a megtanult szókból alkossanak magyar mondatocskákat s azokat latinul magyarázzák; hasonlókat alkossanak emlékezetből.

6. Gondoskodjanak a tanítók, hogy a conjugálást tökéletesen megtanítsák, a mi Langius Colloquiumainak fejtegetései mellett könnyen megtörténhetik. A közbeszédben előforduló kitételeket szorgalmasan tanítsák s Eutropiusból és Langiusból példákat dictáljanak.

7. A megelőző osztály tananyagát gyakran és gondosan ismételjék, hogy el ne felejtsek a tanulók.

8. Az infinitivusok, supinumok és gerundiumok használatát szorgalmasan megtanítsa a tanító, hogy a hazai nyelvjárásokat kikerüljék.

9. A földrajzból ahhoz, a miket a megelőző osztályban tanultak, csatolja hazánk és a vele határos országok földrajzát.

10. A kis Catechesist a bizonyítékokkal együtt szorgalmasan kell tanítani.

Utasítás a grammatisták tanítója számára.

1. A nevek neméről az alsóbb osztályokban magyarul tanítani kezdett grammaticai szabályokat szorgalmasan ismételjék.

2. Erősen kell törekedni, hogy a szabályokat jól emlékeztetőkké vessék. Ez osztályokban Phaedrúst és Eutropiust tárgyalják s a szabályokat ezeknek fordítása közben gyakorolják. Áthalad ugyan a tanító a szónyomozás (etymologia) szabályain, de ezt a rövid és világos magyarázatot elemzés kövesse Phaedrusból és Eutropiusból, melyeket a tanító előbb anyanyelven magyaráz s csak azután rendeli, hogy tanítványai is megkísértsék.

3. A szóbőség kedvéért tanulják Cellarius Liber Memorialisát a fennebb említett módon s hogy emlékeztőkben könnyebben megtarthassák, úgy tárgyalják, hogy a tanulók hasonlítás alapján megértsék a származás és összetétel módját. Egy-két példán könnyen megtaníthatja a tanító.

4. Irálygyakorlatul a tanító pontos magyarázata után fordítsák magyarra Phaedrus meséit s megfordítva a könyvet félretévé, magyarból latinra fordítsák Phaedrus szavaival.

5. A nyelvtani elemzés alkalmával ismételjék, a miket az alsóbb osztályokban tanultak, különösen azon nevek, névmások és igék ragozásában és szerkesztésében gyakorolják, melyek a közönséges szabályoktól eltérnek.

6. Gyakorolni kell az irályban magyarból latinra fordítással; de a stílus egyszerű, rövid s azon szavakból összeállított legyen, melyeket Langiusból, Phaedrusból, Eutropiusból és Cellariusból tanultak; a stílus nyolcz sornál (versus) több ne legyen; a helyesírásra különös gondot kell fordítani.

7. A szépirásmintákat minden írásbeli dolgozatban szorgalmasan és pontosan utánózni törekedjenek.

8. A szónyomozás szabályainak megtanulása után a szorgalmas tanító az idősebb tanulókat beavatja az egyszerű syntaxis kimagaslóbb s a közhasználatban előforduló szabályaiba, hogy gyakorlataik összeállításához némi alapjuk legyen.

9. A földrajzból Európa határain belől tanulják meg az országok fővárosait, az akadémiákat, a nevezetesebb folyókat. Ezért elég lesz néhány nevezetesebb város nevének megtartása. Érdekes történetekkel lehet könnyebbé tenni az egyes helyek nevének emlékeztetben tartását.

10. A számtanból az összeadást, kivonást kell tanítani.

11. Végül arra vigyázzanak komolyan a tanítók, hogy haszontalan szók tömegével és hangzatos csacskasággal ne butítsák a tanítványok fülét; plagától, veréstől óvakodjanak; mindent igazi komolysággal, vidám arczczal, röviden és világosan, gyakori ismétléssel tanítsanak, a tanítottakat kérdezzék ki; semmit se tanítsanak, a mit a jelen szükség és gyakorlat azonnal nem támogat. A kik ez osztályban másképp akarnak foglalkozni, mint hitvány szószátyárokat, szépen hangzó czimbalmokat és durva verekedőket az iskolától távol kell tartani.

Utasítás a syntaxis tanítója számára.

1. Igyekezzék a tanító, hogy a syntaxis szabályait értelemmel, az ítélő tehetség igénybe vételével tanítsa; a megjegyzéseket, észrevételeket kerülje az első cursusban.

2. Minthogy pedig a szabályokat nem magokért tanulják, magyarázat után azonnal alkalmazni kell az elemzésnél. A tankönyv ez osztályban Cornelius Nepos; a szabályokat ebből kikeresi, megmagyarázza a tanító és ismételt olvastatással tanítsa meg.

3. A főbb szabályokat így megismervén, kezdje el a tanító az egyszerű syntaxist s azt egészen tárgyalja, a megjegyzéseket és észrevételeket gondosan kerülvén. Hogy e munkának jó sikere legyen, a serény tanító minden szorgalmát fordítsa a tárgyalni munka fordítására, összeállítására (construendo) utánzására.

4. Az olvasott mű szerkezetét megmagyarázván, előbb a szóknak természetes, azután mesterséges, de egyszerű rendjét mutassa meg a tanulóknak. Ezeket egyszerűen többször ismételjék; az olvasmányból elvont és eléadott szabályokat szintén addig ismételtesse, a tanulás undorának elkerülésével, míg emlékezetből el tudják mondani.

5. Azután át megy a tanító az ékes szókötésre (syntaxis ornata), Heineccius szabályait rendben és világosan fejtegeti s mint az egyszerű syntaxisnál, itt is a szerzőből vett példákkal világosítja meg, hogy erősebben megtapadjanak, többször ismételteti.

6. Az egyes szabályok példáin gondosan megmutatja, hogyan lehetett volna ezeket az egyszerű syntaxis szerint

En az
latin
vagy
kifejezni; mi bennök az ékesség? arra jó e gondosság, hogy az egyszerű és ékes szókötés szerkezetének természetét pontosabban megértsék és sikeresebben utánozhassák a növendékek. Mivel megtörténhetik, hogy az egyszerű és ékes szókötésre egy és ugyanazon példát lehet felhozni, rajta legyen a tanító, hogy megtanítsa, mi módon történik e különböző tekintetbe vétel.

7 Figyelmeztesse tanítványait, hogy előbb az egyszerű szerkezetet keressék s azután térjenek az ékes szókötésre; mert különben a latin nyelvnek vele született ékességét soha el nem sajátíthatják.

8. Vigyázzon a tanító a latin és magyar nyelv sajátosságaira, mutogassa meg, miben szoktak eltérni egymástól s főként a különbséget igyekezzék megjegyeztetni.

9. Irálygyakorlatúl olvassák Cornelius Nepost, azután Cicero némely válogatott leveleit; a tanító vigyázzon, hogy hangosan olvassanak, a vesszőkre s más mondatjelre figyeljenek, a szókat jól ejtsék ki. Egy mondat elolvasása után tegyen a tanító kérdéseket, feleltesse a tanulót a szerző szavaival; azután a kérdést abban hagyva, vétesse a szókat természetes rendbe, végül fejtegettesse magyarul. A kérdések föltételénél a körülmények szerint az ismert verset kell szem előtt tartani: *Quis, quid, ubi* etc.

10. Igen hasznos lesz magyar fordításban leírni, a mit olvastak, azután a könyvet félretéve latinul elmondani a szerző szavaival.

11. Az ékeesebb mondatokat olvasásközben ki kell jelölni s meg kell magyarázni, hogy lehet velök élni.

12. E végett valamely rész elolvasása után mondjon a tanító toll alá rövid, egyszerű, nem tekervényes és úgy szerkesztett beszédet, hogy az olvasót szerzőnek mondatait, rövidítéseinek alakjait s néha még körmondatait is utánozhassák; kívánatos, hogy e kísérlet eleintén a tanító jelenlétében történjék.

13. Nyelvtani választékosagra, szóbőség szerzésére, folyékony beszédre kell szoktatni a tanulókat, a nyelvtani hibákat (soloecismus) és barbarismust kerüljék.

14. Cellarius Liber Memorialisat ez osztályban végig meg kell tanulni a fennebb jelzett módon.

15. Gyakorolják magukat a tanulók először a magyar levélírásban, majd latinul; e célra Cicero-ból lehet venni anyagot. Hasznos lesz megmagyarázni, hogyan kell a levelet írni, aláírni, összehajlítani és pecsételni.

16. Minden tantárgyhoz legyenek Naplók (Diaria) melyekbe tiszta dolgozataikat jegyzik, főleg a könyvnélkül megtanulandó ékeesebb mondatokat, a minták utánzásait, hogy ezekből kinek-kinek szorgalmát és előhaladását megítélhessék közvizsgálat alkalmával a vizsgálók.

17. A földrajzból tanulják röviden a négy földrészt, az ókori földrajzból szintén röviden ó- Görögország részeit, nevezetesebb tartományait, szigeteit, azt, a mit a Cornelius némely kiadásai mellé csatolt térképen meg lehet találni. A számtanból a szorzást, osztást kell tanítani.

Utasítás a rhetorok tanítója számára.

Minden művészetben és tudományban s így a szónoklatban is többet ér a példa és gyakorlat a hosszas szabályoknál. És valóban e művészet szabályainak száma igen kevés, ha a dolgot komolyan latolgatjuk. Mert a mit a föl-találásról (inventio) általában, a következtetésről közönségesen mondani szoktak, minden kár nélkül el lehetne hagyni. A ki szónoklata tárgyát jól ismeri s minden körülményt szorgalmasan számba vesz, az e szabályokat kevésbé, vagy éppen nem kívánja; ha pedig nem érti a tárgyat, e szabályok nyomorult menedékül szolgálnak és inkább üres beszédre, mint szónoklatra nyújtanak anyagot. A mennyiben mégis van valami hasznuk a szabályoknak, tulajdonképen nem a rhetoricába, hanem a logicába tartoznak. Így pld. az indulatokról való tan is a bölcsészet körébe tartozik. Minden művészetnél hatékonyabb magának a szónok lelkének heve; ha ő maga nem ég, hiában törekszik hallgatóit lángra gyújtani. Így az elrendezés (dispositio) is, melyből a szónoklattan második részét csinálták, inkább a logicába tartozik, ámbár az erre vonatkozó sok következtetésből a rhetorok a szónoklattan körébe tartozónak itélik. A ki beszéde tárgyát jól ismeri, a

logikából a jó rendszer törvényeit megtanulta, az elrendezésre nézve keveset kíván a rhetortól. De mivel a rhetorok könyveit ismerni kell, igyekezzenek a tanítók:

1. Hogy a miket a szónoklattanban a föltalálásról és elrendezésről tanítanak, röviden, hathatósan és világosan fejtsék ki.

2. A szép kifejezésben igen szorgalmasan gyakorolják tanítványaikat s magyarázzák meg pontosan, mi teszi a szónoklatot széppé.

3. A képek (tropus) és alakzatok (figura) szabályát példák kíséretében kell előadni és utánzás végett előterjeszteni s ne terheljék a tanulókat emlékezetben tartandó meghatározásokkal; csak a jelentékenyebbeket, mint általános szabályokat adják elé. Mert ha az összes meghatározásokat megtanulják is, akkor is csak azt fogják tudni, hogy a szónoklatnak ezt vagy azt az alakját minek nevezik a rhetorok.

4. Hogy a tanulók ilyen díszítményekkel ékesítsék írásbeli feladataikat, arra egészen más úton vezessék a tanítókat, t. i. utánzással és gyakorlással. Mert nincs olyan szónok, a ki írás és beszédközben azokra a képekre gondolna, melyeket igen gyakran használ. Sőt gyakran a legtöbbször használt figuráknak nevét vagy nem tudták, vagy már elfelejtették.

5. A körmondatok, tételek (chria) tanát megtanítsák, a mennyire lehet röviden és világosan.

6. A körmondatokat előbb magyarul kell gyakorolni, az első, második magyar példa után latint kell fölvenni, vagy a magyar példákat latinra kell fordítani.

7. Különösen a levélírásban kell gyakorolni a tanulókat, mert az életben ennek veszik legtöbb hasznát. E végre Cicero leveleit kell olvasatni és utánoztatni.

8. A tanító javítsa ki tanítványai dolgozatait szorgalmasan. Minthogy mindnyájok munkáját ugyanazon időben nem javíthatja ki, javítsa most egyikét, majd másikat; mert a kiét sohasem javította, sohasem halad elé. A kikét az idő rövidsége, a tanulók nagy száma miatt nem bírja kijavítani, javíttassa a magántanítókkal.

9. A kiejtés és szónoki előadás gyakorlása végett minden héten mondjanak vagy szavaljanak ez osztályban Cicero válogatott beszédeinek valamelyik fejezetéből, melyet már

jól megtanultak. A tanító magyarázza meg, hogyan kell az indulatokat kifejezni szóval, arczkifejezéssel, kézmozdulattal s az egész test tartásával.

10. Olvassák Cicero leveleit, válogatott beszédeit, valamint Justinust. A tanítók előbb hangosan, anyanyelven gondosan magyarázzák. A szónoklatok idejét, okát és kimeneteletét szorgalmasan fejtsek ki. Célyszerű az összes latin írókat a különböző korszakok szerint olvasatni s az olvasás rendjét Heinecciusból megmutatni.

11. A római régiségek ismerete annyira összefügg a latin irodalommal, hogy ezek nélkül az írókat nem lehet megérteni. Ezeket az okos és szorgalmas tanító Nieuport munkájából röviden előadja s ezzel a tanulókat az egyebekből származott unalomtól megmenti.

12. A földrajzot és számtant gondosabban tárgyalják, mint az eddigi osztályokban.

13. A latin és magyar helyesírásra nemcsak a fennebbi osztályokban, hanem ebben is szorgalmasan kell figyelni és tanítani.

Utasítás a poetika tanítója számára.

1. Elé kell adni a szótagok mértékének szabályait. Nagy segítségül szolgálnak itt azok, a miket az alsóbb osztályokban a nevek és igék kiejtéséről tanított a szorgalmas és okos tanító.

2. Olvasatni kell ez osztályban előbb Ovidius Metamorphoseseiből némely válogatott részeket, majd Virgilius Aeneisét, nemkülönben Horatius némely ódait; ezeknek magyarázatát úgy intézze a tanító, hogy csak azután fordíttassa, ha a könyvek lényegét magyarul megértette a tanulókkal.

3. A költők fordítása alkalmával mindenik körmondatot természetes rendbe kell szedetni s a mértékek kedvéért nagyon szétszórt szókat össze kell rakni, mert többnyire e segítség hiányában nem tudják megérteni a költeményeket. Különös figyelmet kell fordítani az istenek mesés történeteire.

4. A természetes rendbe visszaállított verset magyar nyelvre vagy egyszerű latin szövegre kell fordítani, a míg kitűnik, hogy a gyermekek értik.

5. A költészet szabályainak középszerű megértése után meg kell magyarázni: mi a láb és vers? s mi a változatossága ezeknek a költőknél; azután elővevén egy szerzőt, az egyes verseket osztassák lábakra s mutassák meg melyik az első, második láb stb. mekkora minden szótag?

6. Miután a lábak és versek közötti különbséget megtanulták, irassanak velők előbb adonicus, majd hexameteres és pentameteres verseket.

7. Hasznos lesz megkísérteni a tanulók előtt ismeretlen és természetes rendbe szedett verseket ismét szabályos versekbe szedetni; a magyarra fordított, naplóba írott verseket, a használt könyv félretételével latinra fordítani; meg kell kísérteni, hogyan lehet valamely szerző versét, ugyanazon szók megtartásával, egy vagy több szó kicserélésével úgy átváltoztatni, hogy a mérték ne változzék.

8. Legyen minden tanulónak naplója, melybe gyűjtse össze a jobb korszakbeli írókból a verseket, erkölcsi mondasokat, melyeket a tanító naponként diktál s tanulja meg könyv nélkül.

9. Olvasás közben szorgalmasan kijelöli a tanító azon szavakat és kifejezéseket, melyeket általában vagy csak egyedül a költők használnak, hogy a tanulók, válogatás nélkül alkalmazván mindent, a mi sérti a költőket, meg ne rontsák az írálybeli szépséget, melyet Neposból kezdtek meríteni.

10. A földrajzból és számtanból bővebben tanulják, a mit közelebből tanultak.

11. A magántanítók az osztályban különös gondot fordítsanak Phaedrus meséinek ismételtesére és bővebb magyarázatára.

Utasítás a görög osztály tanítója számára.

A vallástudományra szánt órákon tanítsák szorgalmasan a Catechesist s törekedjenek arra, hogy tanítványaik a theologiai igazságok összefüggését értelmesen fölfogják, megértsék.

A görög nyelvtant úgy kell tanítani, mint a latint, vagyis a nyelvtani szabályokat röviden, világosan előadni s fordítás közben a tanulók emlékezetébe vésni.

A nevek és igék alakjainak megismerése s némi szó-
bőség megszerzése után a görög új testamentum Cebes
táblái, Lucianus Dialogusainak fordításához kell fogni; a
fordításban elemzésben, magyarázásban azt a módszert
kövesse a tanító, a mit a latin nyelvnél.

A számtant Volfius Compendiumából és a földrajzot
bővebben kell előadni, mint az előbbi osztályokban.

Utasítás a logica osztály tanítója számára.

1. Ez osztály tanítójának kötelessége Baumeister Logi-
cáját és Ontológiáját világosan megmagyarázni úgy, hogy
már ez osztályban beavassa tanítványait a logica és onto-
logia elveibe.

2. Az egyetemes philosophia meghatározásait Baumeister
munkájából tanulják meg könyv nélkül.

3. A catheticat, számtant, földrajzot nagyobb mértékben
kell tanítani.

4. Mivel a tanító ez osztályban naponként csak három
órát használ föl, ezért a logicusok a mathematica órákat
is járják.

A togatusok tanulmányairól és előadásuk módjáról.

Mennyi függ attól, hogy valamely tudományt mi módon,
minő rendben tanítsz s mily fontos egyebekben is, de külö-
nösen a szép tudományok tanításánál, alig lehet vagy épen
nem lehet kimondani. A nagy súlyokat, melyeket egyébként
semmiféle erővel nem lehet megmozdítani, ha mesterséget
alkalmazunk, könnyűszerrel fölemeljük. Erasmus szerint a
háboruban nem annyira a nagy hadseregtől, nagy erőtlől,
mint a jól szervezett, jó terv és rend szerint vezetett had-
seregtől függ a győzelem. Valóban sokkal hamarabb eljutnak
a kitűzött célhoz azok, kik a compendiumok ösvényeit
ismerik, mint a kik Plautus mondása szerint a folyam mentét
követik s a kik a tévedések különféle tömkelegei közt ide-
oda vezetve ellankadnak és így vagy lemondanak a cél
eléréséről, vagy ha mégis elérik, a kegyetlen Lachesis min-
den pillanatban bizonytalan halállal fenyegeti őket, a nélkül,
hogy valakinek hasznára tudnának lenni.

Hogy tehát a tanuló ifjuság meg tudja, mit kövessen, minő rendben végezze tanulmányait, ime itt következik néhány rövid szabály. A könnyebb és szerencsésebb tanítás céljából szükséges volt a togatus deákokat két osztályra osztani.

Az első osztály tantárgyai.

Mielőtt az alsóbb osztályokból kilépett és gondosan megvizsgált ifjakat a professorok ítélete alapján a togatus ifjak rendjébe írják, kötelesek a felavatott ifjak a professorok előtt kijelenteni, hogy az egyházi vagy polgári pályára szánták-e magukat, hogy a kik polgári pályára készülnek, ne legyenek kénytelenek némely tantárgyakat tanulni, miye- nek a görög és zsidó nyelv, továbbá a prédikálástan. De ezt nem azért állapítják meg így, mintha azt vélnék, hogy a polgári pályára lépőknek mellőzniök kellene e tudományokat, sőt mivel mindenki előtt világos, hogy a görög nyelv tanulása minden tanult emberhez főképen illik és őket tudósokká teszi, ezért az igazi dicsőség hive nem zárkozik el tőle.

2. Igyekezzenek ezen első osztály tanulói, hogy a cél- joknak legjobban megfelelő és szükséges tudományok körül forgolódjanak. Az egyházi pályára készülők tantárgyai a következők: a., egyetemes történelem, b., görög és római irodalom, c., görög és római régiségek, d., zsidó nyelv. e., logica, metaphysica, tiszta mennyiségtan vagyis számtan, geometria és trigonometria, f., catechetikai előadások. Eze- ket a görög és zsidó nyelv kivételével a polgári pályára lépők is tanulják. Minthogy e tudományokat három évenként végzik el a tanárok, a tanuló ifjuság ez idő szorgalmas fel- használásával jelentékeny előhaladást tehet; a három év végén legyen nyilvános közvizsgálat, hogy a kik szembe- tűnő szorgalmat és előhaladást tettek a másik osztályba lehessen előléptetni; a többiek vagy az első osztályban maradnak, a míg e tudományokban jártasságukról bizony- ságot tesznek, vagy ha restek, hanyagok, az iskolából is ki kell küldeni. Hogy ezen vizsgálatra készültebbek, ügyeseb- bek legyenek, az egyes iskolai évek végén is álljanak vizs- gálatra azon év tantárgyaiból.

3. Ámbár ez osztály tanulói nincsenek kötelezve a következő osztály tantárgyait hallgatni, mégis ha szorgalmuknál tudományszeretetöknél fogva ezekre is vágnak, nem akadályozza ebben senki. Hasonlóképp járhatnak a második osztályosok az első osztály óráira. Egyébként egyik osztály a másiknak feladataitól, gyakorlataitól mentes.

A második osztály tantárgyai:

1. Az ezen osztályba felbocsátottak kötelesek tanulni:

A) A philologiai tantárgyakból:

- a) Zsidó régiségeket;
- b) A zsidó codex elemzését, magyarázatát;
- c) Hazai történelmet.

B) A philosophiai tantárgyakból:

- a) Kisérleti természettant és természeti philosophiát;
- b) Természeti jogot és gyakorlati philosophiát;
- c) Alkalmazott mennyiségtant vagyis csillagászatot, földrajzot, időszámítást és napóra-tant.

C) A theologiából:

- a) Vitázó theológiát (Theologiam dogmatico-elencticam);
- b) Erkölcsi theológiát;
- c) Egyháztörténelmet;
- d) Predikálástant.

Mivel a theologia professora minden két évben egyszer, négy évben pedig kétszer végzi el a rendszeres theológiát, mely idő alatt a többi itt említetteket is előadja, kétségtelen, hogy a saját javára vigyázó ifjuság az ezen osztálybeli vizsgálatokon is világos és fényes bizonytságot tesz szorgalmáról.

2. Hogy pedig mindkét osztály tanulóinak magánszorgalma is világosan kitűnjék: kötelesek a tanulmányozott különböző tudományokból dolgozatokat (pensa) s gyakorlatokat (exercitia) készíteni; könnyebbitésül a professorok megismertetik a forrásokat, megnevezik a kiváló írókat, a dolgozatok készítésének könnyebb útját, módját megmutat-

ják. E dolgozatok a philologusoknál: levelek, beszédgyakorlatok (declamatiunculae), szónoklatok; a philosophusoknál és theologusoknál: értekezések (dissertationes), de ezek ne legyenek sok fáradságba kerülő, idomtalan s a tudományosság üres fitogtatásával összeállított munkák, hanem rövidек, egyszerűek s mégis oly erőteljesen kidolgozva, hogy meglátszodjék belőlök a feldolgozott tárgy, anyag megértése, jó és éles felfogása és hogy azon szerzők, a kikről írtak, egészen ismerősek előttük.

Ezek azok, miket a tanulás rendjéről a jelenre vonatkozólag megállapítani lehetett. Ha nincs is az út teljesen föl-tárva, de legalább ösvény van jelölve, melyen a tanítók és tanulók könnyebben elérik a legjobb eredményeket.

5. A tanítás ellenőrzése.

A főconsistorium komolyan, rendszeresen foglalkozott új tanterv teljes életbe léptetésével, ellenőrzésével; a fölmerült, szükséges javításokat figyelembe vette. Erre mutat 1174. április 21-ről kelt rendelete, melyben a rendszerre vonatkozó észrevételek megtételére hívja föl mind a három collegiumot.³⁹ Kívánja, hogy ki a mit észrevesz, javítsa, ha nem lehet, jelentse a főconsistoriumnak.

Az egyes collegiumoknál válaszszerint a professorok magok közül egyet, a ki vigyázzon a rendszer megtartására; az év végén mindenről mindnyájok aláírásával évenként tegyenek jelentést a főconsistoriumnak. 1773-ban figyelmezteti a kolozsvári tanárokat, hogy két évről nem küldöttek jelentést tanításuk menetéről. 1774. szept. 11-én⁴⁰ már megjegyzéseket tesz az enyedi és kolozsvári tanárok jelentéseire s részletesen kiténteti, hogy az egyes tanárok miben tértek el a „Docendi Methodustól”. A kolozsvári professorok tanítására vonatkozólag a gondnokokhoz intézett leiratában így szól: *

³⁹ Az ehk. lt.-ban 15—1771. sz.

⁴⁰ Az ehk. lt.-ban 90—1774. sz.

* Az ehk. lt.-ban 90—1775. sz.

Tiszteletes theologiae professor Szathmári uram tanítása rendít a mi illeti: örömmel szemlélte a Supr. Cons., hogy a kiadott Methodus szerint a Dogmatico Elenctica Theológiát, Catechetica Theológiát, Concionandi Methodust szorgalmasan eltanította, azokban a tanuló ifjúságot mind a predikáltatás által, mind a disputatiók és más revocatiók által gyakorolta; de ellenben sajnálva tapasztalta azon tanítása rendjéből, hogy az Ecclesiastica Históriát, mely a Methodusban szorosán praescibráltatott, elmulatta; úgy a Moralis Theológiát csak a Moralis predikációk alkalmával illusztrálta, holott a Methodusban nevezetesen praescibráltatik, hogy a Moralis Theológiát is, mint a theologia facultasnak többi részeit különös órákon tanítsa, sőt a két első esztendő alatt a dél-esti órák egyenesen csak a Moralis Theológiának és Concionandi Methodusnak tanítására vannak kiszabva. Szükség lesz azért, hogy a következő esztendőben a nevezett T. theologiae prof. maga tanítását úgy alkalmaztassa, hogy a praescibrált 4 esztendő lefolyása alatt a többek között az Ecclesiastica Historiát is, a Moralis Theológiát pedig nemcsak per modum illustrationis a predikációk alkalmatosságával, hanem ex cathedra a kirendelt órákon és kivált ezen két facultást, mint-hogy az elmúlt esztendőben elmaradtanak, egyebek előtt eltanítsa.

Tiszteletes philosophiae professor Pataki uram tanítása annyiban találtatott az ordinatiókkal egészen meg nem egyezőnek, a mennyiben a Practica Philosophiából a Politicát, a Metaphysicának utolsóbb részeit, a Naturalis Philosophiát, Experimentalis Physicát és az applicata Mathesist a praescibrált három esztendő alatt el nem végezte, mindazonáltal az előhozott okai a Tiszt. professornak, melyek miatt mindezeket el nem végezhetette, méltó consideratióba vétetvén, reméli a Supr. Cons., hogy a most allegált akadályok ezután nem lévén, úgy igyekezik maga tanítását, a Supr. Consist. előtt tudva lévő szorgalmatossága szerint folytatni, hogy az által mind a tanuló ifjúság épületének, mind a kiadott rendelkezéseknek tökéletesen elég tétessék. Minthogy pedig a politicáról azt írja, hogy azt szerette volna ugyan tanítani, de bizonyos okokra nézve nem cselekedte, ne terheltessenek a

Mlts Urak a nevezett Tiszt. professort ez iránt úgy invialni, hogy ha azon okai tovább maga előtt nem állanak, a következő Cursusában a Practica Philosophiának több részei között a Politicát is tanítani el ne mulassa, hogy ha pedig mégis valami scrupulusa lenne az iránt, hogy mi legyen, a Consistoriumot informálja. Ugyanis valamely nagy hasznára szolgál kivált a külső állapotra menendő ifjuságnak, ha a Politicának némely principiumait az iskolában beveheti, szintén olyan nagy kár annak tanításának elmulatása.

Tiszteletes Philologiae Professor Bodoki Uram tanítása rendjéből a tetszik ki, hogy kiváltképen volt foglalatoss a Deák, Görög és Sido Nyelveknek tanításában úgy, hogy az Universalis Historiából is tanított, de mennyire ment benne? és hogy a Romai és Sido Antiquitasokat tanított-e vagy nem? az meg nem tetszik. Hogy pedig a görög antiquitasokat elő sem vehette a miatt, hogy a nyelvek tanításával elfoglaltatott allegáltatik, tapasztalván azért a Supr. Consistorium, hogy a praescibált 3 esztendőket nagyobb részint csak a nyelvekkel töltvén el a Tiszteletes professor, a többieknek tanítását el mulatta, a Mlts urak a Tiszt. professornak inponalni ne terheltesse, hogy legelőbb is azoknak a miket eddig elmulatott, tanításához fogván, úgy igyekezzék a következő 3 esztendők alatt mindazokat, a melyek a Docendi Methodusban kötelességiben tétettek, el tanítsa és a nyelvek tanítására annyi időt szabjon, hogy egyebek el ne maradjanak. Tanítása rendjít pedig a midőn a Supr. Consistoriumnak submitálja, úgy készítse, hogy mindenik facultast azok közül, a melyek a Methodusban praescribáltattak feltégye, és specificálja azok közül melyiket tanította, melyiket végezte, melyiket nem? és ha nem, mi okból és mi akadály volt? annál könnyebben végezheti pedig a kirendelt idő alatt a maga cursusát a nevezett Tiszt. professor, hogy a Patriae Historiának tanításában (a mely könnyebbisége más Philologiae professornak nincsen) a Juris professor által segilletik.

A Juris Professor Csomós Institutioi a Supr. Consist. céljával és a kiadott Normával megegyezőknék találtnak, azon kívül, hogy a Patriae Historiat, Jus Civile a három esztendők alatt el nem végezte. Reméli mindazonáltal a Supr.

Consist, hogy a következő Cursusában úgy fogja tanítása rendjét igazgatni, hogy a Docendi Methodusnak abban a részben is, ami most elmaradt, tökéletesen elég tétessék.

Jónak találta pedig a Supr. Cons. a tanítások rendjei beküldésében olyan módot tartani, hogy ennek utána minden iskolai esztendőnek a végén mindenik Tiszt. professor urtól, a mit azon esztendők által a magát illető facultasokból tanított, remonstratioját bé küldje; a három esztendő mulva pedig, mely idő alatti egész cursusát mindenik Tiszt. Professornak az egy Theologiae Professoron kívül el kelletik végezni, a Theol. Prof. pedig 4 esztendők eltelésével generalis relatiót küldjenek. Recapitulálván ezen utolsó generalis relatiojokban mindazokat, a mikről előbb esztendőnként a rendes remonstratiojokat meg tették volt, hogy az esztendőnként beküldendő remonstratióból mindenik Tiszt. professornak serénysége, a végsőből pedig, tanítása Cursusát a Docendi Methodusban praescribált idő alatt miként végezte, nyilván kitetszessék.⁴¹

Nagyenyedre Teleki Sándor grófot küldi ki a főconsistorium a tanügyi állapotok megvizsgálására; jelzi a leiratban, hogy Marosvásárhelyt van némi baj a theologia tanítása körül. Enyeden az öreg theologiae professor mellé már a múlt évben segítőt rendeltek Szegedi József személyében; végül fölteszi a vizsgálat megejtését szabályozó kérdéseket.⁴²

Teleki Sámuel gr., mint a nagyenyedi collegium főgondnoka, 1773. febr. 24-én felelt meg a főconsistorium megbízásának s márcz. 2-án Marosvásárhelyről irt jelentést, csatolván az Enyeden fölvetett jkvét, Ajtai Abód Mihály és Kovács József tanárok jelentéseit 1770—1772. évi tanításukról.⁴³

A főgondnok jelentése szerint Borosnyai Zsigmond theologiai professzor csak a délutáni órákat engedte át Szegedinek,

⁴¹ U. e. sz. alatt vannak észrevételek a többi collegiumok tanítási rendjéről is. Továbbá egybefoglalva, jegyzőkönyvi alakban az 1774—1775. évre vonatkozó észrevételek. Tehát már ez évben adtak be évi jelentéseket. A collegiumi és egyházker. lt.-ban a későbbi évekről, e tárgyra vonatkozó több adat van.

⁴² Az ehk. lt.-ban 1—1773. sz.

⁴³ Az ehk. lt.-ban 28—1773. sz.

a többiét magának tartotta s folytatja a tanítást, a mennyiben előregedett állapotja engedi.

A catechisatio hanyagul folyt az osztályokban. Az új tanterv életbe léptetése következtében több cursus (tanfolyam) csonka lévén, az ifjuság unalommal járja.

Ajtai Abód Mihály és Kovács József már 1772. őszén elkészítették jelentésüket végzett munkájukról s ezeket a maga jelentéséhez csatolja, hogy a főconsistorium ítéletet mondhasson eljárásukról.

Az egyik kérdő pontra külön is kiemeli, hogy a catechisatio a nagy teremben és az osztályokban igen restesen foly a tantervben megszabott órákon.

A harmadik kérdő pontra örömmel jelenti, hogy Szegedinek nagy népszerűsége van az ifjuság előtt, a tanításban nemcsak szorgalmas, hanem didacticus is, a mint a juratosoktól, a köztanítóktól, deákoktól személyesen megtudakolta; ámbár azt is meg kell vallania, hogy a szorgalmával keveset építhetett, mert nem volt elegendő órája; a theologiából nem volt módjában egy egész részletet átvenni; későn iktatták hivatalába, tehát nem kezdhette el működését az év elején; de az év hátralevő részében a keze alatt levő tárgyat befejezi.

Jelenti végül a főgondnok, hogy a teendők jobb rendbehozatala végett jegyzőkönyvet vététt föl a professorokkal.

1. E jegyzőkönyv szerint Borosnyai Zs. theol. professor, a catechetica theologia kivételével, átengedi az összes theologiai tudományok tanítását Szegedinek.

2. Minthogy most még félben van a Borosnyai tanítása a theologia prophetica-ból és a methodus concionandiból, továbbá egy renek egyházi beszéd elmondatása, ezeknek elvégzésére husvétig kap időhaladékot, azután köteles átengedni a tárgyakat Szegedinek.

3. A catechisatio megmarad továbbra is Borosnyainál. Köteles minden vasárnap catechizálni és pedig az osztályokban vasárnap d. u. 1—2-ig, a magántanítókkal ugyancsak vasárnap d. e. 10—11-ig catechizáltatni; továbbá szerdán és szombaton d. u. 1—2-ig, kivéven azt az osztályt, mely szónokolni következik; gondja legyen, hogy a catechizálás

magán úton és a köztanítás alkalmával serényen és jó móddal történjék.

4. A német nyelv tanítására a reggeli 6—7-ig és 12—2-ig terjedő időt szabják ki.

5. A praesések számát le kell szállítani; a professorok csak annyi praeses segítségét vegyék igénybe, a mennyi szükséges, a többinek fizetését fordítsák egyébre.

6. A collegiumi hivatalos személyeknek szoros kötelességük latinul beszélni. A ki nem engedelmeskedik, a rector vonja el fizetését.

7. A promissiót (a tanításért ígért ajándékot) megsztüntetik, a ki elvenné vagy követelni merésznélne tanítványaitól, büntetés alá esik.

8. Az új tantervhez való szoros alkalmazkodást mindenkinek kötelességévé teszik.

9. Az ifjuság gyakorlását az éneklésben, s e téren a tanítás felügyeletét Szegedi József professorra bizzák.

A professorok jelentései közül a Kovács Józsefé érdekesebb, mert majdnem a mai tanmenetnek megfelelő részletezéssel sorolja fel, hogy mit végzett, miben volt gátolva. Ezen kívül, mint paedagogarcha jelentést tesz az alsó osztályokról is.

E jelentés szerint Nagyenyeden Teleki Sámuel gr. jelentésében, 1770. novemb. 20-án olvasták föl az új tantervet. Kovács elkezdte a tanítást szept. 3-án. Elkezdte volna szept. 1-én, de a deákok kevés számmal jelentek meg. Az új tanterv értelmében új cursust (tanfolyamot) kezdett a philosophiában s minden nap d. e. 8—9-ig tanított, a szombati órán vitatkozást tartott. Ezen órák alatt 1771. junius utolsójáig eltanította a logicát, az egész metaphysicát vagyis részletezve az Ontológiát, cosmológiát, psychológiát és naturalis theológiát, megtartván a szorgalomidők kitűzött határidőit.

Az új tanterv felolvastatása után jutott még Kovácsnak négy délutáni óra, melyeket hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken 2—3-ig tartott ki s ezek alatt 1770. szept. 3-tól 1771. junius végéig eltanította a mennyiségtannak alkalmazott (applicata) részeit a tanterv szerint; csak a csillagászat maradt el, mivel a physicával kapcsolatosan, már a meg-

előző évben eltanította. A miket tanított, el is ismételtette hallgatóival.

Az első évben nem tarthatván nyilvános közvizsgálatot a nagy teremben, egy kisebb osztályban tizenként kérdezte ki a deákokat az eltanított tantárgyakból s oda rendelvén a praeseseket ezekkel is vizsgáltatta őket.

1771. szept. 2-dikától 1772. június végéig physicát tanított, ide értvén annak mind *experimentalis* mind *naturalis* részét. A tárgyat elvégezte három fejezet kivételével, melyet most szeptemberben eltanított úgy, hogy 1772—73-ban a *practica philosophiát* és *jus naturae*t eltaníthassa s így három év alatt tanterv szerint a philosophiai cursust elvégezhesse. Hallgatóival a physicából értekezéseket íratott s azokat nyilvános vita alá bocsátotta. A délutáni órákon elvégezte az arithmeticát és geometriát, június vége felé ezekből nyilvános vizsgálatot tartott. Némelyek olyan jó vizsgálatot tettek, hogy senki előtt sem szégyellték volna magukat. E mellett, mint a múlt évben, egyebekből is megvizsgálta és maga előtt megvizsgáltatta a deákokat. Hasonlóképen járt el a deákságra menendőkkel s csak az érdemeseket bocsátotta a deákok osztályába.

A főconsistorium rendeletéből paedagogarchává lett Kovács József 1771. júliusában. Működését szept. 1-én kezdte meg. Jelentése szerint szept. 1-ére kevés tanuló jelent meg; egy darabig a tanítás nem folyhatott. Most már kezdenek pontosan megjelenni s reméli, hogy lassan-lassan hozzá lehet őket szoktatni a jó rendhez.

A tantervben előírt tankönyvek és *classicus auctores* nagyobb részben előbb is használatban voltak, a többieket használatba vették. A *rhetorica* vagy *oratoria* pedig, melynek elkészítéséről és kinyomatásáról a tantervben is van említés, még nem készült el, pedig szükséges voltát az uniformitás (az egységes tanítás érdeke) eléggé mutatja.

A köz- és magántanítók naponként inkább alkalmazkodnak a tantervhez.

A tanulóknak két közvizsgálatuk volt. Egyik a karácson előtti szorgalomidő végén, a második június két utolsó napján. E tekintetben a köztanítók meglehetősen kezdenek alkal-

mazkodni a vizsgálatokról kiadott szabályzathoz. Arra is van vigyázás, hogy a deák nyelven kívül szent históriát, catechesist, geographiát, arithmeticát is stb. illő módon tanítsák s az eredményt a közvizsgálatokon bemutassák.

Ennyi a Kovács József 1772. novemb. 1-én kelt jelentésének tartalma. A főconsistorium 1773. márcz. 14-én helyben hagyta a főgondnok elnöklete alatt megállapított s jegyzőkönyvre vett intézkedéseket; az Ajtai Abód Mihály és Kovács József jelentéseit örömmel vette tudásul.

E jelentések szolgáltak mintául a főconsistoriumnak s mivel a kolozsváriak és marosvásárhelyiek nem adtak még, vagy hiányos jelentést adtak, a Kovács József jelentésének sorrendjéből állította össze a főconsistorium a kérdőpontokat s ezeket küldötte el az illetőknek.⁴⁴

Az újonnan összeállított kérdésekre Incze István marosvásárhelyi professor felelt meg a legaprólékosabban,⁴⁵ megjelölván az időpontot, melyre egyik-másik tárgyat befejezte. Ide iktatok egy pár adatot belőle: 1769. szept. 1-én elkezdte a philosophia történetét s elvégezte már szept. 7-én; mert d. e. d. u. mind a két órát e tárgyra fordította. Zárjel közt megjegyzi Incze, hogy máskor is cselekedte ezt, nem minden haszon nélkül. Azután a logicát tanította a reggeli órákon s elvégezte október 7-re. A három heti szüreti szünidő után okt. 30-án kezdte az ontológiát, bevégezte november 24-ig s így tovább.

E jelentések magukban is, régiségüknél fogva is érdekesek, csak azt kell sajnálnunk, hogy a középiskola alsóbb osztályaira nem terjeszkednek ki részletezőleg. Még csak a Pataki Sámuel jelentéséről szölok, melyben felsorolja tanítása akadályainak okait.⁴⁶ 1770-ben a pestis híre zavarta meg a tanárokat, tanulókat, az egész várost annyira, hogy folytonosan szaladóban voltak. A város zár alá került; az ifjúságot elbocsátották; mikor megszűnt a pestis, hiában hirdették a szorgalomidő kezdetét.

⁴⁴ Az ehk. lt.-ban 35—1773. sz.

⁴⁵ Az ehk. lt.-ban 60—1773. sz.

⁴⁶ Az ehk. lt.-ban 165—1779. sz.

Második akadály a könyvek hiánya. Harmadik az a körülmény, hogy Pataki el volt foglalva a nyomda építésével.

Egyébként azt írja, alig lehet a tudományok tanítását úgy rendezni, hogy mindenikre idő jusson. Sokszor hosszabbra nyulik a tanítás, mint a hogy előre gondolja az ember; ha ellenben igen röviden, csak cursim tanít, igen kevés hasznát veszik a tanulók. Az új tanterv legnagyobb hibájának tartja azt, hogy ha teljesen végre akarják hajtani, az időből kifogynak, ha rövidítik, kevés haszon lesz belőle. Külföldi akadémiákon, melyekről azt tartják, hogy minden tudományt elvégeznek évenként, soha egy professor sem végezte el tárgyát, hanem minden esztendőben elől kezdte; mondhatni csak félig tanította el, azon kívül majd semmit. Középútat tartani igen nehéz.

Azt is fölhozza Pataki személyes nehézségei közt, hogy Kolozsvárt megfogyott a régibb medicusok száma s e miatt kezdik őt sokszor elhívni beteghez, habár nem keresi az alkalmat. Néha falura is hívják, de ide csak szabad napján és igen ritkán megy el. Végül reményét fejezi ki, hogy az akadályok megszűnnek s jó rend lesz minden tekintetben.

A jelentésekből kitűnik, hogy Kolozsvárt Szathmári Pap Mihály a thologiából, Csomós Mihály a jogi tudományokból, Nagyenyeden Szegedi József az újabban fölmerült controversiákból magán oktatást adtak saját lakásukon az urfiaknak.

Enyeden szünetelt egy ideig a görög nyelv tanítása: a főconsistorium azonnal elrendelte annak szorgalmas tanítását.⁴⁷ 1777-ben sürgette a kolozsváriakat, hogy 1776/7-ről küldjék be jelentéseiket s a 3 évi tanfolyamról tegyenek jelentést.⁴⁸ 1780-ban Bodoki József leveléből látjuk, hogy Bánffy György br., a kolozsvári collegium ujonnan kinevezett főgondnoka utasította őt a Norma docendi megtartására,⁴⁹ megkövetelvén, hogy ennek rendelete szerint a rhetoricát előbb tanítsa, mint a poesist. Bodoki azzal védte magát a főconsistorium előtt, hogy ezt a „felfordult praxist“

⁴⁷ Az ehk. lt.-ban 73—1775. jkvi sz.

⁴⁸ Collegiumi lt.-ban 3—1777. sz.

⁴⁹ Az ehk. lt.-ban 118—1780. jkvi sz.

Ajtai A. Mihály uram kedvéért tették a Docendi Methodusba. Ő ellene volt Marosvásárhelyt is, most is ellene van; mert természetellenesnek tartja s kéri a mostani gyakorlat meghagyását. A főconsistorium azonban nem adta meg az engedélyt, azt hozván fel indokul, hogy a syntactica és rhetorica osztályokban kell megvetni a deákság valódi fundamentumát s e két osztályt egymástól elválasztani nem lehet.

Ily pontos és szigorú felügyelet és fegyelem gyakorlásával sikerült az erdélyi reformátusok tanügyét egyöntetűvé tenni.⁵⁰

A tömörülés jókor történt, mert az eddigieknél még hatalmasabb csapások voltak készülöben a protestans önkormányzat ellen, II. József császár részéről.

A tűzpróbát kiállta rendszerünk.

6. Küzdelem a Ratio educationis ellen.

Mária Terézia korában érlelődött meg az az eszme, hogy a tanítás és nevelés az állam hatáskörébe tartozik; a tanítást, nevelést az állami hatalom érdekeinek megfelelő módon kell vezetni, berendezni. Ennek szülötte a Ratio educationis.

Az eszme azonban csak a legfelsőbb köröket, az állam igazgatásával foglalkozó egyéneket hatotta át. A katolikusoknak nem volt mit félteniök az iskolák fentartására fordítandó vagyonukon kívül, sőt ezt sem láthatták veszélyeztetve a katolikus uralkodótól. Tehát elfogadták a Ratio educationis rendelkezéseit.

Másként állott a dolog a protestans felekezetekre nézve. Önállólag, a hivatástól gyűjtött vagyonuk, alapítványaik fölött maguk akartak tovább is rendelkezni s tanügyi szempontból sem kívánták átengedni a rendelkezést idegennek. E miatt fejlődött ki a küzdelem József intézkedései ellen, melyekkel a Ratio educationis életbe léptetését általánosan kötelezővé akarta tenni.

A kezdeményezés kérdése érdekelt ez ügyben. A dolog

⁵⁰ A heti órarendet lásd a Függelékben.

természetéből kifolyólag az erdélyi udvari cancellariára gondoltam. Ennek levéltárában kutatva, csak annyit állapíthatam meg, hogy 1781. elején az erdélyi főkormánysház fölterjesztést tett az új tanterv érdekében, de maga a fölterjesztés nincs meg az országos levéltárban. Megvan azonban az alább következő kir. rendelet eredetije 3977—1781. sz. a., mely úgy kezdődik, hogy az erdélyi főkormánysház előterjesztése következtében a Ratio Studiorum életbe léptetését Erdélyben kívánatosnak tartja ő felsége s a módzatokra és eszközökre vonatkozólag néhány utasítást ad.

Ez eredeti rendeletben van egy pár pont, mely sem az erdélyi ev. ref. főconsistoriumhoz intézett leiratban, sem a tantervhez csatolt utasításokban nincs meg, de érdekes.

A 3. pont így szól: Annak az új collegiumnak felállítását, melyet a professorok és tanítók előkészítésére javasolt a főkormánysház, egyszersmindenkorra eltűnt a király.

4. Rendkívüli, kisegítő professorok alkalmazása tilos. — A vallás tanítása az egyházi rendet terheli.

6. Pálya István rector különvéleményére vonatkozik:

a., A piarista rend neveli a professorokat, de pályázat útján, három jelölt közül választ a tanulmányi bizottság.

b., Az őszi szünetre elfogadja, h. a human. és philosophiai osztályokra u. a. időben kezdődjék, végződjk szept. 8-tól nov. 1-ig.

c., A rector azon javaslatára, hogy a nyilvános istentiszteletek helyett a Mária társulatban exhortatiók legyenek, azt rendeli a leirat, hogy a három grammatikai osztály tagjai a kormánysház terve szerint az iskolai exhortatiókban vegyenek részt, a humaniorák osztályai pedig a nyilvános istentiszteletben.

d., Utasítja az atyákat, hogy alkalmazkodjanak az erdélyi akadémiák és gymnasiumok szokásaihoz; tanítsák a rendkívüli órákban az előirt tantárgyak elemeit. Ha lesznek rendkívüli tanárok, különösen ezek taníthatnak a rendes órák keretén kívül.

e., A budai Chrestomathiat elfogadja.

7. Két osztályt egy tanár nem vezethet kellőleg, tehát mindenik osztálynak egy tanítója legyen.

Az első osztály professorának fizetése 200 frt, közép- és

Classes	Prae-ceptores	Argumenta Studiorum eor		
Clas- sis Lin- guae Ger- ma- nicae	Ins- truc- tor Lin- guae Ger- ma- nicae.	Die	Ante meridi	
			a 7 ^a ad 8 ^{vam} — ab 8 ^{va} ad 9 ^{nam}	
		Domi- nico	Catechesis Palatina expli- catur et in Coetu S. Cul- tus Divinus habetur.	
		Lunae Martis Jovis et Veneris	Pensa examinantur et Scripta emendantur: tum Praecepta Grammatica Linguae Germanicae expli- cantur, illustrantur et ad examen revocantur.	
		Memoriae mandata re- citantur.	Arithmetica	
Rhe- to- rica	Studi- osus Toga- tus	Domi- nico	Catechesis Palatina expli- catur et in Coetu S. Cul- tus Divinus celebratur.	
		Lunae, Martis, Jovis et Veneris	Pensa examinantur et Scripta emendantur, tum Praecepta Artis oratoriae exponuntur Secundum Fabulas Hier. Freyeri. Exemplis ex Auctoribus Latinis depromtis illustran- sur et ad Examen revo- cantur. Quibus adjungitur Heineccii Fundamenta Styli. Antiquitatis porro Romanae traduntur et Nieuportii Libro de Ritibus Romanorum.	
			Memoria compre- hensa pro- feruntur.	Arithmetica traditur
		Domi- nico	Catechesis Palatina expli- catur et in Coetu S. Cul- tus Divinus celebratur.	

ter	dandemque distributio in horas singulas			Præcepto- rum Salaria
tal	Post meridiem			Flor. Hung. 72
tel	a 10 ^a ad 11 ^{am}	a 1 ^a ad 2 ^{am} — a 3 ^{ia} ad 4 ^{am}	a 5 ^a ad 6 ^{am}	
je		Catechesis explicatur et in Coetu S. Cultus Divi- nus celebratur.		
az		Hübneri Historiæ Biblicæ sermone Germanico le- guntur et vertuntur nunc in patrium, mox Lati- num sermonem; accedit Exercitatio Styli et imitatio.		Flor. Hung. 50
a,				
ter				
Er				Flor. Hung. 50
es				
er				
tar				Flor. Hung. 50
me				
föi				
A				Flor. Hung. 50
ut				
ph				
8-t				Flor. Hung. 50
tel				
re				
ko				Flor. Hung. 50
re				
ak				
kh				Flor. Hung. 50
kh				
ke				
mi				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50
				Flor. Hung. 50

felső grammaticai osztálybelieknek 250 frt, a poesis és rhetorika professorainak 300 frt. fizetésök lesz.

A 9. pont a tanterv kinyomatását rendeli, de nem hajtották végre csak az 1782-ik (?) évben (Lásd Norma).

II. József 1781. máj. 16-án kelt rendelete mellett küldötte az erdélyi kormányzésekhez a gymnasiumokra nézve némi módosításokkal megállapított tantervet, hogy valláskülömbőség nélkül vegyék foganatba. Rendelkezett egyúttal az iránt is, hogy azon egyházi bizottság helyett, mely eddig a r. kath. egyházakra felügyelt, a három felekezetbeliekből egy új bizottságot alakítsanak, mely mind a három felekezet tanügyére felügyeljen. Elnökül a római kath. püspököt, tagokul Teleki Károly gr. cancellárt, Kemény Farkas és Haller Antal grófokat mint királyi tanácsosokat, továbbá a nemzeti iskolák (népiskolák) felügyelőjét Mártonfi Józsefet nevezte ki. Egy reformatus és egy lutheranus tanácsos kinevezését a királyi kormányzésekre, egy ref. és egy luth. collegiumi igazgató kinevezését pedig a két egyház főtanácsára bízta. A kir. kormányzék Teleki Sámuel grófot és Hannenheim Istvánt, a ref. főconsistorium pedig Kovács József n.-enyedi bölcsészettanárt és igazgatót nevezte ki e vegyes bizottságba.⁵¹

Midőn a főconsistorium junius 24-én kelt leiratával értesítette Kovács Józsefet e kinevezésről, reményét fejezte ki, hogy fontolóra veszi e kinevezés jelentőségét s örömmel vállalja magára a feladatot, melylyel mindenik collegiumnak szolgálatot tesz; mivel professori jellege, fizetése megmarad, sőt mostani fizetéséhez járulni fog még a másik két collegium 100 német frttal, hogy új állásához képest tisztességesebben élhessen; failltményét az enyedi collegium pénzben fogja kiadni.

Batthyáni Ignác gr. püspök 1781. július 16-án d. e. 10 órára hívta össze a bizottságot Szebenbe. Ehhez képest a főconsistorium is fölszólította Teleki Sámuel grófot és Kovács József professort a megjelenésre.⁵²

A bizottság működéséről fölvevett jegyzőkönyvet nem láthattam. Talán az országos levéltárban megtalálható az erdélyi

⁵¹ Az ehk. lt.-ban 61—1781. sz.

⁵² Az ehk. lt.-ban 69—1781. sz.

cancellaria iratai között. A jegyzőkönyv megvolt az erdélyi cancellaria levéltárában 5754—1781. sz. a. Az index szerint a jkv. július 19-ről volt fölvéve. A levéltári csomagban nincs egyéb, csak e följegyzés: „Magához vette 1807. aug. 7. Mártonffi“.

Valószínűleg a gyulafehérvári püspöki levéltárban lappang.

Ugy kellett történnie az ügyek menetének, hogy a bizottság az erdélyi főkormánysszékhez terjesztette be jegyzőkönyvét és a tantervet.

Ugy is volt. 5809—1781. főkormánysszéki lt. sz. szerint a tanulmányi bizottság jul. 19-ről kinyomatás végett terjesztette föl az új tantervet a főkormánysszékhez. Egyúttal kérte, hogy terjesztesse föl a főkormánysszék az egyes intézetektől a királyi directorok, praefectusok, cüratorok és rectorok neveit.

A tanulmányi bizottság a tanterv elkészítésével befejezettnek vélte az előkészítés munkáját. A fölterjesztésben kifejezte, hogy a püspök már keresi is az alkalmas egyéneket a tanszékekre. Az új tantervet két írott példányban lemásolva fölterjeszti ugyan, hogy a két felekezethez tárgyalás és véleményadás végett le lehessen küldeni, de egyúttal sürgeti a kinyomatást, mert ő felsége kegyelmes parancsa a végrehajtást s nem a birálatot követeli.

A főkormánysszék 1781. aug. 7-éről⁵³ egy tantervet s tan-
könyvjegyzéket küld a ref. főconsistoriumnak átvizsgálás,
jelentéstétel és alkalmazás végett. A jelentés megtételét 15
nap alatt kívánta a főkormánysszék.

A főconsistorium aug. 20-ról keltezve válaszolja, hogy illő tisztelettel fogadja a főkormánysszék rendeletét s habár a tanterv, mely tudtokon kívül készült és melyet csak most közöltek velők, figyelmes átvizsgálás után olyan szerkezetűnek látszik, hogy ő felsége elé kéréssel kell járulniok, és habár remélik, hogy annál is inkább elfogadják, mivel ő felsége jogaik épségben tartását kegyelmesen megígérte, mindazáltal hogy ő felsége tekintélye időközben is érvényesüljön, miattok ő felsége parancsa elé akadály ne gördüljön vagy késede-

⁵³ Az ehk. lt.-ban 80—1781. sz. A főkormánysszéki lt.-ban 5754, 5809—1781. sz.

lem ne történjék, egyházi férfiak közül Borosnyai Simon marosvásárhelyi lelkészt, az odavaló ifjuság rendes vizsgálgálójának egyikét az iskolai bizottságba kinevezték, a tankönyvek jegyzékét, a leküldött új tantervet a collegiumok gondnokaihoz és professoraihoz elküldötték, hogy 15 nap alatt válaszoljanak. Ha azonban a válasz késni fog, ennek oka a szünidő, mely miatt a professorok és tanulók nincsenek együtt.

Ezután a leiratnak megfelelőleg felsorolják az egyes collegiumok gondnokainak s professorainak nevét.⁵⁴

Hogy tisztán álljon előttünk a küzdelem, melyet a reformatusok vívtak a tanulmányi bizottsággal, lássuk az új tantervet (Novum studiorum systema) nagyjában kivonatolva.⁵⁵

I. RÉSZ.

AZ ISKOLÁK KÖZIGAZGATÁSÁRÓL.

Az ifjuság helyes nevelése a közboldogság alapja. Mivel a fejedelemlennek kötelessége alattvalói boldogságát biztosítani, világos, hogy a nevelés kormányzása legfőbb jogai közé tartozik. Ennélfogva az ifjuság nevelésére vonatkozó minden rendelkezés az ő tetszésétől függ.

I. FEJEZET.

Az iskolák közigazgatásáról általában.

A király a nevelésügy vezetését azokra bizza, kik az ő nevében kormányozzák az országot. Tehát Erdély politikai kormánysszéke azzal a hatalommal van felruházva ez ügyben, hogy uralma alól sem magán intézmény, sem az emberek valamely rendje ki nem vonhatja magát. Nemcsak felügyel az iskolákra, hanem számon is kéri a tanítás eredményét:

⁵⁴ Az ehk. lt.-ban 80—1781. sz.

⁵⁵ Ez új tanterv a „Ratio Educationis“ nyomtatott példányából készült, de a szerkesztők sem a sorrendet, sem a szöveget nem követték. Az egészzet összevonták 52 ívrétől írott lapra. Ebből adom a kivonatot.

az iskolák előjárói, tanítói kötelesek tisztókat nem titkon, saját tetszésök szerint végezni, hanem munkásságukat s munkásságuk eredményét a haza közitélete elé terjeszteni. Az iskolai közigazgatás általában főleg politikai és gazdasági részre oszlik.

1. §. Az iskolák politikai igazgatása.

A királyi kormánysházák és a tanulmányi bizottság az a politikai hatóság Erdélyben, melytől az egész tanügy függ, melytől a fejedelemlennek az udvari cancellaria útján kijelentett parancsai érkeznek, kinek rendeleteit a tanítás minden ügyében tiszteletben kell tartani vallás, nemzetiség, rend vagy bármiféle különbség nélkül. (Itt következik a királynak 1781. máj. 16-ról kiadott rendelete a tanulmányi vegyes bizottság kinevezése és a tanterv életbeléptetése ügyében, melyről fennebb volt szó.) A tanulmányi bizottság a központból igazgat mindent. A katolikusok részéről a királyi directorok és praefectusok, a többi felekezetek részéről a gymnasiumok igazgatói és gondnokai ehhez adják be félévi jelentéseiket a kormánysházák útján az új tanterv alkalmazásáról. A rendeleteket ez úton várják vissza.

2. §. Az iskolák gazdasági igazgatása.

E pont azon iskolák bevételeinek, kiadásainak, ösztöndíjainak, iskola épületeinek, az ifjuság nevelésére szolgáló szükségleteinek számadásáról, nyilvántartásáról szól, melyek királyi kormányzás alatt állanak s a tanulmányi alaptól nyerek javadalmaikat. A más felekezeti iskolákról nincs szó.

II. FEJEZET.

Az iskolák közigazgatása különösen.

A fejedeleml mint egyebekben, úgy az iskolai ügyekben is megosztja az igazgatás gondját azokkal, kiknek hűsége, feddhetlensége, ügyessége felől nem kételkedik, a kormánysházák is átteszik gondjainak egy részét azokra, kiket tevékenyeknek, alkalmasoknak ismer, kiknek tekintélye az ügyek

vezetésének erőt és állandóságot biztosít. Innen származnak a királyi directorok, a gondnokok, praefectusok, rectorok s másnemű intézők kötelességei, az igazgatandó intézetek kötelességei, az igazgatandó intézetek ügyeinek, helyének és személyeinek változatossága szerint.

1. §. A királyi directorokról és főgondnokokról.

A lyceumok directorságát és gondnoki tisztét megnyerik azok, kik méltóságuknál, tekintélyöknél fogva kiemelkednek, kik a fejedelem és haza iránt való hűségüknél, feddhetlenségüknél fogva bölcsességgel szoktak kormányozni, a tárgyalandó ügyekben pontosan tudnak eljárni s a köztiszteltnak jelenben és jövőben elnyerésére törekedvén, a nevelés igen fontos ügyére éber szemmel és lélekkel tudnak ügyelni. *A catholicus lyceumokat illetőleg azon kerületekben, melyekben fő catholicus hivatalosak állanak az intézetek élén, az eddig gyakorolt szokás szerint ugyanazok maradjanak a királyi directori tisztben. A más vallásnak gymnasiumaiban legyenek szintén oly gondnokok és igazgatók, kiket a tanulmányi bizottság vagy kinevezzen, vagy megerősítsen.* (A dúlt betűvel szedettek a királyi rendelet szavai.) A directorok és gondnokok fő kötelessége: a tanulmányi bizottság rendeleteit szorgalmasan végrehajtani, az illetőkkel közölni, végrehajtásukról a bizottságot értesíteni, az iskolák praefectusait, igazgatóit, tanítóit kötelességeikre figyelmeztetni, az iskolai rend megtartása körül ügyességöket, pontosságukat gyakran megvizsgálni, az előforduló nehézségek alkalmával nekik segíteni, az iskolák alumnusait, ezeknek szülőit, gazdáit, gyámjait, a magántanítókat a tanterv megtartására kényszeríteni; a félévi nyilvános vizsgálatokon elnökölni, ezekről a megállapított forma szerint a bizottságnak jelentést tenni; az iskolák épületeiről, felszereléséről a praefectus jelentése vagy saját vizsgálódása alapján a szükségeseket följelenteni a bizottságnak; ha egy tanszék halál, vagy más okból megürül, a bizottságot idején figyelmeztetni, a jelölteket saját véleménye kíséretében a bizottsághoz fölterjeszteni. E szabály kötelező minden latin iskolára.

2. §. Az iskolák praefectusairól és directorairól.

Az iskolák praefectusai és rectorai kötelesek a tanítók közt jelen lenni és rájuk vigyázni. Tehát azon iskolák számára, melyeket az egyházak tartanak fenn, a rendek főnökei, más gymnasiumok számára az illető helyek papjai vagy a seminariumok regensei s végül a más vallásuak lyceumai számára a tanulmányi bizottság neveznek ki vagy erősítnek meg igazgatókat (rectores). A praefectusok és rectorok kötelessége minden erejökkel arra munkálni, hogy a tanítók tisztóket a tudományok előadásában szabályszerűen teljesítsék. Ezért gyakran és váratlanul jelennek meg az iskolában, hogy a tanítás és a tanulás meinet kikémleljék, a hanyag tanítókat előbb barátságosan, később komolyabban megintsék és ha azután is hanyagok, a királyi directornak, ez pedig a tanulmányi bizottságnak följelentsek. Havonként tartson gyűlést az igazgató az alája rendelt egyénnel s tanácskozzék a tanügyi és erkölcsi állapotokról s ha valami nagyobb fontosságú dolog fordul elé, a királyi director útján jelentse a tanulmányi bizottságnak. Az iskola főbb ügyeit jegyzőkönyvbe vezeti, folytatja az az iskola anyakönyvét s följegyzi mindenik tanuló születése helyét, polgári állását, korát, erkölcsét, előmenetelét; minden félévben tájékoztat küld a királyi directornak azokról is, melyek az iskola gazdasági ügyeire vonatkoznak. A félévi vizsgálatokat a királyi director utasítása szerint vezeti. Gondoskodik az időbeosztás és tanítás rendjének pontos megtartásáról a professorok által, ezeknek alkalmas voltát megfigyeli, a gyengébbeket segíti s gondoskodik azok helyettesítéséről, kiket betegség akadályoz a munkában; az iskolát megtekinteni kívánó előkelő férfiakat, idegeneket előzőekenyen fogadja s a tanulmányi előmenetel jeleit nekik megmutatja. Végre a mi az iskolai fegyelemre, tanításra elő van írva, mindenre kiterjeszti figyelmét s azok pontos végrehajtásáról gondoskodik.

3. §. A professorok előkészítéséről.

Világos, hogy nem mindenki alkalmas a tanításra, ki a tudományokban valami módon jártas; valamint az sem lesz

jó tanító, a ki mindig a legjobb tanuló volt, mivel más a tanulás, más a tanítás művészete; nem mindegy valamit megérteni és másoknak könnyen megérthetőleg előadni Vigyázzanak tehát azok, kiknek joguk van jelölteket ajánlani, alkalmazni, hogy a gymnasiumokban a tanítás tisztére csak olyanokat alkalmazzanak, a királyi directoroknak vagy a tanulmányi bizottságnak csak olyanokat ajánljanak, kik tehetségesek s az ifjuság tanítására minden tekintetben elé vannak készítve. E végett igyekezzenek ilyen egyéneket idején és szigorú gondossággal előkészíteni. A mi a többi iskolákat illeti, maga a nyilvános pályázat és a vizsgálat szigora, melynek a jelöltek alá vannak vetve, elég ösztönül szolgálhat arra, hogy magukat a tanításra alkalmasakká tegyék, a tanulmányi bizottságnak pedig anyagot szolgáltat a tanítás tisztére legalkalmasabbakat kiválasztani.

4. §. A professorok választásáról.

A tanárok választásánál főtekintet legyen arra, hogy az erény és tudományosság mekkora mértéke szükséges azoknak, a kiket az ifjuság nevelésére alkalmaznak. Ilyenek a romlatlan vallásosság, erkölcsi derékség, az igazság, tisztesség, előzékenység törvényei iránt való hajlam, az ifjú lelkek vezetésében való jártasság, az előadandó tudományok és módszerek teljes ismerete, ügyesség, a munkában való gyönyörködés, olyan lélek, mely a teher alatt nem görnyed meg, ép testi erő, a hazai és német nyelvnek kitünő tudása. Ez ama tehetség, melyeket Erdélyben a tanítók nem nélkülözhetnek és ezekre a választásnál szigorú gondossággal kell vigyázni. Az egyházi rendek gondozása alatt levő iskolákban a választás úgy történik, hogy a tartományi főnökök a királyi director útján három jelöltet ajánlanak a tanulmányi bizottságnak. A választottakat a kormányzék megerősítvén, a bizottság tudta és beleegyezése nélkül nem mozdíthatók el.

Az előjárók okosságától elvárható, hogy az ilyen professorokat keblől foglalkozással vagy pénzkéregetéssel (stípe corroganda) ne terheljék stb. A többi lyceumoknál nyilvános pályázat útján választják a tanárokat. Ezt a pályázatot a tanulmányi bizottság utasítása szerint írják ki, mihelyt a

tanszékek megürültéről a királyi director vagy gondnokok megtették a jelentést.

5. §. A professorok stipendiumairól.

Azon stipendiumok, melyek a tanulmányi alapból fizetett professorok tudományos munkásságának élesztésére és a tisztességes verseny fölkeltésére vannak szánva, nem lesznek egyenlők, hanem az eléadott tudományoknak terjedelméhez, fontosságához s a végzendő munka arányához mérve különböző nagyságúak. Mindazáltal szándékosan úgy vannak összeállítva, hogy a nagyobb segély és érdemekhez való jutás reményét és vágyát; az ezekre kettőztetett szorgalommal, új érdemekkel való készülés hevét ne altassák el, ne semmisítsék meg egészen, és hogy a jelenlegi nagy szerencsével kielégítve, valamely restes nyugalomra ne vezessék s őket minden új versenytől vissza ne tartsák.

6. §. A professorok rendkívüli jutalmazásáról.

De azon professorok szorgalmának élesztésére, kik a tudományokra szentelték magokat, más, rendkívüli jutalmak is vannak a fejedelem kegyelméből, ezeket azok nyerhetik el, kik valami munkát adtak ki s a tanulmányi bizottság jutalmazásra érdemesnek ítéli; sőt azok is, a kik bármi módon kitűntek az irodalom terén, vagy a kik az ifjuság nevelése körül hosszasan sikerrel működtek s ezzel az irodalom ügyét előmozdították. Valamint azok is, kik a könyvtárakat, gyűjteményeket különös szorgalommal gyarapították.

7. §. A professorok segélyezéséről tanulmányaik bővítése végett.

Azon tudományos fegyvereknek, melyek a tudomány s tanítás küzdőterére lépőknek szükségesek, meg kell lenniök. Ámbár a tanítók a legfontosabbnak tartják e fegyverekkel felruházni magukat, mégis van a legtöbb lyceumban könyvtár, melynek a humaniorákra tartozó része közhasználatra van szánva s melynek gyarapításáról, a tanulmányi alapból fenntartott iskolákban Ő felsége gondoskodik. Ezeket rendezni, jegyzékbe vezetni, a jegyzéket folytatni, gondoskodni, hogy

a könyveket a tanárok ne tartsák magoknak, el ne idegenítsék, a praefectusok gondja lesz, a közvetlen felügyelet a professorok főnökét illeti. Remélhető, hogy a professorok, tudósok példája szerint a könyvtárt gyarapítani, díszíteni el nem mulasztják; a tudományos gyűjteményeket, melyek a természettudományok és szép művészetek régi és új tárgyait foglalják magukban, valamint az érem-gyűjteményeket a hazaszerető professoroktól várja a jövő.

8. §. Azokról, a kik általában kötelesek az iskolát látogatni.

A népiskolába egy gyermek sem vehető fel 6 éves kora előtt, hacsak nincs a szokásjoggal szentesített gyakorlat alapján magántanítója. Hogy pedig a népiskolák szorosabb viszonyba jussanak a latin iskolákkal, egyszersmind az a visszaélés meg legyen gátolva, hogy a mint néha történni szokott a mestersegre, földmivelésre hasznos ifjúság, melynek nincs tehetsége a tudományok művelésére, hibás föltevés alapján vagy a szülőknek gyermekeikre nézve ártalmas előszeretete következtében, idejét a latin iskolák látogatásával fecserelje el; ő felsége szándéka az, hogy a latin iskolába ne juthasson be mindenki és azon helységekben, hol ez idő szerint népiskolák vannak vagy idővel lesznek, csak azokat vegyék be, kik a népiskolákat látogatták s itt kitűnő előmenetelükről tanítóiktól hiteles bizonyítványt nyertek; az egyenlő eljárás kedvéért (in quorum conformitate) a latin iskolába lépni kívánók előre beküldik bizonyítványaikat az akadémiák, gymnasiumok és lyceumok praefectusainak. Ezek pedig a kiválasztásnál vegyék tekintetbe a jelöltek népiskolai előhaladását, alkalmas voltát, szellemi tehetségeit, vagyoni állapotát, a segélyeket, melyeket szülőiktől, rokonaiktól vagy pártfogóiktól várhatnak; azokat, kiknek szeméből az előhaladásnak semmi reménye nem sugárzik, az iskola küszöbétől el kell zárni. Az alsóbb osztályból a felsőbb osztályba fölvitelnek azt a módját, hogy nem a szerzett ismeretek mértékét, hanem csak az egymásután következő évek sorát veszik tekintetbe, egyáltalában meg kell szüntetni; a kik a középmerítéken alul maradnak, felsőbb osztályba nem bocsáthatók, a mig nagyobb szorgalmat

s előmenetelükben nagyobb eredményt nem tudnak felmutatni. A tanulóknak tilos énekléssel vagy bármiféle kéregetéssel kenyeret és más segélyt gyűjteni, még kevésbbé szabad a seminariumok, collegiumok, rendházak számára bármiféle módon jövedelem gyűjtése végett kimenni vagy végül mezei munkákra bérért, rendeletből, önként vagy hálából vezetni. — Ámbár a katolikusoknak tilos más iskolákat látogatni, mindazonáltal a protestánsok s más felekezetbeliek gyermekeit nemcsak nem kell kizárni a katolikus népiskolákból, hanem a legnagyobb jóakarattal, gyöngédséggel föl kell venni; a római kath. vallás gyakorlataira, tanaira nem kell szorítani; a tudományokra, jó erkölcsökre megkülönböztetés nélkül, egyenlő szorgalommal, kitartással kell vezetni, szoktatni; a tanulók közt ne legyen semmi vallási vitatkozás, mely inkább káros, mint hasznos. Kölcsönös jóakarát, emberiség, a gondolkozás és szokás őszinte összhangza kösse össze ugyanazon fejedelem alattvalóit, ugyanazon haza polgárait, ugyanazon közjó tanulóit.

II. RÉSZ.

AZ ISKOLÁK MAGÁNIGAZGATÁSÁRÓL.

Az iskolák magán vagy belső igazgatása főleg a tanítókra és tanulókra s a közöttük való kölcsönös viszonyra vonatkozik. És mivel az iskolai fegyelem és a tantárgyak azok a legfőbb jelentőségű dolgok, melyek a tanítókat és tanulókat folytonosan foglalkoztatják, ennél fogva az iskolák belső igazgatásának szabályai két részre oszlanak.

I. FEJEZET.

Az iskolai fegyelemről.

Az iskolai fegyelem gyakorlásának hatalma a praefectusok és igazgatók után a tanítókat illeti. Hogy e gondozás helyes legyen, a tanítók erkölceinek kell mintául szolgálniok, melyekre a tanulók erkölceinek biztosan támaszkodniok

lehessen, a lélek művelése és az egészség gondozása az ifjúságban a fegyelemnek fő része. De e fegyelem kölcsönös gondozására bizonyos törvényekkel szorítandók a semináriumok, más nevelő intézetek igazgatói, a tanulók szülői és gyámjai, szállásadói, magok a városok előljárói is.

1. §. A tanítók erkölcséről.

Az ifjúság élére állított tanítónak nemcsak becsületes férfinak kell lennie, hanem a tanítványok tükörének is, kiknek szeme, egész figyelme az ő arczvonásaira, cselekedeteire tapad. Ezért: 1. A tanítók első tulajdonsága legyen az előljárók iránt való őszinte és nem színlelt hűség, valódi kegyesség, derült kedélyűség. 2. Az előljárók észrevételeit, ha kötelességükre emlékeztetik, (a minek mindig a nyájasság és gyöngédség kíséretében kell történnie) fogadják a tanítók illő jó kedvvel és engedelmességgel, hogy e dologban is egészséges példát nyújtsanak az ifjúságnak. 3. A kartársakkal szemben legyen meg benne a kölcsönös egyetértés, a mindennapi életnek valami derűltége. Ha valaki megsértene s a versengés mértéktelenségét önmaga nem tudná korlátozni, a viszály kikerülése végett az egész ügyet terjeszse a praefectus vagy rector elé, kinek okosságától függ a perlekedésnek végét szakítani, a viszálykodókat kibékitni, az ügyet titkon elintézni, ha nem jutott tudomására a tanulóknak; de ha nyilvános volt a viszály, a vádat felsőbb hatóság elé kell terjeszteni s innen kell várni a kibékités módját. 4. A tanítványokkal szemben Quintilianus intéseit tartsa szem előtt a tanító. Mindenek előtt öltse fel a szülők lelkét a tanítványok iránt s gondolja meg, hogy azoknak helyébe lépett, a kik gyermekeiket rájok bízta. Neki magának ne legyenek vétkei, ne is tűrje el. Komolysága ne legyen szomorú, nyájassága ne legyen könnyelmű, hogy ne keletkezzék belőle most gyűlölet, majd megvetés Legyen egyszerű a tanításban, türelmes a munkában és inkább kitartó, mint mértéktelen; a kérdezőknek szívesen feleljen, a nem kérdezősködőt önként kérdezze; a tanulók munkáinak dicséretében ne legyen se pazar, se fukar, mivel az egyik a munka iránt undort, a másik gon-

datlanságot szül. A dolgozatok javításában ne legyen keserűség, legkevésbé gyalázó, mert ez is sok tanulót elriaszt a tanulástól. Szükséges ugyan, hogy a tanulók féljenek a tanítótól, de még szükségesebb, hogy szeressék; mert a félelem nem sokáig tartó mestere a kötelességteljesítésnek. Cic. Phil. 2. és Seneca de Clement. Lib. 1. cap. 14. — Az emberi lélek könnyebben követ, mint vezettetik Nincs szeszélyesebb állat az embernél; egyet sem kell nagyobb művészettel kormányozni, mint az embert, egyet sem kell inkább kimélni. A büntetésben (folytatja Quintilianus) legkevésbé legyen haragos, de azt se titkolja el, a mi javítani való. Socrates így szólt, midőn készült szolgáját megbüntetni: megvernélek, ha nem haragudnám, a mint Seneca értesít De Ira cz. munkájának I. k. 15. fejezetében és ezt adja hozzá: mivel a harag a lélek vétké, nem kell vétekkel javítani a vétket; különösen a felnőttek és keményebb fejűek büntetésénél keresni kell a szelid fellépést, hogy a fegyelmelés ne ártson többet, mint használjon. A tanulók korának, lelki tehetségének és nevelkedésének különbségének kell mérsékelnie a tanítót a szigorúság mértékének megállapításában.

2. §. A tanulók erkölcséről.

Az államnak inkább áll érdekében jó, mint tudós polgárokat nyerni az iskolákból, habár ez is fődolog. Az ifjuság erkölcsére vonatkozólag Quintilianus azt mondja (Lib. I. cap. 1.) hogy kétségtelenül első sorban erre kell vigyázni. — Mert természetünkél fogva legjobban ragaszkodunk ahhoz, a mit gyermekkorunkban tanultunk és a mik károsabbak reánk nézve, makacsabbul tapadnak hozzánk. Az erkölcsi nevelésre egyebek fölött azok szolgálnak, a mik a keresztyéni és polgári kötelességeket magukban foglalják. Ide irányuljon tehát a tanítók minden igyekezete akkor is, mikor az irodalom tanítása foly. Az irodalmi munkák olvasásának is ez lesz az első gyümölcse, járuljon hozzá sokszoros figyelmeztetés is. Quintilianus intése szerint legtöbb szó legyen a tisztességről és jóról, mert minél gyakrabban figyelmeztet a tanító, annál ritkábban büntet. Ipse aliquid imo multa quotidie dicat, quae secum audita referant.

Ámbár az olvasmányból a példának elegendő száma kerül ki, mindazáltal az élőszo tökéletesebben hat, különösen azon tanítóé, kit a helyesen nevelt tanulók szeretnek, tisztelnek; megtanulják a növendékek különösen kerülni a tulzást, a szerfölötti önbecsérzetet, a felfuvalkodást és saját érdekeik vak és meggondolatlan szeretetét; a perlekedést, a megbánásban gyönyörködő dölyfösséget, a henyélést, könnyelműséget Seneca I. De Beatitudine vit. Cap. 10. Azután a tisztesség külső törvényeire is meg kell tanítani őket, hogy jobb kezűek legyenek, ne legyen esetlen parasztos fogásuk, dísztelen testtartásuk, ne botorkáljanak lábaikkal, fejöket, szemeiket ne kapkodják ide-oda (Quintil.) Ezekre nem annyira mesterséggel, mutatványokkal vezetik a tanítók, mint szakadatlan alkalmazással, naponkénti gyakorlattal a hibák kijavításával. De jó lesz tüzetesebben megmagyarázni, hogy mi az ifjuság kötelessége az isten, a fejedelem, a közönség, előljáró, a kortársak, az alábbvalók és önmaguk iránt.

a) Az isten iránt az isteni törvények pontos megtartása, a köteles külső istentisztelet az, a mire a legfőbb gondot kell fordítani. A katolikusokra nézve ajánlani kell a poenitentia és eucharistia gyakori igénybevételét úgy, hogy egyen-egyen havonként rá legyenek szorítva; a miseáldozaton naponként kegyesen és a népnek példaadásul jelen legyenek és pedig a tanítókkal együtt; az ünnepélyes könyörgéseket, valamint az iskolai órák előtt és után tartott imákat nagy kegyességgel végezzék; ide tartozik isten igéjének hallgatása, az exhortatók, a Mária társaság, a catechesis, a szent gyakorlat, melyet a vizsgálat nyelvén lelki gyakorlatnak szeretünk nevezni, melyeket az összes osztályok szent hétnek második, harmadik és negyedik ünnepén végezzenek . . . A protestánsokat saját szokásaik szerint szintén kötelezni kell az istentisztelet látogatására, de a katolikus vallás gyakorlására legkevésbé sem szabad szorítani.

b) A fejedelem ő felsége iránti kötelesség szent és sértetetlen annyira, hogy semmi vágy, sem az életnek, sem a szerencsének, sem a kényszerűségnek valamely köteléke nem oly nagy jelentőségű, mint az uralkodó iránt való hűség. Szükséges tehát a növendékek ifju lelkét ezen köte-

lességek megtanulására, sértetlen tiszteletére szoktatni. A praefectusok, tanítók ragadjanak meg minden alkalmat, sőt alkalom szerint keressék is, hogy naponkénti tanításaikkal mindig hintsenek az ifjuság szívébe valamit a fejedelem iránt való hűség magvából. E célra legtöbbet ér az ősök példája. E végett vannak az ünnepélyes szünetek közé sorolva márczius 13-dika is, a most uralkodó felséges fejedelem születésnapja, valamint az ezután uralkodó felséges fejedelmek születésnapjai is, hogy úgy a tudósok (doctores). mint a tanulók a fejedelemtől élvezett jótéteményekre emlékezve, hálájuk állandó bebizonyítására legyenek fölhíva.

c) Hogy kiki mivel tartozik az emberi társaságnak, azt az elemi iskolában megtanulja, hogy t. i. mindnyájunk közös tisztessége és haszna, saját kényelmünkénél mindig előbb való; tehát arra kell törekedni, hogy az ifju lelkekben ez érzékek mély gyökeret hajtsanak, a társaság közösségéhez szorosan kapcsolják magokat, sajátjokat, egyéni javaikat a közjóra szánják, úgy hogy midőn az egyetemes érdekeket szolgálják, gondolják azt, hogy saját érdekeiket is előmozdítják. A nyelvet fékezni, az ígéretek megtartani, egymás iránt jóakaratot mutatni megszokja; a kezdet kezdetén szorgalmasan kell vigyázni, hogy a részrehajlás, pártoskodás szerencsétlen szelleme, az állam belsejét nem ritkán megfertőztető pestise, bármiféle cím és név alatt is a lyceumokba be ne jusson s vagy a tanulókat vagy a tanítókat bepiszkolja.

d) Az előjárók iránt való tiszteletadást, a mivel a fiuk tartoznak szülőiknek és azoknak, a kik bármi módon a szülők helyettesei, az ifju lekekbe gondosan belé kell csepegtetni. Az előjárók közé tartoznak az összes tanítók, a felsőbb osztályok hallgatói s magokban az osztályokban a felügyelők (decuriones), kik iránt a gyermekek szokják meg az illő emberséget és engedelmességet tanusítani.

e) A kortársak iránt. Az elemi iskolák vezetőitől és a tanítóktól nagyon elvárható, hogy a növendékek lelkébe korán oltás be a kölcsönös szeretet, szinte barátság érzelmét, hogy a teljes műveltségre nevelve kölcsönösen vetélkedjenek a kötelesség teljesítésében; tanusítsanak egy-

más iránt engedékenységet, szokják meg a gyermekek egymást kölcsönösen üdvözölni, ha valami szerencse éri, tiszta, nyílt jóakaratot, derült homlokot mutatni mindenkinek; az irigységnek, színlelésnek, ravaszságnak ellenállani, azt korlátozni, ha valamely idegen tanuló megérkezik, barátságosan fogadni.

f) Az alsóbb ranguk iránt legkevésbé legyenek durvák, kevélyek, hatalmaskodók, hanem jóakarók, barátságosak, emberségesek s törekedjenek őket jó példaadással az emberséges törvények ismeretére vezetni; az ily módon gondosan nevelt tanulók az iskola porából a polgári társadalomba lépven, a művelt élet törvényeire kitűnőleg idomított állampolgárok lesznek.

g) Önmaguk iránt tanulják meg, hogy helyzetök, szellemi és más tehetségek felől szerény véleményt alkossanak, elméjük kimivelésére a legnagyobb, testük épségben tartására mérsékelt gondot fordítsanak; ruháik, felszereléseik tiszták legyenek; a henyélést, mint legtöbb baj okozóját, kerüljék; az időnek, házi dolgozataiknak s magánfeladataiknak helyes felosztását, melyet a tanítók gyakran megvizsgálnak s törekedni fognak megtanítani a munka és rend szeretetét, a cselekvényekben az állandó pontosságot, melyek az életben annyira szükségesek.

3. §. Az ifjúság lelki tehetségének műveléséről.

Tehetség név alatt a léleknek azon tulajdonságait vesszük számba, melyek a dolgok igaz és biztos megismerésére, az igazság kinyomozásának módszerére, a tudományok hecsülésére s azoknak okos megválasztására szolgálnak. Köteles minden tanító szorgalmasan törekedni, hogy ezeket tanítványaiban már a gyermekkortól fogva kifejtse, idomítsa.

a) Hogy az értelem fejlesztését a gyermekkortól kezdve a legnagyobb mértékben kell gyakorolni, már abból is világos, mivel minden cselekedetnek, indulatnak ez a lelki tulajdonság a vezetője, mely a végezni és kerülni valók előtt fátyla gyanánt ragyog. Óvakodjanak tehát a tanítók hogy a tanulóknak csak emlékező tehetségét töltsék meg olyan dolgokkal, melyeket meg nem értenek s ne terheljék

a változatossággal és sokféleséggel. Az emlékező tehetséget kell ugyan naponként gyakorolni, de az ifjakat súlyos gyakorlatokkal fárasztani, a dolgok megértésével keveset foglalkozni annyi, mint a dolgok héjához tapadni. Az ész ereje megszokja a dolgok okát nyomozni a csekélységekben is; semmit sem hinni el ok nélkül és meggondolatlanul, hogy ez vagy az miért van így, miért kell így lennie; megszokja bepillantani a távolabb fekvő forrásokba s az okok szövetségébe. E végett szükséges, hogy a tanítók legyenek gyakorlottak, ügyesek a kérdezés művészetében, a kérdezősködésben, a vizsgálatokban, hogy a tanuló mindig rá legyen szorítva rövid okoskodás alapján felelni. Elbeszélések, hasonlatok, képletek s a találékonyság gyakorlása az értelem fejlesztését nagyban fogják segíteni.

b) A gondolkodás mestersége vagy az igazság helyes kutatása, ezek összefüggésének belátása, a gondolatok elrendezése, összefüggésének módszere természeténél fogva mozditja elé az értelem fejlesztését. — Ezeknek titka nem a betanulandó logikai meghatározásokban s legkevésbé a régiak vitatkozástanában van. Két a helyes gondolkodás jó tulajdonsága cserben hagyott, zavarosan gondolkodik, ír, beszél, egyik dolgot a másik után, nem pedig egyiket a másiktól kifolyólag. Ezért a grammatikai osztályoktól kezdve tanítani kell a gyermekeket, hogy az ismeretlent az ismertből levezetni, a homályos dolgokat megvizsgálni, a következők összefüggését a jelenvalókkal átlátni; a bizonyost a bizonytalantól megkülönböztetni kezdjék . . . A felsőbb osztályokban (in humanitatis classibus) a Topica maga és a tantételek igazolása a helyes gondolkodás tudománya; a tapasztalt tanító nem kénytelen a logikát tanítványainak szájába rágni, ha ezeket helyesen használja. Kíváncsi volna, hogy minden tanítás a tiszta geometriával kezdődjék, mert ezen művészetnek ez a tanítója. Minthogy pedig ez ellen a nyilvános lyceumokban sokan tiltakoznak, az okos és tapasztalt tanító ne hanyagolja el egészen a többi tanításban a geometriai módszert alkalmazni.

c) A tudomány megbecsülését, szeretetét a tanítók minden módon kötelesek a növendékek lelkébe avatni, bennök táplálni, ápolni s bármi módon megszilárdítani. Valóban

akkora jelentősége van ennek, hogy már csak ez egygyel is meg lesz az iskolák haszna. Mert az iskolákból melyik férfi kerül ki teljes tudósként és az állam szolgálatára előkészülve; az iskolai pálya végeztével ki lép ki ilyen gyanánt, ha a tudás vágyát, a tanulás szeretetét, a lyceumokban szerzett ismereteinek kibővítése iránt a törekvést nem vitte magával tanuló korából? Tehát úgy tanítandó az ifjúság, hogy az iskolából kilépve, semmit se hordjon inkább szíven, mint a tudományokat; de a tehetségtelenebbekről is kell gondoskodni Quintilianus szerint, *hogy ne gyűlöljék azt, a mit megszeretni nem tudtak*. A tanító kitűnő deréksége azt eredményezi, hogy az ifjúság megszereti a munkákat, melyekkel foglalkozik. A tudás és a most élő, ismert tudósok kitűnő példáit, a szembetűnő hasznokat, melyek mindnyájunk szeme előtt forognak, a művészetnek sokféle szépségét a tanító akkor is a tanulók elé tárja, mikor egyébbel foglalkozik, hogy hasonlókra buzdítsa. Egy kis encyclopaediát, de nem olyan szárazat, mely a tudományoknak csak nevével van tele, hanem a közhasználatra van alkalmazva és magában foglalja azon szerzőket, kik a tudományok minden fájában különböző nyelvekből ismeretesek, jó lesz az ifjúságnak eléadni, hogy az iskolából kilépő ifjak tudják meg, mihez kell előbb fogniok.

a) De a tárgyak ily nagy különféleségében a tudásvágy e hevében az okos kiválasztást is meg kell tanulni (ezt jóízlésnek nevezik). Vannak, kik azt állítják, hogy ez a jó ízlés meghaladja a gyermekek korát, sőt veszélyes rájuk nézve.

De itt arról van szó, a mit a természet a gyermekektől sem tagadott meg. Ugyanis az emberi természetben megvan az az érzék, mely a jónak és szépnek első látására megmozdul. Ez az erő csaknem hamarabb kezdi igazgatni az embert, mint a hogy megkezdődik a helyes gondolkozásra vezető tanítás. Ez az, mely még az érett korban is, váratlan esetekben, mikor okoskodásnak helye nincs, a lelket választásra vagy menekülésre készíti. . . . Ennek helyes irányításától nagy mértékben függ az erkölcsök jósága, főleg pedig a tudományok okos, választékos és nem durva élvez-

zete Ehhez járul az irodalom minden ágából a régi és új írók és kritikusok ismerete; nem hiányozhatik a jelenkori legjobb ízlésű írók olvasása. Az ifjúságnak ujjal kell mutatni, hogy az olvasmányok nemei között mi a kitűnő, közepszerű, nem megfelelő.

Az ifjúság lelkének kiművelésére még sok más buzdító eszköz van s ezeket az okos tanító föl is használja. Ilyenek a versenyek, a közvizsgálatok, a jutalmak, büntetések.

A verseny fenntartása szükséges, mert ámbár a büszkeség vétek, mégis gyakran erények szülő oka. A tanulókat érdemök sorrendje szerint kell ültetni egymásután. A jobbak közül decuriákat kell választani, hogy vigyázzanak a reájok bízott tanulók magaviseletére, tisztaságára. A félévek végén szigorú osztályozás legyen a tanulók erkölcséről és tanulmányi előmeneteléről. Az év végén ki kell nyomtatni ezeket s a tanulók közt szétosztani.

Ünnepélyes közvizsgálatokat félévenként április és szeptember elején kell tartani, a királyi director vagy a főgondnok jelenlétében, a tanulók előmenetelének és a tanítók szorgalmának s a tanításban való jártasságának kipuhatására. Névsorokat kell kiosztani a hallgatóság tagjai között, kiknek joguk van bárkit felszólítani feleletadásra. A félévi nyilvános közvizsgálatot egy tanuló sem mulaszthatja el. Rendkívüli vizsgálat mindannyiszor tartható, valahányszor megjelenik a királyi director.

A jutalmak többfélék lehetnek, t. i. a hetenként való szünetek, vagy majalisok, melyet a tanítók jelenlétében csak az érdemesek élvezhetnek, a többiek pedig felügyelet alatt otthon maradnak. Ilyenek továbbá: az érdemesek felsőbb osztályba vitele; a szegény tanulók ellátása élelemmel, ruhával; végül ő Felsége kegyelméből az iskolai ösztöndíjak, melyekre csak az év végén lehet számítani.

A büntetések nem arra valók, hogy a büntető megtorlásul használja, hanem hogy a tévedőt jó útra térítse. A tanulásbeli hibát a fennebb említett jutalmak elvonásával vagy felüggesztésével kell büntetni. Tilos a gyermekeket durva szókkal illetni, ütni, rugni, hajokat tépni, fülöket facsarni, pofozni. A gyermekek kezét vesszővel verni merőben tilos. A gramma-

titkai osztályokban a vessző, a humaniorákban a pálcza mérsékelt használata a legnagyobb büntetés legyen, de csak az előljárók tudtával s nem a rendes órák alatt, hanem utána; a tanulók előtt történjék, ha nyilvánosan történt a hiba, egyébként a tanító előtt. Szükség esetében a kirekesztésig fokozható a büntetés, de mindig a kir. director vagy főgondnok ítélete alapján.

4. §. Az ifjúság egészségének gondozásáról.

A szülők távollétében különös gondot igényel a gyermekek egészségének megőrzése, hogy testöket meg ne sértsék, életöket veszélybe ne sodorják. Ez okból tilos: 1. fegyvert hordani, puskát használni; 2. veszekedést kezdeni vagy beléavatkozni; 3. éjjel a megszabott időn túl künnmaradni vagy a mi rosszabb itt-ott csavarogni; 4. a korcsmákat látogatni; 5. nyáron akármely folyóban fürödni vagy úszni; 6. télen a jegen csuszkálni vagy szánkázni; 7. tánczmulatságokat, színházat látogatni. — Az egészség fenntartására jó hatással van a munkától való szünetelés, csak hosszú ne legyen; ezért minden iskolában szünetelni fog a tanítás csütörtökön egész nap. A nyári félévben május havában szabad szünetet tartani három napig, de csak jutalmul az érdemeseknek; ilyenkor meghatározott helyre együtt vonulnak ki a tanítók felügyelete alatt, kik vigyáznak, hogy a multság ne legyen káros a tanulók erkölcsére.

Ünnepélyes szünet van az uralkodó születésnapján. Az őszi szünet szept. 8-tól nov. 1-ig tart. A mi a husvéti s más ünnepi szüneteket illeti, határozottan tilos, hogy a már meggyökeresedett visszaélés szerint a gyermekeket lyceumi lakásukból övéikhez haza bocsássák, mert ez ünnepek arra vannak szentelve, hogy a kegyesség gyakorlásában, az istentiszteletekben részt vegyenek. Ezért az úri szent vacsora napjától husvét másod napjáig szabadok ugyan az iskola rendes látogatásától, de az ifjúság minden istentiszteleten jelen legyen. A tanítás a többi ünnep- és vasárnapokon is szünetel. Vigyázni kell, hogy szünidejüket a szabad levegőn töltsék stb.

5. §. A seminariumokról s az ifjuság nevelésére szánt más intézetekről.

A seminariumok előljárói a tanulmányi kormányzóságtól függenek; a növendékek erkölcsére, tanulmányaira, egészségére vigyáznak; a rájuk bízottakról jelentést tesznek fél-évenként; az üresedésbe jutott ösztöndíjas állomások betöltésére véleményes előterjesztést tesznek; a kegyes alapítványokra senkit sem vesznek föl a tanulmányi bizottság tudtán kívül; e tekintetben mindig a szegény nemesek gyermekei veendők figyelembe. A kik saját költségükön lépnek az intézetbe csak azon esetben vehetők fel, ha a félévi díjat előre kifizették. Az ifjuságot gazdasági munkára használni és használtatni nem szabad.

6. §. A tanulók szülőiről és gyámjairól.

Ha valaki, akkor bizonyosan a szülők és gyámok kötelesek az iskolai fegyelem fenntartásában segédkezni. Főleg nekik is hasznukra szolgál ő Felségének és az államnak oly nagy gondoskodása és igen hálátlanok volnának iránta, ha üdvös intézményeit nem becsülnék meg s férfiasan nem mozdítnák elé. Ezeknek tehát az lesz a kötelességük, hogy magokat s fiaikat e királyi rendelethez szabják s gyermekeik szükségleteiről tisztességesen gondoskodjanak. Legkevésbbé dicsérni való az olyan szülők eljárása, kik mindent elvesztetnek ítélnek, a miket jó gyermekeikre s ezeknek tanulmányaira fordítanak. A kik fiaikat külső szálláson helyezik el, gondoskodjanak, hogy biztos, tisztességes, jó és tanulásra alkalmas legyen. Az iskolai év elején irassák be őket s az év vége előtt haza ne vigyék, mert különben az iskolából való kizárás büntetése alá esnek. A mennyire lehet, tartsák számon erkölcsi magokviseletét, tanulmányi előmenetelök eredményét, törekedjenek megtanulni az iskolai rendtartást, hogy fiaik előmenetele iránt kérdést tehessenek s azt meg is vizsgálhassák. Az őszi szünet alkalmával ne adjanak annyi szabadságot fiaiknak, hogy mindent elfelejtsenek, a mit tanultak, stb.

7. §. A tanulók szállásadóirol.

Azon polgárok, kik tanulókat fogadnak lakásba vagy ételmezésre, kötelesek szorosan gondoskodni mindarról, a mik a rájuk bízott ifjuság erkölcsi fegyelmezésére tartoznak. Tehát az előljárók, rectorok, tanítók figyelmeztetéseit, látogatásait ne csak szívesen fogadják, sőt kölcsönös munkával segítsenek, ha valami javítani valót látnak növendékeikben, s ha maguk nem tudnák megjavítani, az előljáróhoz vagy rectorhoz tegyenek jelentést. Meg ne engedjék, hogy az ifjak éjjel, a megszabott határidőn túl csavarogjanak s az első esetet is jelentsék a lyceum előljárójának, mert különben először szigorú feddésben részesülnek, azután elvesztik jogukat, hogy növendékeket tarthassanak, egyébiránt ámbár kötelesek az ellátás díjáért az ifjakat becsületesen ellátni, óvakodjanak attól, hogy iváshoz szoktassák s ne engedjék, hogy a tánczmulatságokban s szabadabb vendégeskedésben részt vegyenek.

8. §. A z iskolai fegyelem kölcsönös védelméről a polgári hatóság részéről.

Habár a régi iskolai szabadság és a más hatóságok alól való kivétel épségben marad, mindazáltal sok esetben szükséges a polgári hatóság támogatása az iskolai fegyelem fenntartása körül. Főleg abban, hogy a várostra jövő növendékeket ne helyezték olyan szállásra, hol a házi alkalmatlanság elvonná őket a tanulástól vagy a rossz példa lassanként eltérítné őket az erkölcs jó útjáról. Minden esetben kötelessége a hatóságnak segítségül lenni, mikor az iskolai előljárók, rectorok megkeresik. A hatóságra tartozik gondoskodni, hogy mikor az ételmi szer nem drága, az ételmezés árát ne csigázzák föl.

II. FEJEZET.

Tantárgyak általában.

Az alsóbb iskolák tantárgyai itt következnek. Az iskola célja alkalmassá tenni az ifjúságot arra, a mit élete későbbi folyamában kell tanulnia, azután már ily ifju korban bele-

oltani, hogy az istennek és királynak hű, a hazának hasznos polgárokat nyerjen az állam, előkészíteni az ifjúságot a felsőbb tudományokra s a később következő fontosabb ügyek elintézésére. Ez a nyelvek ismeretén alapszik, melyek az ügyek intézésének és a tudománynak eszközei. Hasznos polgárokká képződnek az ifjak úgy, ha ez iskolákban otthonosakká válnak azon ismeretekben, melyek minden rendű embernek részint szükségesek, részint hasznosak; mert a felsőbb tudományok az élet szűkebb körére szorítkoznak, az alsóbb iskolákban pedig bármely emberre alkalmas és hasznos dolgokat tanítanak, ezért nevezik humanioráknak.

Először is legfőbb tantárgy a vallás, melynek nagy része van abban, hogy az ifjúságot a fejedelem és a haza iránt való őszinte hűségre s jó erkölcsökre szoktassa, tehát ezeknek magvát minden alkalommal kell híntetgetni az ifju lelkékbe. A catechismust az alsó grammaticai osztálytól kezdve ismételtén és szorgalmasan kell tanítani; a következő osztályokban mind többet kell tanítani a szentírásból a vallástan felvilágosítása és megerősítése végett, azután a keresztyén erkölcsről (morálról), más elvekről a vallás védelmezése céljából. Vasárnap s más ünnepnapokon szabadok lévén a gyermekek, az időt különösen ezekre kell fordítani. Rendszerként a templomi istentiszteleten jelen kell lenni a humaniorák két osztályának és a többi felsőbb osztályoknak. A grammaticai osztályokban a tanító kezdje a catechismus magyarázatát stb. Az alsóbb osztályok tantárgyai a következők:

1. A latin, görög, német és anyanyelv tanulása.

A latin nyelv használata az egyházi és világi ügyekben oly általános, otthonos nálunk, hogy azt nélkülözni nem lehet, mivel még a jelentéktelenebb hivatalokat sem nyervehetik el azok, kik a latin nyelvben járatlanok. A neveletlenségnek legbiztosabb jele nálunk, ha valaki nem tanult latinul. De óvakodni kell, hogy a gyermek se ne gondolja, se ne érezze, hogy csak latinul kell tanulni az iskolában; mindig kell tanítani valamit melyet tanulván, midőn egyebet végez, akkor is a latin nyelvet gyakorolja.

A görög nyelv tanulását sokféle tekintetből erősen kell ajánlani az erdélyi ifjúságnak. Nem részletezi, hogy miért?

Ez az igazi, szilárd tudásra, valódi tudományos izlésre s nem ritkán a legbiztosabb bírálat útjára vezet. Mindazáltal nem kell kényszeríteni a tanulásra azokat, kiknek nincs erre való tehetségök. A többieket annyira kell vinni, hogy a könnyebb munkákat megértsek, a nehezebbeket szótár segítségével fordítsák.

Senki sincs, a ki a német nyelvet a leghasznosabbnak ne itélné és át ne látná, hogy a felséges fejedelem iránt való engedelmesség szempontjából szükséges. Nincs, a ki ne vágynék megtanulni. — Ennek megtanulására az alkalom bőven megvan a városok, kisebb községek s más helységek népiskoláiban s még több is lesz. De a mit a népiskolákban tanultak, a latin iskolákban gyarapítani s az élet szükségéhez kell idomítani.

A hazai nyelv tisztaságát, választékosságát és a polgári életre való alkalmazást nem kell mellőzni, ez a dolog természetéből következik; valóban nem volna illő az iskolából kilépni s nem tudni semmit biztosan, tisztán, rendszeresen előadni a közönséges és használt nyelven.

2. *A szépirás, helyesírás.*

3. Polgári ügyiratok szerkesztése latin, német és hazai nyelven.

4. *Arithmetica* vagy a helyes számolás tudománya az életben legtöbbször előforduló esetekre alkalmazva.

5. *A történelem* elemei és pedig azon részei, melyek a mi ifjuságunkat leginkább érdeklik, kellemesek, nem homályosak. Különös figyelmet kell fordítani a chronológiára (időtanra.)

6. *A földrajz*, melyet az auctorok olvasása és a történelem tanítása mellé állandólag kell csatolni, némely részeit pedig az egyes osztályokban földrajzi térképekről szorgalmasan kell tanítani.

7. *Crestomatia Latina* (Latin gyűjtemény) és polgári, katonai mythologiai régiségek ismerete. Ezt a legkiválóbb szerzők műveiből összeállított gyűjteményt az egyes osztályokban nemcsak olvasni kell, de reá kell vezetni a tanulókat, hogy az eredeti szöveget is tudják olvasni és élvezni.

8. Az ékesszólás alapelveit nem kell csupán valamely sok munkát igénylő beszéd szerkesztésére vagy költemények írásának mesterségére alkalmazni. Az ékesszólás kiterjed az emberi élet minden viszonyára. Kicsiny mondatokban és iratokban gyakran fordulhat elő igen nagy műveletlenség s a szavaknak és dolgoknak rendezetlen tömege és az ellenkező is. Továbbá ámbár az ékesszólás egy és ugyanaz, de mást kíván a szónoklat, mást a költészet; az elvek ugyanazok, a czélok legkevésbé ellentétesek. Egyik a másikat segíti, diszti; az embereket mindkettő tanítja, gyönyörködteti, megindítja. Tehát a miknek forrása, czélja ugyanaz, nem kell szétválasztani. Az indokolás egész sorozata, vagy a gondolatok helyes elrendezésének módszere, a képletek, alakzatok díszje ugyanazon természetű és művészi jelentőségű eszközök az ékesszólás mindkét nemében, ha a szónokok tanításra, gyönyörködtetésre és megindításra s ugyanezeket a költők lelki haszonra, élvezetre alkalmazzák. A humaniorák osztályaiban úgy kell előadni ezeket, hogy az ifjak a polgári élet minden körülményei közt hibátlan és sima. beszédben használni megtanulják akár latinul, akár hazai vagy német nyelven szóljanak vagy írjanak; azután a kiválóbb elméjű írók műveit ismerjék meg stb.

9. A természettudományok körébe tartoznak, a miket érkeinkkel észreveszünk, melyeknek ismerete vagy hasznos, vagy nem közönséges élvezetet nyújt. Ilyenek a természetüneményei, a növénytan, ásvány és állattan vagy a physica, gazdaságtan és természetrajz alapvonalai. Ámbár ezeket a philosophiai osztályokban kell tanítani, mindazáltal a humaniorák növendékei lelkének művelésére s fogalmaiknak gyarapítására jelentékeny szolgálatot tesznek, azoknak pedig, kik a philosophiai osztályokba nem fognak jutni, épen szükségesek.

10. A természeti jogot, logicát és a kísérleti természettan elemeit rendkívüli órákon kell előadni azoknak kik felsőbb tanulmányokra nem mennek.

A tanterv készítői ezekben foglalják össze a gymnasiumi tantárgyakat s remélik, hogy csak jót lehet várni az új terv alkalmazásától.

1. §. A népiskolák tantárgyai s ezeknek viszonya a latin iskolákhoz.

A népiskolákban általán véve azokat tanítják, a mik kivétel nélkül mindenkinek, mint keresztyén polgárnak szükségeseek. Ilyenek: a vallás, olvasás, szépírás, helyesírás, számtan és az anyanyelv. Némely városi iskolában német nyelvet is tanítanak, a mi nagyon hasznos. A hol gymnasiumok vannak, ezen helységek népiskolaiban a latin nyelv elemeit is tanítják és ebből áll a két iskola egymáshoz való fűződése, viszonya, t. i. azokra készítik elé a gyermekeket, a miket a latin iskolában fognak tanulni, pld. a ker. vallás, a szépírás, számtan, latin nyelv, az anyanyelv és német nyelv, melyeket a latin iskolákban is tanítanak. A latin nyelvből azonban csak azon elemeket kell tanítani a népiskolákban, melyekhez a grammatica alsó osztályában kezdenek, melyeknek a *declinatio, comparatio, conjugatio*, 14 szabály (*praecepta*) stb.

2. §. A grammaticai osztályok tantárgyai.

Grammaticai osztály három van: alsó, közép és felső. Ha az alsó osztály valamelyik növendéke a meghatározott idő alatt nem tesz megfelelő előmenetelt, az osztályt ismételheti minden tantárgyból.

A helyes és szépírást mind a három grammaticai osztályban kell tanítani és gyakorolni, a három nyelv írásbeli dolgozatainak javításával kapcsolatban. Erre különös gondot kell fordítani s az eredményt közvizsgálat alkalmával bemutatni.

A *számtant* az első évtől kezdve latinul kell tanítani. A gyakori ismétlésnél az életben előforduló példák igen előnyösek.

A *bibliai* történeteket az alsó osztályban honi nyelven kell tanítani; de Magyarország történetét a mohácsi veszedelemig a középső s Erdély történetét a felső osztályban latinul kell előadni. Egy kis *chronológiát*, meg *földrajzot* is kell a tanításhoz csatolni.

Magyarország *földrajzát* az első évben, Erdélyét és a szt. korona tartományait a másodikban, az uralkodóház

hatalma alatt levő német, belga és olasz tartományok földrajzát pedig a harmadik évben kell tanítani; a csillagászat elemeit azonban már Magyarország földrajza előtt az első évben szükséges tanítani, hogy a tanulók előbb szerezzenek valami ismeretet az egész földgömről.

A görög nyelvből az első évben annak elemeit, minél több szót, a másodikban a görög nyelv mondattanát s ismét szokat kell tanulni s könnyebb magyarázatokkal meg kell kezdeni azt, a mit a harmadik évben fognak folytatni. Szerzzék meg a növendékek a görög nyelven való olvasás tehetségét s valamennyire az írásét is, de feladatok, versek készítésével nem kell fárasztani.

A latin nyelvénél tekintetbe vehető, hogy a gyermekek a népiskolákban már megtanulták a szóragozást, fokozást, ige-
ragozást s könnyebb feladatokat meg tudnak oldani a 14 szabály alapján, az alsó grammaticai osztályban ezeket kell ismételtetni, minél több szót tanítani; ezzel kapcsolatban kiegészítő magyarázatokat kell adni a nevek neméről, ragozásáról, az igék multjáról és supinumáról: a Chrestomathia első és második részében levő válogatott szerzők magyarázatára mintegy kézen fogva kell vezetni a tanulókat, hogy elemezve ismerjék föl azon szabályokat, melyeket tanultak s utánozni is bírják. A latinul beszélést már az első évben meg kell kezdeni, ha nem is tudják kikerülni a hibákat, mindazáltal úgy, hogy a tanító a beszélők és olvasók minden hibáját mindig javítsa s nem büntetéssel, hanem folytonos javítással igazítsa. A második év elején ismételvén az első év tananyagát, a latin mondattanak legalább közepes ismertetésére kell áttérni. A latin Chrestomathia harmadik és 4-ik részének első értekezését kell kijelölni aucto-
rok helyett s meg kell kezdeni ez évben a latin nyelv szógyökereinek tanítását a származékokkal, összetételekkel a származtatás és összetétel összes tanaival együtt; a következő évben be kell fejezni. Kíváncos, hogy a tanulók ne csak dictált szavakból, hanem pld. az aucto-
rok olvasásából szerzett anyagból is tudjanak mondattani feladatokat készíteni. A harmadik évben az általános mondattan mellett nem szabad elhanyagolni a latin választékosságot és szóbőséget. A tanító

vezesse be ebbe is a Chrestomathia negyedik részével. Ez osztálynak van kijelölve a második értekezés, az 5. és 6. rész, az auctorok. A latin prosodiát, mely a helyes kiejtésre és költői kifejezésre tanít, ez iskolai év második felében kell előadni és csatolni ehhez még némi versmértéket is. Különösen arra kell törekedni, hogy a tanulók ez évben saját erejükön tudjanak végezni kisebb feladatokat pld. leveleket, elbeszéléseket, könnyebb leírásokat latin, honi és német nyelven. A gyors vagy folyó írás tanítását is meg kell kezdeni.

Mivel a közórák rövidebbek, semhogy a tanulók mind felfoghassák, a mit emlékeztetőben kell tartaniok, ezért az emlékeztetőbe vésendő feladatokat a házi szabad órákra kell hagyni, de csak keveset. Így kell tanulni a latin és görög nyelv szabályait, a catechismust hetenként legalább háromszor. A történelmet és földrajzot saját szavaival adja elé a tanuló. Az írásbeli dolgozatokat a tanító otthon javítsa ki, az iskolában a hibákat és a javítás módját mutassa meg a tanulóknak.

A nyári félévben az előjárók tudtával d. u. 3-tól 5-ig lehet tartani az órákat.

3. §. A grammaticai osztályok könyvei, tantárgyai és az idő felosztása (órarend).

I. Az alsó grammaticai osztály.

A) Könyvek és tantárgyak az első félévben.

- a) *Alvari Emanuel*. Ex institutionibus rudimenta supplementa et de generibus nominum;
- b) a latin chrestomathiából mesés, történelmi elbeszélések;
- c) a görög grammatica elemei;
- d) bibliai történetek;
- e) Magyarország földrajza;
- f) latin számtan első része;
- g) catechismus.

B) Második félévben.

- a) *Alvari*. Institutiones de declinationibus nominum, praeteritis et supinis verborum;

- b)* a chrestomathiából párbeszéddek ;
c) a görög grammatica
d) bibliai történetek
e) Magyarország földrajzának
f) a számtan első részének
g) a catechismusnak

folytatása.

C) A rendes órák száma hetenként 25, mely az egyes tárgyak közt következőleg oszlik meg :

<i>a)</i> Alvari magyarázata	5 óra
<i>b)</i> Feladatok készítése az iskolában	2 óra
<i>c)</i> Az írók magyarázata, elemzése és utánzása a chrestomathiából	5 „
<i>d)</i> Görög nyelv magyarázata, olva- sás, írás	2 „
<i>e)</i> Történelem	1 „
<i>f)</i> Földrajz	2 „
<i>g)</i> Számtan	2 „
<i>h)</i> Catechismus	1 „
<i>i)</i> A könyvnélküli feladatok vizsgá- lata, az írásbeli dolgozatok ki- javítása	5 „

25 óra

TABELLA

exhibens distributionem horarum in singulos hebdomadae dies pro infima grammatices classe.

Die	Ante meridiem			Post meridiem		
Dominico	Pro catholicis Catechesis in schola et Sacrum			Catechesis in templo, vesperae et litaneae		
	a 1 ^{1/2} 8 ^{va} ad 8 ^{vam}	ad 9 ^{nam}	ad 10 ^{am}	a 1 ^{1/2} 2 ^{da} ad 2 ^{dam}	ad 3 ^{am}	ad 4 ^{am}
Lanae	pensis memoriae et scriptorum emendatio	Explicatio	Graecae Grammaticae explicatio et exercitium lectionis	pensis memoriae et scriptorum emendatio	Interpretatio	Geographia
Martis		Alvaril	Synthesis thematis juxta expli- cata		auctorum ex chrestomathia	Arithmetica
Mercurii		Subsidium	Graeca grammatica et exerci- tium scrip- tionis			Catechismus
Jovis						
Veneris	Examen de	Condi- nuatio	Synthesis thematis	Examen de	Analysis et imitatio	Geographia
Sabbathi		Examen et Exempla	Historiae re- petitio, exa- men et expli- catio			Arithmetica

II. A középső grammaticai osztály.

A) Könyvek és tantárgyak az első félévre.

- a) Alvarii de generibus et declinationibus, praeteritis et supinis repetitio;
- b) Ennek syntaxisa az appendixek nélkül egészen a határozatlan ige szerkezetéig;
- c) a chrestomathia harmadik része;
- d) magyar történelem a mohácsi vészig;
- e) Erdély és a Magyarországhoz tartozó tartományok földrajza;
- f) a számtan második része;
- g) görög syntaxis;
- h) catechismus;

B) A második félévre.

- a) Alvarii syntaxis sine appendicibus usque ad constructionem figuratam;
- b) ex Chrestomathiae parte 4-ta dissertatio prima.
- c) görög magyarázat;
- d—g) történelem, földrajz, számtan, catechesis folytatása.

C. Rendes órák száma hetenként 25.

a) Grammatica ismételése és a syntaxis magyarázata	5 óra
b) A szerzők magyarázata, utánzása achrest. szerint	5 óra
c) Iskolai feladatok készítése	2 „
d) Görög syntaxis és szerzők magyarázata	2 „
e) Történelem tanítása	1 „
f) Földrajz	2 „
g) Számtan	2 „
h) Catechismus	1 „
i) Feladatok vizsgálata, dolgozatok javítása	5 „
	25 „

TABELLA
 Exhibens distributionem horarum per singulos hebdomadae dies pro
 media grammatices classe.

Die	Ante meridiem			Post meridiem		
Dominico	Pro catholicis catechesis in schola Sacrum			Coetus mar. vesp. ant. lit.		
	a 1 ¹ / ₂ 8 ^{va} ad 8 ^{vam}	ad 9 ^{vam}	ad 10 ^{nam}	a 1 ¹ / ₂ 2 ^{da} ad 2 ^{dam}	ad 3 ^{am}	ad 4 ^{am}
Lunae	memoriae et scriptorum emendatio			memoriae et scriptorum emendatio		
Martis	catio syntaxeos et sub junctum examen			imitatio auctorum et chrestomathia		
	Graeca			Geographia		
	Thema Syn- theticum juxta expli- cata			Arithmetica		
Mercurii	Graeca			Catechesis		
Jovis						
Veneris	Examen de pensis			Examen de pensis		
Sabbathi	Grammaticae repetitio Expli-			Interpretatio analysis et		
	Thema syntheticum Historiae re- petitio, exa- men et expli- catio			Geographia Arithmetica		

III. *A felső grammaticai osztályban.*

A) Könyvek és tantárgyak az első félévben:

- a) Alvarii syntaxis universa;
- b) ex chrestomathiae parte 4-ta dissertatio 2-da;
- c) Erdély történelme;
- d) az uralkodóház német és olasz tartományainak földrajza;
- e) görög írók magyarázata;
- f) a számtan 3. része;
- g) catechismus.

B) Második félév.

- a) Alvarii prosodia et artis metricae pars 1-ma;
- b) chrestomathia pars 5. et 6. ta;
- c—g) a többi tantárgyak folytatása.

C) A rendes órák száma hetenként 25.

a) Alvarii magyarázata	5 óra
b) Chrestomathia	5 „
c) Gyakorlatok a tanulók önerején	2 „
d) Történelem	1 „
e) Földrajz	2 „
f) Görög írók magyarázata	2 „
g) Számtan	2 „
h) Catechismus	1 „
i) Feladatok vizsgálata, írásbeliek javítása	5 „
	25 óra

TABELLA

Exhibens distributionem horarum per singulos hebdomadae dies pro
suprema grammaticae classe.

Die	Ante meridiem			Post meridiem		
Dominico	Pro catholicis catechesis in schola sacrum			Coelus mar. vesp. vel lit.		
	a 1 ^h 8 ^{va} ad 8 ^{am}	ad 9 ^{am}	ad 10 ^{am}	a 1 ^h 2 ^{da} ad 2 ^{am}	ad 3 ^{am}	ad 4 ^{am}
Lunae	memoriae et scriptorum emendatio			memoriae et scriptorum emendatio		
	Alvardi examen et illustratio per exempla			analysis et imitatio auctorum ex chrestomathia		
	Graecorum interpretatio et versio			Geographia		
	Compositio thematicum et elaboratio di- versor. argu- mentorum Latinorum			Arithmetica		
Martis	Graeca			Catechismus		
Mercurii						
Jovis						
Veneris	Examen de pensis			Examen de pensis		
	Explicatio			Interpretatio		
	Elaboratio diversorum argumen- torum Lingua Patris et ger- manica alte- rius			Geographia		
Sabbathi	Historiae re- peditio et ex- plicatio			Arithmetica		

4. §. A humaniorák osztályainak tantárgyai.

A *vallás* itt is az első. Az istentisztelet gyakorlásán kívül a keresztyén erkölcstan bővebben előadandó a catechesis ismételése mellett.

Földrajzból az első év első felében az ég és földgömb használatáról, másodikban Germania planispheriája. — 2-ik év első felében Európa többi része, mely nem tartozik az osztrák ház uralma alá; a másodikban Ázsia, Afrika, Amerika. — A tanító igyekezzék megismertetni a jelen földrajzzal kapcsolatban a régít is stb.

Történelem. Magyarország története I. Ferdinándtól napjainkig az első év első felében. A másodikra esik az uralkodóház német, olasz, belga tartományainak története. A becsülés, szeretet felébresztendő azon népek iránt, melyek egy fejedelem alatt élnek. A második év első felére esik a Caesarologia, a másodikra egyháztörténet, főleg Magyarországé.

Az első évi tanítás anyaga a római régiségek.

A második év tárgya a mythologia, nemcsak a régi írók, hanem a szobrok, festmények, metszetek, domborművek stb. megértése végett.

A görög írók magyarázata folytatódik ez évben.

A grammaticai osztályokban tanult számtant az első évben ismételni kell.

A második évben a geometria elemei következnek.

A folyó írást annyira kell gyakorolni ez években, hogy az ifjuság megtanuljon gyorsan írni, szokja meg tisztán, helyesen írni.

Az ékesszólás elemeit úgy kell tárgyalni ez években, hogy az ifjuság tanulja meg az előforduló esetekben, tisztán, világosan, a dologra helyesen alkalmazva szólni, írni nemcsak latinul, hanem honi nyelven is. — Ezután következik az utasítás a szónoklat és költészettan tanítására.

A humaniorák délutáni óráit is lehet tartani 3—5-ig a nyári félévben.

5. §. Könyvek, tantárgyak és az idő felosztása
a humaniorák osztályai számára.

I. *A humaniorák első osztályában.*

A) Könyvek és tantárgyak az első félévben:

- a) Alvari prosodiájának ismételése;
- b) Juvencii Candidatus et Locorum Troporum et Figurarum adplicatio ad artem metricam;
- c) latin írók magyarázata;
- d) Nieuport könyve szerint római régiségek;
- e) matematikai földrajz az ég és földgömb használatáról;
- f) az egész számtan ismételése;
- g) görög írók magyarázása;
- h) magyar történelem I. Ferdinándtól korunkig;
- i) vallástan.

B) Második félév:

- a) Iuvencii et applicationis ad artem metricam continuatio et Aphthonii Progymnasmata;
- b) latin írók;
- c) az austriai ház alá nem vetett Germania planisphaeriuma;
- d) Nieuport folytatása;
- e) a számtan ismételése;
- f) görög írók magyarázata;
- g) az uralkodóház hatalma alatt álló német, olasz és belga tartományok története;
- h) vallástan.

A heti 25 óra felosztása:

a) A prosodia ismételése, Juvencius és Aphthonius magyarázatára . . .	5 óra
b) Latin írók magyarázata, utánzása . . .	5 „
c) Stylus gyakorlatok az iskolában . . .	2 „
d) Római régiségek (praeter pensa) . . .	2 „
e) Földrajz (praeter pensa) . . .	1 „
f) Történelem (praeter pensa) . . .	1 „
g) Számtan	1 „

k) Görög nyelv	2 óra
i) Vallástan (praeter pensa) . . .	1 „
k) Examinum de Pensis memoriae et scriptorum emendationi . . .	5 „
	25 óra

II. *A humaniorák felső osztályában.*

A) Könyvek és tantárgyak az első félévben:

- a) Cypriani Soarii Rhetorica;
- b) de arte poetica;
- c) latin írók magyarázata;
- d) Hollius Mythologiaja;
- e) a császárok története;
- f) görög írók magyarázata;
- g) az ausztriai uralkodóház alá nem tartozó Európa
többi részének földrajza;
- h) a geometria elemei;
- i) keresztény vallástan;

B) Második félév:

- a—g) az első félévi tárgyak folytatása;
- h) a keresztény egyház története, főleg Magyar- és
Erdélyországé;
- i) Ázsia, Afrika és Amerika földrajza.

C) A heti 25 rendes óra felosztása:

- a) Soarius szabályainak és a költé-
szetnek magyarázata 5 óra
- b) Latin írók magyarázata, utánzása 5 „
- c) Írásbeli gyakorlatok az iskolában 3 „
- d) Földrajz (praeter pensa) . . . 1 „
- e) Mythologia 1 „
- f) Történelem 1 „
- g) Görög írók magyarázata . . . 2 „
- h) Geometria 1 „
- i) Vallástan (praeter pensa) . . . 1 „
- j) Vizsgálat a pensemokból, írás-
beliek javítása 5 „

25 óra

A tanterv (Norma) pótlékairól.

Nincs olyan emberi intézmény, melyhez adni, melyből elvenni ne kellene idő folytával. Maga a gyakorlat igen gyakran a legjobb mestere a változtatásnak, ez mintegy parancsolja némely tárgyaknak érettebb felvilágosítását, másoknak javítását. Tehát mihelyt kívánja az idő és körülmény, e tantervet úgy kell kiegészíteni, a mint a jövő megmutatja. stb.

Ez volt a javasolt tanterv.

Az erdélyi ref. Litteraria Commissio a tanterv sérelmes volta miatt már 1781. december 7-én Marosvásárhelyről keltezve fölfölterjesztést tesz a főconsistoriumhoz:⁵⁶ Bethlen Pál gr., Korda György gr., Dániel István br., Bethlen Sámuel gr., Bethlen Gergely gr., Szentkereszti Sámuel br., Mikó Miklós gr., Bethlen Ádám gr., Halmágyi István, Zeyk Dániel, Málnási László, Borosnyai Lukács Simon aláírásával. Azt mondják a fölfölterjesztésben, hogy a tanterv akármiféle módosítás mellett is a sérelmek kútfeje marad; a ref. vallásnak és iskolának oly romlásától lehet tartani, melyre orvoslást találni lehetetlen. Most kell hát föllépni ellene a míg meg nem szilárdult, mert könnyebb most változtatni rajta, mint később. Föl kell hozni, hogy a commissio ellenkezik törvényeinkkel, kiváltságainkkal, de ki kell fejezni egyuttal az ő felsége igazságos voltában, kegyelmességében való változhatatlan bizodalmat s azon reményt, hogy ő felsége orvosolni fogja sérelmeinket.

A főconsistorium 1782. jan. 12-én állapította meg az őfelségéhez intézendő fölfölterjesztés szövegét. E szerint az őfelsége 1781. máj. 16-diki rendeletét az új tanulmányi rendszer, valamint a litteraria commissio ügyében hódoló tisztelettel fogadja a főconsistorium, de nem tudja kifejezni mily anyagot nyújtott mind a gratulációra, mind az aggodalomra. Látja benne a tanítás javítására irányuló atyai gondoskodást; de ha a főconsistorium meghallgatása nélkül készült tanulmányi rendeletre fordítja figyelmét s megfontolja, hogy mi következhetik ebből; ha a ref. iskolák igaz-

⁵⁶ Az ehk. lt.-ban 143.-1781. sz.

gatásának joga, melyet a törvényesen bevett ref. egyház kezdettől fogva mostanig a tanügy előmenetelére folyton élvezett, a vegyes bizottságra száll; az igazgatás közössé válik a kath. püspökkel, más katolikusokkal: nem csekély félelem fogja el a főconsistoriumot, mert ha őfelsége ama jogot épségben meg nem tartja, a reformatusokat azon litteraria commissio igazgatása alá veti, mely nagyobb részben katolikusokból áll; ha a kath. püspök elnöksége alá hajlíttja: a reformatusok iskolaügye, vallásuknak ezzel szorosán összefüggő szabadsága veszélybe sodródik; e félelem kétségbeeséssé fokozódnék, ha a főconsistoriumnak nem volna bizalma őfelsége igazságszeretete iránt. Olvasták a királyi rendeletben, hogy őfelsége a törvényekkel s királyi engedményekkel törvényesen biztosított jogaikat vallásuk ügyében érintetlen hagyja, hogy őfelségét ezen szándékában a közjó, a mi javunk, az ifjuság jó nevelésének érdeke vezérli minden megkülönböztetés nélkül. Ezekből biztosan következtethetik, hogy őfelsége azt a tanulmányi rendet, melyet aláírt, azon tudatban írta alá, hogy az vagy a reformatusok tudtával s meghallgatásával vagy jogaik tiszteletben tartása mellett jött létre. Mivel pedig nálok nélkül jött létre, ellenőkre van, felszólalnak ellene. Nem azért teszik ezt, mintha a királynak a tanítás javítására kibocsátott rendeleteit megváltoztatni óhajtanák, vagy az intézeteikben uralkodó rendszert és tanítási módot titokban akarnák tartani; mert semmi sincs intézeteikben titkolni való.

A mi azon jogukat illeti, hogy iskolaügyöket a kath. püspökök és kath. polgárok nélkül intézzék, alapszik:

1-ször a hazai törvényeken; 2-szor a háborítatlan szokáson; 3-szor a nyilvános szerződéseken és királyi engedményeken, melyeket rendre vesznek elé.

1. A hazai törvények közül hivatkoznak az Approb. Const. I. r. 1. cím 3-ik articulusra ezen szavaktól: „az Ecclesiai directiókban“ ezen szavakig „egyenlő tetszésekből“. E szerint az egyházi igazgatás joga a kis dolgokban és az egyházi rendet illetőkben, egyedül az egyházi rendet illeti; azokban pedig, melyek a világi rendet bármi módon is érdeklik, nem egyedül az egyháziakat, hanem velök együtt

a legfőbb tisztviselők és patronusok gyülekezetét. Az Approb. Const. I. r. 5. cím 3-ik articulusa tiltja, hogy a különböző felekezetbeliek más vallásuak egyházi dolgaiba avatkozzanak.

A református iskolák gondozása a curatorokon kívül a püspök kötelességei körébe is tartozik, a mi világos abból, hogy az Approb. Const. I. rész 10. cz. 1. articulusa az enyedi collegium ügyének intézését a püspöknél és az egyháznál hagyta, sőt ott, hol ama collegium a Bethlen Gábor fejedelemtől nyert javak háborítlan birtoklása és adómentessége felől törvényes biztosítást nyer, nemcsak a professorokat, tanítókat s a collegium minden tagját, hanem a püspököket és inspectorokat is megnevezik, világos jeléül annak, hogy az iskolaügy a ref. püspök hatáskörébe is tartozik s így a kath. püspök a fennebb idézett törvény érvényben léte mellett a ref. iskolák igazgatásába nem avatkozhatnak.

Iskoláik kormányzásának joga kitűnik még az utóbb idézett törvény utolsó rendelkezéséből is, mert e szerint az anyagi ügyek intézésén kívül a tanügy intézése, az egyházi és világi rendből választott inspectorokat illeti.

2. Megerősítette ezen törvényeket az állandó és zavartalan gyakorlat is, mely a törvényeknek legjobb magyarázója s legerősebb védője szokott lenni; mert a reformáció kezdete óta, a bevett vallásfelekezetek iskoláikat mások beavatkozása nélkül kormányozhatták s e tekintetben nem zavarta őket senki.

3-szor. E mellett szól a) A Leopold és Apafi Mihály, valamint az erdélyi rendek között 1686. jun. 28-án Bécsben létrejött egyezség 6. §., mely szerint Erdélyben és a kapcsolt részekben semmi módon, semmiféle körülmények közt, semmi ürügy alatt nem szabad háborgatni a bevett négy vallásfelekezetet, nem szabad elfoglalni templomaikat, iskoláikat, papi lakjaikat, jövedelmeiket, javaikat, helybenhagyott törvényeik biztosítván őket.

δ) Még világosabban megerősítik a régi gyakorlatot a lotharingi herczeg, Leopold képviselője s Erdély fejedelme és rendjei között 1687. október 27-én Balázsfalván létrejött szerződés szavai. Ennek 2-ik fejezete 3. §-ban e szavak olvashatók: a négy bevett vallásfelekezet egész Erdélyben,

a papok, iskolák, egyházak, papi lakok a magok szabad gyakorlataikban, istentiszteletökben, jövedelmeikben semmi módon nem fognak háboríttatni, hanem elfogadott és szokott törvényeik és szokásaik szerint szabadon élhetnek, nem zaklattatnak s nem fognak megkárosíttatni.

c) Ezek fölött áll a Leopold császárnak Bécsben 1691. december 4-én ünnepélyesen kiadott diplomája. Ennek 1. §. éppen e szavakat tartalmazza: Az ott bevett vallások, templomaik, iskoláik, papi lakjaik ügyében stb. semmi változás nem fog történni. Az egyházi vagy világi rend bármiféle ellenmondásának nincs helye. A diplomának e rendelkezése annál sérthetlenebb, mivel ő felsége örök érvényűnek nyilvánította s királyi szavával fogadta, hogy maga és utódai sértetlenül megtartják.

a) Midőn e diploma értelme felől kételyek támadtak, ő felsége ezeknek véget akarván vetni, 1693. ápril. 9-én rendeletet adott ki, melynek 1. §. így szól: „Az Erdélyben bevett négy vallásfelekezet szabad vallásgyakorlatában, jogai-ban, javaiban és birtokaiban, hol ezeket élvezi, minden háborgatás nélkül nyugodtan, békében hagyandó.” És ők jogaikkal mindig úgy éltek, hogy iskoláikat más vallásnak beavatkozása nélkül kormányozták. Hiszik tehát, hogy ha a kath. püspököknek és a vegyes bizottságnak iskolaügyökbe befo-lyást engednének, a fennemlített törvények, diplomák és királyi engedmények alig volnának sértetlenül megtarthatók.

A mi az argumentumok második osztályát illeti, 1-ször nem akarják megemlíteni, hogy a katolikusok, gyakran még azok is, kik szelidebbek, lelkiismeretbeli kötelességöknek tartják az eretnekség kiirtását, beleértvén a ref. vallást is.

Mindazáltal megítélheti őfelsége, hogy nem hiában való félelem fogja el őket, ha ügyeiket az a litteraria commissio fogja tárgyalni, melytől minden iskolájok kormányzásának függenie kell; melyben a katolikusok a reformátusokat számban és tekintélyben meghaladják; és a határozatokat szótöbbséggel alkotják, hogy minden a katolikusok akarata és tetszése szerint történjék s a reformátusok iskolaügye, vallásszabadsága, egyes fölmerülő esetben is veszélybe jusson; főleg midőn ezt a litteraria commissio előterjesztett

tantervének alapelveiben a legvilágosabb példával igazolta. E példát akaratjok ellenére hozzák föl, de fölemlítését megengedi egyfelől az igazság, másfelől pedig parancsolja nekik a jogaik megvédése iránt a természetből beléjük oltott törekvés. Beküldötte ugyanis őfelségének a katolikus commissio az ujonnan szerkesztett tantervet, melyet 1781. máj. 16-án kelt rendeletével őfelsége elfogadott némi módosításokkal. Felszólalnak azért, mivel egyfelől őfelsége szándékaival ellenkező magyarázatok merültek föl, másfelől oly dolgok csuszta a tantervbe, melyek sem a velők között tanulmányi rendszerben, sem a leiratban nincsenek meg, a mint a kettőnek összehasonlításából kitűnik. Ha ezek a bennök rejlő elvek szerint lépnek életbe, hogy mi tekintetben lesz félelmes rájuk nézve, mily veszélyt fog rejtteni magában iskola- és vallástügyökre nézve, kétségtelenül be fogja látni őfelsége.

De ha 2-szor őfelsége gondoskodása következtében az ő kormányzása alatt meg volnának is kimélve minden méltatlan zaklatástól, mindazáltal ez intézkedésnek szellemét olyannak ítélik, hogy jövőben, ha iskolai ügyeik a litteraria commissio tetszésétől és kormányzásától függenek, még a legkisebb dolgokat illetőleg is, most a rendeletek és tanterv értelme és magyarázata, majd azok végrehajtásának módja és rendszere s több ily kérdések fölött támadnak viszályok. Mindebből csak az következik, hogy ő felsége szándéka s kijelentett akarata ellenére, remény és félelem közé ékelve, nyugtalan és boldogtalan életet fognak folytatni s őfelségének súlyosabb feladatokkal elhalmozott kormányzó testületeit ezek elintézésétől elvonják a folytonos ellentétek kiegyenlítésére hozandó határozatok; a tanügy pedig ekközben nemcsak hanyatlik, hanem meg is akad.

Ehhez járul 3-szor, hogy ámbár őfelsége az új tanterv bevezetésével a reformatusok tanügyét is virágzóbbá akarná tenni, mégis az új tanterv elfogadása esetében tanügyökre előhaladás nem származnék belőle, sőt, ha szabad az igazat alázatosan megvallani, nehézkesebbé, rosszabbá válnék; mert semmikép sem tagadhatják, hogy erejük csekélységéhez mérve tanügyök jól van megállapítva és semmi, vagy nem

nagy javítást igényel. Mert ha a latin nyelv és magasabb tudományok tanításának alapelveit vetik vizsgálat alá, állítják, hogy ezek bármely műveltebb nép szokásához, rendszeréhez közel állanak s ennek bizonyítását önként felajánlják öfelségének; vagy ha valakinek tetszenék a rövidebb, de nem kevésbé biztos úton ítéletet alkotni a következményről az okra, ettől sem vonakodnak s egyházi és világi rendű férfiakat szívesen alávetik e vizsgálatnak. Mert a mi az elsőket illeti vannak neki papi és tanári tisztbe helyezett férfiak, kik tudományosságukért a külföld legműveltebb népeitől is joggal megérdemlik a dicséretet; sőt vannak, a kik tényleg meg is nyerték. A világi elem jóra valóságát a katolikus polgártársak sem tagadhatják, kikkel együtt szolgálnak fejedelmi s országos hivatalokban. S vajjon, ha összehasonlílják a ref. ifjúság nevelését és tanítását az övékével, tagadhatják-e, hogy a reformátusoké, ha nem jobb, de nem is alább való, mint az övék.

4-szer és utoljára felhozzák, hogy ha iskolaügyök valami javítást igényelne is, az a tanterv, melyet meghallgatásuk s öfelsége tudta nélkül küldtek le nekik, úgy van készítve, hogy iskoláikba nem hozható be törvényekkel, állandó gyakorlattal, nyilvános egyezségekkel, királyi engedményekkel biztosított jogaik kockáztatása, a tanügy igen nagy és az ezzel összefüggő boldogságuk veszedelme nélkül. — Kérésök pontjait a következőkben terjesztik elé:

1. E tanterv szerint nincs teljes szabadság a latin iskolák látogatására, sőt hol népiskolák vannak is (normales scholae), csak azok vehetők fel a latin iskolába, kik a népiskolát látogatták és ott tanúsított kitűnő előmenetelükről a tanítóktól bizonyítványt mutatnak; a bizonyítványok kiadására kötelezett tanítók pedig a tanulónak nemcsak előmenetelére és szellemi tehetségére, hanem vagyoni állapotára vagy a szülőtől, rokonnaitól, patronusaitól várható segélyekre is tekintettel tartoznak lenni; de

a) Az irodalom nagy kára nélkül nem korlátozható a könyvkereskedés. Mert valóban mindenkinek veleszületett joga és törekvése, hogy azt tanulja, amit akar s ettől csak a legégetőbb szükség esetében fosztható meg.

b) Sok elme, még azok is, melyek egykor a tudománynak diszétül fognak szolgálni, lassabban fejlődik; az önfejlesztés lehetősége ily módon teljesen megakad. Ha e fölterjesztés kerete megengedné, az irodalomból száz meg száz példával lehetne bizonyítani ezt.

c) Főleg egyházaiknak válnék nagy kárára, ha azokat, kik mások költségén élnek, a tanulmányoktól később elzárják vagy valami gátat vetnének elejükbe. Mert egyházi szolgálók jövedelmei igen csekélyek, e miatt alig akadnak, kik egyházi szolgálatra szánják magukat s félni lehet, hogy egyházaikat a lelkészekről megfosztanák.

d) Ehhez járul még az is, hogy ha a latin nyelv tanítását úgy megszorítják, különösen a kisebb faluk, melyek most is gyakran szenvednek szükséget notariusokban, kénytelenek lesznek távoli vidékekre futkosni a latin nyelvben jártas emberek hiányában. E szükség nincs meg a német tartományokban, hol a rendeleteket német nyelven adják ki s az olvasni tudók megérthetik. De nálunk a népek különbözősége szükségessé tette, hogy csaknem minden rendeletet latinul adjanak ki, mert a latin nyelv Erdélyben minden népre mintegy közös nyelv.

e) Költséges és időt pazarló, ha azok, kik a humaniorákra akarnak szólni magukat, kénytelenek volnának a népiskolában megszerezni a tudomány első alapjait. Mert a mit a népiskolákban e tanterv szerint elé szoktak adni, azt náluk a latin iskolák alsó osztályaiban jelentékeny idő alatt és költséggel szintén eléadják, főleg mivel a tanítóknak a magyar nyelvet kell használniok, minthogy a gyermekek nem értik a latin nyelvet. Tehát nincs miért annyi időt vesztegetni a népiskolákban, nincs miért a községeket e külön intézmény felállítása végett költséggel terhelni, mikor a cél az ő latin iskoláikban is el lehet érni, hol a magyar és latin nyelvek mellett a német nyelvet minden tanulónak megkülönböztetés nélkül tanítják.

II.-szor. Az új terv szerint a gondnokok, rectorok kinevezése vagy megerősítése a litteraria commissiotól függene. De

a) Ily módon megzavarnák őket curatoriaik és rectoraik kinevezése jogában, pedig ez a törvényeken, királyi enged-

ményeken alapuló jog, a mint fennebb kimutatták, kétszáz évnél hosszasabban tartó állandó gyakorlaton alapult.

b) Ha e commissioban szótöbbséggel döntenek el mindent s a katolikusok nem ismerhetik az ő curatorságra vagy rectorságra emelendő férfiakat annyira mint ők, a dolog természetéből kifolyólag félniök kell, hogy ezen tisztségekre nem a legméltóbbakat, hanem azokat nevezik ki, kik a kath. püspököknek s más katolikusoknak tetszenek. Ez aggodalmukat nagy mértékben neveli az, hogy a katolikusok között igen kevesen vannak olyanok, kik hinnék, hogy a protestánsok intézeteinek fölvirágzását lelkiismeretök bántása nélkül előmozdíthatnák.

III.-szor. Az új intézkedés értelmében a professorokat pályázat útján kell választani és a studiorum commissio kebeléből kiküldött bizottság előtt szigorú vizsgálatot kiállani; a kik a vizsgálatot legjobb eredménynyel állották ki, azok közül kell választani. De ebből azonkívül, a mit a közlelbbi pontban érintettek, mely ide is tartozik, főleg három kényelmetlenség származik.

Ezek közül az első:

Mivel a tudományosság vagy szerénységgel vagy valami ambícióval van összekötve, alig, sőt nem is lehet hinni, hogy azok, kik a professori tisztre igazán méltók, főleg ha e rendelkezés a magasabb tudományok professoraira is kiterjesztetnék, elsősorban azok előtt tegyék ki magukat nyilvános vizsgálatnak, kikről tudják, hogy abban a tárgyban kevésbé jártasok, mint ők; nem lehet föltenni, hogy önértüket ily súlyos kockára vetni akarnák.

Második, hogy ha a legalkalmasabbak mind pályáznának és a nyilvános vizsgálatnak alá is vetnék magukat, mindazáltal sok olyan dolog van, a mi a legügyesebb vizsgáló biztost is meggátolja, hogy egyetlen vitatkozásból vagy bármely nyilvános vizsgálat alapján a tudományosság fokát megállapíthassa.

A harmadik alkalmatlanság vagy inkább akadály az, hogy ámbár jelenleg a litteraria commissio a fejedelem és haza iránt legtöbb érdemet szerzett, egyszersmind sokoldalú képzettségüknél fogva kitűnő férfiakból áll s ezután is ilyenekből fog állani, mindazáltal nem fogják méltatlanságnak tekin-

teni magukra nézve, ha a fölterjesztők megmondják, hogy ők az iskolai különböző és széles terjedelmű ismereteknek alkalmas censorai nem lehetnek; mert pld. ha megürül a keleti nyelvek professorának tanszéke, az arab, zsidó, görög nyelvben a commissionnak melyik tagja oly jártas, hogy a jelöltet igazi vizsgálat alá vethetné? Így van ez a felsőbb mathesisssel, más elvont tudományokkal stb.

IV-szer. Ez új rendszabály 2-ik fejezetének 8-ik pontja tiltja a tanulónak a mezei munkát akár pénzért, akár önként föl vállalni. De

a) Úgy látják a kérelmezők, hogy ez kárára volna szegény tanulóiknak, midőn azok, kiknek otthon csekély vagyonuk van, a szünidőt hasznosabban nem tölthetnék, mintha mezei munkára szentelnék, melyből valami kevés pénzt gyűjthetnének a szükséges könyvek és ruházat vásárlására stb.

b) Úgy látszik továbbá, hogy e tilalom a közjónak is ellenére van, mely többnyire megkívánja, hogy ugyanazon polgárok nemcsak a tudományokba, hanem a földművelésnek, mint az emberi élet alapjának s más mezei dolgoknak elveibe is be legyenek avatva főleg azok, kik mások javainak kormányzásával fognak foglalkozni.

V-ször. E rendelet szerint (II. r. 1. fej. 4. sectio) tilos az ifjaknak a fürdés, uszás, télen a csicsonkázás meg a szánkázás, de hiszen ezek az egészség fenntartására szolgálnak s csupán az ezekkel való visszaélést, nem ezeknek gyakorlását kell eltiltani; sőt a fürdést még ajánlani is kell, mint a katonáknak; az úszást pedig annál kevésbé kell tiltani, mert némely külföldi akadémián még tanítják is az úszás mesterségét.

VI. Ugyanazon szakasz rendelkezése szerint a szerda és szombat délutáni üdülésre szánt idő helyett az egész csütörtökön kell lenni a szünetnek; de a fölterjesztők hasznosabbnak ítélik a nálok gyakorlatban levő régi szokást, mivel a délutáni idő alkalmatlanabb a tanulásra s az üdülésre szánt idő e szerint nem szakítja félbe a tanulást oly hosszasan.

VII-szer. A nagy szünidőt ugyanezen szakasz szeptember

8-tól november 1-ig állapítja meg. A reformátusoknál a nyári két hónap alatt való szünetelés régi szokás, ettől a közönség kényelmére való tekintetből sem állhatnak el, mert

a) A mezei munka sohasem sűrűsebb, mint a cániculai napokon. Ennélfogva a tanulók azon része, mely szegénységgel küzd, ez idő alatt mind szülőire, mind barátaira nézve hasznos lehet, egyszersmind a mezei gazdálkodást jobban megtanulhatja gyakorlatból, sőt téli szükségeire valami kevés pénzt is szerezhethet.

b) A nyári forró melegben a test elernyed, a lélek nem rugékony, ennélfogva a tanulástól való szünetelés ez időben a legalkalmasabb.

c) Számbavenni való még az is, hogy ekkor törvényszünet van s ennélfogva nemcsak a paraszt fiuk, hanem a nemes ifjak is hazamennek, hogy szülőik szeme előtt leheszenek naponként s a felügyelet nagyobb legyen.

d) A szeptember 8-tól november 1-ig terjedő időt a szüreti előkészületekre, magára a szüretelésre szokták fordítani; tehát nemcsak a mezei foglalkozásra nem nyújt alkalmat, sőt félni lehet, hogy az ifjak az ez időtájt gyakorlatban levő iváshoz szokván, részegeskedőkké válnak.

VIII. A litteraria commissio nemcsak ajánl könyveket iskoláinknak, hanem a neki tulajdonított tekintélynél fogva oly könyveket akar használatba vétetni, melyek egyáltalában nem voltak a reformátusoknak szánva, ennélfogva némelyeket iskoláik kára nélkül, másokat pedig lelkiismeretük s vallásszabadságuk legsúlyosabb megsértése nélkül iskoláikba be nem vihetik. — Benyújtják a könyvekre tett megjegyzéseiket, melyekből megláthatja őfelsége, hogy

a) azon könyvek csaknem mind a régi scholasticusok barbárságának visszahozására vannak készítve, melytől a míveltebb népek szabadulni törekedtek;

b) hogy csaknem mindenik könyvben, ott is a hol nem várná az ember, igen sűrűn, majdnem minden lapon a leg-rútabb mocskolódással piszkolják vallásukat, pld. *Luther tanait gonoszaknak* mondják, *Zwinglit minden rossz kezdetének nevezik*, másutt komolyan állítják, hogy *Luther és Kálvin követői vétkeik ártalmas konkolyát szöriák szét; Zwinglit az*

igaz hit gonosz árulójának nevezik s több efféléket, melyek a benyújtott megjegyzések közt bővebben vannak jelezve.

b) Más könyvek teli vannak már régen neveiségekké vált elbeszélésekkel; a megjegyzések* szövegéből csak egy példát hoznak föl, melyről könnyen lehet következtetni a többire. Előadják ugyanis a történelem kivonatában (in compendio historiae) azon csudákat, melyekkel isten egyháza megvilágosodott; felhozzák a XI. század csudáinak jeleit, melyek közül egyiket a következő szavakkal beszélnek el: „Az anachoreta szent *Gundher* kérésére a sült páva hirtelen elrepült szent *István* magyar király asztaláról. Itélje meg tehát őfelsége, vajjon az ilyen s hasonló könyveket rájuk és iskoláikra lehet-e erőszakolni vagy nekik ajánlani.

Ezek alapján kéri őfelségét, hogy iskoláik igazgatásának régi gyakorlatát hagyja érvényben; iskoláikat a katolikus püspök s más katolikusok kormányzásától, befolyásától mentesítve tartsa meg. Tudják, hogy az iskolák főfelügyeleti joga őfelsége jogai közé tartozik, nem is akarnak kitérni előle vagy kisebbitni, csak azt kívánják, hogy azt a jogot az ő embereikkel, a törvények, szokások, egyezmények, királyi engedmények alapján gyakoroltassa.

A fölterjesztést Nagy Sámuel bécsi agenshez küldötte a főconsistorium oly meghagyással, hogy Teleki-József grófnak adja át, ki Bécsben van vagy nemsokára ott lesz. Egyszer-smind hathatósan kérték Teleki József grófot, hogy kérésüket nyujtsa be őfelségéhez.

II. József a fölterjesztést átnézte nyíltan, de megmaradt azon szándéka mellett, hogy egyiformaságot hozzon létre a tanítás ügyében. 1782. május 15-ről keltezett leiratával a kormánysszéki útján⁵⁷ föl hívja a reformátusokat, hogy a miket vallásukra, az ifjúság nevelésére ártalmasnak vagy kevésbbé alkalmasnak találják, terjeszsszék a litteraria commissio elé pontonként, ugyanide terjeszsszék be tanulmányi rendjüket, ennek politikai és gazdasági ágát, a fejedelmektől és magánosoktól nyert alapítványait, ezeknek rendeltetését, a pro-

* E megjegyzéseket nem találtam meg az ehker. lt.-ban.

⁵⁷ Az ehk. lt.-ban 84.—1782. sz. A főkorm. széki lt.-ban 3846—1782. jun. 14-ről.

fessorok számát és neveit, a tanítás mostani módját, a tan-
könyveket, a tudományok fejezeteit, gymnasiumaik, lyceu-
maik teljes intézményét, a nyilvános oktatás rendszabályát
s készítsenek tervet, hogy miként lehetne elérni az őfel-
ségétől kívánt egységet.

A leiratban tudatja őfelsége a kormányzóval, hogy az
erdélyi katolikus püspököt fölmenti az elnöklés alól, mert
kötelességei gyakran elszólítják Szebenből; helyette elnö-
köljön a kormányzó, vagy valamelyik katolikus tanácsos,
kit a kormányzó nevez ki. A litteraria commissioban meg-
marad a reformatus tagoknak az a joga, hogy a miben
véleményök nem egyezik meg a bizottságéval, arra nézve
különvéleményeket fölterjeszthessék.

A főconsistorium bizonyosan értesült a leirat tartalmáról,
mielőtt gyűlés elé került s a tenni valók iránt véleményt
kért Teleki József gróftól. A leirat 1782. jul. 12-én jutott a
főconsistoriumhoz, a Teleki levele jul. 1-én kelt Pesten.⁵⁸
Tartalma megérdemli a bővebb kivonatolást. 1. Mivel őfelsége
uniformításra törekszik, a mennyire kár nélkül megeshetik,
azt kellene őfelségének megmondani, hogy az alsóbb osz-
tályokban eddig is alkalmas uniformitás volt. 2. Hogy az
uniformitást nem sérti az, ha a grammaticát, syntaxist, poe-
sist, rhetoricát ez vagy amaz auctor szerint tanítják, sőt az
iskolák előmenetelére szolgál a különbözés, mert jobbnál
jobb könyveket irnak naponként, egyébiránt a tanítás jósága
vagy gyengesége a gyakorlatból tűnik ki leginkább. 3. Azt
is meg kellene mondani, hogy a felsőbb tudományok taní-
tásában a tökéletes egyenlőség még az ugyanazon vallás-
felekezet iskoláiban is a tudományok hátráltatására, a nemes
vetélkedés előjítására, a professorok elrestítésére vezetne.
Nincs is ez szokásban sehol a tudós nemzetek között; a
különböző vallású iskolákban pedig teljes lehetetlen, mert
a philosophiának, a jognak, a történelemnek oly szoros ösz-
szefüggése van a theológiával, hogy azokat úgy tanítani a
protestánsoknak, mint a katolikusoknak, teljesen lehetetlen.

⁵⁸ Az ehk. lt.-ban 112—1781. sz. Tévedésből van az 1781-ik évre
jelezve.

4. Jónak látná Teleki a tanítás módját úgy eléadni, a mint van s fölterjeszteni a Methodus docendi-t. 5. Azt kellene észrevétni őfelségével, hogy a legnagyobb uniformitás az iskolák igazgatására nézve abban lesz, ha a catholicusokat catholicusok, a mieinket a mieink igazgatják minden tekintetben, mert ha egy commissio igazgatná, nem uniformitást, hanem confusiot okozna, reánk végső romlást hozhatna, ha most nem is, legalább a későbbi időkben. 6. Jónak tartaná ismét éléhozni a visszaküldött fölterjesztésnek legalább nagyobb és erősebb érveit s őfelsége kegyelmességétől várni a litteraria commissio hatósága alól való fölmentést. Ő nem kételkedik, hogy sikere lesz a kérésnek. 7. A népiskolákra (normális iskolák) vonatkozólag ezt írná: oly rendelést teszünk, hogy iskoláink alsóbb osztályaiban tanítsák mindazt, a mit a normalis iskolákban tanítani szoktak, mert arra nincs költségünk, hogy külön normalis iskolákat állítsunk. Azt véli, hogy a normalis iskolában két, három vagy négy esztendő tölteni a gyermeknek, idővesztegetés. 8. A jótéteményeket, alapítványokat úgy a bel- mint a külföldieket szükséges volna fölterjeszteni. A mely iskola pedig, mint a marosvásárhelyi, részint a patronusoktól való kéregetésből is pótolja szükségét, ezt is fölterjeszteni őszintén, megírná, hogy mi foly be így s hogy e nélkül nem bírná fedezni évi szükségait. „Jó és szükséges, hogy őfelsége igazán tudja meg a dolgot.“

A főconsistorium 1782. július 28-án⁵⁹ tárgyalta a kormányzó leiratát s a kívánt előterjesztések megkészítésére bizottságot küldött ki Bethlen Pál gróf elnöklete alatt s megbízta, hogy a három collegium s az udvarhelyi gymnasium professoraival állítsanak össze javaslatot, minél hamarább, hogy se a mostani nemzetség, se a késő maradék e tekintetben tőlük többet ne csak teljességgel ne kívánhasson, hanem ezen kívül róluk méltó dicsérettel és háládatossággal is emlékezhessék.

A collegiumokhoz intézett leiratban a főconsistorium a Teleki József gr. fennebb közölt pontozatait adja irányadóúl s utasítja a testületeket, hogy ezen keretben mozogjanak.

⁵⁹ Az ehk. lt.-ban 87—782. sz.

Egyébiránt minden előíratot megküld a főconsistorium a collegiumoknak, ezek között a pater Mártonffi József reflexióit is, melyek fölött a litteraria commissio nem döntött s ezeket nem is vette jegyzőkönyvbe.

A litteraria commissiótól a protestáns iskoláknak ajánlott könyvekre, az előkészítő iratokban a következő megjegyzéseket teszik a reformátusok: *

1. Alvari Emánuel latin grammaticája ellen az az általános kifogás, hogy a német nyelv szellemétől egészen eltérő; ** az egyes szavakat helytelen fordításban közli, a *sum* ige ragozásában alig van egy alak is helyesen fordítva németül; ez az eset fordul elé a *possum* igénél is. Sok példával igazolják, hogy e könyv a német nyelv törvényei és természete ellen vét.

2. Második hibáztatás az, hogy a kezdő tanulók számára latin nyelven van írva a könyv s ez nagyon nehéz. A név- és igeragozás mintáira nincs kifogás, mivel magyar és német fordítás van mellékelve, de a név- és igeragozás szabályai nincsenek meg jegyzetben latin és magyar nyelven, mint a reformátusoknál használt tankönyvekben.

3. Az igeragozás igen terjedelmes, mindenestre rövidíteni kell. Pld. *amo* ragozása tíz egész lapot tölt be, *** holott négy is elég volna, a mint ezt Cellarius grammaticája bizonyítja.

4. Nagy zavart okoz a gyermekeknek a latin, magyar, német és szláv szöveg egymás mellett.

5. A szógyűjtemény elég bő, de nincs a gyermekek szükségéhez alkalmazva, mert nemcsak latin-magyar, hanem magyar-latin szótár is kell nekik.

6. A latin nyelvtant nem latin, hanem anyanyelven kell írni, mert így könnyebben megértik a gyermekek.

7. Nem hagyható megjegyzés nélkül, hogy a könyv végén van Canisius Pétertől egy fejezet a keresztyén igazságosság kötelességeiről, mely egészen catholicus jellegű.

* Csak a szerintem érdekesebbeket hozom fel s ezeket is általánosságban.

** Nem értem, miért szólnak a német nyelv szelleméről.

*** E grammatica kassai 1779. évi kiadásában *amo* 14 lapra terjed.

Mindezeknél fogva nem tehető kötelezővé e könyv a ref. iskolákban. (A bíráló idézi Comenius Amos jelmondatát: „Omnia sponte fluant, absit violentia *rebus*“.

A bírálók nem ítélték alkalmazhatóknak a ref. iskolákban még a következő könyveket: „Rudimenta historica“, „Notitia rerum Hungaricarum, conscripta a Francisco Carolo Palma“, „Institutio compendiaria grammatices Graecae“, továbbá a „Cypriani Soarii e Soc. Jesu artis rhetoricae libri III. in tabulas redactae“ s végül „Einleitung in die Biblische Historie des Alten und Neuen Testaments“.

A kolozsvári tanárok a főcinsistorium rendeletét vevén, összeállították jelentésöket a felsőbb tudományok tanításáról.⁶⁰ Rövid kivonata itt következik:

I. A philológiát egekig magasztalva a tanítás központjával jelölik ki. Ebből kell meríteni minden tudománynak. A latin és görög irodalom a kutforrása mindennek. A ki ebbe nem mélyed bele, lelkét nem árasztja el ennek ismeretével, nem emelkedhetik magas színvonalra sem a polgári, sem a katonai élet pályáján.

Az újkori nyelvek közül a németet és francziát ajánlják, mert az újkori tudományosságot csak ezek irodalmából lehet meríteni.

Az ékesszólás és történelem tanárát fölmenteni kívánják a zsidó irodalom tanítása alól, mert egy tanárnak sok munkát ad. Javaslatuk igazolására a külföldi akadémiák példáját hozzák föl.

II. Második csoport a philosophia. Ennek köréből a következő tudományok szerepelnek: logica, metaphysica, physica vagy philosophia naturalis, philosophia practica, jus naturae, ethica és politica. Ezekhez járul az elemi mathesis, arithmetica, geometria, trigonometria, mechanica, optica, astronomia, geographia, chronologia mathematica és gnomonica. A felsőbb mathesis csak magán úton s csak akkor tanítható, ha arra való növendékek vannak. — A philosophia históriáját sem lehet mellőzni s végül ezekhez kell csatolni a természetrajzot is, melynek közhasznu voltáról mindenki meg van győződve.

⁶⁰ Az ehk. II.-ban 213—1782. sz.

A tanítás menetére nézve hangsúlyozzák, hogy azon tárgyakat kell előbb tanítani, melyek a későbbiek megértését könnyítik s tulságos sokat követelni nem szabad.

A sorrendben elől helyezik a logicat és psychológiát, nyomban ezek után a mathematicai tárgyakat, metaphysicat, mindenikből csak az alapismeretek megszerzését követelik, tekintettel a kiszabott idő rövidségére. Végsőnek a physica s a philosophia moralis van kijelölve, melyet megelőzne a természetrajz.

III. A fennebbiekhez utasításokat csatolnak 10 pontban, megjegyezvén, hogy a sok közül csak ezeket kívánják emlékezetbe hozni.

1. Mivel az igazság eléhaladását, a tudományok gyarapodását semmi sem gátolja, késlelteti inkább, mint az előre megállapított ítéletek után való indulás, ennél fogva a philosophia helyes tanításának első szabálya a vélemény-nyilvánítás szabadsága és az, hogy a philosophiát bármely vallásfelekezetre való tekintet nélkül lehessen tanítani.

2. A tanítás eredményének biztosítására szükséges, hogy a felsőbb tanfolyamra csak jól készült növendékek léphessenek, a tanítók pedig óránként, vagy a mi jobb egy-egy fejezet eltanítása után kérdezzék ki a tanulókat.

3. Kivánatos, hogy a tanulók egyszerre ne hallgassanak sok előadást s ne fordítsák az egész napot ezeknek hallgatására; elég lesz három, legfennebb négy órát szentelni erre. A többi idő maradjon magánoivasásra, elmélkedésre, mert különben semmi haszna sem lesz az élőszóbeli előadásnak.

4. Hogy az ifjak sikerebben adhassák elé, a mit tanultak, legyen mindeniküknek versenytársuk, kivel otthon vitatkozzanak s kölcsönösen kérdezzék egymást.

5. E szám alatt jelzik, hogy a fennebb említett philosophiai tárgyakat három év leforgása alatt lehet előadni. Kolozsvárt a természetrajz kivételével mindezeket egy professor adja elé. Bárki megéríheti tehát, hogy ily rövid idő alatt a tudományoknak csak főbb fejezeteiről lehet megemlékezni kielégítőleg. A tudományok bővebb ismeretére magánszorgalom útján kell törekedni a tanulónak.

6. Az elme élesítésére szolgálnak a vitatkozások, melyeket

célszerű megengedni, de kerülni kell, hogy lényegtelen, haszontalan tárgyakról fecsegenek.

7. Egyes tantárgyak befejeztével írhatnak a tanulók értekezést, mely a tanulmányozott tárgynak főbb fejezeteit, világos előadásban tartalmazza.

8. Mivel a mathematicai tudományokat a legelvontabb és legnehezebb tudománynak tartják, sőt némelyek az életben haszontalannak ítélik, szükséges, hogy a tanító a legkönnyebb módszert válassza a tanításhoz s folytonos gyakorlással igyekezzék a tanulók lelkébe csepegtetni azt, a mit tanulniok kell. A tanító csak a módot mutassa meg, mely szerint a feladatot meg kell oldani s mihelyt habozni kezdenek a tanulók, azonnal segítse őket. Ezen kívül a mathematica tanításában főleg arra kell vigyázni, hoay ne pusztá tantételeket, szabályokat tanítsanak, hanem azon hasznót emeljék ki, melyet vele a többi tudományokban vagy a közéletben elérni lehet.

A 9. sz. a. összegezik a fennebb elmondottakat; a 10. sz. a. arról adnak felvilágosítást, hogy a gymnasiumaikban a felsőbb tudományok hallgatóit két osztályba sorolják: egy alsóbb és egy felsőbb osztályba. Az alsóbb osztály egyetemes történelmet, görög és római irodalmat, görög és római régiségtant, zsidó nyelvet (ez csak theologusokra kötelező), a philosophiai tárgyakból logicat, pura mathesist, arithmetícát és pedig geometriát, trigonometriát és metaphysicát, végül catechetical leczkéket.

Ezeket három év alatt kell befejezni. A felsőbb osztályba az léphet, ki a nyilvános vizsgálatokon megállja helyét.

A felsőbb osztályok tárgyai: hazai történelem, természettan, alkalmazott mennyiségtan, philosophia moralis; a theologusokra kötelezők a zsidó régiségek, analitica, exegetica, zsidó codex magyarázata és maga a theologia; a világi pályákra készülők polgári jogtudományt tanulnak.

IV. A tankönyvekről is megemlékeznek. Másokról nem szólva, a logica, metaphysica és philosophia moralis tanításához *Baumeister*nek jó latinsággal írott „*Institutiones Philosophiae recentioris*“ cz. munkáját ajánlják; a mathesisre *Wolfius* „*Compendium Elementorum Matheseos, a physicára*

pedig *Krüger*nek „*Elementa Philosophiae Naturalis*“ cz. munkáját, melyet Kovács József nagyenyedi tanár fordított németből magyarra.

Harmadik csoport a jogtudományok. A jogtudományok tanulásához szükségesek a következő tudományágak:

1. A természetjog (*Scientia juris naturalis*), melyet Hugo Grotius művészileg tárgyalt s melyből többen szerkesztettek compendiumokat az ifjúság számára pld. *Pufendorf Samuel*: *Libellus de officio hominis et civis*. — *Heineccius* (Joh. Gottl.) *Elementa juris naturae et gentium*. — *Wolfius* (Christ) *Institutiones juris naturae et gentium*. — *Martini* (Car. Ant. de —) *Positiones juris naturalis et de jure civitatis, seu jure publico universali*. — Kolozsvárt Pufendorf könyvét használták.

2. A polgári jog. (*Jus civile*.) Azon kérdésre, hogy a római vagy a hazai polgárjogot kell-e előbb tanítani, a római jog tanítását teszik első helyre. Irányadó ebben Justinianus törvénygyűjteménye. Bevezetéstől tanítani kell a római jog történetét röviden. — Kolozsvárt *Bockelmann* (Joh. Fried.) *Compendium institutionum Justiniani* cz. könyvét használták.

3. Megemlítik, hogy némelyik akadémián a r. kath. egyházjogtant (*Studium juris canonici Pontificii*) is tanítják, melynek tekintélye a protestáns országokban csekély ugyan, de mégis igénybe veszik, ha a hazai törvények e tekintetben hiányosak. Egyébiránt szükséges tudomány ez pld. a római kath. és protestáns egyházjog összehasonlításáért. — Ugy látszik, hogy az egyházjogtant nem tanítoták Kolozsvárt. Legalább nem említik.

4. A hazai jog. A mi az előadás módját illeti, Werbőczy Tripartitumát kell irányadónak venni. Nincs is más gyűjteményünk, melyből jogelveinket kényelmesebben lehetne idézni.

a) A hazai jog segítségére lehetnek: a latin és magyar nyelv ismerete. Ugyanis a hazai törvények részben latin, részben magyar nyelven keltek s így is nyomatták ki; ennél fogva a hazai törvények megértéséhez mindkét nyelv ismerete szükséges. A ki tehát a hazai jogra készül, mindenképp előtte a latin és magyar irály szépségét igyekezzék elsajátítani.

b) Segítségül szolgálnak továbbá a törvények gyűjte-

ménye, olvasása, melyből könnyen meg lehet tudni, hogy a régebbi törvényekhez miket adtak, rajtuk mit változtattak, közülök melyeket szüntettek meg.

c) A hazai jogtörténet, melyet a magyar törvénykönyvből, az erdélyi törvénygyűjteményből és a hazai történelemből lehet kikutatni. Kolozsvárt a magyar történelmet *Felmer Márton* munkája szerint tanították.

d) Magyarázatok adnak a következő munkák: *Kitonits Jánostól* Directio methodica processus judiciarii incltyi regni Hungariae; *Szegedi Jánostól* Tiocinium juris Hungarici; *Husztó Istvántól* Comentarius novus in jus Hungaricum; *Bágyoni Varó Mihálytól* Daciae Kitonitsii, Idea actionum juridicarum usu et consuetudine receptarum; *Cserei Elektől* Praxis procuratoria, Decreto Tripartito, Approbatis item et Compilatis Transsilvaniae Constitutionibus accommodata. Instructio pro incltya tabula regia Transsilvanica, sub auspiciis Sac. Caesar. Regiae Apostolicaeque Majestatis, Mariae Theresiae novissime introducta.

V. A jog tanulásának idejét Justinianus császár öt évben állapította meg. Jelenleg hol négy, hol három éven át tanulják. Mindazáltal bizonyos, hogy bármennyi időt fordítanak is a jog tanulására, folytonosan szükség lesz a serény és megfeszített munkára, mivel az istenek semmit sem adnak a halandóknak az élet nagy munkája nélkül.

Nem szólok az enyediék, marosvásárhelyiek és udvarhelyiek előterjesztéseiről, mert a tantárgyak felsorolásában mindnyájan az 1769-ik évi Methodus docendi-t követik s tankönyveket nem ajánlanak.

A fennebbieken kívül van még egy pár érdekes részlet a kolozsváriak javaslatában. Kár volna hallgatással mellőzni, mert jellemzik a kor gondolkozását.

1. Oly tanulókat, kiknek csekély tehetségük van, nem szabad a felsőbb tudományok hallgatására bocsátani; azokat, kik rossz erkölcsűek, élvezetekre adják magukat s az ifjúságot megrontják, az ekeszervához kell utasítani vagy más életpályára.

2. Különös gondot kell fordítani az előkelők gyermekeire, hogy a hazának jó polgárai legyenek. Kíváncsok, hogy

ezek, kik a tudományokban nemcsak kötelesek előhaladást tenni, hanem tehetnek is, ne lépjenek ki az alsóbb osztályok végeztével s házi dolgaikat ne helyezték lelkök kimivelése elé, ne töltsék idejüket henyéléssel.

3. A szegény, alacsony sorsuakat, kiknek szegényes állapotáért a természet a szellemi tehetségekben adott kárpótlást, szegénységük s alacsony sorsuk miatt nem szabad elzárni a szelidebb tudományoktól, sőt segíteni, buzdítani kell, mert alacsony sorsból igen sok derék férfi vált ki s állotta meg helyét polgári és katonai pályán egyaránt, nem kevésbbé, mint azok, kik nagyszámú ősókkal dicsekedhettek. A gazdagabbak rendszerint inkább szeretik a kényelmet, a szegényebbek, sorsuk enyhítése céljából, minden erejüket a tudományokra fordítják. Hazánkban egyébként is az a helyzet, hogy a tehetősebb polgárok a földművelésben, a jogi pályán keresik szerencséjüket, a kik pedig magasabbra törekcszenek, katonai pályára lépnek. Egyházi pályára csak a szegények készülnek.

4. A lélek kitűnő tulajdonságai, a természettől belénk oltott jelesség szikrái folytonos gyakorlással, kölcsönös vetélkedéssel élesíthetők, pattinthatók ki. E végett minden iskolai év végén vizsgálatokat kell tartani; a felsőbb tudományok hallgatói pedig, jutalom kitűzése mellett, alkalmas bírák és a collegium gondnokai előtt próbát tegyenek.

5. Mindenki tudja, hogy az egészséges éghajlat, a vidék fekvése, a helyek alkalmas volta igen jótékony hatással van az ember szellemi erejére. Hazánk (Erdély) nevezetesebb intézeteit őseink igen egészséges, kellemes helyekre alapították, oly alkalmas módon szétosztva, hogy sem a közelség nem árt a népességnek, sem a távolság nem okoz akadályt arra nézve, hogy a vidék lakói gyermekeik neveléséről gondoskodhassanak. Ez intézeteket tehát meg kell hagyni helyeiken, mert ha nem lesz annyi iskolánk, a mennyi eddig volt, félni lehet, hogy népünk, akár csak egy kissé is távolabb eső helyre nem küldi el gyermekeit tanulni.

6. A hazai állapotok kívánják, hogy július és augusztus havában szünidő legyen, ezen kívül a három nagy ünnepen és szüretkor 2—2 hét, vásár alkalmával pedig 2 nap.

Végül kiemelik, hogy a régi szokásokhoz híven ragaszkodva, most is járnak külföldre eszesebb ref. magyar ifjak ismereteik gyarapítása végett s e szokást továbbra is fenn akarják tartani, melyet különben az Approbaták is biztosítanak. (Approb. Part. III. Tit. 14.)

Csatolják a philologiae, philosophiae és juris professor órarendjét.

Philologiae professor

	Semestri I.		Semestri II.	
	Hora mat.	Hora pom.	Hora mat.	Hora pom.
Anno I.				
Hist. Univers. . . .	7—8	—	7—8	—
Litterat. Latina . . .	—	3—4	—	—
Antiqu. Rom. et Rei Numar. Scient . . .	—	—	—	3—4
Anno II.				
Hist. Univers.	7—8	—	7—8	—
Litteratur. Graec. . .	—	3—4	—	—
Antiqu. Graec. . . .	—	—	—	3—4
Anno III.				
Hist. Patriae	7—8	—	7—8	—
Analyt. Novi Test. . .	—	3—4	—	—
Exeget. Novi Test. . .	—	—	—	3—4
Anno IV.				
Grammat. Hebr. . . .	7—8	—	—	—
Analyt. Vet. Testam. .	—	3—4	—	—
Antiqu. Hebr.	—	—	7—8	—
Exeget. Vet. Testam. .	—	—	—	3—4

Ad haec Epistolas et Orationes exercitii causa conscribendas curabit, illarumque vitia diligenter investigabit et emendabit. Praefecturam praeterea Paedagogii aget, studiisque classium inferiorum moderabitur.

Philosophiae professor

	Semestri I.		Semestri II.	
	Hora mat.	Hora pom.	Hora mat.	Hora pom.
Anno I.				
Logicam	8—9	—	—	—
Arithmetica	—	2—3	—	—
Geometr. et Trigonom.	—	—	8—9	—
Mesaphysicam .. .	—	—	—	2—3
Anno II.				
Mathes. puram subl.	8—9	—	8—9	—
Histor. philos. .. .	—	2—3	—	—
Philosoph. pract. univers. Jus. nat. et gentium	—	—	—	2—3
Anno III.				
Phys. exper. et dogmat.	8—9	—	8—9	—
Ethicam, oecon. et politicam	—	2—3	—	—
Mechanic. et optic.	—	—	—	2—3
Anno IV.				
Astronomiam	8—9	—	—	—
Geogr., chronolog., mathematic. et gnomonicam	—	2—3	—	—
Hist. Natur.	—	—	8—9	— st _a
Architectur. civil. et Militarem	—	—	—	2—3

Ex his autem institutionibus, semel in hebdomade quolibet, explorandis discentium profectibus et exercendis ingenii disputationes coram instituet ac sub finem cujusvis anni scholastici, propositis certis argumentis et materiis dissertationes elaborandas curabit demum sub examen vocandas.

Juris professor

	Semestri I.		Semestri II.	
	Hora mat.	Hora pom.	Hora mat.	Hora pom.
Anno I.				
Jus natur. et gentium publ. universale	6—7	—	6—7	—
Notit. stat. polit. di- versorum Regn. et Populorum ..	—	1—2	—	1—2
Anno II.				
Hist. jur. civil. et inst. imperiales	6—7	1—2	—	—
Pandectas	—	—	6—7	1—2
Anno III.				
Hist. jur. canon. et jus canon Pontif.	6—7	—	6—7	—
Jus ecclesiast. prot.	—	1—2	—	1—2
Anno IV.				
Histor. jur. et jus. civ. patriae	6—7	—	6—7	—
Notit. status polit. regni Hungariae et Transylvaniae	—	1—2	—	1—2

Disputationes insuper quavis dierum hebdomade de Nobilioribus, et praecipuis quae pertractavit juris quaestionibus exercitii causa instituendas suo moderatur praesidio, dissertationumque materias absoluta cujusvis anni penso proponat, de gravioribus apposite disserendi copiam juris studiosis facturis comiterque viam monstraturus.

Bethlen Pál gr. csak 1782 szept. 22-én vette kezébe a főconsistorium felszólítását, ezért a szünet és királyi táblai ügyek miatt nem szakíthatott időt az értekezlet vezetésére, bár nagyon kívánt részt venni e fontos ügy tárgyalásában.⁶¹ A főconsistorium mégis őt kérte föl újból s a karácsoni szünetet jelölte ki az értekezlet idejéül.

Ezalatt nyomtatásban is kiadta a kormánysszék az új tantervet ily cím alatt: *Norma regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae Josephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans. jussu edita 1781. Cibinii.*

A bizottságnak ezt is figyelembe kellett vennie. E munkákat használta fel a bizottság a főconsistoriumhoz intézett fölterjesztés készítéséhez. A bizottság Bethlen Pál gr. elnöklété mellett 1783 januárus 6—19-ig tanácskozott az új tanterv egyenlősítéséről. Az első ülésen felolvassván a bizottsághoz áttett iratokat, megállapították, hogy szólni fognak: 1. A reformátusoknál érvényben levő tanulmányi rendről, részletes leírásban, kiterjeszkedvén annak politikai és gazdasági formájára. 2. Az alsóbb iskolák számára kiadott királyi Normát pontonként tárgyalják s megjegyzéseiket ezekhez fűzik. 3. Ha nem volna valami mód az egyenlősítést ő fellege szándéka szerint elérni, új tantervjavaslatot készítenek.

Az ezen értekezletre kiküldött négy professort utasította a gyűlés, hogy a magukkal hozott saját munkálataikat hasonlítsák össze s megállapodásaikat terjeszszék a gyűlés elé.

Az első pontra vonatkozólag január 7-én történt meg az előterjesztés. Ezzel kapcsolatban szóba jött az a 300 m. frt, melyet a n.-enyedi collegium az erdélyi ref. püspök fizetésének emelésére szokott kiszolgáltatni évenként. A bizottság aggódott, hogy ha ezt így terjesztik őfelsége, vagy bárki-nek szeme elé, azt a következtetést lehet vonni belőle, hogy ha a collegiumok vagyonának és jövedelmének felhasználása felől így lehet intézkedni, semmi sem gátolhatja ezeknek a királyi kincstár igazgatósága, rendelkezése alá vetését. Arra kérte tehát a főconsistoriumot, hogy ha a collegiumok vagyonáról és jövedelmeiről benyújtott kimutatásokat a fő-

⁶¹ Az ehk. lt.-ban 116—1782. sz.

törvényszékhez vagy a tanulmányi bizottsághoz nem terjesztette még föl, e 300 frtot vagy egészen törölje, vagy azt tegye a megjegyzés rovatába, hogy ez összeget a püspök nem mint püspök, hanem mint az enyedi egyházközségnek egyik papja élvezeti fizetésül, melynek kiszolgáltatására régi intézkedés alapján van kötelezve a collegium.

Ugyanezen gyűlésen merült föl az is, hogy a kolozsvári collegiumban egyik professor sem tölti be a rectori tisztet, tehát a nyilvános és magántanítás ellenőrzésére nincs kellő felügyelet. A bizottság kéri a főconsistoriumot, hogy a többi collegiumoknál érvényben levő jó rendet állítsa helyre Kolozsvárt is.

Január 8-án olvasták föl Mártonffi József véleményét, melyeket a tanulmányi bizottság elé terjesztett a reformatusok engedelmessége tárgyában, őfelsége 1781. nov. 8-án kibocsátott rendelete iránt; felolvasták továbbá a tanulmányi bizottság református tagjainak erre vonatkozó válaszát. — Határozatot nem hoztak ez ügyben.

A január 10—diki ülésen az eddig végzetek felolvasása után Cellarius grammaticájáról kimondják, hogy a követelményeknek nem felel meg s alkalmasabbnak vélik a Marchica* grammaticát.

A bizottság jegyzőkönyvre vett megállapodásai közül a következők emelhetők ki.

Falukon az iskolázás el van hanyagolva; ennek megszüntetése végett ki kell hirdetni a reformatusok tantervéből azt a részt, mely az abcésekre, declinistákra, comparistákra, conjugistákra és grammatistákra vonatkozik s a püspöki hivatal útján megrendelni az espereseknek, hogy látogatásaik alkalmával vizsgálják meg az iskolákat, a tanítók működését, vajjon teljesítik-e a tanterv követelményeit?

A külföldi egyetemekre készülők közül csak azoknak kell jó bizonyítványt adni kik érdemesek reá. A szegényeknek alkalmat kell nyújtani, hogy a felsőbb osztályokban legalább két évig taníthassanak. — Kiküldhetők az ilyenek tanítóként valamelyik jövedelmezőbb rectoriába.

* Nem tudom, melyiket nevezték „Marchica grammatica”-nak.

hogy pénzt szerezhessenek. Gondoskodni kell javukra pártfogókról is.

Szóba került a bizottságban az a szokás, hogy a togiat deákok s mások is, a nyári szünidők alatt, a német nyelv ismeretének megszerzése végett, száz városokba mennek, de itt nemcsak, hogy nem tanulnak tiszta német nyelvet, hanem a tapasztalatok tanúsítása szerint, az emberi gyengeségből kifolyólag, a felügyelet nélkül ott levő ifjak, még erkölcsileg is megromolva kerülnek haza gyakran. E helyett azt ajánlják, hogy a német nyelvet tanulni kívánókat tartsák a nyári szünidő alatt a collegiumban s a német nyelv professora, naponként meghatározott órában tanítsa őket. Így felügyelet alatt is lesznek, többet is tanulnak. Megfelelő munkákat a kolozsvári könyvnyomdában kell nyomtatni, ha nem volnának készletben.

A vallásosság ébren tartására szükségesnek tartják, hogy a collegiumokban lefekvés előtt, az együtt lakók közül egyik fennhangon olvasson a bibliából egy fejezetet, a többi hallgassa figyelmesen. Hogy legalább az Új Testamentumot mindenki birhassa, kellő számú példányok nyomtatásáról gondoskodjék a főconsistorium, a kolozsvári collegium nyomdája útján.

A bizottság e jegyzőkönyvbe foglalt megállapodásain, valamint a tantervre vonatkozó anyagon kívül bizalmas jellegű tanácskozásokat is tartott s ezekről külön jegyzést készített. A tanácskozás a collegiumok fogvatkozásairól s azoknak megjavításáról folyt. Több életre való gondolat merült föl, közöttük olyan is, mely napjainkban sincs teljesen megvalósítva.

1. Hasznos volna az úri Méltóságok közül egy tanulmányi fő felügyelőt (generalis studiorum inspectort) választani, ki tekintélyével ösztönző hatást gyakorolna, tanácsával segítené, ha évenként megvizsgálná a collegiumokat. A kegyes alapítványok ellenőrzésére már van ilyen intézkedés; hasznosnak bizonyult. Csak jól lehetne remélni a tanulmányi felügyelőtől is. Az ösztönzés egyszer sem árt, a tanács mindenkor segít.

A nagyenyedi és kolozsvári collegiumok felügyelőjéül

Kemény Simon bárót, a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi collegiumokhoz Dániel István bárót ajánlják, mivel egy ember nehezen ejthetné meg a vizsgálatokat az egymástól távol fekvő collegiumokban.

Felhatalmazást kellene adni ezeknek, hogy a püspököt, akadályoztatása esetében a főjegyzőt (generalis notarius) magok mellé vevén, vizsgálják meg minden évben egyszer a collegiumokat s a javítani valókat hajtassák is végre.

2. Sok olyan togatus van, ki a tanulással nem sokat gondol, semmi meghatározott célra nem törekszik s csak az a szándéka, hogy a collegium jótéteményeit élvezvén, tőkét gyűjtsön, e végett ott marad, míg a catalogust egészen kinövi s tovább is ott maradna, ha lehetne; ily módon az első közé kerülvén, a jobb igyekezetűeket a jótétemények élvezetétől elzárják, holott ezek inkább megérdemelnék. Jó volna ezért azt rendelni, hogy a melyik togatus az első négy év alatt igyekezetének különös jelét nem adja, a beneficiumot tovább ne élvezhesse, sőt a négy év eltelte után is el kell vonni tőle a jótéteményt, ha igyekezetet nem tanúsít. Egyébiránt a négy éves togatus legyen köteles kinyilvánítani, melyik pályára akar lépni. A papságra készülőeknek a jobb beneficiumokat kell adni.

3. Nagy ösztön volna a tanulásra az is, ha a collegiumokban kimutatásokat kezdenének készíteni a tanulókról; ezekből azonnal meg lehetne tudni, kinek milyen az igyekezete, szorgalma, tehetsége, erkölce. A külföldi egyetemekre készülőeknek így könnyebb volna bizonyítványt kiállítani.

A bizottság javasolja e kimutatások készítését mindenik collegiumnak; mintát is ad hozzá azzal az utasítással, hogy a rovatok egy részét magok a professorok töltsék be; azokat pedig, melyek a kötelesség teljesítésére, az igyekezetre és pályaválasztásra vonatkoznak, egyik gondnok a professorok aláírásával a főconsistoriumhoz kell fölterjeszteni.

4. Az osztálytanítók kiválasztása, ezek tanításának módja, a tanulók szorgalmára, igyekezetére való fölügyezés a paedagogiachara levén bizva, ez némelykor betegség vagy egyéb okból nem teljesítheti kötelességét, némelyik el is restül s nem sokat gondol vele, hogy miként foly a tanítás,

tanulás; a többi professor nem elegyedik ebbe, mert nincs rábizva, vagy azért, mivel a paedagogiarcha ellene mondana. Ebből sok orvosolhatatlan kár következik.

Ennek elhárítására meg lehetne rendelni, hogy az effélékben a paedagogiarcha első legyen ugyan, de az osztálytanítókat a professorokkal egyetértve válaszsza s egyéb nevezetesebb dolgokat is velők egyetértve végezzen. Az osztályokat maga a paedagogiarcha minden héten kétszer, a többi professor egyszer legalább mulhatatlanul látogassák meg. A gondnokok pedig a professorokra s kivált a paedagogiarchára vigyázván, tegyenek róluk jelentést a főconsistoriumnak; vagy pedig egyenlő akaratból terjeszenek föl a gondnokok ezekről is kimutatást (*conduit tabellát*) minden évben s ha a főconsistorium hanyagnak tapasztalja a paedagogiarchát, helyettesítse a professorok közül azzal, kitől jobb eredményt remél.

5. Szükségesnek tartja a bizottság a tanítás és tanulás módjára vonatkozó utasításokat újból kiadni a collegiumoknak, hogy szorosan ragaszkodjanak hozzá, mert már sok eltérés észlelhető.

6. Méltó panasz merült föl a deák nyelv elhanyagolása miatt, mert sem az osztálybeliek (*classisták*) sem a togatusok nem beszélik egymásközt. Nincs rendelkezés az iránt, hogy az iskolában a közéletre szükséges dolgokat tanítsanak, pld. a levélírásban s effélékben gyakorlottabbnak kellene lenniök, nemcsak a togatusoknak, hanem a *classistáknak* is, tehát megfelelő rendeltetést kell tenni ez ügyben.

7. A földrajz tanítását térképek hiánya nehezíti, szükséges tehát minden osztály számára külön-külön térképeket szerezni.

8. A collegiumok szünidőit nagyszámuak és hosszuk, ha a többit nem, legalább a szüretit meg lehetne szüntetni.

A togatusok kimutatása (bizonyítvány mintája) a következő rovatok szerint volna kiállítandó: 1. *Nomen*. 2. *Patria*. 3. *Conditio nativitatis*. 4. *Conditio officii vel beneficii*. 5. *Anni aetatis subscriptionis*. 6. *Mores*. 7. *Profectus in literatura Latina; in lingua Germanica*. 8. *Scientiae in quibus eminent*. 9. *Quem vitae statum sequendum elegerunt*. 10. *Qui ingenis, cultura, et profectibus caeteris praeferendi sint, aut*

Academias ex merito adire merentur, eorum nominibus ad-
dantur reflexiones.

A bizottság átvizsgálta az 1769. évi utasításokat. Kihagyta az első általános részt, mely főképp a latin nyelv tanításának módjaival foglalkozik.

A tanítóknak adott általános utasítások között a 2-ik egészen új pontban különösen arra inti a tanítókat, hogy a tanulók tehetségéhez alkalmazzák tanításukat, nyájassággal, kedveskedő modorral ébreszszék föl bennök a tudományok iránt való vonzalmat. A 15. pont alatt figyelmezteti a tanítókat, hogy a közvizsgálatokon kerüljék a figogtatást, a tanulók naplóját, dolgozatait mutassák be. A 16. pont azt rendeli, hogy a tanítók minden szerdán, szombaton szavaltassák tanítványaikat; a magántanítók a magánórákon catechesissel foglalkozzanak stb. Ez utasítás abban különbözik még az 1769-ik évitől, hogy mindenik osztályban külön megszabja a kis és nagy catechesis tanítását, továbbá utasításokat ad a német osztály tanítóinak is. Ez utóbbiról az 1769-ik évben nincs szó. Eltérés az is, hogy a grammatistáktól csak az összeadást, kivonást, a syntaxistáktól a szorzást, osztást kívánták 1769-ben; most már az előbbiben törteket, az utóbbiakban proportiókat és a regula aureát kívánják.

A német osztály tanítójának utasítása.

1. A német nyelv szabályait Kratzer János Ágoston német grammatikájából, vagy ha ez nem volna bőven, a Nagy Györgyéből kell tanítani.

2. A német betűk írásához idején hozzá kell szoktatni a tanulókat, hogy a mikor gyakorlatok írására kerül a sor, ne legyen nehézség.

3. A szóbőség megszerzése végett Cellarius Német-latin Memorialisából naponként több-kevesebb szót kell, a tanulók tehetsége szerint, megtanítani s számba is venni.

4. Legfőnnebb három hónap elteltével, mihelyt akkora előmenetelt tettek a tanulók, hogy valamely rövid magyar vagy latin beszédet németül el tudnak mondani, naponként a délelőtti órákban írásbeli feladatok készítésével kell foglalkozni.

5. Délutánonként vagy magyarra vagy latinra fordítsanak az első félévben Weise Christ. Neues A. B. C. Buch-jából, a másodikban Gellert Epistolai-ból.

6. A földrajz tanítását ez osztályban sem kell elhanyagolni. Főleg a német birodalom országait, tartományait, városait, folyóit tanítsák a tanítók.

7. A catechesisre szánt órák alatt az ó- és új Testamentum történetét, Hübnernek német nyelvű munkájából nemcsak latinra vagy magyarra kell fordítani, hanem könyv nélkül is elmondadni.

Ez osztályban, egy év alatt, a német nyelv tanulásához az alap lerakva lévén, miután az ifjak a szónoklat és költészet tanulásához kezdtek, naponként legalább egy óráni szorgalmasan jelenjenek meg a német nyelv tanítójának nyilvános, rendes órájára s legyenek rajta, hogy napról-napra gyarapítsák a német nyelvben ismeretöket.

Ez utasítás végéből az tűnik ki, hogy a német nyelv tanítását egy külön osztályban tervezték, a görög nyelv mintájára, még pedig a syntaxisták és rhetorok közt. Az osztályok száma ezek szerint 9 volt. Arra még nem kaptam nyomot, hogy collegiumunkban tényleg külön osztályban tanították volna a német nyelvet; de az enyedi collegiumban így történt, Szabó Sámuel tanár nyilatkozata szerint, ki ott tanult.

A bizottság ily módon előkészítvén az anyagot, 1783 február 27-én Marosvásárhelyről felküldötte a főconsistoriumnak, mely 40 ívrétű írott levelen tette meg fölterjesztését öfelségéhez.

A fölterjesztés első részében szó van a négy collegium helyéről, politikai igazgatásáról, gazdasági szervezetéről; az egyes collegiumok jövedelmeiről, kiadásairól, belső szervezetéről, a tanárokról név és foglalkozás szerint; a professorok választása módjáról, a tanulók jellegéről (amennyiben alsóbb osztályosok és togatusok, meg publicusok), a tanulók lakásáról, táplálkozásáról, ruházatáról, az iskolai fegyelemről, a rector kötelességeiről, a tanítás anyagáról a 9 osztályban, ennek indokolásáról; az osztályok nagyobb számának magyarázatáról, a paedagogiarcháról, a magántanítókról,

a köztanítók előkészítéséről; a mellékletben beadott Docendi et discendi methodusra vonatkozó megjegyzésekről; a tanulás idejének felosztásáról és szünidőkről, végül a naponkénti órarendről.

Érdekes a kilencz osztály indoklása. A fölterjesztés szerint úgy látszik első tekintetre, mintha az osztályok száma nagyobb volna a kellőnél, de jobban megfigyelve, könnyen észrevehető, hogy ez a tanulók előmenetelére szolgál, időpazarlás nélkül. Másként tömegesen kellene a tantárgyakat tanítani, a mi zavaros ismereteket nyújtana, megterhelné a tanulók emlékezetét, a munka iránt undort keltene többnyire.

Az erdélyi reformatusok tananyagát akkor is kilencz-tíz év alatt lehetne bevégezni, ha öt vagy hat osztályra szabnák.

Egyébiránt az osztályok számát senki sem ítélheti a kellőnél nagyobbknak, ha megvizsgálja, hogy a grammatica négy osztály tárgya azért, mivel a hat-hét éves korban iskolába lépő gyermekek a tudományok elemeivel és a vallás alapjaival együtt kezdik tanulni.

A német osztályt (classem Germanicam) szükségesnek mutatkozott külön választva felállítani. Mert a mennyiben e nyelv nagyon hasznos és szükséges és a fejedelem szoros rendelete következtében tanítása kötelező: ennek alkalmassabb módon való tanítására csak azt lehetett jónak találni, hogy külön professorok vagy tanítók, külön osztályban tanítsák s az eredményről közvizsgálaton tegyenek tanúságot. A görög osztály (classis Graeca) hasonló külön felállítására a gyakorlat és tapasztalat vezette az erdélyi reformatusokat. Mert ugy 20 évvel ezelőtt hetenként néhány órán hat osztályban tanították a görög nyelvet, mégis kevesen és nehezen tudtak többre menni az olvasásnál. Ezért kezdték külön tanítóval taníttatni. És a kísérlet oly sikeresnek bizonyult, hogy most már kevesen lépnek a felsőbb osztályokba olyanok, kik az új Testamentum könyveit görögül olvasni, megérteni ne tudnák, sőt némelyek Homerost, Isocratest is haszonnal olvassák.

A logica osztály külön szakítását iskoláik helyzete követeli. Ugyanis mindenütt csak egy philosophiae professor van s mindenik három év alatt köteles befejezni tantolya-

mát. Gyakran megesik, hogy az alsóbb osztályosok akkor lépnek a felsőbb osztályba, mikor a philosophiae professor már túlhaladt a logica magyarázatán; ennél fogva tanulmányaik kárára vagy át kell ugraniok a philosophia más részeire, vagy idővesztegetéssel várni az új tanfolyamra. Ehhez járul, hogy az osztályban a logica elveinek megfelelő eltanítása után a philosophiae professor munkája megkönnyebbedik, mert a szerzett ismeretekre támaszkodva röviden végezhet a logica tanításával s áttérhet a philosophia más nevezetesebb részeire.

Miután így bemutatta a főconsistorium collegiumaink képét, rátért a királyi Normára. E fölterjesztésből csak azokat jegyzem ide, melyek az 1782-ik évben nem fordulnak elé.

Az iskolák önkormányzatának védelmére fölhozza a főconsistorium az erdélyi 1744. évi országgyűlés VI. törvény-cikkét, melyben Mária Terézia megerősítette nagyatyja, nagybátyja és atyja vallásügyi engedményeit.

A felhozottakból napnál világosabban látszik, hogy e kiváltságokat a vallás ügyében, a királyok és fejedelmek már rég megadták s a reformatusok ezeknek törvényes gyakorlatát oly hosszú idő eltelte alatt megszakítatlanul élvezték.

A gyakorlat módját igazolják Erdély törvényei. Egy éppen meg is tiltja, hogy a különböző vallásfelekezetűek egymás dolgába avatkozzanak.

Mindezeket nem azért hozza föl a főconsistorium, mintha a királyi főfelügyelet alól ki akarná vonni magát s az iskolaügyeket titkon óhajtaná vezetni, mert hiszen a protestans egyházak egyhangu közvéleménye szerint a nyilvános nevelés felügyelete öfelsége jogai közé tartozik. Csak azt kívánja, hogy különböző vallásfelekezethez tartozó egyének ne avatkozzanak iskolai igazgatásának ügyeibe, mert kétségtelen, hogy a római katolikusok most is a régiiek, nemcsak az egyháziak, hanem a világiak is; vagy nevelkedésökből kifolyólag, vagy más okból állandó az a törekvésük, hogy a protestánsokat, mint eretnekeket kiirtsák vagy előmenetelüket bármilyen módon akadályozzák. Miként is történhetnék meg az, hogy a kik lelkökben kötelezve érzik magokat a protestans

tanok megdöntésére, fáradságukat, buzgóságukat a protestans iskolák előmenetelére szenteljék? A főconsistorium éppen az ellenkezőről van meggyőződve, mert nem csekély példákra hivatkozhatnak. Azután áttér azon változtatásokra, melyeket a megerősített királyi Normába iktattak.*

1. A Norma Regia 21. lapján az van kinyomtatva, hogy a literaria commissio tanügyi rendeleteinek Erdély összes lakossága vallásfelekezeti, nemzetiségi, rendi különbség nélkül egyenlően tartozik engedelmeskedni, holott ez a megerősített királyi Normában nincs meg és ő felsége 1781. évi május 16-ról keltezett rendeletéből sem lehet következtetni, hogy e rendszer minden lakosra, megkülönböztetés nélkül, egyenlően tartozik; sőt inkább világos, hogy e rendelet is kíván meghagyni valami különbséget a katolikusok s mások közt a tanterv bevezetése tekintetében.

2. A nyomtatott Norma 12-dik lapján az olvasható, hogy az Erdélyben iskolai célokra letett fejedelmi s más alapítványok jövedelméből tanulmányi alapot alkotnak az erdélyi királyi kincstár kezelése alatt úgy, hogy a kiadások az erdélyi főkormányszék, illetőleg literaria commissio célzatai szerint történjenek.

A királyilag megerősített Normában ez intézkedés nem található. Nem is lehet benne, mert az első fejezet első §-ban azon tárgyak közt, melyek az új rendszer szerint intézendők, nincs megemlítve.

A tanulmányi alapra vonatkozó fejezet tehát csak azokat az intézeteket illeti, melyek most a nyilvános tanulmányi alpból nyerik ellátásukat.

3. A 16. 17. lapon a megerősített Normától megint nagy eltérés van a professorok előkészítését illetőleg s e változtatások nem származtathatók őfelsége leiratából sem. Az egész szakasz csupán a katolikusokra van alkalmazva s a protestansokra egyáltalában nem terjeszthető ki.

4. A 19. lapon A professorok stipendiumairól szóló cikk-

* Ezentul állandólag egy királyi, megerősített Normáról szól a fölterjesztés, melytől eltér a nyomtatásban megjelent Norma Regia. Nem volt alkalmam az előbbi látni s így csak a fölterjesztés szövegére támaszkodom.

nek utolsó mondata nincs meg a megerősített Normában s bár minket nem érint, mégis nem látjuk be, honnan kölcsönözték, mi okból iktatták be ide a király nevében.

5. A 22. lap szövege szerint a semináriumok, collegiumok vagy rendházak nevében, bármiféle adomány gyűjtése végett kimenni tilos. Ezt sem lehetett következtetni a királyi leirathból. Ez intézmények közt nagy a különbség. Amazok bőven el vannak látva alapítványokkal, közjöveldelmekkel; élelmi szerekben szükségét nem szenvednek. A mi iskoláink egy része oly állapotban van, hogy a mágnások és nemesek önkéntes adományaiból, de nem koldulással kell fedezniök igénytelen szükségleteiket.

6. Ugyanazon lap szövege szerint katolikus vallású tanulók nem járhatnak más felekezetek iskoláiba. Ez sérelmes a bevett vallásokra; a megerősített Normában nyoma sincs.

Ha ilyenek történhetnek a kezdet kezdetén, mi várhat reájok idő multával. Most nagyon biznak öfelségében, de majd kisebb nagyobb jelentőségű kérdések merülnek föl s a commissionak aránytalanul összeállított tagjai nem fognak egyetértésre jutni; a főhatóságokat s magát öfelségét is alkalmatlan panaszokkal fogják zaklatni; nyugtalanság áll elé, melyet legkevésbbé akart elé idézni öfelsége.

Törvényellenesnek ítéli a főconsistorium azt az intézkedést is, mely a gondnokok, igazgatók, professorok választását a vegyes bizottság hatáskörébe útálja.

A szegény, jobbágy sorsu növndékek tanulhatásának biztosítása is melegen érdekli a főconsistoriumot. Most hivatkozik az Apr. Const. első része, VI. czimének első pontjára, mely az 1624. évi törvény alapján a jobbágy gyermekek tanulásának megakadályozását a következő szavakkal tiltja: „Mindazonáltal a kik valóságos igazsággal.... a Deáki tudománynak tanulásában forgolódnak, azoknak meg-akadékoztatások, háborittatások, hogy semmi rendtől ne legyen sub poena flor. 300 ezután is observáltassék.”

A szegény tanulók fölvétele a királyi szolgálmányok teljesítését nem gátolja. mert e tanulók közül többen vagy az e célra tett alapítványok jövedelmén, vagy a nevezetesebb pártfogók támogatásával növekednek föl; mások pedig a

nemesek gyermekei és a togatusok körül tett szolgálataikért élt sőt ruházatot is kapnak s így az adófizető népet nem terhelik. Aztán nem is lépnek mindnyájan egyházi pályára. Némelyik katonai, mások polgári vagy politikai állást keres-s így a közjó kényelmére szolgálnak.

Az új systema nem alkalmazható az erdélyi reformatusok szokásaihoz. Az iskoláknak igen csekély alapítványai és segélyei vannak úgy az ifjak táplálására, mint a professorok fizetésére. Ebből következik, hogy alig lehetne a professoroknak akkora fizetést adni, mekkorát az új systema szerint az alsóbb osztályok professorainak, vagy a mint reformatusoknál nevezik, köztanítóknak, adni kellene. A rendes tanárok mostani fizetése alig haladja meg a 300 Rhfrtot, a köztanítóké pedig az évi 30 frtot, didactrum cz. alatt; a legtöbb collegiumban 40 frtot fizetnek nekik. E részben tehát az egyformaság nem jöhet létre. Hogy mi fog ezután történni akár a fejedelem jóakaratából, akár más körülményekből kifolyólag, sem előre látni, sem a jelen állapotot a bizonytalan jövő körülményeihez alkalmazni nem lehet. Annál kevésbbé lehetséges ez, ha az iskolák amá csekély alapítványai kincstári igazgatás alá jutnak, a mennyiben évenként kevesebb kamatot fognak hajtani.

Ha pedig amaz alapítványok természetét nézzük, úgy találjuk, hogy azokat a fejedelmek és egyes jóltevők meghatározott célra, a főconsistorium, a collegiumi gondnokok és professorok gondozása alá rendelték. Ha tehát ezek kincstári igazgatás alá kerülnek, az új Norma rendelkezése szerint, sérelmet szenved a fejedelmek és magános jóltevők kegyes rendelkezése s a jóltevők elidegenülnek.

Akadályozza az új Norma elfogadását az ünnepi szünetek természete is, melyet az iskoláknak az egyházhoz való viszonya megkövetel, a mint már meg volt említve.

Ezután felsorolja a főconsistorium azon megjegyzéseit, melyek az új Norma tanulmányi rendelkezéseire vonatkoznak.

Az első pontban ismétli, a mit az 1782 január 12-diki fölterjesztésben (253 l.) a népiskolákra; a másodikban a szünidőkre; a harmadikban a tanulók mezei foglalkozására vonatkozólag említett.

A negyedikben hibáztatja az új Norma munkafelosztását, órarendjét azon tekintetből, hogy különböző természetű tantárgyakat ugyanazon időben tárgyaltat; d. e. 7¹/₂ órától 10-ig, d. u. 2-től 4-ig tartja együtt az alsóbb osztályok növendékeit s az egyik-egyik időköz alatt a legkülönbözőbb háromféle lecke tárgyalását rendeli. Félni lehet, hogy ez a tanulók megterhelésére, előmenetelük rovására történik. Gondoskodni kell a tanulók elevevességének, derült hangulatának fenntartásáról; de okosabban kell intézkedni a tantárgyak változatossága ügyében is; szükséges valamit a tanítók józan-eszére is bízni inkább, mint a tantárgyakat óráról-óra elébök szabni, mivel a gyakorlat a legjobb mester; gyakran figyelmeztet, mikor kell engedni, mikor kell a fáradt tanulók fölfrissítése érdekében valamit tenni. Elég a kiszabott anyagot megtanulni, a kívánt előhaladást megtenni, erről vizsgálatok alkalmával tanúságot tenni. Mindent törvénnyel, szabálylyal megkötni, így az iskolákat, a tanítás módját, rendjét valamely mechanismusnak alávetni nemcsak nem szükséges, sőt legtöbbször árt.

Az órák elrendezésében helytelen, hogy a latin grammatica 8—9-ig való órája után, minden megszakítás nélkül, a görög grammatica következik 9—10-ig. Lehetetlen, hogy a tanulókat meg ne zavarja, ha két egymás után következő óra alatt, egymástól annyira különböző két tárgy elemeivel foglalkoztatják. Helyesebb volna a latin grammatica magyarázata után a latin írók magyarázása, elemzése, hogy a latin grammatica szabályait a tárgyalt szerző munkájában alkalmazni lehessen.

Az osztályok különbsége szerint a tantárgyak nincsenek helyesen szétosztva, mivel az alsóbb osztályoknak vannak kiszabva azok, melyek felsőbbekbe valók. Például a felső grammaticai osztályban kell tárgyalni Alvari prosodiájának és verstanának elemeit, melyek nem a grammaticai, hanem a humániorák második, vagyis a poetica osztályába tartoznak. Nem lehet belátni, miért kell a tanulókat a grammaticai osztályban oly tárgyakkal foglalkoztatni, melyek felsőbb osztályokba valók s így a szükséges tanulni valóktól elrabolni az időt.

Mindig könnyebb szabályokat alkotni és meghatározni, ki mit, mennyi idő alatt tartozik eltanítani, mint végrehajtani. Ugyanis mindig többen vannak az osztályokban közepes tehetségűek, mint kitűnők, mégis méltányos amazokra tekintettel lenni. Ezért a gyakorlaton és tapasztaláson okulva nagyon lehet kételkedni, vajjon az új Normában kijelölt tantárgyak eltaníthatók-e a tanulók előmenetelével.

Nem ítéltető hasznosnak, hogy a humaniorák két osztályában felváltva szónoklattant és költészettant kell tanítani. Más a szónoki, más a költői tehetség; oly nagy a különbség e kettő között, hogy a növendékek csaknem egy és ugyanazon időben alig tanulhatják haszonnal mindkettőt. Helyesebb az a kipróbált, elfogadott rendszer, hogy a két tárgyat a humaniorák két osztályában külön tanítsák.

A logica-osztály fenntartásának okáról már fennebb volt szó; most újból hangsúlyozza a fölterjesztés.

Az osztályok ismételése unalommal teljes, mert az ember lelkének kedves a változatosság és az a kellemes gyönyör, melyet akkor élvezünk, midőn érezzük, hogy folytonosan többre, nagyobbra haladtunk; ez fölüdíti, élénkebbé teszi az elmét. Ellenben, midőn előre haladni törekszünk, mégis azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon helyhez vagyunk tapadva, a lélek elcsügged, elmulik a hév. Ezekből kifolyólag helyesebb lesz az osztályok tananyagát kisebbre szabni, mint ismételésre kötelezni azokat, kik a kiszabott idő alatt a kívánt előmenetelt megtenni nem tudják.

A mi a tankönyveket illeti, a főconsistorium elfogadja azt az elvet, hogy a gyengébb tankönyveket jobbakkal, a nehézkesebb előadásukat könnyebbekkel szükséges kicserélni, még ha némi anyagi kárral jár is. Tehát ha a literaria commissio az iskoláknak a náluk használatban levőknél jobbakat ajánlana, két kézzel fogadnák. De nem jobbak, sőt a nevelés elveivel ellenkezők.

Ezután következik az ajánlott könyvek bírálata.

Alvari latin grammaticája kétszáz évnél korábbi időből, a scholasticusok korából való s azon kor szokásának megfelelőleg egészen latinul van írva; latinul ad elé minden tanítást, szabályokat, kérdéseket, feleleteket; egyszóval a

latin nyelvet a tanítás kezdetén latinul magyarázza. Más nemzetek gyermekeik anyanyelvén írják a nyelvtanokat, mert különben az ismeretlen nyelvet ismeretlen nyelven tanítnának. Nálunk Cellarius grammaticája magyar fordításban van kiadva, a magyar nyelv szelleméhez idomítva, a magyar és latin nyelv sajátosságainak kimutatására, a mi Alvari grammaticájában nincs meg. Ugy látszik mintha Alvari, pepecslő grammaticus módjára, mindent a grammatica nyügébe akarna hajtani, az összes szók fajait, az összes igék praeteritumait, supinumait szabályok alá akarja szorítani. Vannak ezek közt némely általános szabályok, melyek a tanulmányt könnyebbé teszik; de hogy minden szó olyan szabályok alá legyen vetve, melyek ezer meg ezer kivételt tőrnek meg: ez a grammaticai keresztek közé tartozik, melyek a tanulókat a legsúlyosabban terhelik. Aztán nem is ily módon, hanem gyakorlatilag, az auctorok olvasásával lehet elsajátítani a nyelvet. De nemcsak a szabályok és kivételek sokaságának hibájában szenved Alvari grammaticája, hanem a mi még türehtetlenebb az, hogy barbar, obscurus latin versekkel fejezi ki, melyeket a gyermekek nem értenek s néha még sok tanító sem; holott (Rollinus ítélete szerint) a latin grammatica első elemeit csekély számú szabályok keretébe kell foglalni, röviden, összevontan, nemzeti, tiszta, világos nyelven kell tárgyalni. De ha megértenék is e verseket, a nyelv megtanulását nem tennék könnyebbé; sőt inkább elrettentenék az ifjakat a tanulástól; elvonnák hasznosabb tanulmányoktól stb.

A syntaxis szintén hemzseg a szabályok és kivételek tömegétől, melyek közül némelyek philosophicus gondolkozás nélkül meg sem érthetők. Az elrendezés sem helyes, a mint ezt Sanctius a Minervában, Vossius pedig a maga Aristarchusában bőven kifejtik.

Hiányzik Alvari könyvében nemcsak a latin-magyar, hanem a magyar latin szótár is. Ezenkívül a latin szók jelentései nincsenek elég pontosan meghatározva, a mi a tanulóknak lelkét hibás felfogással tölti el. Cellarius grammaticája nem szenved ily hibákban.

Alvari munkájának többi részéről is hasonló ítélet van a fölterjesztésben.

Hollius Mythologiajára azt mondja a főconsistorium, hogy inkább a tanítóknak való, mint a tanulóknak. A mi pld. az elhalt lelkekről, a lelki képről (spectris), a lelkek megjelenéseiről van, melyeket az engesztelő tűz kinez, és a 195. lapon a szentek közbelépéséről és a mise szentségéről, ez ámbár a protestánsok hittanával ellenkezik, mégsem lehet úgy vélekedni, hogy a mythologiába tartozik.

A Chrestomathia a közvélemény szerint szükséges rossz. De attól lehet tartani, hogy e csonka, egy kötetbe rend és összefüggés nélkül szorított kivonatok a tanulók nagy kárára foglalják el a jeles régi írók helyét; mert amazokból sem az író szellemét, sem kifejezései hatályosságát, sem célját, sem irányának jellemét nem tanulják meg a növendékek. — A Chrestomathia még a királyi Norma célzatainak sem felel meg. Mert ha a tanulók egy órában J. Caesarból olvasnak egy fejezetet, a másokban Liviusból, sem ezt, sem azt a szerzőt nem ismerik meg, sem az olvasott dolgok összefüggését az előzményekkel nem értik meg. A tudományok iránt való vonzalom és a jóízlés sem fejlődik másképp csak úgy, ha a tanuló a kitűnő auctorok beszédmódját, szófűzését megérti. Ehhez járul még az, hogy az ókori írók műveit nem csupán az irány kedvéért kell olvasni és magyarázni, hanem tartalmuk igen hasznos voltáért s ennek megismerése végett. Például Eutropius és Cornelius Nepos a római és görög történet, Justinus az egyetemes történet tanulásaért igen hasznos; ezek s mások sokkal járulnak az ókori földrajz ismeretének gyarapításához. Mindezeket nem tanulhatják meg a tanulók az auctorok megcsonkított üveinek töredékeiből. — Az erdélyi református iskolákban már csak azért sem alkalmazható a Chrestomathia, mert a tanulók nagyobb része, házi körülményei miatt, az osztálybeli tanulmányok végeztével bucsút szokott venni a collegiumoktól, tudományoktól s ily módon a legkitűnőbb régi auctorokat sem tanulni, sem megérteni, sőt megismerni sem bírja.

Rudimenta Historica.

E könyv nemcsak a különböző vallások és követőik között való gyűlölség gerjesztésére van szerkesztve, hanem

még több oly mesét is tartalmaz, melyek a tanulók lelkének mivelésére legkevésbé sem szolgálnak; ezen kívül az állami főhatalom jogaira vontkozó sok káros tant hirdet, a mint az alábbiakból világosan kitűnik. A mi a protestansokat és reformatorokat illeti, itt következik. A bírálat alapjául e könyv 1765-ik évi kolozsvári kiadása szolgál. A 4-ik lapon e kérdés van fölitéve: *Mi az ecclesia?* A felelet rá ez: „Oly gyülekezet (congregatio), melyet egy fő, t. i. Krisztusnak földi helytartója kormányoz“. — Kérdés: „Van-e több ecclesia?“ Felelet: „Krisztus akla egy, egy a pásztor is, az t. i., kinek a Krisztus mondotta: legeltesd az én juhaimat; a kik tehát e pásztornak nem engedelmесkednek, nem a Krisztus juhai, ennél fogva nem is tagjai isten egyházának“. — 70—71. l. Kérdés: „Milyen az egyház állapota?“ Felelet: „Luther, a legelvetemültebb életű és tudományu eretnekfő, az egyházat formájából ki akarván vetköztetni . . . az evangeliummal teljesen ellenkező tant hozott be“. — 72. l. Kérdés: „Kik azok az eretnekek, kik isten és az egyház ellen háborút indítottak?“ Felelet: „A trombitát fújta a mindenféle aljassággal teljes Luther, a főeretnek; Calvin rettentő gyötrelmek, átkozódás, káromlás között, ördögi felhívását, gonosz lelkét Genfben okádta ki“. — 73. l. „Anglia minden eretnekség menhelye“. — 75—76. l. „Luther eretnekfő, tana eretnek, könyvei istent gyalázók, ragályosak, az ördög tanítására írta“. — 76. l. „Az ágostai hitvallás a rég kiátkozott eretnekségek különböző ringyongyaiból, csalfaságokból, hazugságokból, hamislelkűségek-ből van összeaggatva“. — 82., 105., 106. és 113. l. „A protestansok hittana homályos, veszedelmes, kétértelmű, hamisított, a szavak hiábanvaló ékességével, az ördögi gonoszság különféle takarójával borítva, hamis, gyalázó, gonosz, a vétkek mindennemű szabadságára utat nyitó; azt mondják, hogy a hazugságok apja, az ördög találta föl“. — Mindezek úgy vannak összeállítva, hogy ha a jelen század szellemével, őfelségének azon szándékával hasonlítjuk össze, mely szerint a különböző felekezetek között a jó egyetértést, türelmet ápolni, fentartani és állandósítani kell; úgy látszik, hogy még a katolikus iskolákban sem volna szabad tűrni; a protestansok iskoláiban tanítani semmi szín alatt sem lehet.

Az V. könyv noha az ujkori földrajz legrövidebb elemeit tartalmazza, itt-ott hasonló gunyolódásokkal, csufolódásokkal van teli. A 33. lapon kérdés: „Milyen a vallás Németországban?” Felelet: „Catholicus volt . . . addig, míg Luther forradalmi izgatásaival a babiloninál több zavart és borzasztó chaost nem idézett elé” stb. — 38. l. A konstancai püspök egyházkerülete, az eretnekeknek a Krisztus aklából kitérésével nem kevésbé megkisebbedett. — 62. l. Magyarországon a catholicus vallás virágzott „a míg Luther és Calvin követői vétkes ártalmas burjánjait szét nem szórták.” — 64. l. „Helvetiában Bern, Basel, Tigurum, stb. ama gyalázatos, az igaz hit árulóját és szökevényét Zwinglit követvén, őseik régi vallását megtagadva, az új sectához csatlakoztak, hogy a többiről hallgassunk”.

Egyébiránt, ha e méltatlanságok nem volnának meg e könyben, a földrajzi főtanulmány oly száraz lenne, hogy belőle a gyermekek nem tanulhatják meg az országoknak sem határait, sem felosztását, sem nevezetesebb városait, sem egyebeket, a mik az ország political és természeti állapotára vonatkoznak.

A IV. könnvből csak egyet-mást mutat be a fölterjesztés. A második, 1773. évi kolozsvári kiadás 19. lapján ez található: „Luther . . . a vallás egységén rettentő sebet ejtett. Alsó-Németországot az igaz hit kipótolhatatlan kárára az ő tévtanaihoz vontá” stb. 64. l. 3. sz. alatt a mik a calvinistákról vannak mondva, mind koholmányok; ellenben az 1572. évi párisi vérnász, melyet magok a francziák is elítélnek, szép színekkel van leírva; de a könyv nagyobb részét kellene leírni, ha mindent fel akarnánk jegyezni, a mik a protestansokról inkább gyalázólag és zabólatlanabbúl, mint igazán vannak mondva.

A mi őfelsége jogainak kisebbitését illeti, hogy e könyvszerzője a papság jogainak a törvényszerű korlátokon túl terjesztésére s a legfőbb hatalom jogainak korlátozására törekedett, mutatják a következők:

A 3-ik könyv 55. lapján IV. Henrik német császárról azon kérdésre, hogy mi módon kezdte az egyházat győztörni (vexalni) a felelet ez: „Az egyház javait tetszése szerint

bitorolta, ezeket vagy a többet ígérőknek adta el, vagy a katonai javadalmak közé számította; II. Sándor atyai figyelmeztetéseire nem hallgatott.“

Ugyanott az 53. lapon s tovább is a következő kérdésre: Micsoda viszályai voltak neki a pápákkal? Felelet: „Valóban sulyosak; szokásban volt eddig, hogy midőn a császárok a püspököknek hivatalukat átadták, a világi javakat a gyűrűvel és pásztorbottal engedték át. Már régóta nem tetszett ez a római pápáknak, mivel a gyűrű és pásztorbot az egyházi hatalom jelvényei; úgy látszik, hogy a császár magáénak tartotta azt a tekintélyt, melynél fogva beiktathatja a püspököket, holott erre nem volt jogosítva. Ezért Szt. Gergely, Henrik néhány tanácsosát, kik őt a pápa ellen ismételt felingerelték, átokkal sujtotta; e közben Henriknek megtiltotta a diploma kihirdetését és bármely egyházi állásnak pénzért vagy saját tekintélye alapján való adományozását. Gergely pápa e figyelmeztetése miatt még jobban fölhevült és a pápa legfőbb ellenségeivel Vormsban zsinatotcskát híván össze, Gergelynek, a valóban szent férfiúnak, pápaságát, mint sok gonoszság részesét, nem létezőnek nyilvánította.

56. I. „Mit tett erre Szt. Gergely?“ Felelet: „Nem tehetett, hogy ily szörnyű nagy és istentelen gonosztettet ne károhoztasson. Tehát a római zsinaton Henriket ama sátáni gyülekezettel együtt a szent villámmal sujtotta s nem sokkal azután a pápa Henriket királyságától és címétől megfosztotta s népeit a hűségeskü kötelezettsége alól feloldozta.“

Ugyanitt azon kérdésre, hogy mikép fogadták ezt a birodalom fejedelmei? Felelet: Többnyire mindnyájan kijelentették Henriknek, hogy megállapodásuk szerint más császárt választanak, ha egy év leforgása alatt az egyházzal és pápával ki nem békül.“

A főconsistorium idézvén tovább azon tényeket, melyek a pápák és IV. Henrik, I. és II. Frigyes közt a bírált könyv szerint lefolytak, úgy nyilatkozik, hogy ezekkel a fejedelmek jogai vannak megsértve. Hibáztatja a könyv azon részét is, mely a pápaság alakulásáról, a pápák hatalmáról, Nagy

Constantinus, Pipin, Nagy Károly stb. adományozásairól szól. Természetesen elítéli azt a részt is, mely a csudákat sorolja fel s végül kijelenti, hogy ilyen könyveket nemcsak a protestánsok iskoláiban nem lehet használni, hanem az ifjúságot egyáltalában el kellene zárni olvasásától.

A *Palma Notitia Rerum Hungaricarum* cz. munkájáról azt mondja a főconsistorium, hogy becsesnek tartja ugyan, de terjedelmes volta miatt nem tanulóknak való; nincs benne időrend, pedig ez szükséges. Nem szól azon részokről, melyek a protestánsok felfogását sértik.

Institutio Grammaticae Graecae.

E könyv is igen terjedelmes; de nemcsak e miatt, hanem azért sem használható, mivel az elavult tíz declinatiót megtartja s mégis minden declinatio több kivételt sorol föl, mint azon könyvek, melyek három declinatiót tartalmaznak. A 12., 14., 16., 17., 18., 19., 20-ik lapon majdnem mind csupa kivételek vannak felsorolva.

Enchiridion ex S. Sacra et Patribus.

E könyv sem alkalmazható, mivel magasabb irányu és nehezebben megérthető prófétákat s az új Testamentumból a zsidózó Mátét tartalmazza, holott a görög nyelv megismerése végett helyesebb volna nemcsak a szent írókat, hanem a legjelesebb régi görög írók műveit fölvenni, melynek Lucianus Dialogusai, Cebes Tabulái, vagy az ismertebb költőket s magát Homeroszt.

Einleitung in die Biblische Historie.

E könyvecskében nem annyira bibliai historia van, mint bevezetés. Elbeszélésében nincs rendszer. A hibákat nem sorolják föl.

A fölterjesztés XXXVI. §-ával kezdődik a III. rész, melyben a tanítás egyenlősítésére vonatkozólag mondja el véleményét a főconsistorium.

A XXXVII. §-ban kijelenti, hogy az iskolák szervezetében legfőbb dolog a tanterv és módszer; elfogadja a nyomtatott Normában kittizött czélokat, melyek felé kell törekedni az ifju-

ság nevelésében, hogy az államnak hasznos polgárai, jó keresztyének legyenek, értsék az isten, önmaguk, az emberi társadalom, a felsőbbek, kortásaik s az alájuk rendelték iránt való kötelességeiket s ezeket hűségesen teljesítsék. — A XXXVIII. §-ban a dicséretre méltó részeket sorolja fel. Pld. Igen jó és ékesen van eléadvá, hogy azon professorokat és tanítókat kell többre becsülni, kik a tudományokban különösen jártasok, a tanításra alkalmasok, az eléadott tárgyat értik s mások előtt könnyen érthetővé teszik, minélfogva az ifjúság nevelése nem válhatik sikertelenné, tévessé; továbbá, hogy a professorok választásában a tanultságon kívül az erkölcsi derékséget, a szenvedéyek főtött való uralom tehetőségét, előzékenységet, az ifjak lelkével való foglalkozásban a jártasságot, a leleményességet, szóval, az olyan lelkületet veszik tekintetbe, mely a tanítványok irányában a szülők szeretetét tudja pótolni. — Helyesek azon elvek is, melyek az ifjak nevelésére vonatkozólag vannak felsorolva, valamint a tanulók egészségének megőrzésére, a szülők és szállásadók kötelezettségére vonatkozók stb.

De a főconsistorium köteles figyelembe venni a jogokat, kiváltságokat, törvényeket és királyi engedményeket, melyek Erdélyben a bevett vallásokra, az iskoláknak az egyházhoz való viszonyára vonatkoznak s a szabad vallásgyakorlattal vannak kapcsolatban; tekintetbe kell vennie az alapítványok természetét és más körülményeket, sőt nem volna haszonlatlan megvizsgálni, hogy Angliában, Németországban s más miveitebb országokban mi szokott történni az iskolák és köznevelés ügyében. Ezeknek tekintetbe vételéből kitűnik, hogy az egyenlősítésnek némely pontokra nézve van helye; de több tekintetből nem fogadható el, mert valami eltérésre, változatosságra szükség van; sőt némely nem kis jelentőségű pontok miatt éppen lehetetlennek látszik az iskolák egyenlősítése az eddigi állapotok épségben tartása mellett. Azon reményben, hogy véleményét szabadon mondhatja el, mindezeket külön-külön sorolja fel a főconsistorium s úgy igyekszik eléadni, hogy másokat ne bántson, véleményét senkire se erőszakolja.

A fölterjesztés XL-dik §-ában az egyenlősítés lehetőségéről következőleg van szó :

1. Mivel a köznép és nemesség gyermekeinek nevelése forog szóban a végett, hogy ki-ki születéséhez, állapotához, tehetségéhez mérve gyarapíthassa ismereteit, szükséges, hogy minden felekezetnek legyenek nagyobb és kisebb iskolái.

2. Mivel a törvények, egyezmények, diplomák és kiváltások Erdélyben minden vallásfelekezetnek egyenlően kedveznek : úgy látszik, hogy az egyenlősítést a közjóra hasznosnak kell jelenteni, továbbá hogy a bevett vallásfelekezetek iskoláikat consistoriumaikkal, bármely más felekezetbeliek beavatkozása nélkül kormányozhassák és pedig úgy, hogy mind a consistoriumok, mind alárendeltjeik az uralkodó főfelügyeleti jogát az egyházi és iskolai ügyekben önként ismerjék el. Ennek más haszna is lesz. Mert ha ugyanazon felekezetbeliekre lesz bízva az iskolák gondozása, ezekről joggal föl lehet tenni, hogy vallásuk ügyét, barátjaik, közeli távoli rokonai gyermekeinek nevelését nagyobb buzgalommal, szorgalommal szolgálják, végzik, mint a más felekezethez tartozók. Ehhez tartozik :

3. Hogy a consistoriumok gondoskodjanak alkalmas iskolai gondnokokról, rectorokról és professzorokról, ezekre gondosan vigyázzanak, az iskolai nevelés egész ügyét a közjóra irányítsák, mint a kik értik a nevelés elméletét és okosan átvihetik a gyakorlatba.

4. Gondoskodjanak a tanterv megállapításáról, tekintetbe véve a célt, mely a nagyobb v. kisebb iskolák elé ki van tűzve, vagy a mit a körülményekhez képest ki lehet tűzni ; a tantárgyakat tanfolyamokra kell osztani, az iskolai tanulókat pedig koruk, előmenetelük, ügyességök szerint osztályokra.

5. Az elméleti tudományok tantervének készítésénél arra kell tekinteni, hogy azt vegyék föl leginkább, a mi tényleg használatban van, mivel az emberek nem elmélkedés, hanem cselekvés, működés, egymásnak segítségnyújtás végett lépnek társaságba. Ennélfogva

6. Nyelveket kell tanítani, melyek mintegy szárnyai a műveltségnek. Ilyenek a latin, görög, zsidó, a rokon német és

az anyanyelv; továbbá a mennyiségtan főbb részei, az arithmetica, geometria stb., a földrajz, időtan, történelem, bölcsészet, ennek főbb részei; természettan, erkölcsstan, természeti jog, sőt a hazai jog alapjai.

7. Mivel ugyanazon tantárgyakat különböző könyvek adják elé, melyek közül egyik jobb a másiknál, megfontolással és okosan kell kiválasztásukról gondoskodni, hogy a kiválasztott példányok száma bőven megfeleljen a tanulóknak s nagy költség nélkül szerezhessék meg.

8. Mivel a tudományok természete, a rendszerek külső formája idő folytán változni szokott, most ilyen alakban, majd olyan ruhába öltözve jelennek meg; ama könyvek helyett is, melyek most hasznosak, lehet remélni, hogy a tudományok gyarapodásával jobbak keletkeznek: ennél fogva nemcsak meg kell engedni, sőt kötelességévé kell tenni a professoroknak és tanítóknak, hogy mint az irodalomtörténet iránt különösebben érdeklődők, folytonosan figyelemmel kísérjék az újonnan megjelenő könyveket, és ha a használatban levő kézikönyveknél jobbak akadnak, főhatóságaik beléegyezésével vegyék használatba s a tanulók számára gondoskodjanak megfelelő példányokról.

9. A napok, sőt az egyes órák tárgyát is meg lehet ugyan szabni, mindazáltal csak annyira, hogy maradjon valami a professorok és tanítók belátására, hogy a tanulók tehetsége, hajlama, vágyai esetleg unatkozása s más körülmények szerint változtathasson valamit rajta.

10. A szorgalom gerjesztésére, a jó erkölcsök megőrzésére helyesen vannak megállapítva a dicséret, jutalmak, büntetések, azonban ezeknek szelid és mérsékelt gyakorlását meghatározni tanácsos.

A XLI-dik §-ban azt fejtegeti a főconsistorium, hogy az egyenlősítés csak némi változatossággal hasznos. Állítása igazolásul fölhozza, hogy az iskolák igazgatása és a nevelés ügyében nemcsak a különböző, hanem ugyanazon válásfelekezet iskoláinál is egyiknél így, másiknál amugy szükséges intézkedni; egyébként az áll elé, a mit a zenében monotonianak neveznek s a mi sem nem használ, sem nem gyönyörködtet.

1. Hasznos az, ha a tanítónak meg van engedve, hogy saját ítélete szerint az osztály más tantárgyára térjen át, midőn a tanulók lankadását veszi észre.

2. Nagyobb szünidőket különböző időközökben haszonnal lehet adni, mert ezalatt a tanítók és tanulók a különböző iskolák intézményeit megtekinthetik s a magokéval összehasonlíthatják.

3. Az alsóbb osztályokban az oly könyvek, melyek a grammatica szabályait foglalják magukban lehetnek ugyanazok; hasonlóképpen lehet a különböző felekezetbeli iskolák poetica és rhetorica osztályaiban is; de nem árt a tanulmányok gyarapodásának és a jó nevelésnek a különböző könyvekből való tanítás. Mert amazok használata a latin nyelv tanulását segíti, ezeket pedig nem efféle grammaticusok apró szabályocskáiból, hanem az igazi latinságú szerzőkből tanuljuk, melyek mindenütt ugyanazok.

4. A mi a tanulás és tanítás különös módszerét illeti, maig sok elme gyakorolta magát azon, hogy a latin nyelv megtanulásának legrövidebb módját kitalálja; azonban nyilvánvaló, hogy sem oly grammaticát nem lehetett még eddig találni, mely minden tekintetben tökéletes volna, sem oly tanítási módszert, mely kifogástalanul a legjobb volna. Minden grammaticának és módszernek van valami előnye és hátránya, mely viszonylag egyik iskolában inkább nyilvánul, mint a másokban; egyikben nehezebben, gyakran káros eredménnyel lehet alkalmazni, míg a másokban az előhaladás reményével. Az ugyan szükséges, hogy a kítűzött célhoz érjen mindenik, de szorosan egy utat szabni, mikor több van vagy egyiránt rövidebb vagy kényelmesebb, ezt a közjó nem kívánja.

XLII. §. Vannak továbbá más okok is, melyek miatt az egyenlősítés vagy lehetetlen, vagy a tanfolyamoknak kárára és akadályára szolgál.

1. A tapasztalás és gyakorlat bőven igazolta, a mit mondunk és mondani fogunk. Voltak idők, midőn mindent törvényekkel, rendeletekkel szentesítettek; a könyveket előírták s ezektől eltérni nem volt szabad; a megrabolt gondolat- és szólásszabadság tehetetlenül hevert; szünetelt a nemes

verseny, ellanyhultak az iskolák tudósai és tanítói, mivel azt hitték, eleget tesznek tisztüknek, ha azt teljesítik, a mit a rendelet követelt. Nem volt szó a tudomány határainak kibővítéséről, nem a tankönyvek kijavításáról, nem tanácskoztak a köznevelés hibáinak orvoslásáról; nem volt szabad mások új találmányait használatba venni, s nem is gondoltak üdvösebb eszközök feltalálására. Ebből következett, hogy a népeket tudatlanság borította el és innen mintegy Lernából tört ki a rossznak minden neme. Majd a gondolat, az iskolák javítása, a tanítók választása, szabadságának visszaadása után s azon hatalom megadása után, melynél fogva a tudós férfiak tanácsait szabad volt követni stb. bekövetkezett, hogy felvirágoztak a tudományok, gyümölcsöztek Németországban s másutt is.

2. Minden vallásnak megvannak a maga különleges elvei és mint Cicero szerint minden művészet, tudomány bizonyos köteléssel egybefűződik, úgy van minden vallás az ő elveivel, midőn valamelyiket alkalmazza, alig eshetik meg a többiek érintése nélkül. Legyen szabad némelyeket megemlíteni közülök.

A történelem a megtörtént események elbeszélése; de egy és ugyanazon megtörtént eseményt különböző szempontokból lehet vizsgálni, ennél fogva történik, hogy az ellentétes nézetűek különféle észleleteket vonnak ki belőlük. Ez a maga hypothesisét, másik a maga antithesisét kíséri meg igazolni. Hogy ez megengedendő, mutatja az irodalom és az igazság haszna. Megtörténik ugyanis, hogy az események elbeszélését a különböző egyének különböző módon csavarják el; mások egyikben sem mervén bízni, magokhoz a forrásokhoz, a dolgok eredetéhez, okaihoz, fejlődéséhez, kimeneteléhez fordulnak, ezeket vizsgálják s a mesék és koholmányok vak tömegéből tiszta igazságot derítenek ki. Nagy és nehéz munka ez; azonban végrehajtja ezt az a szabadság, mely megengedi, hogy ugyanazon dolgot különböző módon lehessen tárgyalni. A történelem tanításának különböző nemei vannak, melyek bár eltérnek egymástól, de bizonyos rokonság mégis van közöttük. Hogy a polgári történelmet az egyháztörténelemmel a legszoro-

sabban össze kell kötni, erről senki sem kételkedik. Tehát mivel ezt a katolikusok és protestánsok különbözőkép adják elé, a tökéletes egyenlőséget megtartani nem lehet. Sok dolog van a történelemben, melyeket nem lehet, hogy a különböző felekezetek ne különböző módon adjanak elé. Ilyenek: a zsinatok tartásának s ezeken az elnöklés joga, gyakorlata, a régi tévedések okai, gyarapodása, a hittani tételek, az eretnekék véleménye, a keresztyén vallásnak tisztasága, mely a sok koholmánytól eltorzult; az istentisztelet, mely mind inkább mutogatássá fajult, a keresztyén kötelességek elhanyagolása s a vallás természetével ellentétben állókkal helyettesítése; az a mód, melynél fogva a papok hatalma megérthetetlenül növekedett, ezeknek erkölcsi, tanításmódjok, a lelkiismeret fölött való jogtalan uralmuk, kegyetlen, ismételt büntetéseik azokra, kik a papoknak ellenmondani mertek; a szentek élete, a szerzetes rend intézményének keletkezése, fejlődése, az egyházi összes főhatalom birtoklása, melyet némelyek megszereztek, mások elvesztettek; ezért a császárok boszuja, vagy megvetése, melyet a protestánsok dicsérettel emlegetnek, a római udvar írói pedig a vallás ellenségei közé sorolnak; a különböző polgári vagy vallásháborúk eredete, szerzői, okai, az ezekből következett bajok, a reformatio körülményei, okai, előhaldása s számtalan más a polgári történelemmel legszorosabban összefüggő dolgok.

A mi a philosophiát illeti, időnként új philosophiai igazságokat fedeznek föl, némely korábbi, homályosabban előadottakat világosabban vagy könnyebben felfoghatólag adnak elé, vagy biztosabb meghatározásokat alkotnak; ennél fogva tanácsos más meg más kézikönyveket használni. Ezt igazolja a műveltebb népek szokása is, kik között majd minden professor saját kézikönyvét használja, saját módszerét alkalmazza; ez inkább előmozdítja, mintsem akadályozná az irodalom fejlődését. A philosophiai tudományok gyarapodását csak a philosophálás szabadsága mozdtítja elé; ez nem is szorul bizonyításra. Hogy a philosophálás szabadságának árt a teljes egyenlőség, abból is kitűnik, hogy a philosophus névre méltatlanok azok, kik arra mennek, a merre

viszik, s nem a merre menniök kellene és mindenben a mester szavára esküsznek. A philosophia sorsa is szembe-tűnőleg bizonyítja ezt. Mert a míg az Aristoteles-féle philosophálás módja annyira elfoglalta a tanszékeket, hogy attól egy ujjnyira sem mert eltérni senki, az eretnekség vádjá nélkül: addig a philosophiai tudományok egészen haszontalanok voltak az emberi nemre.

A gondolkodásnak és tanításnak törvényekkel való megkötése megsemmisíti a versenyt, megtöri az erkölcsi ösztönt stb. Ehhez járul, hogy sok dolog van a philosophiában, a mi bár igaz és szilárd elveken nyugszik s azért a protestánsok egyhangulag elfogadták, a katholicusok mindazonáltal vagy a pápák, vagy a zsinatok tilalma miatt nem fogadhatták el. Ilyen: a föld forgása a nap körül, a mint kiténik ez Le Seur és Jacquier nyilatkozatából.

De a valláskülönbség is gátolja a tökéletes egyenlősítést. Mert a protestánsok a józanészt követik a bölcselkedésben, a katholicus tudósok ellenben, kik a bölcsészetet a római udvar tetszése szerint magyarázzák, a metaphysicai vitás kérdésekben, a természeti theológiára vonatkozóban; az erkölcsi szabadság természetéről, az isteni eszközök tudományáról, az isten segedelméről megállapított véleményeket az oly időszakban tartott zsinatok rendeleteivel igazolják, midőn a philosophia fénye el volt homályosulva; nem is akarnak, nem is mernek azoktól elállani. Ezen kívül még sok vitás kérdés van a protestáns és katholicus írók közt a természet-jogra, erkölccstanra, politikára vonatkozólag. Más-ként gondolkoznak pld. a felségjogról az egyházi ügyekre vonatkozólag a r. katholicusok, másként a protestánsok; továbbá a szerzetesi fogalmakról, az anachoreták életének szentségéről, a más felekezetűek iránt való türelemről, az eretnekeknek tett esküről.

Kitűnik ezekből hogy a felsőbb tudományokat a valláskülönbség mellett ugyanazon módon nem taníthatják a protestánsok és r. katholicusok.

Ezután összefoglalván a főconsistorium az elmondottak tartalmát, kéri öfelségét, hogy tekintetbe vevén jogait, kiváltságait, alaptörvényeiket, az iskolák igazgatásának, a

köznevelés vezetésének ügyét ruházza az erdélyi reformatus főconsistoriumra; a szükség szerint engedje meg a könyvkereskedés szabadságát, a használandó tankönyveknek változatosságát, hagyja meg a szünidőket, a tanulás és tanítás módszerére vonatkozó intézkedéseket, mint a közjóra hasznos egyenlősítéssel megegyezőket. Igéri, hogy minden erejével törekedni fog az iskolák helyes kormányzására, a tudományok gyarapítására, az ifjúság jó nevelésére.

* * *

E fölterjesztés 1784. január 15-én került a király elé az ágostai evangelikusok fölterjesztésével együtt. — 1784. április 28-ról kelt a leirat Bécsben.⁶² A két beadvány okadatolásának tömegét oly szerkezetűnek találta II. József, hogy ezekből semmi módon nem következethette, mintha az egységes tantervnek az összes felekezetéknél való bevezetése a hazai törvényekkel, az engedményezett diplomákkal, nyilvános szerződésekkel ellenkeznék; a mi a többi akadályt illeti, hogy a szünidőket, a katolicusok tankönyveit, a tantárgyakat, ezek felosztását, az időbeosztást az ő iskoláikra alkalmazzák, e tekintetben a különböző felekezetek kívánságait, könnyen ki lehet egyeztetni.

Minthogy pedig őfelsége a vallásfelekezetek szabadságát fenn akarja tartani érintetlenül, azt parancsolja a főkormány-széknek, hogy hagyja meg minden vallásfelekezetnek a maga dogmaticus dolgait; a különböző felekezetek kívánságait pedig ismert tapintatosságával úgy egyeztesse, hogy a tanítás egysége, mely már az egész monarchiában be van vezetve, Erdélyben is hasonló eredménnyel legyen bevezethető. Hogy a kívánságok egyeztetése biztosabb eredményre vezessen s a cél könnyebben elérhető legyen, a leirat néhány követendő általános elvet állapít meg:

a) A tudományoknak a valláshoz semmi köze, ott azonban, hol a vallás belső szervezetéről vagy dogmákról van szó, az erre vonatkozó rendelkezések készítésének jogát mindenik felekezetnek meg kell hagyni; de ez a tanítás egységét nem akadályozhatja, nem is kell akadályoznia, mivel

⁶² Az erdélyi főkorm. székli lt.-ban 4817—1784 sz.

b) Az egység üdvös, sőt hasznos lesz, akár általában a tudományok tanítását és előadását tekintsük, akár különösen a tanítás felosztását bármelyik rend szükségéhez viszonyítva, akár végre magát a Normát szembeállítva, és a tanítás rendjét vegyük mérlegre.

c) Ez a rend pedig, ha a mint lennie kell, a legjobbá lett, általános helyeslést fog elérni, a mi semmi más nem, mint az egység.

d) Mikor tehát az egység csak az elismert legjobb rend szerint való összhangból származhatik, következik, hogy bármely javasolt rendszert, mely a legjobb, előbb meg kell ismerni, és ennek ismeretével önként kell következnie az általános összhangnak.

e) Ennek a megismerésnek szüksége Erdélyben már abból is kitűnik, hogy a királyi tantervet (Norma Regia) alkalmazás végett nem ismerték el a legjobb rendszernek s az ágostai és helvét hitvallásuk részéről különböző ellenvetésekre nyújtott ürügyet.

f) Az egyet nem értést, az ellenvetéseket csupán közös egyetértéssel lehet elenyésztetni; erre az unitáriusokat is rá kell bírni, mint negyedik bevett vallásfelekezetet Erdélyben. Ennek alapján parancsolja öfelsége:

1. Hogy a négy vallásfelekezet tagjai közül kinevezett alkalmas, tudományban jártas férfiakkal tartasson a főkezmányszék tanácskozást; e tanácskozás tárgya a tanulmányi ügyek elé gördülő akadályok elhárítása. Mivel az akadályok kétféle neműek s vagy a tanügy főigazgatására, rendjére, a tanítók kinevezésére, vagy ezek végrehajtására céloznak, ezek mint fejedelmi joghoz tartozók, nem szolgálhatnak határozat anyagául. Ennélfogva ugyanaz a tanácskozmány csak azt a másikat tegye vizsgálat tárgyává, de határozatait csak arra terjeszsze ki:

a) Vajjon községi, városi, fővárosi trivialis iskolákat kell-e felállítani? Egyébiránt itt csak az a kérdés: mi módon, hol lehet valami tartóssággal bevezetni és a közös methodus szerint megállapítani?

b) Nem is arról lesz szó, hogy a gymnasiumnak hány osztálya legyen, mit tanítsanak benne? Hanem arról, hogy

hány ilyen gymnasium kell, hova kell alapítani, felállítani, miféle tankönyveket kell használatba venni.

c) A felsőbb iskolákban arra nézve kell megegyezni, hogy a theologia kivételével, egyenlő rendszer legyen az irányadó.

2. Hogy ezek könnyebben megvalósuljanak, a tanítás közvetlen felügyeletének jogát, a felügyelet módját, a különböző felekezeteknél kegyelmesen meghagyja, de oly kikötéssel, hogy a főkormányshézék, mint a király képviselője, minden felekezet iskolája fölött gyakorolja a főfelügyeletet, a mindenütt bevett szokás szerint, a miről meghatározott időközökben jelentést terjeszt föl.

3. A tanítók megválasztásának jogát is érvényben hagyja oly módon, hogy a választottakat a főkormányshézék erősítse meg.

4. A szünidőket rövidíteni kívánja; ezt annál is inkább kihihetőnek tartja, mivel a helyvéthitűek azt kívánták, hogy nekik csak az egyházi beszédek tartása végett van szükség a főbb ünnepek alkalmával, midőn a theologusok a papoknak segítségére lehetnek.

5. Az alapítványok közvetlen kezelését is megengedi oly feltétellel, hogy a jövedelmek hovafordításáról jelentést tegyenek, felülvizsgálat megejtése, esetleges észrevételek megtehetése végett.

Ezeket kívánta elmondani őfelsége, remélvén, hogy az egységes tanítás így megkezdhető a különböző felekezetekkel együtt. A vallásórákat vasárnapra s más ünnepekre kell tenni. Ezt nem akadályozza semmi stb.

A főkormányshézék 1784. jun. 22-én a király leiratának végrehajtása érdekében 3—4 tagot nevezett ki azon bizottságba, melynek feladata volt elhárítani az akadályokat, melyek gátat vetettek az egységes tanterv életbe léptetésének. Az értekezlet idejéül július 4-dike volt kitűzve Szebenben. Tagok a róm. kath. részéről Mikes János gr., Ponori Pál, Cserei Imre kolozsvári professor, a reformátusok közül Teleki Ádám gr., Ifj. Kemény Sámuel br., Kovács József n.-enyedi, Kis Gergely sz.-udvarhelyi tanár, az ágostai evangelikusok részéről Rosenfeld Fridrik, Branth Mihály, Róth

János brassai gymn. rector, Bruckner József szebeni gymn. rector; az unitáriusok részéről Zsúki László, P. Horváth Ferencz, Lázár István kolozsvári professor, jegyző Lénárt József Nagyenyedről.

A bizottság működéséről bizonyosan tett jelentést a főkörmányszék. Valószínűleg erre vonatkozik az a kir. leirat,⁶³ mely szerint öfelsége az 1784—1785-ik iskolai évben meghagyja az iskolákat régi állapotukban oly feltétellel, hogy ez év alatt rendezik az alapítványok ügyét s a következő évben életbe léptetik az új rendszert.

Ez ügyre vonatkozik a Bécsben, 1784. nov. 24-én kelt kir. leirat, mely a közvizsgálatok rendjét szabja meg. Ezt a főkörmányszék 500 példányban kinyomatta s kiosztotta az iskolák közt.⁶⁴

Az erdélyi főkörmányszék levéltárában 1788-ig csak négy rendelet van, mely az erdélyi tanügyre vonatkozik, vagy éppen Kolozsvárra. Az egyikben⁶⁵ megjegyzések vannak az ösztöndíjak kiosztására, a másik⁶⁶ az ösztöndíjak kiosztását szabályozza. Mindkettő a római kath. intézetekre vonatkozik. A 3-ik⁶⁷ a kolozsvári római kath. lyceum felsőbb osztályainak órarendjét tartalmazza és az előadásokat szabályozza. A 4-ik általános természetű.⁶⁸

Egyébiránt figyelemre méltó II. Józsefnek még egy 1787-ben kelt rendelete, melylyel hivatalnok nemzedéket akart teremteni. A politikára készülő ifjakat arra utasította, hogy előbb philosophiát tanuljanak s erről bizonyítványt vevén, azután kezdjenek jogot s más politikai tárgyakat tanulni. Biztosítja a rendelet őket, hogy az öfelsége örökös tartományaiban levő bármely egyetemre, akademiába és gymnasiumba fölveszik. Minden iskolai év végén az elől-

⁶³ Az erdélyi főkörm. széki lt.-ban 11,371—1784. évi lt. sz. Maga a leirat nincs meg Tartalma a borítékon van jelezve.

⁶⁴ Az erdélyi főkörm. széki lt.-ban 11,540—1784. évi lt. sz. A nyomtatvány nincs mellékelve.

⁶⁵ Az erdélyi főkörm. széki lt.-ban 10,149—1786. sz.

⁶⁶ U. o. 2052—1786. sz.

⁶⁷ U. o. 9283—1787. sz.

⁶⁸ U. o. 1874—1788. sz.

járók az ilyen tanulók névsorát küldjék fel a főkormány-
székhez s a kerületi biztoshoz, hogy tanulásuk végeztével
mindjárt hivatalra alkalmazhassák őket.⁶⁹

Valószínű, hogy a háborús viszonyok terelték el II. József
figyelmét a tanügyi egyenlősítés végrehajtásától. Önkényes
akaratát e kérdésben sem juttathatta érvényre.

7. Ujítások 1791.-ben.

A főconsistorium az idők szellemétől vezetve, már 1791.
elején tanügyi bizottságot küldött ki, hogy vegye számba
az erdélyi ref. collegiumok alapítványait, tartson értekezletet
tanítás és tanulás érdekében. A bizottság tagjai voltak Teleki
Ádám gr. elnöklete alatt a gondnoki karból Bethlen Gergely
gr., Teleki László gr., Fekete Ferencz és Balia Sámuel; a
professorok közül Kovács József n.-enyedi, Szatmári Pap
Mihály, Pataki Sámuel, Méhes György kolozsvári és Cser-
nátoni Sámuel marosvásárhelyi tanár.

A bizottság 1791. ápr. 21-én ült össze Kolozsvárt. Először
Szatmári Pap Mihály levelét olvasták föl, ki betegsége miatt
nem jelenhetett meg s az értekezletet két—három hétig
elhalasztani óhajtá, hogy ez idő alatt a professorok szed-
hessék össze gondolataikat a tanítás legjobb módja felől, a
tanvezetők (paedagogiarchák) pedig állapíthassák meg vélemény-
nyöket az osztályokra vonatkozólag s azután küldjék fel a
bizottsághoz; de az indítványt nem fogadták el, mert Enyed-
ről és Marosvásárhelyről úgy is voltak jelen professorok s az
értekezlet elmaradása a tanításban zavart, továbbá új költsé-
kezést okozott volna. Dologhoz fogtak tehát s egyfelől arról
tanakodtak, hogy az alapítványok évi jövedelmeiből mit
lehetne a tanítás és tanulás javítására fordítani, továbbá, hogy
a tanítás és tanulás mostani módjában levő fogyatkozások
közül melyek javíthatók most, melyek halaszthatók későbbre.

A három collegium alapítványainak jövedelmét, az ala-
pítványok értelmében teljesített kiadásokat számbavevén úgy

⁶⁹ Az ehk. lt.-ban 259—1787. sz.

találták, hogy az elhelyezett tőkék után nagyon sok kamat maradt hátrálékban, pedig ezt jól föl lehetne használni, ha beszedhetnék. Tehát a kamathátrálékok fölszedésének, valamint a számadásvizsgálat módozatainak megállapítása végett javaslat készítésre kiküldötték ifj. Bethlen Gergely grófot és Csernátoni Sámuel. Egy másik albizottságot is küldöttek ki Teleki László gr., Pataki Sámuel és Kovács József személyében a végett, hogy vizsgálják meg a kiadásokat s nyilatkoztassák ki, mely költségeket nem látnak egészen helyeseknek, vagy az alapítványok céljával meg nem egyezőknek s mikben lehetne kímélni a költségeket a közjó rövidsége nélkül.

Április 23-dikára készen volt mindkét bizottság s javaslatait csekély módosítással elfogadták. Nem szólva a pénzügyi dolgokról, lássuk a tanügyieket.

Az értekezlet tagjai két bizottságra oszlottak. Az egyiket ifj. Bethlen Gergely gr., Balia Sámuel, Szathmári Pap Mihály, Méhes György és Csernátoni Sámuel személyében azzal bízták meg, hogy az 1769. évi érvényben levő tantervet és módszert megvizsgálván, mutassák ki annak hiányait, adjanak véleményt a javításokra vonatkozólag, valamint arra is, hogy miként lehetne végrehajtani azt, a mi a régi rendszerben jó volt, de nem hajtották végre. A másikat Teleki László gr., Fekete Ferencz, Pataki Sámuel és Kovács József tagokat a végre küldötték ki, hogy készítsenek javaslatot, mi módon lehetne a gymnasiumokat és collegiumokat jobb karba juttatni, a tanítás és tanulás módjában minő javításokat lehetne tenni.

A két bizottság munkálatait május 2-án vették tárgyalás alá s a tanítás és tanulás módszerére vonatkozó lehető és szükséges javítások felől a következőkben állapodtak meg.

Tagadhatatlan, hogy iskoláinkban sok a fogyatkozás, sok a javítani való, de a jelenlegi állapotok felforgatása veszedelmes és káros volna, helyesebb megtartani azt, a mi jó s megjavítani azt, a mi hibás. Ezek az iskoláinkat illető javítások pedig vagy olyanok, melyeket minden haladék nélkül szükséges életbe léptetni, vagy olyanok, hogy még további megfigyelést és megfontolást kívánnak s csak idővel, lassan-lassan, erőltetés nélkül lehet alkalmazásba venni.

A) *Azon javításokról, melyek haladék nélkül lehetségesek és szükségesek is.*

Hogy az iskolába lépő gyermekeket az osztályba addig be ne vegyék, a míg olvasni jól meg nem tanulnak, ez igen helyes és jövőre is érvényben marad. A mi az osztályokban való tanulás rendjét illeti, az 1769. évi tanterv szerint az első osztályban kellett kezdeni a latin nyelv tanítását. Ebben később az a változás történt, a mi maig is gyakorlatban van, hogy az első osztály csupa *német osztály* lőn, melyben először is a német nyelven való olvasást, írást és e nyelvnek legelső elemeit tanulják meg a gyermekek, azután mennek a legelső deák osztályba, később a deákkal együtt minden osztályban gyakorolják a német nyelvet bizonyos órákon.

Noha a latin és német nyelv igen szükséges mindazoknak, kik a felsőbb tudományokra igyekeznek, mindazáltal minden kétségen kívül van az is, hogy a maga született nyelvének jó móddal való tanulása kinek-kinek éppen oly elkerülhetetlen. Ezen kívül nyilvánvaló az, hogy mielőtt a gyermekek idegen nyelvek tanulásához fognának, elméjüket gondolkozásra kell szoktatni, gyenge tehetségeikhez képest a legszükségesebb dolgoknak megértésében gyakorolni. Ennélfogva sokkal helyesebb, hogy a legelső osztály csupa *magyar osztály* legyen és abban semmi más nyelv tanítása ne legyen kötelező. Tanítsák a vallást azon kis katechismus szerint, mely most is a gyermekek kezében van; a szent-történeteket azon könyvecske szerint, melyet Maróthi György adott ki; tanítani kell továbbá: az éneklés mesterségét, az arithmetikából a számlálásról való tudományt, a geographiának közönséges részét és Erdélyországot; az erkölcsi tudománynak főbb és nevezetesebb szabályait a gyermekek elméleti tehetségéhez alkalmazva; a szép és helyes írást. E mellett lehetne még ez osztálynak oly magyar könyvet felvenni olvasásra, melyből a jó és folyékony olvasást gyakorolhatnák és sok hasznos dolgot tanulhatnának, mint pld. Robinson történetei, melyet Campe adott világhosszagra.

Ehhez képest ez osztály számára szükséges volna egy

pár könyvet ujonnan készíttetni oly móddal, hogy a felsőbb osztályok is használhassák; pld. egy magyar arithmeticanak a gyermekek értelméhez alkalmazott, az életben gyakrabban előforduló példákkal világosított kidolgozását valamelyik collegiumbeli philosophiae professorra lehetne bízni; az erkölcsi tudományra is kellene egy könyvecskét készíttetni úgy, hogy legyenek beléfoglalva a diaetetica nevezetesebb szabályai; míg az elkészülne, be lehetne venni a Seiler Kisdedek vállalását. A geographiára pedig a professorok közül az készíthetne egy könyvecskét, ki ennek tanításával foglalkozik.

A gyermekek elvégezvén ez osztálybeli tanulásukat, a legelső deák osztályba lépnek.

A mostani tantervben az olvasni, írni tanuló gyermekekről az van megjegyezve, hogy midőn az Abécés könyvet újból kinyomatják, ki kell bővíteni a közönségesen előforduló igaz deák szókkal; minthogy pedig ez még máig nem történt meg, munkába kellene vétetni, sőt jó volna, ha azon dolgok helyett, melyek a mostani Abécés könyvből kihagyhatók, az elinét gyönyörködtető más történetecskéket, erkölcsi mondatokat tennének az olvasásban való gyakorlás végett. Ennek kidolgozását Herepei enyedi professorra lehetne bízni.

A declinistákról, comparistákról és conjugistákról. (I. oszt.)

Az 1769. évi tanterv szerint egyik osztályt a declinisták és comparisták, másikat a conjugisták alkották. Tizenkét évi tapasztalat után azt véleményezi a bizottság, hogy ezek egy osztályba foglalhatók, egy tanító vezetése alatt. Továbbá hangsúlyozza, hogy a tanulókat ne csak a nyelvekben gyakorolják, melyek csupán eszközül szolgálnak a tudományok megszerzésében, hanem idejök s tehetségökhöz képest, a 69-diki tantervben megjelölt tárgyakon kívül az arithmeticát és geographiát folytassák tovább; az elsőből az összeadást és kivonást, a másikkból Magyarország leírását végezzék el. A 69-diki tantervben ugyanis csak a latin nyelv tanításáról van részletezés, a számtanról és földrajzról csupán annyi, hogy ezeknek elemeit tanítsák.

Az ezen osztályokban használt könyveket: Gedike Liber

Latinus-át, Langius Colloquiumait és Eutropius két első könyvének magyarázatát meg lehetne tartani, de jó volna e könyveket oly módon szerkeszteni, hogy az ezekben előforduló deák szók, jelentésekkel együtt külön lennének nyomtatva, mint *Rühlen*: Hundert auserlesene Gespräche von Schulsachen. Leipzig, 1789. cz. könyvében.

E szerint a Cellarius kis Vocabulariumat szükségtelen volna könyv nélkül betanítani s a gyermekek megszabadulnának a kevés haszonnal járó tehertől. A Cellariana Grammatica helyett szükséges volna egy más könnyebb és a gyermekek értelméhez inkább alkalmazott grammaticát készíteni. A philologiae professorok tervet nyújthatnának be erről a főconsistoriumnak.

A grammatistákról. (II. oszt.)

Ez osztályban kevés különbséggel maradhat minden a 69-iki tanterv szerint. A számtanból a szorzást és osztást kell tanítani. A latinból Cellarius nagyobb Vocabulariuma mellett auctorokat is kell olvastatni s némely részeket könyv nélkül taníttatni. A tanvezetők jelöljék ki a tanítóknak azon részeket, melyek könnyebbek és hasznosabbak a megtanulásra.

A heidelbergi Catechesis helyett is más könyvet óhajt a bizottság, mert ez nincs a gyermekek értelméhez alkalmazva. Terveljenek vagy készítsenek új könyvet a theologiae professorok.

Ezen kívül az erkölcsök formálására a régi Praecepta Morum helyett jó volna behozni ez osztályba a kötelességekről készítettő azon könyvet, melyről fennebb volt szó, a legelső osztály számára.

A syntactica osztályról. (III. oszt.)

Ez osztályban is érvényben maradhat a 69-iki tanterv a következő megjegyzésekkel: A számtanból itt már tanulhatnak a törtszámokról, a földrajzból pedig az austriai ház birodalmában levő minden tartományról. Az ókori földrajz tanulása végett jó lenne fölvenni Koehler Compendiumát, mely latin nyelvre le is van fordítva, csak ki kellene nyomtatni. E mellett a most használatban levő auctorokon kívül Pom-

ponius Mela-t is a gyermekek kezébe lehetne adni, mert a régi geographia tanulásában ez is segítné őket.

Ezeken kívül kívánja a bizottság a hazai történelemnek rövid kivonatát taníttatni ez osztályban a Hármas Kis Tükörből.

A latin szók könyv nélkül való tanulásáról, heidelbergi Catechesisről s az erkölcsök formálására kiadandó könyvek behozásáról tett megjegyzések ez osztályra nézve is érvényesek.

A német osztályról. (IV. oszt.)

A bizottság helyesnek ítélte, hogy a syntactica osztályon felül a német osztály megmaradjon, vagy a hol ez nem volna, állítsák föl. Az olvasás és írás gyakorlásán kívül a német grammatica szabályait tanítsák meg és egy a végre választandó német könyvet olvastassanak és magyarázzanak. Ez osztályból addig ne mehessen feljebb senki, míg jól olvasni, írni s a könyveket alkalmasint érteni nem tudják. E mellett ezen osztályban lehet folytatni a számtan és földrajz tanítását, de úgy, hogy a német nyelv tanulásától ne vonják el a gyermekeket. A magántanítók ismételtessék a latinból azt, a mit eddig tanultak a gyermekek.

A rhetorica osztályról. (V. oszt.)

Az 1769. évi tantervben azért rendelték Freyer Oratoriáját ez osztálynak, hogy készítsenek belőle compendiumot, de mivel ez nem történt meg, ajánljanak más alkalmas könyvet a litteraturae professorok, vagy pedig magok készítsenek újat, melyet a következő tanfolyamra felvenni lehessen.

A számtanból a hármas szabályt s a közönséges proportiókat végezzék el. — Egy kis geometriát is lehet itt tanítani röviden. Kézikönyvül föl lehetne venni *Jakobi* Messkunst című munkáját, magyarra fordítván s első részét eltanítván ez osztályban. A földrajzból Németország tartományait Helvétiával és Hollandiával együtt kell eltanítani. Ezeken kívül még az egyetemes történelemből el lehetne tanítani az ókort *Horberg* szerint. Végül megmaradnának ez osztálynak azok, mik a 69-iki tantervben még fel vannak véve.

A poetica osztályról. (VI. oszt.)

Deák versek iratásával szükségtelen nagyon terhelni kívált azokat, kiket a természet arra nem szült; de a *magyar* versek irásában gyakorolhatók bővebben. Hasznos volna a magyar poesis céljára egy rövid és világos könyvecskét iratni, kiknek ebben való tehetségek ismeretes.

Bővebben kellene tanítani ezen osztályban a Mythológiát. Az arithmetiából a litteralis calculus és a radixok kivonása; a geometriából a planimetria, a fennebb említett könyv szerint; a geographiából Európának a fennebb megírtakon kívüli részei; az egyetemes történelemből a középkor Holberg szerint. A vallás tanításához itt már használható a heidelbergi Catechesis.

A görög osztályról. (VII. oszt.)

Már az 1769-iki tantervben terveztek egy görög grammaticát és lexicont, de nem készült el. Most megsűrgetik. Az eddig használt görög auctorok maradhatnak, a Cebes Tábláin kívül, melyek helyett jobb volna Gedike görög könyvecskéje.

Az arithmetiát egészen, a geometriából pedig az eddig eltanultakat ismételni lehet és szükséges.

A logica osztályról. (VIII. oszt.)

Ez osztályban el kell végezni a logicán kívül, melyet ebben eddig is tanítottak: a geometriából a solidometriát; a történelemből az újkort szintén Holberg szerint.

A latin irodalomban kívált latin oratiók készítésével és elmondásával gyakorolják magokat az ifjak.

Az osztályokra még a következő megjegyzéseket teszi a bizottság:

1. A gyermekek idejükhöz és tehetségükhöz képest, meghatározott órákon gyakorlandók az énekben.

2. A gyermekek ne járuljanak az úr asztalához illő előkészület nélkül.

3. A német nyelvet a német osztályon felül is gyakorolni kell. Ha ez osztályokban a deák tanítók a német nyelv tanítására alkalmasak, napjában egy-egy órát fordítsanak a német

nyelv gyakorlására, szerdát, szombatot és vasárnapot kivéve; ha nem alkalmasak, külön emberre kell bízni.

4. A magyar nyelv alapos ismeretét inkább megköveteli a bizottság, mint a latin vagy németét. Ezért utasíttatni kívánja a tanítókat, hogy a magyar szóknak helyes-leírására, kimondására, összeköttetésökre minden osztályban szoktassák a gyermekeket.

5. A tárgyakat meghatározott órákra kell beosztani; a beosztást elintézhetik az egyes collegiumok professorai.

6. A tanítás módszerére nézve megmaradhat az 1769-iki utasítás a következő megjegyzésekkel:

a) A tanítókat általában illető utasításban a 4. sz. a. az a rendelkezés van, hogy a gyermekek d. e. 7 órától fogva 9-ig szakadatlanul az osztályban üljenek s 9-kor kijövéen, 10 óráig üres idejük legyen s ezalatt a magántanítók tanítsák. Mint-hogy pedig a gyermekeknek igen unalmas annyi ideig egy helyben ülni és szüntelenül foglalkozni, helyesebb, hogy 8 órakor jöjjenek ki az osztályból, 9 óráig szabadok legyenek; ezalatt egyszer-máskor a magántanítóknál a köztanítóktól hagyott feladatokat dolgozzák; 9—10-ig az osztályban legyenek; annál is inkább, mivel a fennebb említett rendtartást pld. Marosvásárhelyt nem vették be. Azonban ennek a körülményekhez alkalmazása az egyes tanártestületeket illeti.

b) Kíváncos, hogy a kolozsvári nyomdában rézre metszett táblákat készítsenek írásmintákül.

c) A bizottság helyesli az eddigi rendelkezést, mely a rendes naplók tartására vonatkozik, sőt mivel a szabály nem lépett életbe, sürgeti annak teljesítését.

d) A szerdai és szombati szavalásban azt a változtatást kívánja a bizottság, hogy szerdánként az osztályokban, szombaton az auditoriumban a tanvezető tanár és a deákok jelenlétében szavaljanak, az előadáson való nagyobb bátorság kedvéért.

e) Az Abécét tanuló gyermekek tanítójának utasításában a 7. sz. a. az van, hogy az olvasó gyermekek az Uri imádságot, az Apostoli hitvallást és a Tíz parancsolatot magyarul és deákul könyv nélkül megtanulni kötelesek. De hogy ezeket deákul is megtanulják, arra éppen semmi szükség nincs, sőt

hibás dolog, hogy olyanakat legyenek kénytelenek könyv nélkül tanulni, a miket éppen nem értenek és mint valami szajkók, valaminek értelem nélkül való megtanulásához és elmondásához szokjanak. Magyarul pedig megtanulhatják sokkal jobb móddal akkor, midőn a Catechesisben annyira mentek, hogy jól megérthetik. Ennélfogva e rendelésnek itt semmi helye nincs.

A professorokról.

A professorok elébe szabott rendre vonatkozólag Kolozsvárt és Marosvásárhelyt csak azon esetben lehetne javításokról szólni, ha a professorok számát megszorítanák, pld. még egyet a philosophiára, egyet a theologiára választanának, a mint Enyeden van. Így megrövidülne a tanfolyam s mégis több tudományágat lehetne tanítani, milyen a theologiára nézve a *Methodus studii theologici*, *Hermeneutica sacra*; a philosophiára nézve a *Historia philosophiae*, *Encyclopaedia philosophica et mathematica*, *paedagogia*; a philologiára nézve a *Historia litteraria*.

A német nyelvet tanító professorok hivatalát a 69-diki tanterv kiadása után állították fel, tehát arról ebben nincs említés; a főconsistorium rendelése szerint ezek tartoznak tanítani német nyelvet szakadatlanul; e mellett geographiát a statisticával és természetrajzzal együtt, egyiket a másik után, ezekhez lehetne „ragasztani“ a heraldicát.

A jogtanár dolgát is szaporítja a bizottság, óhajtván, hogy tárgyai mellett tanítsa még Erdélynek *jus publicum*át, a *diplomatic*át s a jogtudomány irodalomtörténetét.

„Ennek felette illendőnek látszik, hogy itten emlékeztet tegyünk a nyelvről is, a melyen a közönséges tanítások folyjanak, a melyekről is az a vélekedésünk, hogy noha ugyan a tudományok gyarapítására egy nevezetes eszköz legyen is az, ha kiki a maga született nyelvén tanulhatja azokat, de másfelől tagadhatatlan az is, hogy ebben a hirtelen és egyszeriben való változtatás nem tanácsos, hanem lassanként kell ebben előbb-előbb menni, mivel a tudományokra még nem alkalmaztatott nyelvet egyszeriben a megkívántató tökéletességre vinni nem lehet. Melyhez képest

most egyelőre lehetne *magyar nyelven* tanítani a theologiae professoroknak a moralis theológiát, concionandi methodust; a philosophiae professoroknak a moralis philosophiát és mathematica geographiát; a philologiae professoroknak az egyetemes és hazai történelmet, idővel pedig lehetne ezt osztán a több tudományokra is kiterjeszteni“.

A deákokról.

A bizottság különösen hangsúlyozza, hogy:

a) A deákokat egyik osztályból a másikba föl ne vigyék addig, míg az alsóbb osztály tantárgyaiból illendő előmenetelt nem tanúsítottak;

b) az évenként egyszer tartani szokott közvizsgálatokon kívül jó lenne a karácsoni, husvétii szünidők előtt magánvizsgálatokat tartani a deákoknak a professorok és legalább egy gondnok jelenlétében;

c) kik a szünidők eltelése után a tanítás kezdetének idejére meg nem jelennek, személyválogatás nélkül szorosan megbüntetésendők.

B) *A hazánkbeli iskolák aolgdában tovább halasztandó jobbtlításokról.*

A bizottság tagjai a kisebb és nagyobb iskolák, collegiumok állapotát s nevelésügyét vizsgálván, sok fogyatkozást találtak, melyeken lehet idővel segítni s az orvoslásról szükséges komolyan gondolkozni.

A fogyatkozások közül első az, hogy az igen szegény paraszt gyermekek taníttatására nincs elég figyelem; második az, hogy collegiumainkban a mostani tanítás módja inkább csak a papi hivatalokra készülőknek céljához képest van készítve és a kik világi hivatalokra szándékoznak készülni, iskolájok végzése után vagy a cancellariákon vagy saját házuknál kénytelenek készülni; harmadik az, hogy nincs egy oly iskola, melyben a tanuló ifjak a felsőbb tudományokra és főleg a tisztviselők céljához képest illően készülhetnének.

Az első fogyatkozást illetőleg szükséges volna a falusi és városi iskolákat jó rendbe szedni; a másodikra nézve a collegiumok körül kellene bizonyos javításokat tenni; a

harmadikra nézve egy oly főiskola felállítása volna szükséges, melyben minden életpályára tartozó tudományt jó móddal taníthatnának.

A bizottság ehhez képest a következő szakaszokra osztá munkálátát :

1. A falusi iskolákról.
2. A városi iskolákról vagy az úgynevezett particulákról.
3. A hazánkban levő négy collegiumról, az udvarhelyit is ide értvén.
4. egy főiskolának felállításáról.

A falusi iskolákról.

A köznevelésnek első alapja a falusi iskolákban van; a közember gyermeke itt kezdi tanulását, ha esze s kedve van a tanuláshoz. Innen valamelyik particulába vagy collegiumba megy, nagyobb része pedig ott végzi tanulását. Tehát ez iskolák javításában főképpen arra kellene törekedni, hogy ezekben a paraszt gazdának okvetetlenül szükséges tudni valókat megtanítsák s a nagyobb városi iskolába vagy collegiumba készülöket jó móddal készítsék elé.

A falusi iskolák igen rossz állapotának három főoka van. Egyik az, hogy nincs elég alapjuk, nincs miből fenntartani; a másik az, hogy a paraszt emberek nem járatják iskolába gyermekeiket, a harmadik az, hogy nincsenek jól készült tanítók.

Az első baj elhárítására azt akarta javasolni a bizottság, hogy több szomszéd falu iskoláit vonják össze s így kevesebb, de nagyobb falusi iskolákat alkossanak. Azonban meggyőződött, hogy a faluk nem fogadnák el, ezen kívül más nehézség is fordulna elé, pld. ha a paraszt ember még a maga falujában sem örömet küldi gyermekét az iskolába, annyiaval kevésbbé küldené a szomszéd taluba. Helyesebbnek találta tehát a bizottság, hogy csak a nagyobb és tehetősebb falukban ajánlja az iskolák jó rendbe vételét; mert ezekben a gyermekek előmenetelét a szomszéd falusiak is tapasztalván, vagy önként elküldik azokba gyermekeiket, vagy pedig lassanként a kisebb faluk iskoláit is jobb karba lehet állítani.

A második foglalkozás orvoslására előterjesztett vélemény ez: a paraszt, szántóvető embereket úgy lehetne ahhoz édesíteni, hogy az iskolába szorgalmasan elküldjék gyermekeiket, ha a jól rendbe szedett falusi iskolákban oly tudományokat tanítnának, melyeknek a közönséges gazdember jó hasznát vehetné. Másodszor úgy, ha a gyermekeknek gyakran volna vizsgálatjuk és a szegény paraszt atyák látnák, hogy gyermekeiknek a tanított tudományokban jó előmenetelök van. Harmadszor, ha a jó tanuló gyermekek nevét a papi székből, illő alkalommal egy kis dicsérettel felolvassák.

A jó iskolamesterek előkészítésének alapját a collegiumokban kellene megvetni; e végett szükséges volna, hogy a professorok előre válogassák ki a deákok közül, kik iskolamesterek lehetnének; ezeket aztán arra kellene utasítani, hogy a falusi iskolák tantárgyaira lassanként készüljenek. E célra jó volna, hogy mindenik collegiumban, hetenként bár két-három órán, a tanvezető tanár tanítná ezeket az iskolamesterek tisztére, a tanítás módjára és a gyermekekkel való bánásra, szóval egy kis könnyű paedagogicára.

A tantárgyakat illetőleg először az volt a vita tárgya, hogy kell-e a falusi iskolákban latin nyelvet tanítani? A bizottság kimondta, hogy a latin nyelv tanulása a paraszt ember céljára éppen nem szükséges, haszontalan idővesztetés volna azzal terhelni a gyermekeket, annyival inkább, mivel azt tovább nem folytathatván, fáradságuk egészen kárba veszne; a helyett inkább más, sokkal hasznosabb és az ő céljokra szükségesebb dolgokra fordíthatják idejüket, szorgalmukat.

Szükséges, hogy ez iskolákban tanítsák a keresztyén vallás főbb ágazatait, könnyű és a paraszt gyermekek értelméhez alkalmazott módon. Mivel a heidelbergi Catechesis tanultabb ember elméjéhez van szabva, e helyett a gyermekeknek más könnyebb kézikönyvet kellene felvenni, milyen a Seiler Kisdedek Vallása, vagy ehhez hasonlót. Ide tartozik még a bibliai historiának nem könyv nélkül való tanulása, hanem értelmes, gyakori olvasása és kérdezése, a zsoltárok és dicséreték éneklésében való gyakorlás.

Kivánatos, hogy a gyermekeket a jó, folyó olvasásban, a szép, tiszta magyar írásban különös szorgalommal gyakorolják úgy, hogy a közönséges életben a parasztok között is előfordulni szokott dolgokról gondolataikat helyesen írásba foglalni megtanítsák, mivel erre gyakran lesz szükségök s ha jól tudnak írni, igen sok hasznát vehetik.

Szükséges a falusi gyermekeket egy kis könnyű számvetésre és egy kis gyakorlati gazdaságra is oktatni; jó volna, ha a tigurumi gazdasági társaság által 1774-ben kiadott *Oeconomica Catechesis*t, az erdélyi gazdálkodás módjához alkalmazva, magyarra fordítnák s kézikönyvvül bevinnék. Olvasás végett a Paraszti Majorságot és más efféle könyveket lehetne a paraszt gyermekek kezébe adni.

Az is szóban forgott, hogy jó volna a falusi iskolákban egy kis magyar történelmet és hazánknak rövid földrajzát is tanítani. De a bizottság szerint ezeket csak később lehetne jó móddal behozni, illő azonban ezekről is gondolkozni és oly kis kézikönyvet készíteni, melynek rövide, könnyűsége a paraszt gyermekek elméjéhez legyen alkalmazva.

Legnagyobb akadály a jól készült tanítók — iskolamesterek — hiánya. Megszűnnék ez, ha a collegiumok a fennebb említett mód szerint készítnék elé a tanítókat; mert így mégis könnyebben megértethetnék a gyermekekkel a fennebb elészámlált tantárgyakat, mint most a deák *grammatica* szabályait, melyeknek nagy részét majdnem értelem nélkül tanulják meg a gyermekek.

Utoljára még az a kérdés került tárgyalás alá, hogy kikre kellene bízni a falusi iskolák felügyeletét?

Minden helységben a papnak kötelessége az iskolára szorosan vigyázni, minden héten legalább kétszer megfordulni az iskolában, hogy a tanítás módját számba vegye, a gyermekeket maga előtt taníttassa s a tanító jelenlétében maga is kérdezze őket. Szükséges az iskola felügyelésének kötelességét szorosan egybekötni a papi hivatallal.

A papok e kötelességének teljesítésére vigyázzanak az egyházmegyék esperesei — seniorai. Mikor kerületökben körüljárnak, vizsgálják meg az iskolát is, járjanak végére, hogy a pap és tanító megféleltek-e hivataluknak. Tartsanak

rövid közvizsgálatot, magok is kérdezzék a gyermekeket; a jó tanítókat dicsérjék, a hibásakat, resteket fenyítsék meg, jobb igyekezetre serkentsék. Egy szóval van ebben olyan mód, melyet röviden leírni bajos, az értelmes ember könnyen feltalálhatja s véghez is viheti.

E mellett az egyházmegyei gondnok uraknak is szívökre kellene kötni, hogy a falusi iskolákra különös gonddal vigyázzanak s róluk a főconsistoriumnak évenként jelentést tegyenek; a nem alkalmas, rest, többszöri intés után is hanyag tanítókat, az esperessel egyetértve tegyék le hivatalukból. Ha ezt az iskolamestereknek előre is tudtokra adnák, annál nagyobb ösztönük lenne, hogy kötelességeiket hiven és serényen végezzék.

A városi iskolákról azaz particulákról.

A városi iskolákban a városi emberek és szegényebb nemesek gyermekei tanulnak. Ezekben nem akarnak tudós embereket nevelni, tehát a nevelés módját úgy kell intézni, hogy a jó és hasznos polgárokat és a szegényebb, nemes renden levő gazdákat céljokhoz képest illően előkészítsék. Mivel pedig városainkban sokan mezeli gazdaságot is folytatnak, itt is egyik főbb célnak, a gazdaságnak kell lenni és arra is nem kevésbé kell vigyázni, hogy jó mesteremberek készüljenek.

Ez iskolák eddig is jobb lábon állván, mint a falusiak, vagyonuk is több lévén, könnyebben lehet bennök fontos javításokat tenni és kevés változtatás mellett céljokkal meg-egyezőbb állapotba juttatni.

Az első kérdés itt is az, hogy ez iskolákból is ki kell-e rekeszteni a deák nyelvet? A bizottság úgy vélekedett, hogy mivel innen sok gyermek megy collegiumba, a deák nyelv tanulását egészen megszüntetni nem tanácsos; mert a szegényebb nemes embereknek és városiaknak szükségök van arra, hogy egy kevés deák írást értsenek; de arra kell vigyázni, hogy a gyermekek ne csak a deák nyelvvel töltsék el idejüket, hanem a céljokra szükséges egyéb dolgokat is tanuljanak. Azonban úgy kell intézni a dolgot, hogy a legalsó osztályban *csupa magyar nyelven* tanítsanak, a felsőb-

bekben pedig, egyebek mellett, a deák nyelvet is tanítsák. A deák osztályok számát az iskolák állapotához mérve kell megállapítani.

A vallás tanítására az alsóbb osztályokban ugyanazon könyveket lehet használni, mint a falusi iskolákban; a felsőbbekben pedig annál valamivel többre kell menni s e végett nagyobb kézikönyvre volna szükség. Lehetne a külföldi, nagy számú és dicséretre méltó könyvek közül egyet, ahhoz értő emberrel, lefordíttatni. Ezenkívül még egy más könyvet is jó volna készíttetni és a gyermekek kezébe adni olvasásra. Az éneklést is gyakorolni kell.

A jó magyar olvasás és írás mellett multhatatlanul szükséges a számtan tanítása, még pedig itt bővebben, mint a falusi iskolákban; sőt minthogy a geometria a mestersegédeknek, gyáraknak, a mezőgazdaságnak javítására szintén szükséges tudomány, ezt is kellene taníttatni, legalább könyvebb részeit, ugyanazon könyvekből, melyekről a collegiumokra vonatkozó megjegyzésekben volt szó.

A történelmet sem lehet mellőzni. A természetrajz a mezei gazdáknak és mesterembereknek igen szükséges; a hazai történelem szintén, a világtörténelemből legalább az újkor. A történelemből a gyermekek az emberi életre valóssággal szükséges és hasznos dolgokat tanulják; nem kell őket évszámokkal terhelni; minthogy pedig anyanyelvünkön alkalmas könyveink nincsenek, készíttetni kellene. A Schröckh, Raff és Campe munkáinak jó hasznát lehetne venni.

A mezei gazdáknak gazdaságtant már bővebben és jobb móddal lehetne itt tanítani, mint a falusi iskolákban, a városi mesterembereknek pedig a technológiát vagy mesterségek tudományát, azokét főképpen, melyeket hazánkban folytatnak. — Ezekre sincsenek könyveink. Külföldi munkákból, ahhoz értő emberek könnyen dolgozhatnak hazánkhoz alkalmazott kézikönyveket, a nálunk előforduló példákkal világosítván és előadván, hol, minémű javításokat lehetne tenni a mezőgazdaságra és kézi mesterségekre nézve.

Mivel pedig a rajzolás mesterembernek is, gazdának is szükséges, jó volna a fentebbiek mellé venni; de ezt csak később lehet jó móddal behozni.

A nagyobb particulákban, mint Szászvároson s másutt, a hol deákok számára alapítványok vannak, a felsőbb osztályokban pura mathesist, logicát, metaphisicát és egy kis bővebb theologiát lehet, sőt szükséges oly móddal taníttatni, hogy e tanulók a collegiumba menvén, előkészületük alapján lehessen bevenni őket a deákok közé.

Minthogy az ilyen particulákból iskolamestereket is szoktak vinni némely ecclesiába, jó volna, ha a rector a felsőbb osztályban, heti két-három órán egy kis neveléstant tanítana, hogy a szegényebb ecclesiákba innen is meglehetősen elkészült mestereket vihessenek ki.

E városi iskolák közt nagy különbség van mind az alapítványokra, mind a tanulók számára nézve; tehát az osztályok számának is különbözőnek kell lenni, különböző helyeken. Mégis jó volna, hogy ahhoz értő ember, az osztályok számához mérve, tantervet készítsen, megszabván az egyes osztályok tantárgyait, melyeknek rendjét a tanítók kötelesek megtartani.

Az iskolák felügyelete itt is a papok kötelessége.

Ezen kívül az egyházak kebli tanácsának és gondnokainak hivatala természetéhez tartozik, hogy az iskolákra vigyázzanak; jelenlétökben minden negyedév végén vizsgálatokat tartsanak; az iskola állapotáról és a tanítás módjáról a főconsistoriumnak jelentést tegyenek s vigyázzanak, hogy a főhatóság rendeleteit pontosan végrehajtsák.

A collegiumokról.

Szokás a tudományokat alsóbb és felsőbb tudományokra osztani. Collegiumainkban az alsóbb tudományokat az osztályokban deák tanítók tanítják; a felsőbbeket professorok adják elé azoknak, kik az osztályokon átmentek. Mind a két tanfolyam javításra szorúl.

Az osztályokról és osztálytanítókról.

Minthogy a collegiumokban sokan tanulnak, kik nem készülnek felsőbb tudományokra, hanem vagy mesterségre, vagy gazdaságra, kiknek a deák nyelv nem szükséges s kik e helyett más, sokkal hasznosabb, céljokra szükségesebb

dolgokat tanulhatnának, míg a deák nyelv tanulásával terhelik őket: ezért helyes sőt szükséges megkülönböztetni a magyar iskolát a deák iskolától, a mint ezt a műveltebb nemzetek teszik; legyen tehát mindenik collegiumban egy *csupa magyar iskola*, melynek rendjéről, a tanulás és tanítás módjáról jegyezzük meg ezeket:

1. Két könyvet kell készíttetni tiszta papirosból; egyikbe azokat írják, kik a felsőbb tudományokat is akarják tanulni, a másikba pedig azokat, kiknek a deák nyelv és felsőbb tudományok tanulására nincs szükségök.

2. Miután ezeket a magántanítók eléggé gyakorolták az olvasásban, mind a két rendbelieket vigyék egyenesen az alsó magyar osztályba, hol az alább jelzett mód szerint végezvén tanulásokat, onnan a felsőbb tudományokra készülők a legelső deák osztályba lépnek, a többiek pedig léphetnek a felsőbb magyar osztályba, melyben bevégezik tanulásukat.

3. A magyar iskolába írottak közt találhatók olyanok, kik elméleti tehetséggel és a tudományokhoz való hajlandóságukkal kitűnnek, kik szintén átvihetők a deák iskolába. Ezért a tanítóknak különös utasítást kellene adni, hogy a gyermekek elméleti tehetségeire, magaviseletére figyelvén, minden évben tegyenek ezekről jelentést a professorokhoz és gondnokokhoz.

4. A magyar iskolákban tanulók számára külön Abécés könyvet kellene készíttetni, csupa magyar nyelven úgy, a mint ezt fennebb a deák Abécés könyvről megjegyeztük. Ezt be lehetne venni a falusi iskolákba is.

5. A mi ez iskola rendjét és a tanulás módját illeti, eleinte elég lenne, ha két osztályra osztanák és mindeniknek külön tanítója lenne. Az alsóbb osztályban azt tanítnák, a mit a collegiumok legelső osztályában. A felsőbb osztályban a keresztyén vallás ágazatait bővebben; a Watt Biblia historiáját, mely nincs ugyan még készen, de rövid idő alatt elkészíthető, kibocsátható; a zsoltárokat és dicséreteket ének-szóval tanulják tovább; számtanból a szorzást, osztást, törtszámokat, az arányok szabályait; földrajzból az európai országok közönségesebb ismeretét, különösebben pedig az uralkodóház tartományainak leírását egy kis statiscai útmuta-

tással együtt; egy kis természetrajzot, hasonló rövidségű technológiával; az erkölcsi tudományok bővebb előadását a történelemből kiszedegetett példákkal világosítva. Ezen kívül tanulják még a jó és helyes írást, a levelek, szerződések, nyugtatóványok és az életben előforduló több efféle dolgok írására való útmutatásokkal és gyakorlásokkal együtt. Mindkét osztály számára lehetne még egy jó olvasókönyvet felvenni, a jó és folyékony olvasás gyakorlására, melyből sok hasznos dolgot tanulhatnak.

6. A magyar iskola számára szükséges könyveket nagyobb részint újonnan kellene készíttetni, melyek a városi és falusi iskolák számára is szolgálhatnának.

7. Ha e magyar iskola felállítása sikerül, könnyű lesz a tananyag megállapítása és az órák kiszabása.

8. Végül illő azt is megjegyezni, hogy a fennebbiek szerint ez még csak első kezdete lenne a nemzeti, magyar iskolának; de idővel a körülményekhez képest, hovatovább nagyobb tökéletességre lehetne vinni és több osztályt felállítani.

A mi az osztálytanítókat illeti, ezeket a professorok az alkalmasabb deákok közül szokták kiválasztani, kiket aztán egy-két évi szolgálat után mások váltanak fel. Ezekre nézve fölmerült az a kérdés: nem volna-e sokkal jobb kitűnően készült, állandó tanítókat alkalmazni ez osztályokban? A bizottságban semmi kétség nem merült fel ez iránt, mivel abból indultak ki, hogy ezek egyenesen erre a célra készülvén, sokkal alkalmasabbak lehetnének kötelességeik teljesítésére, sokkal többet lehetne kívánni tőlük, mint a mostaniaktól, továbbá mivel egész életökben ez lévén hivatásuk, sokkal jobban beleszoknának a jó és helyes tanítás módjába, a gyermekekkel való bánásba.

De bajos volna ezeknek fizetésére az alapot eléteremteni, mivel oly fizetéseket kellene megállapítani, hogy nemcsak nőtlén, hanem házas állapotban is tisztességesen élhetnének és ne kényszerülnének állásukat változtatni és azt vagy papi, vagy más hivatallal felcserélni. Mindazáltal a kamatra kiadott tőkék után mindenik collegiumnak feles számú kamathátralékok lévén, ezekből megiehető alapot lehetne alkotni,

legalább néhány osztálytanító számára. Idővel akadnak talán oly alapítók, kik egyik vagy másik osztálytanító állását fizetvén, lassanként azokat is állandókká lehet tenni.

Ha a fennebb tervezett nemzeti magyar iskola felállana, főleg ennek tanítóit volna szükséges állandókká tenni, mivel ide igen értelmes és a gyermekekkel bántni tudó egyének kellenek és mivel az egész nevelésnek alapját kiváltképpen annak kezdetén kell jól megvetni. Azután ugyanezen okból kívánatos, hogy előbb az alsóbb, azután a felsőbb deák osztályokban legyenek állandó tanítók.

Míg ezt munkába vehetnék, addig is jó lesz, hogy a tanvezető tanár, hetenként legalább két-három órán egy kis neveléstant tanítson a deákoknak, mely az osztálytanítókra nézve is igen szükséges, valamint azokra, kik jövőben falusi mesterek lesznek.

Eléfordult még az is, hogy nem volna-e hasznosabb a gyermekek előmenetelére, ha a német és görög nyelv tanulásához a legelső deák osztályban kezdenének, mint a deák nyelvhez, aztán folytatnák minden osztályban, külön órákon, külön tanító vezetése alatt. Vagy nem jobb-e a két nyelv tanítására egy-egy külön osztályt felállítani, hogy csak ezekben gyakorolják a gyermekeket.

Mindkét részre fontos okokat hoztak fel, de jól meg-hányván-vetvén a dolgot, a bizottság helyesebbnek ítélte; hogy az utóbbi mellett maradjon, a két nyelvet külön-külön osztályban tanítsák; a német osztálynak a syntactica és rhetorica osztályok közt jelölt ki helyet; de a felsőbb osztályokban is kívánta taníttatni, hogy a nyelvet el ne feledjék.

A deákokról.

A deákok ügyében az volt az első kérdés: jó-e azoknak együtt lakni; ezt lehetne feszegetni, de szükségtelen. A műveltebb nemzetek ebben nem egyeznek meg egymással. Az angol egyetemeken együtt laknak a deákok, Németországon is némely gymnasiumokban; de a német egyetemi hallgatók városi szállásokon laknak. — A bizottság a szülők tetszésére bizza, hogy gyermekeiket a collegiumba akarják-e beadni deákoknak vagy pedig a városon tartani. De az is

a collegiumi fegyelem alatt fog állani, a ki a városon tart szállást.

A mi a deákság intézményét illeti, elődeink arra törekedtek, hogy jó papokat formáljanak; gazdák, tisztviselők neveléséről nem gondoskodtak. A nevelés szélesebb kiterjesztése végett az első három osztály elvégzésekor és mikor deákokká lesznek a tanulók, meg kell kérdezni, ki, mi akar lenni. Kiknek papságra van kedvük, legyenek kötelezve a theologiai tanfolyam végig hallgatására; kik világi pályára készülnek, azok is hallgassanak ugyan annyi theológiát, a mennyi céljukhoz elég, de legyen szabad nekik az elvégzett tudományágak közül azokat, melyek céljukra szükségesek, másodsor is hallgatni. Csak arra vigyázzanak a professorok, hogy henyéléssel ne töltsék idejüket, sőt inkább utasítsák őket, hogy micsoda tudományokkal foglalkozzanak, micsoda könyveket olvassanak választott életpályájukra való helyes előkészület végett.

Azon tudományokon kívül, melyeket most a collegiumokban tanítanak, másokat is szükséges volna tanítani. Természettanra tanítanak ugyan Enyeden és Kolozsvárt, de Marosvásárhelyt nem, tehát ide is be kellene hozni.

Az Oeconomia és Technologia tanítását mindenik collegiumban meg kellene kezdeni a természettan mellett, mivel ennek hasznát kiváltképpen amazokban lehet tapasztalni. Hazánk rendéinek az lévén célja és kívánsága, hogy ezen-tul a hazafiakat camarai hivatalokra is alkalmazzák, jó volna iskoláinkban a cameralis tudományokat is taníttatni a jogtanárokkal.

Kérdésben forgott még az is, hogy nem lehetne-e a tudományokat a professorok közt felosztani? De mivel mindenik collegiumban különböző számmal vannak a professorok, nem lehetett egy általánosan kötelező tervet készíteni. Azonban jó volna az egyes collegiumok professorait utasítani, hogy a professorok számához és a tantárgyakhoz alkalmazott tervet készítsenek magoknak s ezt terjeszszék a főconsistorium elé.

A deáki ruhára is lehetne jobb rendet szabni. Helyesebb volna, ha csak azok vennének tógát, kik belső állapotra

készülnek s csakis ezek predikálnának, mivel a külső állapotra készülőknek ez nem czéljok s gyakran botránkozást is okoznak. Egyébként mindkét rendbeliek ugyanazon fegyelem alatt álljanak s a beneficiumokat is egyenlően élvezzék. De a rövid köntösökben is bizonyos meghatározásnak kellene lenni, hogy azzal ne bujálkodjanak s a más rendű emberektől illőleg különbözzenek.

Az examenekről.

Hogy a közvizsgálatokból jól meg lehessen itélni a tanuló ifjuság előmenetelét, és hogy a tanítók ne csak mechanice készítsék el arra a gyermekeket, jónak ítélte a bizottság, hogy ne magok a köztanítók kérdezzék, hanem a közvizsgálat előtt néhány nappal minden osztálynak censort válasszának a professorok a deákok közül. Ennek az a haszna volna, hogy az osztálytanítók is igyekeznének jó móddal eljárni hivatalukban, nem tudván, ki lesz osztályuk censora, a censorok is azon igyekeznének, hogy kellő módon végezzék a vizsgálatot.

A deákokra nézve jobbnak itéli a bizottság, hogy egyenként kérdezzék ki őket a közvizsgálatokon a bécsi szokás szerint, mert ha a vizsgálat hosszasabban is folyna így, de jobban is kitetszenék kinek-kinek előmenetele. A legjobb előmenetelű és viseletű deákokat föl kellene jegyezni, ha nem volt beneficiumok, az első alkalommal adni kell nekik, a kiknek volt, jobbakra kell előléptetni. Minden más alkalommal is emlegetni kell ezeket, hogy a megkülönböztetés jutalom gyanánt szerepeljen a deákok előtt. Jó volna ezen kívül egy kis tökéletet szerezni a végre, hogy kamatjából a deákoknak és osztálybeli tanulóknak szükséges könyveket vásároljanak s közvizsgálatok alkalmával a kitűnő deákoknak és tanulóknak jutalmul osztogassák, felírván a könyvekre, hogy ki micsoda alkalommal nyerte.

Ha a deák osztályokban olyan gyermekek lennének, kiktől előmenetelt várni nem lehet, de egyébként közönséges városi emberek gyermekei, a szülőkkel egyet értve, szép móddal rá kell venni őket, hogy lépjenek a nemzeti ma-

gyar iskolákba, ha ezek majd felállnak, s valami kézi mesterségre vagy más olyas állapotra készüljenek.

Ha a deákok között akadnának olyanok, kik hasztalanul tölténék a collegiumban idejüket, útát kellene adni nekik a collegiumból, hogy menjenek oly hivatalba, melyek tehetségekkel megegyeznek.

Mivel pedig az ily közvizsgálatoknak csak illő ünnepélyesség mellett van hatásuk, szükségesnek látszik, hogy ezen a gondnokok szüntelen jelen legyenek, sőt jó volna, ha a főconsistorium is biztosokat küldene ki, kik a gondnokokkal és professorokkal együtt osztanák ki a jutalmakat, jegyeznék elé a jobb deákokat s a főconsistoriumnak jelentést tevén, ezeknek neveit fölterjesztenék.

A szünidőről.

Hogy a szünidők collegiumainkban igen hosszúak és számosság, nem lehet tagadni, de ebben jó móddal orvoslást tenni nem igen könnyű dolog, mert az innepi szünidőkön a jóltevők megkívánják, hogy a deákok hozzájuk kimenjenek. Azért jó volna, ha a főconsistorium módot találna arra, hogy a jóltevők (benefactorok) vagy magok küldenék be a collegiumba minden innep alkalmával ezen beneficiumocsát, nem kívánván a deákok kimenetelét hozzájuk, vagy pedig, ha erre nem hajolnának, legalább a közelebb levő collegiumból járatnának magokhoz deákokot, a többinek pedig küldenék el. Így valamivel rövidebbre lehetne szorítani a szünidőket. Lassan-lassan talán arra is rá lehetne bírni a patronusokat, hogy e beneficiumokat tőkében adják be a collegiumokhoz.

Ami a szüreti szünidőt illeti, vagy egészen el lehetne törölni, vagy két hétre szorítani, vagy pedig azon helységekben, hol szőlő van, csak azon napokra adni szünidőt, melyeken a szüret foly.

A nyári szünidő elejéből is el lehetne venni egy-két hetet s a végét Szent-István napjára határozni, hogy a szünidő csak a legszorgosabb nyári mezei munka alatt tartson.

A könyvtárakról.

A könyvtáraknak kevés alapjuk van mindenik collegiumban, csak az enyedinek van többeske; pedig alap nélkül kezelésre lehet menni. A hátralékban levő kamatokat fölszedtven, tőkésíteni kellene ezekből a könyvtárak szükségére. Jó volna, ha találkoznék valamely jóltevő, a ki pénzt adna bizonyos könyvek megvételére s így a tőkésített alap a rendes szükségek fedezésére megmaradna.

Kíváncsinos, hogy a deák könyvtárnokon kívül egyik professor legyen a könyvtár felügyelője. Könyveket a professorok közmegegyezéssel szerezzenek, arra vigyázván, hogy mindenik szakra illő arányban vásároljanak, ha pedig valamelyikben nagyobb hiányosság van, pótolják ki.

A könyvek használatára nézve a következőket tartanák szükségesnek a bizottság: minden könyvtár mellett lenni kellene egy olvasó helyiségnek, a deákok ide gyülnének meghatározott órákon, a könyveket kikérnék, olvasnák s belőlük jegyzeteket készíthetnének. Ha valamely könyvet ki akarnak venni, tartoznak valamelyik professortól írásos felhatalmazást kérni, melynek ereje csak két hétig tart; ha tovább akarják tartani, ugyanazon professortól újból kérjenek írást. Így a professorok is jobban megtudhatják, hogy a deákok közül ki, mit olvas; a deákok sem élnek vissza a könyvtár könyveivel. De csak a közönségesebb könyveket legyen szabad kiadni; a nagyobb, drágább könyveket, különösen ha rajzok vannak bennök, ne vihessék ki az ifjak, hanem ott helyben, a könyvtárban nézzék meg s jegyezzék ki a mire szükségök van.

Az iskolai fegyelemről.

Ez iránt a következő kérdések fordulhatnak elő: 1. Azoknak, kik a tanulásban éppen nem igyekeznek, mi lehet legillendőbb és legfoganatosabb büntetésök? 2. A kik rosszúl viselik magukat és erkölcsaikre nézve hibások, miképpen lehet legjobb móddal orvosolni? A büntetéseknek micsoda neve helyesebb itt, a pénzfizetés vagy testi büntetés? Ezekről mindenik collegiumnak vannak törvényei, melyeket jó

volna újból átvizsgálni s ha szükségesnek látszik megváltoztatni, bővíteni.

A collegiumokban tanuló urfiakról és nemes ifjakról is illő megemlékezni, mert különös gondot kell arra fordítani, hogy ezek is jó nevelésben részesüljenek. Ez ügyre vonatkozólag a kolozsvári professorok küldöttek volt a főconsistoriumhoz egy munkácskát néhány évvel ezelőtt (1786-ban). Ezt jó volna elévenni s ha igazítani való volna benne, meg kellene javítani. Egy szóval illő volna egy azoknak állapotjához mért utasítást megállapítani és életbe léptetni.

Egy felállítandó főiskoláról való tervnek rövid summája.

E főiskolának az volna célja, hogy benne ne csak theológiát, hanem a politicus Statusnak minden nemére tartozó tudományokat is tanulhassanak az ifjak. Ehhez képest négy facultásnak kellene lenni s a professorok számát is úgy megállapítani, hogy a szükséges tudományok tanítására elegendő legyenek.

„Meg kell pedig azt jegyezni, hogy nem Akadémia avagy Universitas az, a mire vagyon itten a czélozás, mivel az ilyen főiskola és egy jól elrendelt Akadémia között nagy különbség vagyon és ez sokaktól függ s a mi környül állásainkkal nem is egyezik meg“.

A mi e főiskolában a professorok számát illeti, az az alaptökhétől függ; lehetne tizenkettő vagy tizennégy, úgy hogy a philosophica fakultásra öt, a többire három-három jutna.

A theologica facultásra tartozó tudományok ismereteseek, ezekre három jól készült professor elég. A bizottság sem jónak, sem szükségesnek nem ítélte, hogy a professoroknak a főhatóságtól meghatározott kézikönyveik legyenek; legyen szabad nekik a reformatus vallás főágazataival megegyező kézikönyvet választaniok vagy irniok. — Más idetartozó dolgok felől a mostani theologiae professorok véleményét kell bekérni. — Csak azt jegyzi meg a bizottság, hogy némely külső országban a naturalismus és socinianismus nagyon kezdett elharapózni; tehát arra kell vigyázni, hogy az efféle tudományok be ne csuszszanak.

A jogi facultásra szintén elég három professor; tárgyaik volnának: a természetjog, az egyetemes és erdélyi közjog, a római jog, mely a magyar jognak alapja, a magyar történelem, mivel ez a magyar törvények tanításával szoros kapcsolatban áll. Ide tartozik a protestansok egyházjoga Erdélyhez alkalmazva; a canonicumot nem kellene külön tanítani, mivel ez összefüggésben van amazzal.

A kézikönyvekről a tudományoknak a professorok között való helyes felosztásáról s más körülményekről a hozzáértő emberek véleményét kell kérni.

Az orvosi facultast jó móddal felállítani nem lehet részint azért, mivel nincs reá alap, részint azért, mert doctori rangot nem adhatna; de lévén egy doctora a főiskolának, ennek lehetne oly fizetést adni, hogy tanítná az orvosi tudományok könnyebb részeit. Idővel azonban e facultásra is lehetne három professort rendelni, kik az orvosi tudomány minden részét tárgyalhatnák. Mig ez bekövetkeznék, egy professor is taníthatná a természetrajz minden ágát, a diaeteticat és a marhák orvoslásának mesterségét, mivel ezeknek valamennyire tudása minden állapotbeli embernek igen szükséges.

Az is hasznos volna, ha a papságra készülő deákoknak egy kis könnyű orvosi gyakorlatot, az iskola mesterségre menőknek egy kis borbélyiséget tanítnának, hogy falusi hallgatóiknak némely könnyű nyavalyájokban segíthetnének, a mit a külföld némely községeiben már megkezdtek s hasznát is veszik.

A philosophica facultás neve alá vevén a többi tudományokat, öt professor eltaníthatná ezeket. Az első taníthatná a logicat, metaphysikát és moralis philosophiát. A második a physicát és a mathesis minden részét. A harmadik az egyetemes történelmet és a latin irodalmat. A negyedik a görög és napkeleti nyelveket a görög és zsidó régiségekkel együtt. Az ötödik az oeconomiát, technologiát és a cameralis tudományokat. Ezekről azonban meg lehet kérdezni a philosophiae professorok véleményét.

Az élő nyelvek tanítására külön nyelvtanító mestereket kellene rendelni. A nemes emberekhez illő tánczra, lovaglásra és fegyverforgatásra könnyen lehetne módot találni.

Egyébiránt e főiskolának jó móddal való elrendezése felől a következőket jegyzi meg a bizottság:

1. A professoroknak meg lehetne engedni, hogy köz-
óráik mellett privatim is tanítsanak, a mit akarnak. Ez azért
is jó volna, mert a professorok a reájok bizott tudomá-
nyokat nagyobb szorgalommal tanítnák; fizetésök ezzel is
gyarapodván, a professori állások annál jobbak lennének.

2. Az akadémiákon járt, jól készült és professorságra
vágyó ifjaknak meg lehetne engedni, hogy e főiskolában
tanítsanak, leczkéket adhassanak. Így ha valamelyik profes-
sori állás megürülne, ez ifjak közül könnyebb volna új
professort választani. Így a professorságra mindenkor már
előre jól készült embereink volnának.

3. A deákoknak is meg lehetne engedni, hogy akármely
tudományban privatim correpetitorok lehessenek a profes-
sorok tudtával, kik magok választanák ki a legalkalmasabb
ifjakat. E correpetitorsággal magok is jobban elkészülnének
s egy kis jövedelmet nyernének külföldi utjokra.

4. A deákok collegialis életének, együtt lakásának itt nem
lenne helye; a városon fogadott szállásokon laknának.

5. A közvizsgálatok itt is megmaradhatnak, valamint
az is, hogy óráikon elkerdezzék tanítványaiktól, a mit taní-
tottak.

6. Módot kellene találni arra, hogy a professorok tud-
hatnák meg tanítványaikról miként igyekeznek, mit tanulnak.
Ez is ösztönt adna a szorgalomra.

7. E főiskola mellé egy jól berendezett könyvtár is
kellene.

A z a l a p r ó l .

E főiskola felállítására, az épületekre, professorok fi-
zetésére, a könyvtár számára, eszközökre s egyebekre meg-
felelő alap kellene. Mindazáltal mód nélkül való nagy tőkére
nem volna szükség, mivel épületnek csak egynek kellene
lenni néhány tanteremmel, könyvtárral és a tanszerek befoga-
dására való helyiségekkel. A professorok fizetésén is segítne
az, ha privatim is taníthatnának fizetésért.

Hozzávetőleg így állapítja meg a bizottság az évi szükségletet:

Egy professornak 1000 frt fizetést számítva, a 14 professor fizetése lenne 14.000 frt

Az élő nyelvek és a nemes emberhez illő gyakorlások tanítóinak fizetésére lehetne szánni 2000 frtot

A könyvtár évi gyarapítására 2000 „

A taneszközök évi gyarapítására 1000 „

Ösztöndíjakra s egyéb szükségek fedezésére 5000 „

Az egész évi költség 24.000 frtot

Az a legnehezebb kérdés, hogy mi módon és honnan lehetne előteremteni az erre való tőkét; mert a mostani collegiumok alapítványait összetenni, egyúttal összezavarni nem tanácsos, nem is szabad reá gondolni. Erre vonatkozólag csak azt a kérdést teszi föl a bizottság: nem lehetne-e e főiskolát egyik tehetősebb collegiummal úgy egyesíteni, hogy ezzel egy testet alkosson, vagy pedig maradnának meg gymnasiumaink s a főiskola állana külön?

Az erre való tőkét lehetne tán szaporítani külföldön való koldulással és e hazában levő pártfogók és jóltevők megkeresésével. Az bizonyos, hogy e főiskolát a kívánt mód szerint nem lehet felállítani azonnal, csak lassan-lassan. Mint-hogy pedig ez eszmére az szolgáltatott alkalmat, hogy az enyedi és kolozsvári collegiumokban egy idő óta szaporítani kezdték a professorok számát s úgy látszik, hogy ezután is szaporítani igyekeznek: jó volna ezeket bizonyos rendszer szerint, megatározott czéllal szaporítani. Ennek kifejtése a munkálat második részébe tartozik.

A bizottság kijelenti, hogy e javaslatban csak a főbb pontok vannak kiemelve. Jó lesz ahhoz értő embereknek véleményezésre kiadni, hogy megjegyzéseiket beadhassák a főconsistoriumnak. Majd csak azután lehet oly tervet készíteni, mely a hazának javára fog szolgálni jövőben.

8. A német nyelv tanítása 1761—1848-ig.

Cornides Dánielről.

A német nyelv tanulásának szükségét az előkelők érezték meg hamarabb s magán uton taníttatták is gyermekeiket. Közintézeteink a XVIII. század második felében, Mária Terézia sürgetéseire teszik rendes tantárggyá.

Collegiumunkban a német nyelv rendszeres tanításának kezdete szoros kapcsolatban áll Wesselényi Miklós nevével, ki 1761 körül intézetünk rendes növendéke volt, a tudós Cornides Dániel vezetése alatt. A főconsistorium Wesselényi István br. özvegye, Dániel Polixena br.-nő ajánlatára Cornides Dánielt collegiumunkban a német nyelv köztanítójává tette (*publicus Linguae Germanicae praeceptor*) 1761-ben. A báronő 1000 német frt alapítvány tételére kötelezte magát és utódait oly módon, hogy a tőke kifizetéséig évenként 6⁰/₀-ot ad és adnak gyermekei. E kamat lesz a Cornides készpénz fizetése; a terménybeli javadalomról szintén az alapítónő és családja gondoskodik.⁷⁰ Székely Ádám gróf 1773. máj. 16-dika óta 1000 magy. frt kamatját adományozta évenként a német nyelv tanítójának fizetése pótlására; 1786. nov. 9-én irt végrendeletével az 1000 magy. frtot collegiumunknak hagyományozta oly feltétellel, hogy csak kamatját adják ki a német nyelv tanítójának.⁷¹

Cornides működéséről, tanításáról, óráinak számáról nincsenek adatok. Valószínűleg 1777—78-ban vált meg iskolánktól, mert 1778. elején már előkészítik Pataki Mózes alkalmazását.

A mienkhez hasonló körülmények közt s ugyanazon időben kezdődött a német nyelv tanítása a marosvásárhelyi ev. ref. collegiumban Hauchard Izsák alkalmazásával.

A n.-enyedi collegium előjáróságát 1771. decz. 15-én szólítja föl a főconsistorium a német nyelv tanítására a következő okok alapján: Mind sok úri atyánkfiai, mind a

⁷⁰ Az alapító levél collegiumunk levéltárában.

⁷¹ Az alapító levél collegiumunk levéltárában.

közhaszonra nézve jónak és igen szükségesnek találta a főconsistorium, hogy Enyeden is megkezdjék a német nyelv tanítását, mivel akár a világi, akár az egyházi pályát nézzük, kivált a mostani időben megbecsülhetetlen a nyelvek tudása. A politikai és katonai pályán, tapasztalás szerint csak azok haladnak elé, kik nyelveket tudnak s ezek közt a német nyelvet. Az egyházi pályán egyebek közt nagy haszna van ennek, mikor a külföldre menő deákok tudnak németül. Fölszólítja tehát az előljáróságot, hogy alkalmas embert keressen a német nyelv tanítására s illendő fizetéséről gondoskodjék.⁷²

1773. aug. 18-án kelt királyi rendelet parancsolta, hogy a hatóság a professorokat és tanulókat a német nyelv tanulására serkentse, mert a hivatalokra való kinevezéseknél előnyt adnak azoknak, kik másnemű minősítvényük mellett, németül is tudnak.

A főkormányzók e rendeletet egyenesen Dési Lázár Györgyhez küldötte, ki Nagyenyedről 1773. oct. 9-én sietett buzdítani a professorokat, hogy igyekezzenek teljes erejükből megtanítani az ifjakat a német nyelvre, mert így mindenféle hivatalra előkészíthetik.

Dési Lázár György püspök tovább nem buzgolkodhatott e tárgyban, mert hat nap múlva meghalt, 1773. oct. 15-én.

Ettől fogva a főconsistorium folytonosan hathatósabban sürgeti a német nyelv tanítását. 1774-ben a főgondnokok figyelmét fölhívja, hogy némely collegiumokban vagy igen kevés számmal, vagy igen gyenge szorgalommal tanulják a német nyelvet. Tekintettel az udvar rendeletére, a német nyelv tudásának a mostani időben multhatatlanul szükséges voltára, kéri az urakat, hogy a német nyelv tanítása iránt intézkedjenek a collegiumokban még pedig úgy, hogy a deákokat semmi benficiumban ne részesítsék, a nemesség és uraság gyermekeit, kik deákokká nem lesznek, felsőbb osztályba ne vigyék, míg koruk és tanulmányaikhoz képest a német nyelvben való jártasságuknak bizonyos jeleit nem mutatják és hogy a tanító mesterek nagy szorgalommal

⁷² Az egyházkerület levéltárában 95—1771. sz.

végezzék kötelességöket, a professorok pedig minden módon mozdítsák elé a tanítást.⁷³

Ugyanezen évben Kiss Obester a generalis synodust kéri, hogy Kézdivásárhelyre német nyelvmestert rendeljen. A főconsistorium erre is megteszi a lépéseket.⁷⁴

~ 1778-ban valaki bevádolta Hauchardot a főconsistorium előtt, hogy nem tanít sikeresen; ezért a főconsistorium felhívta az előjáróságot, hogy alkalmazzon mást a német nyelv tanítására.

Teleki József gr. és Toldalagi Ferencz gr. curatorok a három professzorral tárgyalván ez ügyet, kiderült, hogy sem a gondnokok, sem a professorok nem tudtak semmit e vádról; sőt a paedagogarcha alkalmasnak ítélte Hauchardot, mert a német nyelv anyanyelve s a latint bírja annyira, hogy magyarázatokat tudjon adni. Mások is így vélekedtek róla s csak azt hibáztatták benne, hogy a declinációk, conjugatiók s más nyelvtani szabályok tanításával nem foglalkozik elég hosszasan; hamar átviszi őket a könyvek olvasására. Mikor Hauchardot megkérdezték, a következőkkel védte magát: 1. A togatusok teljességgel nem járnak óráira; ha jó igyekezetű tanítványa van, csak addig tart, míg deákká lesz; így nem lehet nagy előmenetelt mutatni. 2. Sokáig nem volt külön hely; olyan helyt kellett tanítani, hol a deákok főztek, ettek, ki- s bejártak tanítása alatt. 3. A német nyelv tanuláshoz szükséges könyvek nincsenek; öt-hat tanuló közül egynek ha van könyve s így míg a szótárban vagy más könyvben az egyik valamit megkeres, addig a többi várakozik, nem dolgozhatik; otthon pedig könyv nélkül éppen semmire sem mehetnek. 4. Tanítványai közt így is van 2—3, kikkel elé mer állani, ámbár nem rég tanulnak.

Az előjáróság ezekből meggyőződött, hogy Hauchard nem hibás; elhatározta, hogy könyvek szerzésével s más segítséggel fogja előmozdítani a német nyelv tanítását. A körülményekre való tekintettel abban állapodott meg, hogy Hauchard a szünidőkön is és leginkább akkor tanítson.

⁷³ Az egyházkerület levéltárában 59—1774. sz.

⁷⁴ Az egyházkerület levéltárában 84—1774. sz.

Ezek alapján nem tartja szükségesnek az előljárásság Hauchard elmozdítását, mert 1. Az előljárásság nem tudott a vádról; a fölterjesztés szabálytalanul történt az előljárásság megkerülésével. Mire valók a curatorok, ha a collegium előmenetelére vagy kárára vonatkozó ügyeket megkérdezésük nélkül intézik s ők csak végrehajtók. — 2. A vádat nem közölték a vádlottal, hogy mentse magát. — 3. A vizsgálat alapján a vád hamisnak bizonyult. — 4. Ha hibás volt volna is a vádlott, meg kellett volna inteni először, annál inkább, mivel idegen ember s nehéz háztája van. Idegen országban rossz hírt szereznének magunknak ily bánásmóddal.⁷⁵

E fölterjesztésből kifolyólag kért aztán véleményt a főconsistorium a német nyelv tanítására vonatkozólag az enyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi collegiumok előljárásságaitól. A felhívásban azt a határozott kérdést tette föl: nem volna-e célszerű a német nyelv tanítását az elemi iskola első osztályában kezdeni?

A kolozsvári tanárok az alábbi véleményt küldötték föl. Az elemi iskolának nem a német nyelv a főcélja, hanem az alsóbb tudományoknak a gyermekek tehetségéhez alkalmazott tanítása, melyeknek ismerete különösen a közrendű embereknek szükséges. Ennélfogva ezeknek módszerét nem lehet csak úgy általában ajánlani a német nyelv tanítójának; de van az utasítások közt néhány olyan is, melyeket a német nyelv tanítói hasznukra fordíthatnak. A tanítás módjára nézve a következőket ajánlják:

1. A tanító előtt legyen fekekeite tábla, melyre a megtanulandó nevezetesebb szabályokat, szóragozások mintáit röviden följegyezze a tanulók előtt.

2. A tanulók oly módon üljenek, hogy szemeiket mindnyájan egyszerre függeszthessék a táblára.

3. A tanító mindenkor előre, rövid és a tanulóktól könnyen megérthető szókkal mondja elő a megtanulni való dolgot és azonnal írja a táblára oly kevés szóval, a mennyit a dolog megértésére elégnek ítél, azután mondja el ismét.

⁷⁵ Az egyházkerület levéltárában 3—1779. sz. A fölterjesztés 1778. dec. 27-én kelt.

4. A tanulókat egyenként, minden rend nélkül szólítsa meg, mondassa velük addig, míg észreveszi, hogy mindnyájan megértették.

5. Azután letörölvén a tábláról, próbálgassa, hogy jól megtartották-e eszökben?

6. Hogy a tanító jobb renddel mehessen előre és a tanulók egymásnak akadályára ne legyenek, szükséges lesz a tanulókat osztályokba sorolni. Az első osztályban legyenek az olvasni tanulók; a másodikban a kik németből magyarra fordítanak s e mellett a nyelvtan szabályait tanulják; a harmadik és legfelsőbb osztályban, kik a német beszédben és írásban magokat gyakorolják a szókötés szabályainak tanulásával együtt.

Az egyes osztályoknak a következő utasításokat adják:

I. A legelső avagy olvasók osztályában.

1. A gyermekek a német nyelv tanulásához addig ne fogjanak, a míg magyarul és deákul olvasni tökéletesen nem tudnak.

2. A magyarul és deákul olvasni tudók könnyen meg fogják tanulni a német betűket a fennebb említett módszer szerint.

3. A tanító a fekete táblán mutassa meg a deák és német betűk és azoknak kimondása között való különbséget, mely alkalommal szükség lesz a tanulókat a német szók igaz és helyes kimondására szoktatni.

4. A tanító minden lecke végén adhat a gyermekeknek néhány közönségesen előforduló szót, a táblára felírván, hogy azokat jelentésekkel együtt a következő órára megtanulják s elmondják.

II. A második vagy grammatica osztályban.

1. Az olvasásban eléggé gyakorlottak a második osztályba lépnek, melyben csak a nevek, névmások, igék ragozását szükséges megtanítani a növendékeknek.

2. Ezeket könnyen meg lehet tanítani, ha a tanító a táblára felírván a szokat a fennebb említett mód szerint, addig mondatja a tanulókkal, míg jól megtanulták.

3. Miután a paradigmákat jól tudják, azonnai fordításhoz foghatnak, melyre nézve az eljárás ismeretes a tanító előtt. Csak azt jegyezzük meg, hogy a nyelvtani szabályokat fordításközben lassan-lassan megismertetheti a tanulókkal.

4. A fordítás után az olvasott és magyarra fordított szakaszban előforduló szólásoknak formáit előmondhatja a tanító előbb németül, hogy a tanulók magyarra fordítsák, azután magyarul, hogy németre fordítsák.

5. A fordított szakaszban levő szókat, a következő órára tartozzanak a tanulók kijegyezni s ekkor könyv nélkül elmondani.

6. A német írást ez osztály időszakában meg kell kezdeni. Az elemi iskola módszerét haszonnal követheti a tanító ebben.

III. A harmadik és legfelsőbb osztályban.

Kik a német könyvek értésében és az írásban előmenetelt tanúsítottak, feljebb léphetnek s az előbbiektől megkülönböztetett osztályba mehetnek. Ez osztályban gyakorolhatja a tanító: 1. a német beszédet; 2. a német nyelven való írást, ugymint magyarból németre való fordítást, leveleknek s más fogalmazványoknak német nyelven való készítését és 3. ezekkel együtt a szókötés szabályait különféle gyakorlatokkal. E gyakorlatok módját a német nyelvben jártas tanító maga is meghatározhatja.

Minthogy pedig mindezeknek jó móddal való véghezvitelére egy személy nem elég, helyes sőt szükséges lesz a legelső osztály tanítására egy németül tudó deákot kiválasztani. A köztanítónak csak a két felsőbb osztályra legyen gondja; a másodikban a gyermekeket, a harmadikban a deákokat tanítsa. Míg a deákok annyira mennek, hogy a harmadikba léphessenek, addig őket is másodikban tanítsa, de külön.

A tanulók számára nem lévén elegendő számú könyv, oly szándékkal vagyunk, hogy e hiány pótlására Bécsből német betűket hozatván a szükségesebb könyveket itt kinyomassuk és mivel a nyelvtanból legelőször a ragozások mintáira van szükségök a tanulóknak, ezeket nyomatjuk ki hamarabb, lévén annyi német betűnk. Kiknek nyelvtanra lesz

szükségök, használhatják Nagy György Grammaticáját, mely nem rég jelent meg Bécsben s Kolozsvárt is található.

Egy jó móddal készült ABC könyvet akarunk kibocsátani, azt melyet *Weise* készített, Lipcsében kiadott s melyben az olvasás gyakorlására különféle hasznos, szép beszélgetések és történetecskék vannak. Egyébiránt más hasznos és a német nyelv tanulására szükséges nagyobb könyveket is nyomatunk idővel, kivált ha bizodalmunk lehet, hogy más collegiumokban is használatba veszik. A míg pedig ezek elkészülnének, addig Szebenből vagy Beszterczéről lehet hozatni az ABC könyveket, fordításra pedig Hübner német Biblia historiáját.

A mi a tanításra való órákat illeti, délelőtt sem a deákoknak, sem a gyermekeknek nem találtunk alkalmas időt, mivel a deákoknak reggeli hat órától tíz óráig egész idejük más leczkékkel van elfoglalva; a gyermekeknek kilencztől tizig üres órájuk van ugyan, de ezt a német leczkére fordítani teljességgel nem ítéljük tanácsosnak, minthogy így reggeltől délig szüntelen munkában volnának, a mi a gyenge elméknek és a jó tanulás módjának veszedelmes ellensége. Tiztől tizenegy óráig a magántanítók tanítanak, sőt a kiknek többféle tanítványaik vannak, tanítások még több időre is terjed. Tizenegy órán túl a gyermekek, sőt a deákok közül is sokan ebédre oszlanak.

A gyermekeknek délután két üres órájuk van 2—4-ig. Az elsőt egy s más gyakorlatok készítésére, a másodikat a privát órára való készületre használják; mindkettő egy kis pihenésre s az elfáradt elme megújítására szükséges. E szerint csak úgy lehet segíteni, ha a gyermekeknek a deák osztálybeli rendes órái közül egyet elveszünk s a német nyelv tanulására fordítjuk. A gyermekek tanulhatnak d. u. 3—4-ig, a deákok 4—5-ig, mivel nincs más alkalmasabb idő. A tanítónak alkalmatlan ugyan, hogy egymásután két órát tanítson, de az említett okok miatt más módot nem találhattunk.⁷⁶

⁷⁶ Az egyházkerület levéltárában 158—1778. sz. A javaslat 1778. nov. 4-én kelt, Pataki Sámuel dr., Bodoki József, Szathmári Pap Mihály és Méhes György aláírásával.

A beadványon e megjegyzés olvasható: „Ezen planumot megnéztem, úgy tetszik, jól van kidolgozva. Kendeffi Elek.”

A főconsistorium vagy nem intézkedett nyomban e beadvány alapján, vagy nincs nyoma intézkedésének. Azonban tényleg megkezdődött a német nyelv tanítása Enyeden is. Galambosi Mihály volt az első német nyelvet tanító professor, de kellemetlen viszonyba jutott a többi professorokhoz, mert ezek nem akarták magokkal egyenrangúnak elismerni. Az ügy a főconsistorium elé kerülván, a többiekkel egyenrangúnak nyilvánította s elfismerését megrendelte.⁷⁷ Ugyanezen évben, 1780. márczius 18-án, véglegesen rendelkezik a főconsistorium a német nyelv tanítása ügyében. E rendelet szerint a syntactica osztályból a tanulók egy külön álló német osztályba lépnek, melyben addig maradnak, míg annyira elkészülnek, hogy folyékonyan beszélhetnek, írhatnak és olvashatnak. Csak ezután léphetnek felsőbb osztályba. A német nyelv professora saját leczkéin kívül köteles minden nap, bizonyos órákon a földrajzot és természetrajzot német nyelven tanítani, hogy a tanulók jobban gyakorolhassák magokat e nyelvben.

Minthogy a collegiumi deákok között aligha van, a ki tökéletesen tudjon németül s alkalmazható legyen, valamely alkalmas szász deákot kell tanítóvá tenni, ki bennlakó legyen, egy rangban az osztálytanítókkal. Ha nem volna fizetésének alapja, a meghatározatlan jellegű alapítványok jövedelmeit föl lehet használni a tanító fizetésének gyarapítására. A különálló osztályt a következő iskolai évben fel kell állítani. Az enyedi és kolozsvári tanárok adjanak javaslatot az órarendre nézve.⁷⁸

De lássuk most a német nyelv ügyét collegiumunkban.

Cornides Dániel kolozsvári életviszonyairól nem tudván semmit, azt sem állapíthatjuk meg, hogy miért kellett még az ő működése idejében új emberről gondoskodni. A kolozsvári tanárok korábbi javaslata, a főconsistorium rendelkezése értelmében magyar ifjakat kívánt a német nyelv pro-

⁷⁷ Az egyházkerület levéltárában 23—1780. sz.

⁷⁸ Az egyházkerület levéltárában 36—1780. sz.

fessoraivá tenni. Előlegesen, tanulás végett magyar ifjakat küldöttek Németországba. Így ment ki Pataki Mózes 1774-ben. Négy év múlva haza jött s bátyja, Pataki Sámuel dr., kolozsvári tanár, 1778 szept. 23-án kérést intézett a főconsistoriumhoz Pataki Mózes alkalmazása iránt; leküldötte Sebenbe, hogy mutassa be magát a Méltóságos uraknak; sürgette az ügynek oly időben való elintézését, hogy szüret után foghasson tanításhoz, mert régen vannak német tanító nélkül s ha későn alkalmaznák, haszon nélkül telnék el az iskolai év; így pedig karácsonig annyira rendbe szedné a dolgot, hogy a téli nagy diligentian sikert mutathatna föl.

Együttal kimutatja Pataki Sámuel, hogy minő alapok vannak a német nyelv tanítására. 1. A néhai Wesselényi Istvánné 1000 német frtja. 2. Székely Ádám gr. 1000 magyar frtja, melynek kamatját évenként az ő kezébe juttatta, hogy támogatásul felküldje öcscsének. Ezután is adja. 3. Ehhez lehetne csatolni a Wesselényi Istvánné bárónő alapítványának azon kamatait, melyeket német tanító hiányában⁷⁹ nem szolgáltattak ki. Ezeket a collegium mindig bevette közpénztárába s kiszakítható a nevezett célra. Ez körülbelöl 500 frt. Ezeken kívül nincs más alapítvány. Ő különben adakozásra szólított némely Méltóságos urakat s ebből is remél valamit.

Egyébként ama kort jellemzőleg ezt írja tovább: „a napokban egy vallásunkon levő borbély legénytől, ki a piaristákat beretválja, azt kérlette egy piarista, hogy érkezett-e kegyelmek collegiumának német professora, a mint halljuk? és vajjon olyan móddal fogja-e tanítani a német nyelvet, mint nálunk tanítják? Melyre a borbély legény felelte, hogy igenis érkezett olyan professor, de hogy fog tanítani, azt ő nem tudja. A piarista erre azt mondta: jó szerencse kegyelmeknek, hogy jött olyan professorok, mert különben rövid időn vagy ide kellett volna járni a kegyelmek ifjainak hozzánk, vagy öfelsége küldött volna kegyelmeknek német nyelvtanítót. Melyből ezt hozom ki, hogy szemet tartanak

⁷⁹ E tanító hiányt meg kellene állapítani, hogy megtudjuk Cornidesről, meddig működött nálunk. A Wesselényiek gazdasági naplóiban lehetne nyomra találni; mert a terményeket ők adták, de nem tudom, melyik bírtokukból?

reánk, még a methodusra nézve is." Ezért jónak látná alkalmas methodus készíttetését.⁸⁰

A főconsistorium erre elfogadta Pataki Mózes, megrendelte, hogy a szüret utáni diligentíán kezdje el tanítását az ABC-ista tanulókkal; a tanártestületet utasította, hogy tekintetbe véve a normalis iskolának előírt módszert, késedelem nélkül készítsen tanítási módszert Pataki Mózesnek. A fizetést 200 frtban állapította meg; a gondnokokat utasította, hogy a készletben levő 90 frtnak 200 frtra kiegészítése felől gondoskodjanak, az ecclesiát pedig arra, hogy a terményekből arányosan juttasson Patakinak. A beiktatást Kemény Simon báró gondnokra bízta; de a beiktatás késett. Kemény Simon br. 1779. jan. 10-én Nagyenyedről írja a tanároknak, hogy királyi szolgálata miatt nem mozdulhat s személyesen nem iktathatja be Pataki Mózes, tehát levél útján iktatja be az idegen nyelvek tanítására.⁸¹

A fizetés ügye azonban nem volt még állandólag biztosítva. Kemény Simon br. 1779. aug. 3-án Vécsről keltezett levelében jelentvén a főconsistoriumnak Pataki Mózes beiktatását, azt írja, hogy a tőkekészlet 2000—2200 frt., ennek kamatja 110 frt. A Wesselényi Istvánné alapítványainak kamatait részint a meghatározott célra, részint egyéb célokra felhasználták s így ebből a tőkét nem lehet gyarapítani. Minthogy azonban a német nyelv tanulása mind az egyháziaknak, mind a privatusoknak hasznos, jónak ítéli, hogy a hiányzó 90 frtot fedezzék az ecclesia és collegium közös jószágainak jövedelméből, melyből ki is telik, csak a pap-ság ne gátolja a jó rend fenntartását s ezután is megadja évenként a 60 véka buzát és a 40 veder bort.⁸²

A külön álló német osztály 1780-ban nyílt meg.⁸³ II. József uralkodása alatt többször kerül tárgyalás alá a német nyelv tanításának ügye. 1784. ju. 15-én az erdélyi főkor-mányszék utasítja a főconsistoriumot, hogy a nemzeti (Minő gúny ez a „nemzeti“ jelző olyan iskolára, melyben latinul és

⁸⁰ Az egyházkerület levéltárában 123b—1778. sz.

⁸¹ A collegium levéltárában 1—1779. sz.

⁸² Az egyházkerület levéltárában 115—1779. sz.

⁸³ Ifj. Pataki Dániel naplója.

németül is tanulnak.) iskolákban (népiskolákban) tanuló gyermekeket a német nyelvre taníttassák s a német nyelv tudása nélkül senkit se bocsássanak a latin osztályba. A főconsistorium 1784. aug. 8-ról megrendelte, hogy a collegium előjárósága alkalmazkodjék a királyi parancsolathoz.⁸⁴ Il. Józsefnek 1784. máj. 11-én kelt rendelete értelmében azoknak neveit, kik németül olvasni és írni megtanulván, az első latin osztályba léptek, minden évben föl kellett terjeszteni a főconsistoriumhoz, mindenkor egész iv papírra, szép renddel és deákul írva, mindenik professor aláírásával.⁸⁵ Ugyanezen évben elfogadja a főconsistorium a collegiumi előjáróság javaslatát a német nyelv tanítása ügyében.⁸⁶ Ennek alapján az előtt már alkalmazott első osztálybeli német tanító mellé még más két tanítót alkalmaznak a felsőbb négy osztályban t. i. conjuncticaban, grammaticaban, syntacticaban és rhetorikában, hogy minden nap egy órán tanítsák a német nyelvet.

1785-ben már azt állapítják meg, hogy a német nyelvet a logica és poetica osztályban is taníttatják s mivel erre más alap nincs, egy 30 frtos alumniát fordítanak reá, melynek értéke azonban ez idő szerint 25 frt., mivel a tőke csak 50%-ot hajt. A tanítás megkezdődött 1786. februáriusában. Tanítóul Szoboszlai Györgyöt alkalmazták s fizetésül a Földvári-féle alapítványt rendelték.

A német nyelv taníttatása így folyt tovább. 1792/3-ban a logicusok német tanítója Barosi György, a rhetorok és syntaxistáké Balázs András, a conjugistáké Szabó Mózes, a grammatistáké Dombi János és Lázár József az alsó német classisé Varga Mihály.⁸⁷ A későbbi években hasonlóképpen osztották fel a munkát.

Ezekből látszik, hogy collegiumunk a német nyelv tanításáért eleget, sőt anyagi erején fölül áldozott. Nem tette

⁸⁴ Az erdélyi főkormányshéki levéltárban 5616—1784. sz. — 10—1784. egyházak. lt. sz.

⁸⁵ Az erdélyi főkormányshéki levéltárban 4877—1784. sz. — 205—206—1785. egyházak. lt. sz.

⁸⁶ Az 1784. évi jegyzőkönyv 28. l.

⁸⁷ Az 1793. évi pénztári számadás szerint.

önként, legalább azt, a mit II. József idejében tett. Azonban a nemzeti szellem fölébredésével sem szűntek meg a fennebb említett intézkedések, habár 1794-ben már panasznak a professzorok a német nyelv tanulásában mutatkozó hanyatlás miatt, orvoslását szükségesnek tartják s így szólnak: az idő változásaival együtt hazánk körülállásai is változván, a tanulókat a német nyelv tanulására a felsőbb rendelések nem kötelezván, a gyermekeket szülők vagy más gondviselők nem hogy serkenténék arra, sőt inkább minden módon elidegenítik és eltiltják: ez okból akármily szorosan kívánják is őket a tanítók ráhajtani, majdnem hiába való és gyümölcstelen minden fáradozásuk, a tanulók azt az időt, mely naponként e nyelv tanulására ki van szabva, egészen elvesztik, a nélkül, hogy valami egyéb hasznos dologra fordíthatnák.

Mindezeket megfontolván s tekintetbe vevén, hogy az alsóbb osztályokban tanuló gyermekek között igen sokan vannak olyanok, kik a felsőbb tudományokra nem törekeshetnek, hanem kilépvén, oly életmódot választanak, melyhez a német nyelv nem szükséges és e helyett céljoknak inkább megfelelő dolgot tanulhatnak: e hiány megszüntetése és a tanulás módjának helyesebb elrendezése végett, helyes lesz az alsó osztálytól kezdve a német nyelv helyett a gyermekek tehetségéhez való, céljokra szükséges tárgyakat tanítani; de a poetica és logica osztály között legyen egy különálló német osztály, melybe tartozzanak belépni, megkülönböztetés nélkül mindazok, kik tanulásokat folytatni akarják a collegiumban és addig ne bocsássák őket a logica osztályba, míg a német nyelvből jó alapot nem szereztek; azután pedig kötelesek a német nyelv professorának tanításain megjelenni. E javaslat elfogadás végett a főconsistorium elé terjesztendő.

A német nyelv tanítása ezután sem nyert lendületet. Többször ismétlődik a panasz a sikertelenségről. Pataki Mózes intik, figyelmeztetik a főconsistorium utján, hogy igyekezzék nagyobb eredményt elérni; de hiában. Bethlen Ferencz gr. 1810 április 9-ről a collegium és egyház nevében ajánlja a főconsistoriumnak Bonyhádi Ferencz öreg tanítót, ki magyar születésű, de azért a latin, görög, német, francia, zsidó és belga nyelvekkel ismeretes. Kolozsvárt

akar letelepedni; jónak látná szállást és mérsékelt fizetést adni neki s a tanuló ifjak tanítására kötelezni. A főconsistorium nemcsak szívesen fogadta az ajánlatot, hanem még 100 rhfrt is kiutalt oly feltétellel, hogy Bonyhádi a rendes professorok óráin kívül tanítsa a német nyelvet az önként vállalkozóknak, sőt más nyelvet is illő és mérsékelt díjért; az iskolai év végén pedig tegyen jelentést az eredményről.⁸⁸

Bonyhádi megkezdte ugyan a tanítást, de nem a német, hanem a francia nyelvből s mégis újabb pénzsegélyt kért a főconsistoriumtól, mely a collegium előjáróságától nyert tájékozás alapján megtagadta, mert az 1810/11-dik év kezdetétől csak francia nyelvet tanított magánúton, külön fizetésért, de nyilvános vizsgálatra nem állította az ifjakat. Az állambukás miatt a collegium sincs abban a helyzetben, hogy valami fizetéspótlékot adjon.⁸⁹ Egyébiránt a főconsistorium 1812. oct. 11-én újból kiutalta a 100 rhfrt jutalmat egy iskolai évre, ha a német a francia nyelvet tanítja.⁹⁰

A német nyelv tanítása ügyében nem történt 1850-ig valami lényeges, külön intézkedés. Az 1822-diki tanterv szerint a classis syntactica superiorban (V. o.) kezdődik a német nyelv tanítása, tehát a tanulók 12—13 éves korában s foly tovább a rhetorica (VI.), poëtica (VII.) és logica (VIII.) osztályokban, hetenként kedden és pénteken d. u. 3—4-ig, tehát 2—2 órán mindenik osztályban. A tanítást kiválasztott tógás deákok végezték ezen osztályokban a felsőbb tanfolyamon a philosophia professora. 1839-ben azt mondja az előjáróság, hogy a német nyelvet jól és sikerrel tanítják a felsőbb classisokban, e nyelv rendes tanítója, a philosophiae professor, nem kénytelen a német grammatika tanításával bajlódni; tehát hallgatóit két év alatt, e nyelvnek meglehetősen szép ismeretére vezetheti. Ezért az előjáróság kötelességévé teszi a philosophiae professornak, hogy a német irodalmat mind a két évben tanítsa a philosophica classisnak, hetenként 2 órán, szerdán és szombaton; az iskolai év végén közvizsgálaton mutassa be az eredményt. Meghatározza azt

⁸⁸ Az egyházkerület levéltárában 87—1810. sz.

⁸⁹ Az egyházkerület levéltárában 232—1811 sz.

⁹⁰ Az egyházkerület levéltárában 406—1812. sz.

is az előjáróság, hogy senki deáknak ne subscribalhasson, ha a német német nyelvből nem tud meglehetősen fordítani; ezért a subscriptiót megelőző privat vizsgálaton meg kell vizsgálni a logicusokat a német nyelvből is. A beneficiumok kiosztásánál tekintettel kell lenni a német nyelvbeli előmenetelre; tanító ne lehessen, ki a német nyelv tanítására nem alkalmas.⁹¹

Az 1840/41-dik iskolai év végén elfogadta az előjáróság Nemessányi Károly főkormányiszéki irnok ajánlatát, ki elvállalta, hogy egy iskolai nemzedéket a német nyelvben gyakoroljon, heti 4 órán; csak annyit kívánt, hogy minden tanuló fizessen évenként 2 pfért, melyből a szükséges kézikönyveket hozatja meg, a fennmaradó részzel pedig a kitűnő szorgalmu tanulókat jutalmazza az iskolai év végén, magának semmit sem tart meg, az óhajtott előmenetel örömeinek élvezetén kívül.⁹²

Nemessányi 1844/5. végéig működött. Ez évben 2—2 órán tanított a deákoknak és logicusoknak.⁹³ Ugyanezen évben, szintén a német nyelv tanítására nyertek alkalmazást, heti 3 órán, a poeticában Rösler Sámuel, egy Hari Jonthán-féle beneficiumért, az alsó syntacticában Dózsa István egy pár czipó jutalomért; a grammaticában Kiss Károly jogász 30 v. rhfért; a conjuncticában Dézsi Farkas egy pár czipóért; a cellaban Barkó Károly 20 frt alumniumért.⁹⁴

1845-ben az előjáróság új tanítók alkalmazásával kívánta sikeresebbé tenni a német nyelv és számtan tanítását. A tanítók fizetésére szánta a tanulóktól begyűlt összeget, a Tamási András alapítványából 200, a Csengeri Képiró Imreéből 100 v. rhfirtot, összesen 300 v. rhfirtot.

Rösler Sámuel az első éves philologusoknak s a három felső osztálynak hetenként 4 órán tanít; fizetése 100 v. rhfirt. s a mi a tanulóktól begyűl. — Benedek Pál a felső syntaktikában heti 3 órán, az alsó syntaktikában és grammatikában két-két, összesen 7 órán tanít; fizetése a tanulóktól begyűlt

⁹¹ 51—1839 előjárósági jegyzőkönyvi sz.

⁹² Mult és Jelen. 1841. 54. sz.

⁹³ 95—1844. tanári jegyzőkönyvi sz.

⁹⁴ 100—1844. tanári jegyzőkönyvi sz.

összegez kívül 60 v. rhfrt. — Deési István és Farkas a conjuncticában és cellában két két órát tanítanak; fizetésök egy pár czipó és 20 v. rhfrt.

A német nyelv tanítóinak a tanulóktól fizetendő pénzt az illető osztály rendes tanítója szedi fel s a tanvezetőnek szolgáltatja be, ki az illetőknek kiadja.

A számtanból Sárkány Ferencz, matheseos praeses, a poeticában, rhetoricában és felső syntacticában hetenként 3 órát, összesen 9 órát tanít; praesesi fizetésén kívül, mely az az idén 60 rhfrt., kap még 80 v. rhfrtot.

A 300 v. rhfrtból így megmaradt 20 v. rhfrtot jutalmul tüzi ki az előjáróság a köz- és szaktanítók közül annak, ki legtöbb szorgalmat és előmenetelt fejt ki tanítványaival az év folyama alatt.⁹⁵

1846/7. és 1847/8-ban Benedek Pál tanította a német nyelvet a VII.—VIII. osztályokban.

Az 1847. decz. 12-diki jelentés szerint, a VIII.-dik osztályban Márton német nyelvtana etymologiai részének ismétlése után fordítottak a növendékek ugyanezen könyv olvasmányaiából öt beszélykét nyolcz levélnyi terjedelemben és 3 verset Voss-tól és Pfeiffer-től, ezek közül egyet könyv nélkül is megtanultak. — A VII. osztályban Brassai Sámuel Okszerű vezérkönyvéből ismételték 100 gyakorlatot; tanultak 55 újat.

* * *

A német nyelv tanítói közül csak Cornides Dánielről emlékezhetünk meg néhány szóval, ki Cornides Márton gyógyszerész és rottenfelsi Rott Anna fia volt, született 1732. jul. 1-én Szent-Miklóson, Liptóvármegyében; atyja később Kör-möczbányára költözvén, fia is itt kezdte iskolai pályáját; felsőbb tanulmányait Losonczon, Kármán és Pozsonyban Bél Mátyás vezetése alatt folytatta s különösen a történelem iránt érdeklődött.⁹⁶

Még nem tudjuk, hogy mi módon jutott a Wesselényi István br. családjához; de az ismeretségnek a gymnasiumi tanfolyam végén kellett keletkeznie.

⁹⁵ 97—1845. tanári jegyzőkönyv sz.

⁹⁶ Szinnyei. Magyar írók élete. II. 113. h.

Következtethetjük ezt Wesselényi István br. özvegyének, Dániel Polixena bárónőnek leveléből, mely Kékesen, 1761. aug. 26.-án kelt s melyet az erdélyi ref. főconsistoriumhoz intézett.⁹⁷ Ebben eládja, hogy egyetlen gyermekök (Miklós) nevelésére egy becsületes ifjut maguk költségén öt esztendeig tartottak külső országi akadémiákon, hogy fiokat minden tudományban addig taníthassa, míg tanulmányait bevégezi. Mivel férje a kolozsvári ev. ref. collegiumban nyelktanítóul kívánta alkalmaztatni, most ő is kész erre s ajánlatát a püspökhöz meg is tette. Hallomása szerint ez ügyben most akarnak dönteni Szebenben s mivel Toldalagi László gr. magához akarja édesgetni a tanítót, kéri a főconsistorium, főleg Lázár János gr. pártfogását, hogy árváját ne foszszak meg azon nevelőtől, kit ők tartottak külföldön. Különben az instructor kötelezte magát, hogy a fiut tanulmányai végzéséig fogja tanítani; reméli, nem csalja meg őt. Azt nem teheti, hogy egyetlen fiát távol (Toldalagi grófnál) taníttassa.

Igér ezer rhírtot oly módon, hogy ha Cornides után e hivatalt a collegium nem akarná fenntartani, rendelkezék tetszése szerint az összeg felől. Cornidesnek pedig, ha kilép a szolgálatból, terménybeli javadalmat ígér.

Toldalagi László gr. Marosvásárhelyről 1761. aug. 18-án irt levelet Cornidesnek s hivta magához, hogy fiait német, francia nyelvre, zenére, s egyebekre tanítsa. Igért neki évenként 100 német frtot, asztalt, szállást; egyuttal jelentette a főconsistoriumnak, hogy 3000 mfrt. tőkét szerez össze, melynek kamatja a német nyelvet tanító mester, vagy professor fizetése lenne. Az állást a marosvásárhelyi collegiumban szerveznék.⁹⁸

Cornides azonban ragaszkodott kötelezettségéhez s Kolozsvárt maradt, ámbár itt kevesebb javadalomban részesült, mert csak az 1000 rhírt. 6⁰/₀-os kamatját kapta évi fizetésül. Collegiumunknál körülbelől 12 évig szolgált. Működéséről, tanításáról nincsenek adataink. Irodalmi működése is csak ezután ölt nagyobb arányokat.⁹⁹

⁹⁷ Az egyházkerület levéltárában 35—1761. sz.

⁹⁸ Az egyházkerület levéltárában 35—1761. sz.

⁹⁹ Szinnyi. U. o.

9. A tanügy fejlődése 1790—1850-ig.

a) Kisebb jelentőségű intézkedések.

Az új időszak II. Józsefnek 1790. januárius 30-án kelt rendeletével kezdődik,¹⁰⁰ melylyel újításait visszavonta. E rendelet alapján az erdélyi főkormánysszék köriratot bocsátott ki a vármegyék, vidékek, székek, városok tisztségeihez és az iskolák előjáróihoz a következő tartalommal: az erdélyi katolikus iskolákban nem rég történt változásokat a régiebb szokásokkal kell felváltani.

1. A nyári szünidő a felsőbb iskolákban július elsejével kezdődik; az alsóbb iskolákban július 15-én s tart november 1-ig. A következő iskolai év szeptember 8-dikával fog kezdődni, mint régen. A karácsoni, husvéti szünidőkre és a heti szünetekre érvényben marad az 1789. évi febr. 27-én kihirdetett rendelet ($\frac{1432}{L. 53}$ sz. a.)

2. A nemzeti vagyis trivialis iskolák mindenütt megmaradnak a hol voltak, „de a német nyelvnek tanítása csak olyan helyeken lesz szükséges, hol a népnek s ifjuságnak nemzete úgy kívánja“. A német nyelv tanulására nem kell kényszeríteni senkit, „hanem taníttassék az ifjuság főképpen a hazai nyelven a keresztény tudománynak, olvasásnak és írásnak, számvetésnek kezdetiben. A főhelyeken pedig, melyeken eddig három classisból álló iskolák voltak, ha a költség többet nem enged, legalább két classis maradjon meg, melyben a fennebb említett anyai nyelven folytatandó tudományokon kívül az ifjuság a diák iskolákba is készíttessék“.

3. Az a kényszerítés, hogy a német nyelv tudása nélkül diák iskolába lépni nem lehet, megszűnik. Helyébe az anyai nyelv tanulása, pallérozása s kivált a régi classikusok szorgalmas olvasása lépjen. Jóllehet, a német nyelv tanulásának kényszere megszűnik, de mivel kivált a nemes ifjuságnak s a kik katonaságra készülnek „külső nyelvek értelme nélkül lenni nem lehet, — Kolozsvárt különösen — alkalmatosság fog adatni és bizonyos rend is fog szabattatni“.

¹⁰⁰ A cancellaria e rendelet keltét januárius 28-ra tette, midőn kibocsátotta. Marczall H. II. József. III. 565. jegyzet.

4. E körirat szerint a convictusok, seminariumok visszaállítását, legalább részben munkába vették s egyúttal ígérték, hogy az iskolák belső rendtartására vonatkozólag ugyanezen napon bővebb utasítást adnak.¹⁰¹

Egy királyi rendelet 1791-ből arról értesít, hogy őfelsége a bányahivatalokban honfiakat akar alkalmazni. Ezeknek ösztöndíjat is rendelt oly feltétel alatt, ha bányászati pályára lépnek, a német nyelvet, physikát, természetrajzot, számtant s a bányászti tudományok illető részeit jól megtanulják, ezekből az iskolai év végén vizsgálatot tesznek, a professortól ajánlatot kapnak a főconsistoriumhoz, mely jelentést tesz a főkormányzéknek s ez az érdemesebbeket ösztöndíjra ajánlja.¹⁰²

A tanítás nyelve nem sokáig maradt magyar. A főconsistorium értesülvén, hogy mióta a magyar nyelvet mivelő társaságok alakultak s a nemzeti nyelvnek pallérozásán fáradozni kezdettek, azóta némely professorok az elejökbe szabott tanításmódját megváltoztatták annyiban, hogy a tudományokat nem deák, hanem magyar nyelven tanítják, a következő határozatot hozta: mivel a törvényszékek ügyiratai nagyobbára latin nyelvűek, az udvarhoz intézendő fölterjesztéseket jegyzőkönyveket latinul kell írni, az udvartól is latin nyelven jönek le a rendeletek, a főconsistorium szükségesnek tartja a tanításnak latin nyelven való folytatását azon tárgyakra vonatkozólag, melyek eddig is úgy folytak; úgy azonban, hogy az ifjak egyúttal tiszta magyarsággal is megtanuljanak írni.¹⁰³

A francia forradalom miatt keletkezett háborúk egész Európa figyelmét lefoglalták; tanügyi kérdések másutt sem foglalkoztatták a közvéleményt, nálunk sem merülnek föl tervezések, csak egyes kisebb rendű intézkedések.

Különös ugyan, de igaz, hogy az iskolai törvényszék jegyzőkönyvében is találunk efféle adatot. 1804-ben Veszprémi István algondnok megjelenvén a vizsgálatokon, számbavette az eredményt s a professorok jelenlétében kijelölte sze-

¹⁰¹ Az erdélyi főkormányzék levéltárban 1660—1790. sz.

¹⁰² Az egyházkerület levéltárában 320—1791. sz. decz. 6-ról.

¹⁰³ Az egyházkerület levéltárában 148—1792. főcons. jegyzkvi sz.

mélyenként azokat, kik a tanulásban nem tanúsítottak előmenetelt. Ezek közül némelyeket elzárni kívánt a tanulástól, mint tehetségteleneket, másokat megintetett. Azután hivatkozott azon collegiumi rendszabályra, mely szerint a theologiai és jogi tanfolyamra menendők kötelesek vizsgálatra állani szeptember elején s csak azon esetben léphetnek a felsőbb osztályokba, ha sikeres vizsgálatot tesznek. A többiek lemaradnak ismétlés végett s ha a második év végén sem lesznek érdemesek a főlebbvitelre, kötelesek más pályára lépni. E rendelkezést aztán kihirdették az egész tanuló ifjúság előtt 1804. július 1-én.¹⁰⁴

Szentpáli Elek fiát, Eleket nem vették be a kormánysszéki irnokok közé, mivel királyi rendelet szerint csak azokat vehették be, kik a kolozsvári róm. kath. lyceumban végezték a jogot. Szentpáli Elek őfelségéhez folyamodott. Erre 1804. jan. 1-én 1651. sz. a. udvari rendelet érkezett le, a kormánysszék útján, hogy vizsgálják meg a n.-enyedi jogi tanfolyam tantervét, különös tekintettel a használt tankönyvekre és hogy van-e valami lényeges eltérés az előadás módjára nézve a kolozsvári lyceum előadásmódjától?¹⁰⁵

A főconsistorium a kolozsvári ref. collegium előjárásától is kért választ e kérdésre, habár a kir. rendeletben csak a nagyenyediről van szó. Valószínűleg mindkét collegium fölterjesztette a kérdésre igenlő válaszát s ezeken alapult a királynak 1804. aug. 23-án kelt azon rendelete, hogy a jogi tanfolyam végén, a professorok által, vizsgálat alapján kiadott bizonyítványok teljes érvényűek.¹⁰⁶

Bővebb vizsgálat kideríthetné a kormánysszéknek arra irányuló törekvését, hogy a nagyenyedi és kolozsvári ref. jogi tanfolyamok végzéséről kiállított bizonyítványokat érvényteleneknek nyilvánítsák.

* * *

Miután az igazgatóságot és tanvezetői tisztet átvette Szilágyi Ferencz, 1810. nov. 12-én a következő utasítást adta ki a köztanítóknak (osztálytanítóknak):

¹⁰⁴ Az iskolai törvényszék jegyzőkönyve 8. l.

¹⁰⁵ A collegium levéltárában 1800—1810. P. 134. L. 17.

¹⁰⁶ A collegium levéltárában 1800—1810. P. 137. L. 20.

A közvizsgálatokon, tapasztalás szerint, sok felelő igen halk és alig érthető hangon mormog, a mit hallgatni is undorító s a tudatlanságot is bizonyítja. Ezért az egyes köztanítók szoktassák tanítványaikat magas, tiszta és szónokilag tagolt hangon való olvasásra és felelésre; mert a közvizsgálatok alkalmával ez is számbavételre kerül.

A magyarból latinra fordítandó gyakorlatok csak mondatokból vagy nagyon rövid körmondatokból álljanak. Így a tanuló biztosabban fordít, míg a hosszú körmondatok tömkelegében eltévelyedik.

Az írásbeli gyakorlatokban változatosságot kell alkalmazni. Egyszer a grammaticai változatosság szükséges a beszéd részei szerint, majd a szónoki változatosság szóképek és alakzatok szerint, az osztályoknak megfelelőleg. Máskor gondoskodni kell levelek iratásáról és pedig gyakran; továbbá körmondatok, beszédvázlatok, versek és ódák iratásáról. Más különös feladatok kidolgozására is kell alkalmat adni, pl. a dicsőségről, szorgalomról, megvetésről, hanyagságról, a tűz, marha, ló, fák stb. hasznos voltáról.

Hogy ezeknek végrehajtása nyilvántartható legyen, az egyes osztályokból e heti írásbeli dolgozatokat be kell mutatni a tanvezető tanárnak.

A köztanítók, kik a latin írók magyarázatával foglalkoznak, fordítsanak különös gondot tanítványaik tehetségének kipuhatolására. Ne előzzék meg őket dictálásukkal, igyekezzenek rávezetni s tanítsák meg őket a saját erejükből való fordításra, hogy így az egyes tárgyakat jól megértsék. Erre a célra buzdítani kell őket, hogy szorgalmasan és derekasan előkészüljenek.

Ezen kívül buzgón lássanak utána, hogy a tanulókat tegyék figyelmesekké s tartsák is fenn figyelmök éberségét; mert egész előmenetelük ettől függ. Ennek fentartására egyiket így, másikat amugy kérdezgetvén, de nem sorrendben, oly módon szólíttassa, hogy kitűnjék, figyelt-e? Mindent szabatosan adjanak elé, alkalmazkodván a gyermekek korának tehetségéhez.

Az előadásban szelidséget tanusítsanak s inkább kedves modorral igyekezzenek megnyerni a tanulókat, mint szigo-

rusággal elriasztani a tanulástól s képzeljék, hogy a szülők helyettesei.

A büntetésben legyenek nagyon ovatosak és csak a legvégső szükségben, gonoszság és makacsság esetében kísértsek meg a büntetést.

Az énektanítók is komolyan vigyázzanak s mindent elkövessenek, hogy e hibát el ne kövessék.

Ez utasítás is az iskolai törvényszéknek 1810. évi jegyzőkönyvében olvasható latinul. Egyébiránt, néha a gondnokok jelenlétében, a profsszorokkal együtt, az iskolai törvényszék állapítja meg a jutalmazandók névsorát, a mi azért természetes, mivel a törvényszék tagjai a köztanítók közül állottak nagyobb részben, tehát illetékesek voltak véleményadásra. Még a felsőbb osztályosokra vonatkozólag is itt döntöttek oly módon, hogy a professorok kijelölték a tárgyaikból lesebbecket s a gyűlés szavazattöbbséggel állapította meg a jutalmazandókat.

Az iskolai törvényszék gyűlése a tanári kar gyűlését pótolta 1825 tájáig. Az eddig felhozottakon kívül más adatok is bizonyítják ezt. Például 1821. szept. 9-én tudomásul veszi a gyűlés, hogy Fehér István, ki engedély mellett két évig volt távol, visszatért s kérte, hogy vizsgálat után léphessen a jogi osztályba. A vizsgálaton kitűnt, hogy a latin irodalomból nagyon kevés készütsége van, ezért a gyűlés azt határozta, hogy egy évig feküdjék neki a latin irodalomnak Fehér István, akkor álljon vizsgálatra s ha megérdemli jogász lesz.

Vizsgálat alapján u. e. gyűlés határoz a deákok fölvétele ügyében. 1822. februarius 4-dike óta már ily címeket adnak némelyik gyűlésnek: „senatus professoralis“, majd „professoratus“; tényleg ennek hatáskörébe tartozó ügyeket tárgyalnak.

Mikor a magántanítók hanyagúl teljesítették kötelelességöket, az iskolai törvényszék szorította őket rendre, az esküdeket utasították, hogy a reájok bizott szobákat naponként vizsgálják, a hanyagokat, mulasztókat figyelmeztessék kötelelességök teljesítésére.

* * *

1809-ben rendelkezik az előjáróság, hogy a magyar classisokban a deák nyelv fundamentumát is kell tanítani, mindazáltal úgy, hogy a magyar litteratura legyen a főczél.¹⁰⁷

Az intézet összes ügyeinek rendben tartására 1809-ben kezd az előjáróság jegyzőkönyvet vezetetni; 1814-től kezdve készítenek kimutatást a tanulók előmeneteléről s egy példányt fölterjesztenek a főconsistoriumhoz; előbb csak a felsőbb azután az alsóbb osztályok tanulóiról is készítenek ilyeneket megszakítás nélkül, napjainkig.

A főconsistorium 1811. szept. 15-én neheztelését fejezi ki a miatt, hogy kézikönyvek hiányában általánossá vált mind a négy főiskolánkban még a gyengébb tanulók között, már a classisokban is, az a szokás, mely szerint a tanulók leírják (rápiálják) a tanítók tanításait s többnyire e hibákkal teljes munkákból készülnek rendes feladványaikra. E tanulásmód rossz következtései közül kiemeli a főconsistorium, hogy a gyors és rendetlen írás miatt a jó és szép írás nagyon megkevesbedett; hogy a különben is sokfélével elfoglalt ifjuságnak azon rendetlen és zavaros írás tisztába hozatalára újabb időt kellvén fordítani, a tanulástól és üdüléstől rabolja el idejét. Ez ok nélkül való irogatás kiirtása végett a főconsistorium kötelezte a professorokat, hogy a következő iskolai év elejéig készítsenek kézikönyveket azon tudományokról, melyeket tanítanak; ezen kívül készítsenek könyveket a classisok számára is tantárgyaik azon ágaiból, melyek szakjukhoz tartoznak s a kéziratokat juttassák a főconsistoriumhoz megvizsgálás és kinyomatás végett.¹⁰⁸

1812-ben 4799. sz. kir. rendelet tiltja meg a jognak privatim hallgatását azokra vonatkozólag, kik valamely hivatalra akár fizetéssel, akár fizetés nélkül vannak alkalmazva.

1815-ben ismét a főconsistorium intézkedik. Szept. 3-iki ülésében kedvetlenül értesülvén főiskoláinkban a keleti nyelvek elhanyagolásáról, mely az istenről való tiszta tudománynak egyetlenegy kulcsa; megrendeli tehát, hogy theologiae pro-

¹⁰⁷ 7—1809. előjárósági jegyzőkönyvi sz.

¹⁰⁸ A collegium levéltárában 1810—1820. P. 570. L. 9.

fessorságra ne is jelöljenek olyan embert, a ki nem jártas a keleti nyelvekben.¹⁰⁹

1818-ban a főconsistorium mulhatatlanul szükségesnek nyilvánítja,¹¹⁰ hogy azon ifjak is részesüljenek theologiai oktatásban, kik világi hivatalokra készülnek s előbb lépnek, semhogy a rendes theológiát végeznék. Ezért felhivja az előljáróságot, hogy a nevezett célra, a világi rend szükségéhez alkalmazott theologiai és egyháztörténeti, rövid, de mégis elég világos vezérfonalat és ennek tanítása módjáról tervet készíttessen, a tanítás óráját határozza meg s véleményét terjeszsze föl. Azért téteti ezt a főconsistorium, hogy ezen túl e rövidebb theologiai tanfolyamot, az alsóbb osztályok végeztével, minden ifju feltétlenül hallgatni s tanulni köteles levén, vallása szükséges ismerete nélkül ki ne lépjen a collegiumból¹¹¹.

Az előljáróság 1819. jul. 2-án tartott ülésében a végett, hogy az ifjak érettebben kerüljenek a felsőbb tudományok hallgatására, egy 9-dik osztályt kívánt felállítani s a professorusra bízta a tanterv megkészítését. A professorok már jul. 4-én összeültek s fölterjesztést készítettek a gondnoki karhoz, melyben fejtegették a 9. osztály felállításának nehézségeit s az ügyet bővebb megfontolásra ajánlották. Az ellenvetések között felhozzák a hírről értesült szülők nyugtalan-ságát, kik azt állítják, kívált ha sok gyermekük van, hogy nem bírják még egy esztendő költségeit elhordozni. A szegényebbek éppen nem hordozhatják e terhet.

A költséges élet miatt sok ifju hagyta el az iskolát az előbbi iskolai évben. Kiléptek némelyek még mielőtt végeztek volna, mert nem tarthatják fenn magokat.

Az ide való reformatusok közül sokan vannak, a kik a kevesebb költségre való tekintetből vagy az unitariusokhoz, vagy a katholikusokhoz küldik gyermekeiket, nagy kárára felekezetünknek.

Az új classis praeceptor fizetésére is alap kellene, de a mostaniakból nem lehet kiszakítani.

¹⁰⁹ A collegium levéltárában 1810—1820. P. 160. L. 80.

¹¹⁰ Az egyházkerület levéltárában 121—1818. sz.

¹¹¹ 57—1818. előljárósági sz.

Ezekért kérik az újabb megfontolást.

Elismerik ugyan, hogy a 9. oszt. végzése után érettebben jutnának az ifjak, a felsőbb tudományok hallgatására; de a kiknek koruk megvan, elég fejlettek így is. Orvoslásul azt lehetne rendelni, hogy ne vegyék fel igen fiatalon a gyermekeket az elemi iskolába s olyanokat egyáltalában ne, kik a classison kívül otthon, akár privát úton, jól nem tudnak olvasni, hogy az alsó classisban ne kelljen vesződni az olvasás tanításával.

A 9. osztálynak szánt tárgyakat fel lehetne osztani a 4 felső osztály tárgyai közé s a ki ezeket nem bírja elvégezni, maradjon ismétlőnek.

Különben is Németországban 8 osztályból áll egy gymnasium s ebben még felsőbb tudományokat is tanítanak. Igaz, hogy innen egyetemre mennek, de csak 3 évre, míg nekünk 6 évünk van a 8 osztályon fölül.

Méhes Sámuel rector professor 1821/22. első felének végén jelentést tett az előjáróságnak a törvények végrehajtásáról, a tanulók előmeneteléről, a fegyelmi állapotokról. A hanyag tanulók neveit bemutatta az előjáróságnak, hogy sarkalhassa több igyekezetre. A jobb igyekezetűek megjelölését a II. félévre hagyta.¹¹²

Javaslatai között kiterjeszkedik azon feltételekre, melyeknek tekintetbe vételével elnyerni vagy elveszteni lehet az iskolai beneficiumokat.

a) A ki közvizsgálat alkalmával a tanulásból harmadik classist, vagy az erkölcsből második classist kap, semmi iskolai beneficiumban ne részesedjék (kenyér, innepi legatio, lakás).

b) A ki a tanulásban és az erkölcsben első classist nem kap, alumniumot ne nyerhessen, minthogy jó igyekezetű ifjak számára vannak hagyományozva az iskolai beneficiumok.

c) A ki a két esztendei philosophicus és philologicus cursus hallgatása után a tanulásban 3-ik classist kap, az a törvényes tudományók hallgatására ne engedtesse, hanem egy évig ismételjen s ha ekkor is 3-ik classist kap, akkor,

¹¹² 32—1822. előjárósági sz.

mint a tanulásban tehetetlen és másokat is abban hátráltató, kapjon *abeundi consiliumot*. Ugyanezen törvényt kell alkalmazni a jogászokra is, kik a *theologusok* sorába kívánnak lépni.

d) Hogy a harmonia meg ne csökkenjen, a ki magát az ének és musika mestersége tanulásában tökéletesíti, egy-szersmind *hármonista*, a mellett jó erkölcsű, ha *theologus*, mindjárt a *juratusok* után, ha nem *theologus*, mindjárt a *theologusok* után válaszszon magának ünnepi *beneficiumot*.

1820-ban Méhes Sámuel igazgató a bennlakás törvé-nyeinek pontosabb, sikeresebb végrehajtására tervet készített, az előljáróság elfogadta s az iskola belső életét ezzel rendezbé tette. 1822-ben megrendeli az előljáróság, hogy az osztálytanítók a *grammatica classison* kezdve szorítsák a gyermekeket latin beszédre.¹¹³

Ugyanezen évben került sor a tanterv módosítására a végett, hogy az osztálytanítóknak állandó tájékoztatója legyen. A tanári kar elkészítette az új tantervet a nyári szünidő alatt s 1822/23-ban életbe is léptette.

E tanterv megérdemli, legalább bő kivonatban, az ismer-tetést, mivel nemcsak a tantárgyakat sorolja föl, hanem az óránként való felosztást és a tankönyveket is.

b) Az 1822. évi tanterv.

1. *Classis elementaris.*

Ez csupa magyar *classis*. Minthogy a betűk ismertetése, az olvasás megkezdése sok időt vesz igénybe, ha sok ilyen kezdő van s az olvasni tudókat hátráltatják a tárgyak ismeretében, e *classisba* csak azokat veszik föl, a kik már olvasni, egész szókat, számokat leírni tudnak s legalább hét esztendősek.

Ezen osztályban a tanítás tárgya:

Az első félévben:

Hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken reggeli 7 órától 9-ig az olvasás gyakorlása oly könyvekből, melyekben a

¹¹² 83—1822. előljárósági sz.

gyermeki észhez alkalmazott szükséges és hasznos ismeretek könnyű mesék és rövid elbeszélések vannak, melyek az értelmet fejlesztik és a szívet formálják. E végre föl kell venni ideiglenesen a „Debreczeni Abézét“ és az „Új esztendei ajándék“ cz. könyvet, míg a „Gyermekek Bibliothekája“ cz. könyvből elegendő számmal hozatnak. Az olvasottakat kérdezgesse is el a tanító s a szükségesebbeket tanítsa meg; különös gondot fordítson a jó hangsúlylyal való, értelmes olvasásra.

7—8-ig kérdezze a tanultakat, azután olvastasson.

Magyar nyelvtant tanítson szerdán és szombaton reggeli 7—8-ig *Herczeg* grammatikája szerint addig, míg a tanári kar jobbról gondoskodik.

Szerdán, szombaton 8—9-ig mennyiségtanból tanítson számlálást, a számok leírását, a római és arab számok kimondását, összeadást. Kézikönyv *Méhes György* Arithmetikája.

Az olvasást össze kell kötni írásbeli gyakorlással, iratván grammaticai gyakorlatokat, a gyermeki észhez alkalmazott erkölcsi mondásokat, gondolatokat, maximákat, meséket és erkölcsi rövid történeteket. Ezeket is mondassa el a tanító s a szükségesebbeket tanítsa meg. Az írásbeli gyakorlás hétfőn és csütörtökön d. u. 2—3-ig legyen. Írásbeli feladatokat ezen kívül is lehet adni.

Földrajzot Lengyel István tanár utmutatása és dolgozata szerint kedden és pénteken d. u. 2—3-ig tanítson. Ebből a földrajzi fogalmakat, azután egy kis közönséges geographiat tanítson.

Hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken d. u. 3—4-ig gyakorolni kell azokat, a mik u. e. napokon délelőttre vannak kiszabva.

Éneklés az osztályban szerdán és szombaton d. u. 2—3-ig.

Szenttörténetet az eddig használt könyv szerint vasárnap tanítson.

A második félévben folytassa a tanító az első félévi tárgyakat; a mennyiségtanból a kivonást, a földrajzból Erdély geographiáját; a vasárnapi órákon vallást a *Tóth Ferenc* gyermekek számára készült könyve szerint.

Jegyzés. Ez osztályban mi módon lehetne a tanításba a

Bell-Lancaster módszerét vagy a kölcsönös tanítás módját alkalmazni, ez iránt az utasítást megadja a philologiae professor.

II. *Classis etymologica inferior vagy conjunctica.*

Az első félévben:

Az iskolai év kezdetén, szeptember két első hetében az előbbi osztályban tanultaknak ismételése. Azután a latin nyelv kezdete Szilágyi grammaticaja szerint az igékig, az oda tartozó olvasókönyvbeli gyakorlatokkal együtt hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken reggeli 7—9 óráig. Írásbeli gyakorlatok hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig. A szép és helyesírásra gondot fordítson a tanító.

Cellarius kisebb Vocabulariumából vagy Liber Memorialisából a csillaggal jegyzett törzsszók megmagyarázása, tanítása és számbavétele hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken d. u. 3—4-ig. Előbb kérdezni kell, azután tanítani. Más feladatok ismételése szerdán, szombaton reggel 7—8-ig.

Mennyiségtanból az előbbi osztályban tanultak ismételése után a *szorzás* szerdán, szombaton 8—9-ig.

Földrajzból Erdély ismételése, kedden, pénteken d. u. 2—3-ig.
Ének szerdán, szombaton 2—3-ig.

Vallás vasárnaponként Koppé első drbjának első szakasza szerint.

Második félévben:

Latinból u. a. órákon tanítandó a grammaticai rész végig, a 259. lapig. Írásbeli gyakorlatok, mint az első félévben.

A Cellarius kisebb vocabulariumából a csillag nélkül való törzsszók.

Mennyiségtanból osztás.

Földrajzból Magyarország földrajza Lengyel tanár kidolgozása szerint.

Ének, mint az első félévben.

Vallás vasárnap Koppé első darabja 2-ik, 3-ik szakasza.

III. *Classis Etymologica superior, vagy grammatica.*

Ismétlése a múlt évben tanultaknak.

Latinból Szilágyi grammaticája szerint a 259. laptól a természetrajzból vett tárgyakat végig. Továbbá a Szilágyi Chrestomathiájából a Sententiák czime alatti darabokat hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken 7—8-ig. Az órák első fele kérdésésre használandó.

Szerdán, szombaton reggel 7—8-ig fordítás Hübner szt. historiáiból. Ezeket úgy kell felosztani; hogy ezen osztályon kezdve négy osztályon át végezzék el a philologiai professor utasítása szerint.

Cellarius nagyobb vocabulariumából hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken d. u. 3—4-ig; a következő évben kedden d. u. 3—4-ig az összes szókat meg kell tanítani. Írásbeli gyakorlat hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig.

Mennyiségtanból szerdán, szombaton 8—9-ig összeadás és kivonás határozott számokkal, practicai alkalmazással a kiszabott kézikönyv szerint.

A földrajzból kedden, pénteken d. u. 2—3-ig az austriai birodalom közönséges földrajza, Lengyel tanár kidolgozása szerint.

Ének szerdán, szombaton d. u. 2—3-ig.

Vallás vasárnap Koppé első darabjának 4. és 5. szakasza.

Második félévben.

Latinból folytatás. A simplex syntaxis tanítása magyarul. Fordítani kell Szilágyi Chrestomathiájából az Erasmusból vett colloquiumokat és Eutropiusból a hat első könyvet.

Írásbeli dolgozatok Hübnerből, mint az I. félévben.

Mennyiségtanból szorzás, osztás határozott számokban, practicai alkalmazással, Méhes György szerint.

Földrajzból Törökország és az Olasz föld, Lengyel tanár kidolgozása szerint.

Ének, mint az első félévben. Vallásból Koppé első darabjának 6. és 7. szakasza.

IV. *Classis Syntactica inferior.*

Ismétlés. A latin nyelv szabályai theoretice és practice a Cellarius grammaticája szerint, az ornata syntaxisig. Fordítás Cornelius Neposból: Miltiades, Themistocles, Aristides, Alcibiades és Epaminondas, hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken reggel 7—9-ig. — Szerdán, szombaton 7—8-ig Hübner fordítása. Hétfőn, csütörtökön d. u. 3—4-ig fordítás magyarból deákra a Kis Tükörből, a philosophiai professor utasítása szerint. Írásbeli gyakorlás a syntaxis szabályai szerint hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig. Cellarius magyarázása és a tanultak kérdezése kedden, pénteken 3—4-ig.

Mennyiségtanból törtszámok, szerdán, szombaton reggel 8—9-ig.

Régi közönséges geographia a philol. professor kidolgozása szerint deákul, kedden, pénteken 2—3-ig.

Ének, mint a többi osztályokban. Vallás, Koppé 2-ik darabjának első szakasza.

Második félévben.

Latinból folytatása, ismétlése a tanultaknak. Phaerdrus meséiből a philolog. professor kiválasztása szerint hétfőn, kedden, szerdán, csütörtökön, pénteken délelőtti órákon. A szebbeket könyv nélkül is meg kell tanítani.

Fordítás Hübnerből szerdán, szombaton d. e. 7—8-ig.

Fordítás magyarból deákra a Kis Tükörből.

Cellarius elvégzése. Írásbeli gyakorlás, mint az első félévben.

Törtszámok folytatása. Görögország és Itália régi földrajza a phil. professor kidolgozása szerint. Ének. Vallásból Koppé 2-ik darabjának 2. szakasza.

V. *Classis Syntactica superior.*

Első félévben.

Ismétlés. Latinból: ornata és figurata syntaxis Cellarius szerint. Fordítás magyarból deákra a Kis Tükörből hétfőn és csütörtökön d. u. 3—4-ig. Fordítás deákból magyarra az

Erasmus Colloquiumaiból, vagy a Nepos elmaradott Biographiaiból a phil. professor választása szerint, hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken a délelőtti órákon. Fordítás Hübnerből szerdán, szombaton reggel 7—8-ig. — Írásbeli gyakorlás az osztálybeli tanulás tárgyaihoz képest hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig, magyarul is, deákul is.

Német nyelv; a Márton József grammaticájának 7-ik kiadása szerint magát a grammaticát kell tanítani a grammaticai gyakorlatokig, kedden és pénteken d. u. 3—4-ig.

Mennyiségtanból a proportiok szerdán, szombaton d. e. 8—9-ig, Méhes Gy. szerint.

A régi geographia ismételése után Portugallia és Spanyolország kedden, pénteken 2—3-ig. Lengyel tanár kidolgozása szerint. Ének. Vallás Koppé 2-ik darabja 3-ik szakaszának első cikkelye.

Második félévben.

Latinból az ornata és figurata syntaxis ismételése theore-tice és practice a Cellarius grammaticája szerint, egy kis periodologia a philosophiai professor kidolgozása szerint; Szilágyi Chrestomathiájának fordítása az 53. lapon kezdve, hol a Ciceroból szedett válogatott helyek kezdődnek, az első félévben megszabott órákon. A Chrestomathiát be kell végezni ez évben. Fordítás a Kis Tükörből és Hübnerből. Írásbeli dolgozatok „stylusokba és periodusokba“.

Német nyelv. Márton J. grammaticája az olvasókönyvig.

Mennyiségtan. A proportiók practice alkalmazva. Méhes Gy. szerint.

Az új geographiából Francia- és Angolország, Lengyel kidolgozása szerint. Ének. Vallás. Koppé 2. darabja 3. szakaszának utolsó cikke.

VI. *Classis rhetorica.*

Ismételés. Latin. Oratoria és római antiquitas deák nyelven, a philologiae prof. kidolgozása szerint; fordítás Justinusból a phil. prof. kiválasztása alapján hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken 7—9-ig. Fordítás Hübnerből szerdán, szom-

baton 7—8-ig. Magyarból deákra Campe, hétfőn, csütörtökön d. u. 3—4-ig. Írásbeli gyakorlás periodusokban, chriákban, levelekben hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig.

Német nyelv. Ismételés. Az olvasókönyv első, második, harmadik cikkének fordítása kedden és pénteken d. u. 3—4-ig.

Mennyiségtan. Tizedes törtszámok szerdán, szombaton 8—9-ig Méhes Sámuel szerint.

Az új geographiából Belgium, Helvetia és a Német-szövetség, Lengyel kidolgozása szerint kedden, pénteken d. u. 2—3-ig. — Ének szerdán, szombaton d. u. 2—3-ig.

Vallás a vasárnapi órákon a heidelbergi nagyobb catechismusból, a 13-ik urnapig.

Második félévben.

Latin. Fordítás Cicero válogatott oratioiból az Archiasért és Manliusért mondott beszédek a szónoklat szabályaira alkalmazva.

Fordítás magyarból deákra Campé.

Írásbeli gyakorlás, mint az első félévben.

Német nyelv. Az olvasókönyv 4-ik és 5-ik cikkeinek fordítása, a grammaticai szabályok alkalmazásával.

Mennyiségtan. A betűvel való számítás négy neme, Méhes Sámuel szerint.

Az új geographiából Dania, Scandinavia és Prussia. — Ének. Vallás u. a. könyvből a 13. urnaptól a 25-ig.

VII. *Classis poetica.*

Ismételés. — Latin prosodia. Fordítás Ovidius Methamorphoseseiből és Tristiumából a phil. prof. utasítása alapján, hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken a reggeli órákon (bizonyosan 7—9-ig). Mythologia a philologiae prof. kidolgozása szerint, hétfőn és csütörtökön d. u. 3—4-ig. Írásbeli gyakorlás az osztály tárgyaihoz alkalmazva, hétfőn és csütörtökön d. u. 2—3-ig.

Görög nyelv, szerdán és szombaton reggel 7—8-ig.

Német nyelv, kedden és pénteken 3—4-ig, az olvasókönyv 6. és 7. cikke deákra fordítva.

Mennyiségtan, gyökérkivonás és potenciák szerdán és szombaton, Méhes Sámuel szerint.

Geographiából Lengyel- és Muszkaországok kedden és pénteken 2—3-ig, Lengyel tanár kidolgozása szerint. — Ének. — Vallás a heidelbergai catechismus szerint a 25-ik urnaptól a 36-ig.

Második félévben.

Latin nyelv. A poësis regulái; Horatius válogatott Odáinak és Virgilius Ecclogiájának fordítása a phil. prof. utmutatása szerint a délelőtti órákon.

Fordítás a Budai Esasiás hazai historiájából a phil. prof. által készített extractus és utasítás szerint magyarból deákra, hétfőn, csütörtökön 3—4-ig.

Írásbeli gyakorlás a kiszabott órákon.

Görög nyelv, mint az első félévben.

Német nyelv; az olvasókönyv 12. és 13. cikke magyarra fordítandó.

Mennyiségtanból az első gradusu egyenlítések.

Geographiából Európa közönséges geographiája, Lengyel tanár kidolgozása szerint. — Ének.

Vallás, a heidelbergai catechismus végig.

VIII. *Classis logica.*

Ismétlés. Latin nyelv. Fordítás a Livius Enucleatus-ból hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken d. e. 8—9-ig — U. a. napon 7—8-ig revocatiók, fordítás magyarból deákra Budai Esaiásból a phil. prof. utasítása szerint.

Írásbeli gyakorlások oratiókban hétfőn, csütörtökön d. u. 2—3-ig.

Görög nyelv szerdán, szombaton 7—8-ig.

Német nyelv kedden, pénteken d. u. 3—4-ig az olvasókönyv 8. 9. 10. cikkeinek fordítása deákra.

Psychologia hétfőn, csütörtökön d. u. 3—4-ig, Lengyel István tanár kidolgozása szerint.

Mennyiségtan, az alsóbb osztályokban tanultaknak ismétlése, szerdán, szombaton 8—9-ig.

Mathematica és physica geographia s revocálása Europa közönséges geographiájának, kedden és pénteken délután 2—3-ig. — Ének. Vallás.

Második félévben.

Latin. Plinius leveleinek fordítása délelőtti órákon. — Írásbeli gyakorlás levelekben, d. u. órákon. — Görög nyelv. — Német nyelv, az olvasókönyv 11. cikkének deákra fordítása.

Logica hétfőn, csütörtökön d. u. 3—4-ig. Lengyel István kidolgozása szerint.

Mennyiségtan, a geometriából planimetria Wolfius szerint.

Geographiából Ázsia, Africa, America és Ausztrália Lengyel István kidolgozása szerint. Ének. Vallás historiája Koppé 2-ik darabjából.

Vége arról szól az utasítás, hogy ne csak az osztályban, hanem künn, egymás közt is a latin nyelvet használják tanítók és tanulók egyaránt.

Magántanítónak csak két osztályból lehet tanítványa. A kinek két osztályból van, d. e. 10—12-ig, d. u. 5—7-ig tartsa a privátot, mindig a kisebb osztályosokkal kezdve. A tanítás részint előkészítésből, részint ismétlésből álljon s úgy ossza be az időt, hogy mindenik tárgyra jusson.

Részletesebb utasításokat adnak a paedagogarcha s a többi professorok szakjuk szerint.

A fegyelem szigorú legyen, de ne kegyetlen. Igyekezzék a tanító megszerezni tanítványai szeretetét.

A fennebbi rendelkezést azért tették, hogy a különböző pályákra készülő ifjakat ugyanazon terv szerint készítsék elé. Ehhez képest mind a tantárgyakra, mind a tanítás módjára nézve, a mennyire lehetett, egyeztetni kívánták a különböző célokat, hogy az iskola se csupa industriai se csupa deák ne legyen. Főtekintettel voltak mégis a tudományos célra, mert ez több előkészületet igényel és arra, hogy ifjaink nagy része egyetemekre nem mehetvén, itt végzi be tudományos előkészületét.

A tanítás felső tagozata.

I. *Classis Philologica.*

Az első évben.

1. A historiae professortól hallgatnak reggeli 7—8-ig egy héten 4 órán az első félévben római régiségeket, a második félévben ó közönséges historiát. Délután 3—4-ig egész évben minden héten 4 órán deák litteraturát.

2. A matheseos professortól reggel 8—9-ig hetenként 4 órát és délután 2—3-ig, hasonlóképpen minden héten 4 órát, egész évben mathesis purat és applicatát.

Ugyanazon professortól szerdán és szombaton reggeli 8—9-ig általános természetrajzot és állattant.

3. A philosophiae professortól szerdán és szombaton 9—10-ig német nyelvet.

A második évben.

1. A historiae professortól tanulnak reggel 7—8-ig egy héten 4 napon az új közönséges historiát. Délután 3—4-ig az első félévben a görög régiségeket, a 2-dikban görög litteraturát.

2. A philosophiae professortól reggel 9—10-ig négy napon és délután 4—5-ig hasonlóképpen 4 napon a philosophia teoreticát, u. m. psychológiát, logicát és metaphysicát.

Ugyanazon professortól szerdán és szombaton reggel 9—10-ig a német nyelvet.

3. A matheseos professortól szerdán és szombaton reggel 8—9-ig a minerológiát.

II. *Classis juridica.*

A harmadik évben.

1. A juris professortól tanulnak a reggeli órákon 8—9-ig 4 napon egész évben a jus patriumot ugyanazon órákon szerdán és szombaton a haza historiáját, délután 2—3-ig hallgatnák a politicát.

2. A philosophiae professortól reggel 9—10-ig egy héten 4 napon az ethicát és jus naturaet.

Ugyanattól délután 4—5-ig a geographiát és statisticát.

3. A historiae professor délutáni óráin a deák litteraturát. Ugyanattól a papságra készülők szerdán és szombaton reggel 7—8-ig a zsidó régiségeket.

A negyedik évben.

1. A juris professortól reggel 8—9-ig egy héten 4 órán a jus civile romanumot. Ugyanazon órákon szerdán és szombaton a diplomatiát és heraldicát. Ugyanazon professortól délután 2—3-ig az első félévben ius criminalet. A második félévben praxist.

2. A matheseos professortól reggel 9—10-ig, délután 4—5-ig a physicát, ide értvén a physica geographiát, physica astronomiát és meteorológiát.

3. A historiae professor délutáni óráin a görög litteraturát. Ugyanattól a papságra készülők szerdán és szombaton reggel 7—8-ig a zsidó nyelvet.

III. *Classis Theologica.*

Az ötödik évben.

A theologiae professortól reggel 9—10-ig egy héten 4 órán dogmatica theológiát, ugyanazon órákon szerdán és szombaton homileticát. Délután 4—5-ig moralis theológiát.

A hatodik évben.

Ugyancsak a theologiae professortól a reggeli órákon tanulnak az ecclesiastica historiát, a délutáni órákon pedig az exegetica theológiát.

E terv szerint minden professor 2 esztendő alatt végezné el a maga cursusát; a tanuló ifjak közül a világi pályára lépők négy, a theologusok pedig hat év alatt végeznének.

A két első iskolai év alatt tanulnak az ifjak a philosophia theoreticát, a mathesis purat és applicatát, az universális historiát, természeti historiát, a deák, német és görög litteraturát, római és görög régiségeket.

A harmadik és negyedik iskolai esztendő alatt tanulnak a moralis philosophiát, jus naturaet, jus patriumot, civile romanumot, jus criminalet, praxist, patriae historiát, politicát,

statisticát és geographiát. Ezen kívül folytatnák a görög és deák litteraturát. A papságra készülő ifjak pedig e 2 év alatt ezeken kívül tanulnák a zsidó régiségeket és a zsidó litteraturát.

Az ötödik és hatodik esztendei theologusok pedig a dogmaticát és a moralis theologiát, az ecclesiastica historiát, exegesist és homileticát.

Az eddig volt philosophiae és naturalis historiae professori szakok a szerint oszolnak meg, hogy

I. A matheseos professor tanítja az egész mathesist, physicát és naturalis historiát.

II. A philosophiae professor az egész philosophiát, geographiát, statisticát és német nyelvet. Még pedig a mely esztendőben a matheseos professor a két első évi deákok számára tanítja a mathesist, ugyanazon évben a harmad-, negyedéves deákoknak tanítja a philosophiae professor a moralt, jus naturaet és statisticát.

A mely évben pedig a matheseos professor a physicát tanítja a harmad-, negyedévesek számára, ugyanazon évben a philosophiae professor a philosophia purát tanítja a két első évbeliek számára.¹¹⁴

Kiegészítő intézkedések később is történtek. Az előljáróság,¹¹⁵ a tanítás még pontosabb folytatása céljából, a téli és nyári közvizsgálatokon kívül, minden szorgalom idő végére egy-egy magánvizsgálatot rendel: 1. szüret előtt; 2. karácson előtt; 3. husvét előtt; 4. pünköst előtt.

E vizsgálatokra két-két nap fordítandó: a) D. e. 7—9-ig a theologusok; b) d. e. 9—2-ig a jogászok és philologusok; c) d. u. 3—6-ig a jogászok és philologusok.

Mindenik vizsgálaton, a kérdező tanáron kívül jelen kell lenni egy másik professornak is; a theologusokén legyen jelen a rector, a jogászok és philologusokén más professor. Ezek kiszólják az ifjakat s tanjegyeket tesznek, éppen úgy, mint a kérdező.

Másnap d. e. 8—11-ig a felsőbb osztály; d. u. 2—5-ig

¹¹⁴ 77—1823. előljárósági sz.

¹¹⁵ Méhes Sámuel kéziratából.

a 4 alsóbb osztály tesz vizsgálatot egy-egy professor jelenlétében, kik kötelesek arra vigyázni, hogy a köztanítók elvégzik-e a kiszabott tananyagot. — A vizsgálatok alkalmával készített jegyzéseket, a 8 alsó osztályról, közölni kell a paedagogarchával. — A deákok vizsgálatáról, legalább minden második szorgalomidő végén tegyen jelentést a rector a gondnoki karnak.¹¹⁶

A főconsistorium is megvizsgálta az eredményeket. — 1823-ban tudatta, hogy a papságra fölszentelendő ifjakat készületlennek találta, utasította tehát az előjáróságot, hogy papi pályára senkit se bocsásson szoros vizsgálat és jó bizonyítvány nélkül.¹¹⁷

Az egyházi énekek ügyét szintén fölkarolták. Lengyel István paedagogarcha 1823. ápr. 16-án kijelölte osztályonként azon zsoltárokat és dicséreteket az énekes könyvből, melyeket meg kellett tanítani az ifjuságnak. E szerint meg kellett tanulni az I-ső osztályban az 5., 24., 42., 62., 95., 146. zsoltárt; a 6., 14., 15., 17., 24., 36. dicséretet. A II. osztályban az 1., 15., 26., 30., 81., 100., 134. zsoltárt; a 16., 20., 25., 27., 133., 136., 142. dicséretet. A III. osztályban a 25., 33., 38., 65., 96., 105., 119., 135. zsoltárt; a 23., 26., 29., 37., 43., 86., 88., 94. dicséretet. A IV. o.-ban a 6., 8., 9., 31., 50., 61., 72., 75., 111. zsoltárt; a 3., 4., 19., 30., 34., 41., 62., 93., 148. dicséretet. Az V. o.-ban a 16., 19., 23., 34., 66., 67., 71., 77., 116., 141. zsoltárt; a 21., 44., 54., 97., 108., 111., 131., 137., 141., 145. dicséretet. A VI. o.-ban a 32., 46., 84., 86., 90., 103., 121., 125., 143., 136., 138. zsoltárt; az 1., 7., 18., 28., 50., 64., 66., 79., 81., 84., 119. dicséretet. A VII. o.-ban a 17., 28., 80., 89., 92., 101., 102., 112., 130. zsoltárt; a 2., 22., 39., 40., 53., 56., 58., 63., 89., 102., 103., 104., 107., 139., 150. dicséretet. A VIII. o.-ban az 51., 63., 73., 91., 104., 113., 148., 150. zsoltárt; az 55., 77., 90., 110., 112., 113., 116.,

¹¹⁶ Ez intézkedés három évig sem maradt érvényben. — 10—1826. előlj. jkvi sz. a. eltörlik, valószínűleg azért, mivel zaklató lehetett az évenként ötszöri számbavétel s nem bizonyult helyesnek. Az új igazgató igen sokat akart markolni s keveset fogott.

¹¹⁷ Az egyházkerület levéltárában 157—1823. sz.

121., 122., 125., 126., 128., 132., 134., 135., 138., 143., 144. dicséretet.

A rendelet mellé biztatást is fűz a tanvezető tanár. Azt mondja, hogy a kiszabott énekeket könnyű megtanulni egy év alatt, mert többnek van egy dallama. Az első osztálynak csak nyolcz külön dallamot kell megtanulnia, a másodiknak kilenczet, a harmadiknak, negyedik-, ötödiknek 10-et, a hatodiknak 12-öt, a hetediknek 14-et, a nyolczadiknak 16-ot. A szövegből a két első verset kell megtanítani.

A latin nyelv tanítására különös gondot fordított a tanári kar, azzal indokolván intézkedését 1825. decz. 13-án, hogy e nyelv kulcsa a tudománynak s minden magyar hazafinak szükséges.

1. Az alsóbb osztályokban főszempont a latin nyelv tanítása még pedig úgy, hogy a többi tantárgyak legkevésbé se akadályozzák a latin nyelv tanítását.

2. Mivel a köztanítóktól függ az osztályok tanulmányi előmenetele vagy hátramaradása, mint eddig, ezután is szoros vizsgálat alá kell vetni őket s úgy alkalmazni.

3. A latin nyelv tökéletes bírásához három dolog szükséges: a latin írók értése, olvasottság ezekben, továbbá a latin nyelv folyékony beszélése és írása. Tehát igyekezzenek a tanítók a latin írók lelkével minél mélyebben megismertetni tanítványaikat, fordítsanak gondot az írásbeli dolgozatok helyes fogalmazására. Az ifjabb togatusoknak adjon az irodalom tanára írásbeli feladatokat, eleinte könnyűt, majd valamely szónoklati tárgyat, ezt aztán mondják is el. A harmad- és negyedéves deákoknak a történelemből vagy irodalomból adjon nagyobb feladatokat. A collegium pénzalapjából szakítani kell egy főjutalmat pályakérdésekre, melyeket a tanári kar bírál meg.

A latin írásban való jártasságról vagy gyengeségről a bizonyítványokban, kimutatásokban említést kell tenni személyválogatás nélkül, akár egyházi, akár világi pályára lép valaki.

A latin beszédben való jártasságot azzal igazolhatja, a deák, hogy az előtte anyanyelven elmondott dolgot el tudja mondani latinul a maga stílusával. Ilyen vizsgálatot

három alkalommal kell tartani; először, mikor a törvényeket aláírják, másodsor, mikor beneficiumot kapnak és utoljára, mikor köztanítókká választják őket. A világi pályára lépők kétszer állják ki e vizsgálatokat, először subscriptiókor, másodsor, mikor a philologicus tanfolyamról a jogira lépnek át.

Ki az írásbeli feladatok készítésében hanyag, följelentendő az előjáróságnak, hogy ez szorítsa kötelessége teljesítésére.

A juratusok beszéljenek latinul az ifjúsággal s a magyar beszédre kiszabott büntetéseket pontosan hajtsák végre.

A collegium és egyház közös előjárósági üléseket is tartottak; de csak vagyoni ügyekben. Azonban 1824. márcz. 15-én e gyűlésnek adott be jelentést valaki arról, hogy a róm. kath. alsóbb és felsőbb iskolákba számos ref. vallásu fiu és leány jár.¹¹⁸ Ennek kikutatására az egyház és collegium részéről külön-külön bizottságokat küldöttek ki. Ezek 1824. jun. 3-án tettek jelentést. Az egyház részéről csak a leányokra nézve tették meg a jelentést; mert a fiuk dolgába nem akartak elegendni. Annak okát, hogy a ref. szülők r. kath. iskolába járatták leányaikat, részint a vegyes házasságokban, részint az iskola közel voltában, részint a szülők szegény és tehetetlen állapotában találják. Ezeknek orvoslására hathatós eszköznek azt látnák, ha a főconsistorium a leány tanítók számára, a maga pénztárából valami biztos fizetést rendelne s a maga kebeléből a leányok bözvizsgálataira biztosokat nevezne ki, miből a szülők meggyőződhetnének, hogy gyermekeikre felsőbb szemek is figyelmeznak.

A collegium részéről kiküldött biztosok a szóban forgó eset okát legalább megközelítőleg abban találják, hogy a tanulás módja a szegényebb polgárookra nézve meg van nehezítve a promissióval történő visszaélések miatt. Ezért taníttatják hitűnk némely sorsosai gyermekeiket más felekezeti intézetekben. De a promissio más főiskolákban is szokásos; ez ügyben csak a főconsistorium intézkedhetik módosítólag.

A közös előjáróság nem nyugszik meg e jelentésekben, hanem utasítja a biztosokat, hogy találjanak módot, minő

¹¹⁸ 66—1824. előjárósági sz.

úton lehetne megtudni azon reform. gyermekek számát mind a két nemen, kik a r. kath. iskolákba járnak, nevezetesen, hogy a matriculák szerint való conscriptiója a gyermekeknek e tekintetben nem lenne-e czélra való? Egyébként más módok is bővebb fejtegetését is elvárja az előljáróság.

A collegium részéről kiküldött bizottság pedig vizsgálja meg, miféle visszaélések történnek a promissioval s micsoda más hibák vannak a collegiumban, melyek a tanulást nehezítik s tegyen ezekről jelentést.

A főconsistorium 1826-ban megsürgette az eccl. bizottságát a kath. isk.-ba járó gyermekek ügyében. A bizottságot ekkor kiegészítették Pataki Mihály domesticus curatorral, mivel Ferenczi Mózes domesticus curator meghalt. A collegium bizottsága megszűnt, mert a promissiók ügyében új rendszabályok útján intézkedett a főconsistorium.¹¹⁹

1828-ban vált kötelezővé a főconsistoriumnak az a rendelete, hogy a n.-egyadi főiskola példájára, a geometria praxisához tartozó situationis rajzolatot, collegiumunk két felsőbb osztálybeli növendékeinek tanítsa a szépírás professora. Az előljáróság Nagy Sámuel calligr. professort bízta meg a végrehajtással s a paedagogarchat az ellenőrzéssel, meg azzal, hogy tegyen jelentést Nagy Sámuelről, miként teljesíti kötelességét.¹²⁰

c) Az ellenőrzés.

Közvizsgálatok.

1828. május 18-án utasításokat küld a főconsistorium a collegiumokhoz a tanulás és tanítás módjának tökéletesítésére.¹²¹

Az első pontban a nyári közvizsgálatok kezdetét július 1-re teszi; a téliekre nézve febr. 1-ét látná ugyan jónak, de erre nézve az előljáróságok véleményect kéri.

2. Félévenként a tanjegyeket össze kell állítani s a főconsistoriumtól a vizsgálatokra kiküldött biztosok kezébe adni.

¹¹⁹ Az egyházkerület levéltárában 1—1826. sz.

¹²⁰ 74—1828. előljárósági sz.

¹²¹ Az egyházkerület levéltárában 114—1828. sz. május 18.

E kimutatást úgy kell készíteni, hogy a tanjegyek mellett legyen egy üres rovat, melybe a biztosok írassák megjegyzéseiket.

3. A deák nyelven tanítandó tudományok kérdezése, ismétlése magyar nyelven történjék; a szószerint való tanulás követelése tilos.

4. A tudományokat igyekezzenek a professorok népszerűen tanítani, hogy a gyengébbek is megérthessék s a csupa speculatiókra tartozókat igyekezzenek úgy tanítani, hogy több időt inkább az életre tartozókra fordítsanak, különös reflexióval lévén az oly tárgyakra, melyek hazánkat, a körülöttünk levő és a közönséges életre tartozó tárgyakat illetik, különösen pedig a historiában azon időpontot igyekezzenek terjedelmesen tanítani, melyek az emberiség fejlődésére és a társaságos életre befolyással voltak.

5. A professorok cursusokat, ha csak valami nagy akadály nincs, minden iskolai évben végezzék be, ezeknek kidolgozásában szemök előtt tartván, hogy azok inkább utmutatásul szolgáljanak a tudományok megtanulhatására és kimerítésére.

6. Közvizsgálatok alkalmával a tanulóknak a szükség nélkül való kijárást szorosan tiltja a rendszabály, hogy a kiszólitáskor zavar ne legyen.

7. A classicus auctorokat a literaturára nézve resolute, a historiára nézve pedig chronologice fejtegetessék s mind a római, mind a görög antiquitasokból előforduló dolgokat a fordítás (expositio) folytában magyarázzák meg.

8. A curatoratus és professoratus, a comissariusokkal egyetértve, ennekutánna a professorságra formálható ifjakat, az általok nagyobb tüzzel tanulandó tudományok megjelölésével együtt, a főconsistoriumnak jelentsék fel.

E helyes intézkedések úgy keletkezhettek, hogy a főconsistorium a maga kebeléből küldött biztosokat a közvizsgálatokra, kik tapasztalataikról jelentést tettek. A biztosok kiküldése 1825 körül kezdődött, de nem maradt gyakorlatban sokáig.¹²²

¹²² 88—1829. előjárósági sz.

A közvizsgálatokra kiküldött biztosok jelentései hasznos ellenőrzőknek bizonyultak. Az 1828-dik évi jelentéseket a főconsistorium megvizsgálván, 1829. ápr. 26-ról keelve a következő megjegyzéseket adja tudtára a collegiumoknak:

Csaknem minden jelentésben említik a biztosok, hogy az emlékezésnek sok dolgot adnak, a szórul-szóra, értelem nélkül való tanítás elharapódzott; tehát a gondnoki kar hívja fel erre a professorok figyelmét; ösztönözze e hiba elkerülésére, hogy az ifjak szokják meg a velős, értelmes felelést; az ifjuság jó igyekezete megítélésében nem annyira az emlékező tehetség kisebb vagy nagyobb erejére, hanem az értelem tisztaságára s a tanított tudományok értelmes elsajátítására legyenek tekintettel. A biztosoknak is azt ajánlotta a főconsistorium, hogy az ifjuságot ez oldalról igyekezzenek inkább vizsgálni.

Mindenik jelentésben hibáztatják, hogy némely professor nem adja ki előre kéziratát, nem is nyomtatja ki. Utasítja tehát a főconsistorium a gondnokokat, hogy 1831. szept. elejétől kezdve kötelezze mindenik professort, hogy tantárgyai közül minden évben készítsen elő egyet-egyet nyomtatás alá, magyar nyelven. Nyomassa ki az illető collegium nyomdájában; addig is míg ez megtörténhetnék, készítse el mindenik professor a maga kéziratát a f. év. szeptember elsején kezdve, adja ki a deákoknak leírás végett a szorgalomidő elején, aztán hasonlítsa össze az eredetivel, hogy ne tanuljanak hibás írásból, értelmetlenül.

Általános megjegyzés az is, hogy némely professor nem végzi el tantárgya tanítását egészen s vagy igen hosszas bevezetéseket tart, vagy a tárgy közepéből s végéről hagy el valamit. Ez akadályozza a tudományos tárgyalást, az értelmességet; tehát minden tantárgyból elejétől végig, kérdéseket, tételeket (thesiseket) kell kidolgozni, ezeket le kell másoltatni annyi példányban, a hány gondnok és biztos jelenik meg a közvizsgálaton, hogy ezek a tudomány elejéről, közepéről vagy végéről vizsgálhassák az ifjakat s meggyőződhesse, vajjon a professor végig tanította-e, a tanulók megtanulták-e a tantárgyat. Eddig az ifjak sors szerint huzzák a thesiseket, ebből az következett, hogy a

feleleteket össze-vissza tették, a tudományok előadásában nem volt összefüggés. A főconsistorium czélszerűbbnek találta az ifjak neveit kihuzni sors szerint s a tudomány kijelölt részeiből összefüggőleg kérdezni. Így a biztosok a tantárgy azon részét jelölhetik meg, melyet szükségesnek tartanak.

Hiba az is, hogy némelyik collegiumban vagy igen sok tárgyat tanítanak, vagy nem helyezik el rendesen s az ifjuságra több teher hármlík, mint a mennyit megbir; tehát igyekezzenek a gondnokok, a professorokkal egyetértve orvosolni e bajt. Vagy több időt kell fordítani az egyes tantárgyakra, vagy meg kell válogatni a tantárgyakat a különböző pályákra készülő ifjak érdekeinek megfelelőleg, hogy senkit se terheljenek ereje fölött s minden tanuló elszájáthassa a tanult tárgyakat. Erről adjon véleményt az előjáróság.

Nincs útmutató az alsóbb osztályokban tanított tárgyakra, pedig ezekben is éppen oly szükség van kézikönyvekre, mint a felsőbbekben; tehát mindenik professor kidolgozván a maga tuományköréhez tartozókat, 1830. szeptember első napjára köteles kinyomatni.

Véleményt kér a főconsistorium arról is, hogy a latin-nyelvben való erősödére, különösen a beszédbeli készségre mi módon lehetne czélszerűbben vezetni az ifjuságot s nem volna-e jó föleleveníteni a régi vitaközlásokat?

Leküldte egyuttal a biztosok jelentéseit, hogy ezeket belátásuk szerint használják föl a collegiumok. — Kár, hogy e mellékletek már nincsenek meg.¹²³

Visszatekintőleg érdekes tudni, hogy azokat a thesiseket, vitapontokat, melyeket a XVIII. századi közvizsgálatok alkalmával, nyomtatásban előre kiadtak, 1810. oct. 19-én 2322. udvari sz. alatt eltiltotta a király az erdélyi főiskolákban, mert inkább tüntetésre, mint haszonra valók, az ifjak lelkét kételyekkel s hiábanvalóságokkal töltik meg, az egyházi és állami közérdeknek ártalmára vannak. Az erdélyi főkormánysház 10,125. sz. a. értesítvén egyházunk főhatóságát, ez bejelentette, hogy iskoláinkban ilyen előre kiadott

¹²³ Az egyházkerület levéltárában 101—1829.

thesisekről való disputációk, közvizsgálatok alkalmával, eddig sem voltak szokásban.¹²⁴

Tényleg a XIX. sz.-ban sem adtak ki ilyen thesiseket, csak irottakat, a milyenekről 1829-ben, később 1841-ben van emlékezés.¹²⁵

Az 1828. évi nyári közvizsgálatokra a főconsistorium biztosokul kiküldte Bethlen Elek, Dégenfeld Ottó, Kún Gergely grófokat és Mihályi Mihályt, kik 1828. július 8-ikáról együttesen tettek jelentést. Sajnálkozva értesítették a főconsistoriumot, hogy a deákok vizsgálatairól nem nyilatkozhatnak oly kedvezőleg, mint a tanulókéről.

A theologia és történelem tanárainak hallgatói szórul-szóra, értelem nélkül tanultak; a philosophiae professornak e félév alatt eltanított kézírata sem mennyiségére, sem értettségére nézve nem felel meg czéljának; a tanulók értelem nélkül tanultak. Dicséretet érdemelnek a mennyiségtan és jog tanárai. Ezek alapján a következőket terjeszti a főconsistorium elé:

1. A theologiae professort menti betegsége. (Id. Szilágyi Ferencz.) 2. A történelem tanára (ifj. Szilágyi Ferencz) a hazai történelmet tanítván ez évben, tanítványait igen hosszú, nem az idő rövidségéhez és a tanítandó tárgy bőségéhez s fontosságához alkalmazott bevezetés szórul-szóra, értelem nélkül való megtanulásával terhelte; a tanulóknak sem idejük, sem kedvük nem maradt a tudománynak jó móddal és értelemmel való megtanulására. Utasítani kellene tehát a történelem tanárát, hogy a magyar történelmet, magyar nyelven s a kiszabott időhöz alkalmazva tanítsa.

3. A philosophiae professor (Lengyel István) a moralis philosophiából és a politicának statistikai részéből keveset s nem eléggé érthetőleg tanított. Találjon a főconsistorium

¹²⁴ Az egyházkerület levéltárában 328—1810. sz.

¹²⁵ 14—1841. előjárósági sz. Azonban a jogi tárgyakból mégis adtak ki Bíró Ferencz és Tunyogi József jogtanárok. Ez utóbbi pld. az 1825/6. év téli feléről ily cím alatt: *Materia examinis publici, ex jure criminali Transilvanico. Claudiopoli. 1826. 8. r. 8 számozatlan levél.* A címlap hátán a 80 jogász neve olvasható; a vezetéknevét elől magyarul, a keresztnév után latinul.

módot, hogy ez a különben érdemes és a collegium dolgainak folytatására alkalmas, de hallomásból s némelyikünk előtt tapasztalásból is tudva levő, menthetetlen negligentiájú professor, nagyobb szorgalmat fordítson a tanításra s igyekezzék megkedveltetni tudományát tanítványaival.

4. A mennyiségtan és jog tanárai dicséretre érdemesek.

5. Mivel az alsó osztályok vizsgálatain szép eredményt lehet tapasztalni, maradjon meg tanvezetőnek tovább is Tunyogi Cs. József.

6. A helyben lakó biztosok tudták, hogy némely professorok gyakran elmulasztották óráikat, kielégítő ok nélkül. Ezentul ne legyen szabad egy órát is elmulasztani a helyben lakó s ezzel megbízott gondnok engedélye nélkül.

7. A deák nyelvben nem elég erősek sem a deákok, sem a publicusok. Utasítani kell tehát az illető professort, hogy több gondot fordítson a classicus írók magyarázására, a nyelvnek írásbeli gyakorlására stb. Javasolják ezután a thesisek megfelelő példányban való leírását, hogy a biztosok kezébe is juthassanak; följegyzik a hanyagokat, a dicséretre méltókat, végül ajánlják a népszerű theológiának magyar nyelven való tanítását.

E jelentést leküldte a főconsistorium az előljáróságnak, hogy a tanári kar okuljon belőle.¹²⁶

A következő 1829-ik évre kiküldött biztosok már kedvezőbb jelentést adtak a professorok működéséről.¹²⁷

Egyik kiküldött bizottság, talán 1832-ben, azt véleményezte, hogy a biztosok kiküldése czélszerűtlennek bizonyult. A főconsistorium megszüntette ez intézkedést s a törvény világos értelme szerint e feladatot a collegiumi gondnokokra bízta 1833-ban oly kötelezéssel, hogy a vizsgálatok végig hallgatása után, az ifjuság erkölcsi és tanulásbeli előmeneteléről egyénileg tegyenek jelentést.¹²⁸

Azokról a módoszatokról lévén szó, melyekkel a sikeres

¹²⁶ Az egyházkerület levéltárában. 247—1828. sz. E szám alatt vannak a többi collegiumokról való jelentések, ezek közt a Teleki Ádám grófé érdekes a nagyenyediről.

¹²⁷ Az egyházkerület levéltárában 123—1829. sz.

¹²⁸ Az egyházkerület levéltárában 298—1833. sz.

tanítást és tanulást akarták biztosítani előjáróink és tanári testületünk, ki kell emelnem Ugron István főgondnok szerepét. A gondnokok sorában csak megemlítem róla, hogy a tanügy iránt ő érdeklődött legjobban, itt oly részletekkel igazolom állításomat, melyekről még nem emlékeztem meg. 1840-ben ő ajánlotta a szavalatok tartását az alsóbb és felsőbb osztályokban s ekkor megállapították az alsóbbakra, hogy szerdán és szombaton kezdjék meg a szavalatokat. A felsőbb osztályok ügyét a tanári karra bízta.¹²⁹

1841-ben az első félévi vizsgálatokon megjelenvén, az alsóbb osztályokra észrevételeket tesz.

1. A német nyelvben nem talált kielégítő előhaladást.

2. A földrajzi ismeretek hiányosak.

3. A Hübner-féle kézikönyv helyett czélszerűbbet és érdekesebbet kellene használatba venni.

4. A köztanítók közül Obiskuti Károlylyal, Bányai Vitálissal meg van elégedve a főgondnokság, a szorgalom jeleit adták még Mihály András, Fazakas János és Osváth Imre. A többiek fogyatkozásait hajlandó véletlen körülményeknek tulajdonítani, melyek a nyári közvizsgálatokig elenyészthetők.

Az előjáróság a német nyelv sikeresebb tanításának módzatai felől az alsóbb osztályokban a tanári kartól vár véleményt.

A földrajzi ismeretek hiányát a földabroszok hiányából következteti. Ezen lehetne segíteni térképek nyomtatásával, de csak úgy, ha a főconsistorium biztosítja, a hatósága alatt álló intézetekben a térképek vásárlását, használatát. Ily föltétel mellett, károsodás nélkül készíthet az előjáróság, az eredeti példányokról utánnyomásokat. Ez értelemben tesznek fölterjesztést a főconsistoriumhoz.

A Hübner-féle kézikönyv helyett, használhatóbbnak fölvételéről adjon véleményt a tanári kar.

Az előjáróság a köztanítókat maga elé hivatja s az érdekesebbeket megdicséri, a többiek előtt reménységét fejezi ki az iránt, hogy a nyári közvizsgálaton több eredményt tudnak fölmutatni.¹³⁰

¹²⁹ 24—1840. előjárósági sz.

¹³⁰ 7—1841. előjárósági sz.

Ugyanezen évben ismét az ő előterjesztésére tesz megjegyzéseket az előjáróság a felsőbb osztályok vizsgálataira. Ezek szerint a felelők egy része nem elég pontossággal és értelmességgel adja elé feleletét, az emlékeztetést némelyiknél az értelmesség rovására gyakorolják; az írásbeli dolgozatok értékét nem veszik számba, sem a deákoknál, sem az alsóbb osztályokban; a német nyelv tanulása csekély kedvvel és sikerrel foly.

1. Ezeknek orvoslására elhatározza az előjáróság a thesisek készíttetését minden tantárgyból, hogy a tanulók ki-mutathassák, feleleteik alkalmával, szorgalmukat, értelmességüket.

2. Az írásbeli gyakorlatok megvizsgálására, a gyermeknél és deákoknál egy-egy napot kell fordítani.

3. A német nyelvre nézve, a Nemessányi úr által tervezett s több éven át gyakorlatilag alkalmazott módszert ezután is fenn kell tartani.

4. A paedagogarchát utasítja az előjáróság, hogy minden osztálylyal irasson deák írásbeli gyakorlatokat, hogy azokat közvizsgálatok alkalmával lehessen átnézni s róluk ítéletet mondani.¹⁸¹

A közvizsgálatokról általában megint Ugron István tette a következő megjegyzéseket: 1. Hogy a vizsgálat alatt az ifjak sokszor járnak ki s zavart okoznak. 2. A professorok nem készítenek tanjegyekkel ellátott szólító névsort, holott ez el volt határozva. Ennek következtében a csupa jó vagy gyenge feleletekből nem lehet megítélni az ifjak egész évi szorgalmát s tudományos műveltségét.

Az előjáróság a rendet és illendőséget sértő kijárogatást a közvizsgálatok alatt megszünteti; a névsorok elkészítését megrendeli.¹⁸²

Az alsóbb osztályok 1842-ik évi téli közvizsgálatait végig hallgatván, meglegedését fejezte ki. Azonban a többiek fölött kiemelte a rhetorica és felső syntactica tanítóit.

Értesült, hogy a philologusok közt sok mulasztó és kor-

¹⁸¹ 14—1841. előjárósági sz.

¹⁸² 38—1841. előjárósági sz.

hel van. Ezeket kötelességeik pontosabb teljesítésére kívánta szoríttatni. Talált olyanokat, kik jó tanjegyeik mellett, a gradusban hátul vannak. Név szerint főlemlíti Kis Istvánt és Bartalus Istvánt. — Erre az előjáróság a rhetorica és syntactica tanítóit nyilvánosan megdicsérte. A philologusok mulasztását megróttá, egyébként kihirdette, hogy a ki a philologusok közül a nyári közvizsgálatokra Horatiusból legtöbb ódát, értelmesen és alaposan megtanul, a főgondnok ajándékából egy Horatiust fog kapni.

Kis István és Bartalus István megjobbítván magukat, dicséretet nyernek, Kis István cipót is fog kapni.

A hanyagokat megfeddi az előjáróság; a kik a vizsgálatról korhelség miatt maradtak el, tartoznak nyilvános vizsgálatra állani, a gradusban pedig tizzel alább esnek.¹³³

Más évekről is vannak Ugron István főgondnoknak megjegyzései. Végül azt hozom föl, hogy az 1848-dik évi téli közvizsgálatok alkalmával tapasztalt hiányok okát, részint a kézikönyvek hiányában, részint az alsóbb osztályok tanítóinak tehetségtelen voltában találta s felszólította a tanári kart a hiányok elenyésztetésére, akár czélszerű kézikönyvek kidolgozása vagy használatba vétele, akár a köztanítók czélszerű oktatása által. — Azt a kérdést is fölvetette, hogy az együttlakás nem oka-e a tanulás csökkenésének?

A tanári kar tárgyalván e megjegyzéseket, jelentette, hogy a kézikönyvekre megtette intézkedését; a tanítók jobb kiképzése céljából terv készítésére kiküldötte Nagy Ferencz és Takács János tanárokat; az együttlakásból származó hiányok megvizsgálására s ezeknek elenyésztetésére kiküldötte Méhes Sámuel és Takács János professzorokat.¹³⁴

E mutatóványok eléggé igazolják Ugron István eredményes buzgóságát 1848-ig; de érvényesítette buzgalmát ezután is, 1868-ban bekövetkezett haláláig.

¹³³ 5—1842. előjárósági sz.

¹³⁴ 11—1848. előjárósági sz.

d) A magyar nyelvű oktatás előkészítése.

A nemzeti szellem ébredése lassan járta át nálunk a vezető testület szívét; azt mondhatnók, hogy csupán nem gátolta, de a mozgalom gyorsítására nem gondolt. Az 1829-ik évi zsinat jegyzőkönyvének megvizsgálásakor, 1830. januárus 7-én a főconsistorium Rhédei Ádám gr. elnöklete alatt egy bizottságot küldött ki azon utasítással, hogy általában a tudományoknak, különösen pedig a theologiának magyar vagy deák nyelven tanításáról, továbbá a latin irodalomnak tökéletesebb virágzásba hozataláról adjon véleményt. A bizottság tagjai voltak a négy collegium és két gymnasium rector professorai s néhány egyházi és világi tag.¹³⁵ Jegyzőként Szász Károly n.-enyedi professor szerepelt. A bizottság 1832. május 15-re készült el, a főconsistorium 1833. ápr. 14-én tárgyalta a javaslatot, melynek indoklása és terve egyiránt érdekes.

Nincs módunk hitelesen megállapítani a javaslat szerkesztőjét. Akár Szász Károly, akár más állította össze, becsületére válik a nemzeti nyelv jelentőségének alábbi indoklása:

„A dolog természetéből folyó józanokosság, más miveltebb nemzetek példái és saját tapasztalatunk is kétségen kívül valóvá teszik előttünk, hogy a tudományoknak deák nyelven való taníttatása, valamint egyfelől a deák literatura virágoztatására nem eléggé sikeres és célravezető mód, úgy másfelől az eredetiségnek, észfejlődésnek, a tudományos ismeretek gyarapodásának s a nemzetiséggel szoros kapcsolatban álló hazai literatura előhaladásának hatalmas akadály.

Nem lehet eléggé sikeres és célirányos mód a régi classica literatura virágoztatására a tudományok deák nyelven való taníttatása azon okból, mert a tudományok mai állásához képest az azokban előforduló új ideák, új ismerettárgyak, az azok által szükségessé lett új mesterszavak s hogy őszintén megvalljuk, a tanítók mindenikétől nem is várható, kimerítő philologiai készség, lehetetlenné teszik, hogy a professori cursusok zavaros deák nyelve, a méltán virágoz-

¹³⁵ Az egyházkerület levéltárában 157—1830. sz.

tatni óhajtott classica-literaturának legyen gyakorló iskolája. Hogy pedig más részről, a mindenesetre anyanyelvén gondolkodó ifjunál a tudományok deákul való tanítása, mely a régibb időben is, míg a tudományos könyvek többnyire azon nyelven íródtak, csak szükséges rossz volt, ma már mily hátráltatást okoz az előhaladásban, mily akadály az előadott tárgy fenéig ható átértésében s talán a legtalentumosabbakat kivéve, miképen szüli amaz észfejlődést, öngondolkozást és eredetiséget lenyomó eláradott memorizálást, talán elég említeni, okokkal támogatni szükségtelen. Így áldozódik fel kölcsönösen a nyelv az ismeretnek, az ismeret a nyelvnek s miveltségi elmaradásunk egyik okát e célzatosan rendszernek tulajdoníthatjuk. Ily meggyőződésből indulván ki a bizottság, igyekezett oly rendszerről tanácskozni, mely szerint a tudományok valahára nálunk is felszabadulván a megülő szó kötelékei alól, önerőnkön haladjanak elé; de a classica literatura se szenvedjen hátrátételt.

A mi a theologiának s a többi tudományoknak magyar nyelven való tanítását illeti, a következőket mondja a bizottság: a collegiumok jelen levő rector professorai kinyilatkoztatták, hogy a theologiai tudományokat már is mindenütt, a többi tudományoknak pedig egy részét sikerrel tanítják magyar nyelven, a bizottság nemcsak ennek fenntartását kívánja, hanem azt is sürgeti, hogy intézkedjék a főconsistorium minél hamarább minden tantárgynak magyar nyelven való tanítása ügyében.

A latin nyelvben és irodalomban való jártasság hanyatlásának két oka van. Egyik az, hogy az alsó osztályokban nem jó mód- és rendszer szerint tanítják, a másik az, hogy a togatusok osztályaiban nem czélszerűen és nem elég kiterjedésben gyakorolják a nyelvet és irodalmat.

1. A mi az elsőt illeti, a bizottság az emberi elme fejlődésének természetével merőben ellenkezőnek, mindent sikert lehetetlenné tevő rendszernek véli, hogy egy kihalt s s tehát élő gyakorlattal nem, csak elvont szabályokkal tanítható nyelv grammaticájával, az ily szabályokat felfogni, átérteni, alkalmazni tehetetlen gyenge gyermeki elmét elcsigázzák, annak természetes fejlődését elnyomják. A sikertelen

deák grammatizálás elfoglalja a gyermekkor azon részét is, melyet felfogásához s korának hajlandóságához alkalmazva a természeti tárgyak és tünemények megismertetésére, számtanra, a közéletben szükséges és könnyen megérthető történelmi, földrajzi, mesterségi s több ilyen ismeretek megszerzésére haszonnal lehetne fordítani. A bizottság úgy vélekedik, hogy a Németországban és a debreczeni főiskolában már haszonnal gyakorolt rendszer példájára jó volna nálunk is két osztályra szakítani az alsó osztályokat, magyar és deák iskola nevezete alatt.

a) A magyar iskolákban, tekintet nélkül arra, hogy valaki alsóbb rendű polgári vagy magasabb rendű műveltségre készül, tanítani kellene az egyes osztályokban az olvasáson kívül az anyanyelv alapos ismeretét, szép írást, rajzolást, alkalmaztatott természetrajzot, a földnek s lakosainak mostani és régi állapotát, azaz a célhoz képest földrajzot és történelmet, számvetést és gazdasági földmérést; anyanyelvén tanulván s a német nyelvbe inkább gyakorlatképpen belekezdván, mód nyílnék arra, hogy a kiknek szellemi tehetségek vagy céljok nem kívánná a deák nyelv tanulását, ne fecséreljék idejüket, hanem a földművelői, mesterségi és kereskedelmi pályára szükséges ismeretekkel felruházva, idején kiléphessenek az életbe. Egyébiránt ez osztályok át tanulása czélszerűen előkészítné a tovább haladni kívánókat is.

A kitűzött cél elérése véget a bizottság véleménye szerint a magyar iskolának négy év alatt elvégzendő négy osztályból kellene állani.

b) A deák iskolának is négy osztályból kellene állania, de a tehetősebb intézetek állíthatnának öt osztályt is. Ebben főtudomány a latin nyelv és annak segédforrásai: az ókori történet, régiségek tudománya, mythologia, a görög nyelv eleje stb. Ezeken kívül folytatni lehetne a megszerzett realis ismeretek bővítését, tökéletesítését, különösen a mathesis tudományosabb részeinek tanítását. Hogy midezekre enynyi idő elég, nemcsak a felhozott okok igazolják, hanem a tapasztalás is bebizonyította a németországi és debreczeni iskolákban, mely utóbbiban öt deák osztály van ugyan, de

azért a deák literatura szebben virágzik, mint a két haza bármelyik intézetében.

A mi már 2-szor a deák literaturának a togatusok osztályaiban való további gyakorlását illeti, czélszerűnek gondolja a bizottság, hogy erre mindenik collegiumnál különös intézkedéseket tegyenek (ideig-óráig meghagyván némely tudományoknak latin nyelven tanítását). Ilyen volna az, ha a philologiai két évfolyam alatt a philologia professora, hetenként egy órán latin irodalmat tanítana, egy másik heti óra alatt ugyanezt gyakorolná egy arra gondosan megválasztott alkalmas praeses. — A jogi két éves tanfolyam alatt ugyancsak a philologia professora tanítná tovább a latin irodalmat heti egy órán; a jog professora pedig curialis stílust tanítna a jogászoknak szintén heti egy órán. Mindkét tanfolyamon írásbeli dolgozatokat is készíttessenek a professorok. — Így négy év alatt, ezen kívül a theologiai tanfolyamon előforduló exegetikai magyarázatok mellett és saját szorgalmukkal a nálunk lehetséges tökéletességre juthatnak az ifjak.

E terv életbeléptetése módjára nézve véleményt kellene kérni mindenik collegiumtól arra vonatkozólag, hogy saját körülményeihez képes miként tudná legczélszerűbben alkalmazni.

A magyar iskolák számára nincsenek kézikönyvek. A bizottság a maga kebeléből albizottságot küldött ki Antal János, Csorja Ferencz és Péterfi László professorok személyében, hogy a németországi hasonló realis iskolákban és a debreczeni magyar iskolákban használt kézikönyvekkel megismerkedvén, azoknak használhatóságáról adjanak véleményt.¹³⁶

A főconsistorium elfogadta a bizottság javaslatát s úgy rendelkezett, hogy a magyar osztályokat fokozatosan, évenként egy-egy osztállyal állítsák föl a collegiumok; egyébiránt véleményt is kért az életbeléptetésről. De az életbeléptetés is, a véleményadás is sokáig késett. Úgy látszik, mintha a főconsistoriumot is Teleki Domokos gr. javaslata ébresztené fel; mert a marosvásárhelyi collegium véleményét e javaslat tárgyalásával kapcsolatban sürgeti meg 1835. aug. 24-ikéről.¹³⁷

¹³⁶ Az egyházkerület levéltárában 138—1833. sz.

¹³⁷ Az egyházkerület levéltárában 253—1835. sz.

Teleki Domokos grófot talán éppen az indította felszólásra, hogy az iskolaügy javításáról csak a szó folyt, de a terv készítése, vagy a kiadott utasítások végrehajtása szünetelt. Sötét színekkel rajzolta ugyan az állapotokat, de el kell fogadnunk állításait, mert tapasztalatai alapján, önként írta.

A baj lényegét abban látja, hogy az alsóbb osztályok nem részesültek kellő gondozásban. Hosszasabb collegiumi életére hivatkozva mondja, hogy 80—100, sőt több tanuló is lép a legalsó osztályba, ezeknek száma még gyarapszik a későbbi években; de nagyobbbrészők megválnak később az iskolától, inkább a tanulásba belefáradva, mintsem életmódhoz kezdve és a nélkül, hogy a mindennapi életre szükséges ismereteket megszerezné. Deákká lesz 40—60 tanuló, de ezeknek fele sem alkalmas arra, hogy a felsőbb tudományok tanulását a maga és a közönség hasznára folytathassa. A deákságon alól úgy látszik, hogy a nyelvekre fordítanak legtöbb gondot s mégis az olvasáson és a felett kevésbé pontos íráson kívül a hazai nyelvből alig szereznek annyi ismeretet, a mennyit a közönséges beszédből is megtanulhatnak. Kilencz év alatt egy-egy osztályból 10—12 tanuló tanulja meg a deák nyelv felszines értését s valamit a német nyelvből. A többi tudományokat vagy elmellőzik vagy a mi még rosszabb, hiányosan tanítják, nem a tanulók korához, tehetségéhez mérve. A tudományok nevére elnevezett osztályok mily kevésbé felelnek meg neveiknek? Mily kevés valódi syntaxis, rhetorica, oratoria, poësis vagy logica fordul elé az így nevezett osztályokban? S nem úgy látszik-e, mintha mindez a latin nyelvért történnék? Az bizonyos, hogy annyi latin, a mennyit alsóbb osztályainkban tanulnak, nem érdemli azt az áldozatot, melyet annak eddig szentelni megszoktunk. — Hiba a tanításban, hogy némely tárgyból összefüggés nélküli részletességeket, másból összetörmörített egészeket adnak; nagy bajt okoz a tanítók évenként változása, mert a legjobb akarat mellett sem folyhat e miatt a tanítás valamely határozott cél szerint, pedig a tudományok temérdekében csak bizonyos rendszer óvhatja meg az emberi szűk főt a chaoticus összezavarodástól.

Orvoslásra nem tartja elegendőnek azt, hogy most egy

professor felügyelete alá vannak helyezve az alsóbb osztályok, mert nem jut elég ideje a tanítók ellenőrzésére, hiszen a magántanítókra is neki kell felügyelnie.

Jó volna a tanítókat állandósítani, de erre való költsége a legmódosabb intézetnek sincs. Jó volna kidolgozni egy általánosan kötelező helyes tantervet, alkalmas kézikönyveket fordíttatni vagy eredetileg készíttetni. Végül két pontban foglalja össze javaslatát:

1. Küldjön ki a főconsistorium egy bizottságot, ez adjon véleményt arról, hogy minő hasznos következménye volna annak, ha tehetősebb iskoláink külön professori hivatalt állítának fel az alsóbb osztályok tanításának és nevelésének felügyelése végett.

2. Készítsen általános tanítási tervet s ehhez válasszon kézikönyveket stb.

A paedagogarchai állásnak a többi professoréval egyenlő fizetésűnek kell lenni. A mi a kézikönyveket illeti, csak azon esetben kell eredetűt iratni, ha fordításokkal nem lehet pótolni.

A főconsistorium szívesen fogadta a gróf előterjesztését s áttette az 1830-ban kinevezett bizottsághoz, mely Rhédei Ádám gr. elnöklete alatt Kemény Ferencz br., Wesselényi Miklós br. és Méhes Sámuel, valamint Szász Károly professorokból állott. A bizottságot most kiegészítették Teleki Domokos gróffal.

Visszatérve az 1830-diki javaslatra, a marosvásárhelyi collegium előljárósága 1832. febr. 2-án azt felelte, hogy a magyar nyelvű osztályokra nézve már is megtett annyit, hogy a nyolcz osztály közül a két alsóban a közeletbeli, főképpen földmivelést, mesterséget és kereskedést tárgyazó ismereteket magyar nyelven tanítják a növendékeknek, minden megkülönböztetés nélkül; de jó volna a czélszerű kézikönyveket minél hamarább megállapítani, mert e tekintetben sok hiány és fogyatkozás van a tanításban és tanulásban.

A mi a terv második részét illeti, hogy a philologia és jog professorai a latin irodalomból és curialis stílusból órákat adjanak, véleményt nem adhatnak, mivel erről csak a régi tanításmód gyökeres változtatása után szólhatnak.

Egyébiránt a tantervnek ily irányu átalakítását munkába veték s jelentést tesznek róla annak idején.¹³⁸

A paedagogarcha hivatalnak felállítását nem teljesíthette a kolozsvári collegium, mivel e tanítói szék megalapítására nem volt jövedelme.¹³⁹

A Rhédei Ádám gr. elnöklete alatt 1830-ban kiküldött bizottság terve, a Teleki Domokos gr. javaslata nem váltak szerves tantervekké; de ettől fogva magyar nyelven tanították a felsőbb tudományokat; lanyhábban tanulták s talán tanították is a classicus nyelveket. Ez vonta maga után azt a nagy aggodalmaskodást, melyet a latin nyelv sikeres tanítása érdekében kifejeztek a főhatóság és az iskolai előjáróság kebelében, holott a magyar nyelv és irodalom különösebb fölkarolásáról szó sem volt.

1837-ben Ugron István főgondnok levélben fejezi ki sajnálkozását azon tapasztalata felől, hogy az ifjuság a tanulást inkább kötelességből végzi, mint tudásvágyból. Ennek orvoslására ajánlja, hogy a professorok jelöljenek ki egy-egy tantárgyaikra vonatkozó könyvet; az ifjak irjanak ezekről véleményt; véleményöket foglalják deák és német nyelvű értekezésbe. Czélszerű volna megállapítani, hogy az ilyen munkákért tanjegyeket, sőt kitüntetésül jutalmat kapjanak. Szükségesnek látja továbbá, hogy az osztályokban elevenítsék föl a deák és német literaturát; e végett osszák föl a professorok az osztályokat egymás közt; ügyeljenek a magántanítók működésére, a gyermekek írásbeli dolgozataira, hogy ezeket kijavítsák, naplóba foglaltassák, vizsgálatok alkalmával beadassák; az előmenetelt fejezzék ki tanjegyekkel.

Kivánatos volna egy alkalmas nyelvtanítóról gondoskodni.¹⁴⁰

1839-ben az előjáróság kedvetlenül tapasztalja főiskolánkban a classica literaturának és deák nyelvnek elhanya-

¹³⁸ Az egyházkerület levéltárában 58—1834. sz.

¹³⁹ Az egyházkerület levéltárában 198—1836. sz.

¹⁴⁰ 13—1837. e. sz. A főgondnok bizonyosan mulasztásokat tapasztalt s ezért kívánta a magántanítók ellenőrzését. A tanterv értelmében kötelesek voltak erre a professorok.

golását; tárgyalás alá veszi, hogy minő eszközökkel lehetne azt ismét föleleveníteni, régi rangjára visszahelyezni, mind az alsóbb, mind a felsőbb osztályokban. Ez alkalommal csak az alsó osztályokról gondoskodott a következők szerint:

1. Az alsóbb deák osztályokba ismét föl kell venni a kis Cellariust, a felsőbbekbe a nagy Cellariust s tanulják a szókat, mint a nyelv első, legszükségesebb elemeit.

2. A négy felső classisban a tanulók deákul beszéljenek; alkalmazni kell a signumot, melyért mint a régiebb időkben deák szókat tanuljanak, magok a praeceptorok is kötelesek deákul beszélni négy felsőbb osztálybeli tanítványaikkal.

3. Közvizsgálatokon magyar versek helyett szavaljanak deák auctorok munkáiból kiszemelt, jelesebb darabokat; sőt minden felsőbb classis legalább egyszer egy diligentában az auditoriumban tartozzék declamatiókat tartani, legalább egy professor jelenlétében, mindenik gyermek az azon classisban használt deák auctorból jeles darabokat tanulván s adván elő.

A felsőbb osztályok számára javaslat készítésével megbizza az előjáróság Salamon József és Szilágyi Ferencz professorokat.¹⁴¹

Elhatározzák ezután egy deák litteraturai segédtanító (praeses) hivatalának felállítását, melyre Ugron István főgondnok 20, Kemény Sámuel gr. algondnok 40 v. rhírtot ajánlanak.¹⁴²

Méhes Sámuel professor, a deák nyelv tanulásának előmozdításáért, különösen pedig hogy ifjainknak a deákul írásban magokat tökéletesíteni több alkalmuk legyen, e czélért, míg él, minden iskolai esztendőben, a juristák osztályának törvényes vagy practica philosophiai pályakérdésére, a mire a feleletet deák nyelven kell írni, jutalmul 50 v. rhírtot ajánl, melyet a nyári közvizsgálat alkalmával kell kiosztani oly módon, hogy a beadott munkák közül a legjelesebbnek kell kiadni az 50 v. rhírtot; ha pedig kettő jelesebb, a jobbnak 30 az utánna következőnek 20 v. rhírtot.¹⁴³

Nemsokára beadják javaslatukat Salamon József és Szilágyi Ferencz a latin nyelv tanításának virágzásba hozatala

¹⁴¹ 38—1839. előjárósági sz.

¹⁴² 45—1839. előjárósági sz.

¹⁴³ 46—1839. előjárósági sz.

ügyében. Az előljáróság elfogadja a javaslatot. E szerint lesz egy philologicum seminarium, Szilágyi Ferencz historiae prof. vezetése alatt, ki átveszi a philosophiae prof.-tól a földrajz tanítását is, de átadja a görög antiquitas és litteratura tanítását a theologiae prof.-nak, ez pedig átengedi a philosophica classisban tanított popularis hit és erkölccsant valamint a magyar egyházhistoriát a philos. prof.-nak.

Az egyházi törvényeket a theologiai leczkék közé iktatják.¹⁴⁴

Majd hivatkoznak a főconsist. 1833. évi ápril. 15-én 138. sz. a. kelt rendeletére, mely szerint szükséges lenne a deák litteratura tanítására, a vénebb deákok közül, egy praesest tartani, kinek kötelessége volna a görög litteratura és zsidó nyelv praesességét is elvállalni. Ezért 145 v. rhfirtot kapna. A praesest a theologiae és historiae professor ajánlására a professoratus nevezi ki. Az előljáróság elfogadja a javaslatot, csak azt kötik ki, hogy a professoratus alkalmas ifjuról mindig jó előre gondoskodjék.¹⁴⁵

Azon czél eléréseért, hogy a theologiae professor ne bajlódjék a görög és zsidó nyelv elemeivel, a fennebbi praeses kötelességévé teszik, hogy a theolog. professor felügyelete alatt és utmutatása szerint, a másodéves juristáknak tanítsa a görög és zsidó grammaticát, még pedig félesztendőnként, hétfőn és kedden reggel 6—7 óráig. Közvizsgálat alkalmával tanjegyet a praeses meghallgatása mellett adjon a theologiae professor.

A görög nyelv csak azon juristákra kötelező, kik theologusoknak bennmaradnak; a zsidó nyelv pedig azokra nézve, kik papságra szándékoznak menni, a nyomtatott VIII. törvény szerint, mely ezt tartja: „Quandoquidem penitior linguae Latinae cognitio absque studio linguae Graecae locum habere nequit, hanc promiscue omnes discere tenentur... ad orientalium vero culturam illi omnes adstringendi sunt, qui ad munus ecclesiasticum adspirant“ s azért a mondott másodéves juristák, ezen feltétel teljesítése nélkül, ha a

¹⁴⁴ 48—1839. előljárósági sz.

¹⁴⁵ 49—1839. előljárósági sz.

görög és respective zsidó nyelvet a praesesnél rendesen nem hallgatták, a theologica classisba át nem bocsáthatók. Azon deákok, kik a negyedik deáki év végével politikai pályára lépnek, a görög és zsidó nyelv tanulására nem szorítandók. A három felső osztályban senki se lehessen praceptor, ki a görög literatúrában jó tanjegyet nem érdemelt.¹⁴⁶

Tekintetbe vevén az 1829. és 1833. évi tanügyi intézkedéseket, ugyancsak 1839-ben a következő pontokat állapítják meg a deák literatura sikeresebb tanítása végett.

1. Fölvesz az előjáróság egy alkalmas praesest, ki hivatala kezdésekor, a professoratus jelenlétében tartozik latin beszéddel beköszöntení hallgatói előtt. Ettől tanulják az első éves philosophus (novitius) deákok a mondott literaturát hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken d. e. 11—12-ig oly móddal, hogy egyszersmind a könnyebb deák írás nemeiben is gyakorlatot szerezzenek, a deák literatura professorának utmutatása szerint. — Azért kell pedig az első éves deákok tanítását e tárgyban praesesre bízni, hogy a főconsistorium rendelése értelmében, a juristáknak legalább egyik gradusa a historiae professornál járhassa a deák literaturát, a mi különben nem történhetnék meg; mert egy auditoriumba szerfölött nagy számmal gyűlnének és ez a tanítás sikerét, kivált az írásbeli gyakorlások jó móddal végeztetését gátolná.

A literaturae praesesnek az első évesekkel közvizsgálatot kell adni, de a tanjegyet a historiae professor állapítja meg, a praeses véleményének figyelembe vételével.

Az első éves deákok közül csak a jobbak s ezek is csupán a két legelső osztályba járó tanítványt kaphatnak. — A kik a deák literatúrából 2-da classist kapnak, tanítványikat elvesztik s jobbulásukig másokat nem kaphatnak.

2. A deák literatura professoránál a délutáni négy szokott órán azon literaturát rendesen hallgatják, s az azzal összekötött írásbeli gyakorlásokban részt vesznek a 2-ik esztendő philosophusok és az 1-ső esztendő juristák. E két gradusbeliek írásbeli vizsgálatot is tesznek a szóbeli vizsgálatok

¹⁴⁶ 50—1839. előjárósági sz.

alkalmával. — A kik 2. classist kapnak, visszavettetik az első évesek közé s a praesestől kell hallgatniok a deák literaturát. — Javulásukig elvesztik tanítványaikat.

3. A juris professor minden esztendőben, a rendes 10 órán felül eső 11. 12-ik órán, egy héten kétszer, curialis stílust tanít a második éves juristáknak, kiket gyakorol a törvényes és dicasterialis deák írásban s ezzel deák nyelven tartandó disputatiókat is köt össze. Az ifjakkal vizsgálatot tétet. — Egy jurista sem nyerhet absolutorium testimoniumot, a ki a curialis stílust s az azzal egybekötött írásbeli gyakorlásokat tárgyzó leczkéket rendesen nem járná. Azért nem kötelesek pedig az első éves juristák a curialis stílust hallgatni, mivel ők a historiae professornál a deák literaturát tanulják s részt vesznek az írásbeli gyakorlásokban is.

4. A theologiae professor a theologicum seminariumban, a régebbi szokás szerint, a deák nyelven tartott theologiai disputatiókat újra folyamatba hozza, a praedicatiók írásával együtt, melyek a mondott nyelven való beszédbeli készséget s így ezen literaturában való erősödést, bizonyosan előmozdítják.

5-ször. Mindezen módokon kívül azonban a deák nyelvbeli erősödés és gyakorlottság előmozdítására, valamint azon foglalkozás lehető orvoslására, a mi abból következett, hogy a minden felsőbb tudományoknak magyarul tanítását parancsoló 1833-beli rendelés, annak a deák literatúra gyarapítását tárgyzó szabályai teljesítése nélkül legoitan életbe lépett: szükségesnek látszott egy czélszerűleg alkotott philologicum seminarium felállítása, melyben a theologusok, valamint az ugynevezett gregarius deákok is gyakorlatot szerezzenek a magasabb deák literaturában, a mi különösen a classicus praeceptorok formálására, s így a gymnasialis tanítás tökéletesítésére jótékony hatású lesz.

E philologicum seminarium igazgatója a historiae professor, ki abban egy héten két rendkívüli órán szerdán és szombaton minden évben tanítja a deák literaturát a fenn említett vénebb deákoknak, őket egyszersmind a deákul írás felsőbb és nehezebb nemeiben is gyakorolja s e seminarium tagjaival rendesen közvizsgálatot is tart, ezek közül

az iskolai bizonyítványban, a megjegyzések rovatában különösen megemlítvén, a kik a deák literaturában szorgalmukkal és kitűnő jeles előmenetelökkel magokat megkülönböztették. Háromféle lesz e seminariumban a tanítás és gyakorlás módja :

a) A professor felvesz cserélgetve egy, vagy néha mikor lehet, több classicus deák íróit is a nehezebbek közül, melyeknek megértése több készületet és utánjárást kíván, a mi azért a gondolkozás és ítélő tehetség élesítésére befolyást gyakorol. Ilyenek a prosaicusok közül Livius, Sallustius, Julius Caesar, Tacitus, Cicero levelei, s de Oratore vagy Brutus című könyve, nehezebb oratioi s némely phisophiai munkái, Svetonius, Seneca, Quintilianus, Columella, a poeták közül Virgilius Georgiconja, Horatius Satyraí és levelei, Plautus, Terentius, Lucretius, Juvenalis, Persius, Catullus, Tibullus, Propertius; az utolsókra nézve legyen ügyelet azon helyekre, a mik az erkölcsöket sértik. A felvett és tanítványai kezébe adott írónak pedig válogatott, érdekesebb darabjait előbb megmagyarázza a professor, az azok megértésére szükséges és a nyelvet, vagy historiát, régiségeket illető különböző ismereteket, valamint más oda tartozó megjegyzéseit előadja; majd az elmagyarázott szakaszt ismétlés végett kihagyja oly móddal, hogy hallgatói közül rendre egyiket mintegy defendensnek választja, hármat vagy négyet hasonlólag rendre opponenseknek kinevez, s a következő órán a defendens köteles a kihagyott szakaszt elfordítani, azt a mennyiben lehet philologice és critice magyarázni, a stílus vagy írásmód szépségeit, sajátosságait felfejteni és a világosítására szolgáló, és historiából, régiségekből merített ismereteket előadni, a ki ha valahol megakadna, vagy nem helyesen tenné a magyarázatot, az egyik vagy másik opponens a hibát tüstént igazítsa meg. Az ilyen fordítást és magyarázatot illető vitatások pedig egyáltalán deákul folyjanak s így a főconsistoriumtól 1829/101. sz. alatt sürgetett deák dispositiók, melyek mind a deák beszédbeli készséget, mind az ítélő tehetség kifejlődését és helyesen okoskodást előmozdítják, e részben is teljesítve lesznek.

b) Felvesz a professor valami derék magyar könyvet is

s azt deákra fordíttatja oly móddal, hogy itt is megtartva a defendens és opponensek kirendelését, az illető órára egy-egy szakaszt kihagy az elsőnek, hogy arra jól készüljön el kinek aztán a fordítás alkalmával történhető fogvatkozásait, hibáit vegyék észre és rögtön igazítsák az opponensek. Nem kevésbé célravezető lesz egy-egy cikket valamelyik deák íróból kijelölni, hogy otthon fordítsák magyarra, s a leczkén azt a nélkül, hogy a könyvbe néznének, fordítsák deákra, még pedig a lehetőségig megtartva az író stílusát.

c) Mindezek mellett szükséges a seminarium tagjait a deákul írás nehezebb és felsőbb nemeiben is, az öngondolkozást elősegítő módon gyakorolni, nekik különböző munkákat hagyni ki dolgozásra, melyeknek a *variatio per casus*, *chria*, levelek, *oratio*, s olykor a nevezetesebb hazafiak rövid *biographiája*, — itt is dolgozó vagy defendens és opponensek együtt vitatván meg a felolvasandó irományt s annak tárgyra vagy stílusra tartozó szépségei, hibái fölől ítélvén. Hogy ez írásbeli gyakorlások jobban és alaposabban folyhassanak, a seminarium tagjait a deák stílus theoretikai részével is meg kell ismertetni, miben igen czélszerű útmutatást ad Hasse jeles könyve: „*De causis styli Latini*“, a mi annál könnyebben megszerezhető, mert Debreczenben is kinyomtatták. Nem lesz haszon nélkül annak megmutatására, hogy milyen módon lehessen utánózni a régieket, a seminarium tagjait megismertetni a jeles új deák írók munkáival is, melynek különösen Erasmus és Muretus. E czélra szolgálhat a következő gyűjtemény: *Eloquentiae Latinae exempla e Mureti, Ernesti, Ruhnkenii scriptis sumta*; ed. A. Matthiae. Editio 2-da. Lipsiae 1832.

6. Az előjáróság a juristákat és a philologicum seminarium tagjait jutalommal kívánta ösztönözni a deák literatura tanulmányozására. A Méhes Sámuel által évenként ajánlott 50 v. rhfrtot jogi és praktika philosophiai kérdések jutalmazására rendelte, a mint fennebb láttuk.

Méhes Sámuel ígérte, hogy a phil. seminariumban a legjelesebb és szorgalmával, valamint deák nyelvbéli előmenetelével a többiek fölött kitünő tag jutalmazására kieszközli

Szentgyörgyi Imre erdélyi udvari tanácsos úrnak évenként felajánlott 50 v. rírtját.

A magyar nyelven való oktatást 1842/3-ban terjesztették ki minden tantárgyra s a közvélemény nagy örömmel fogadta. Az Erdélyi Híradó értesítője következőleg szól: A ref. collegium nyári közvizsgálatán szép tanujelét láttuk a szellemi működésnek és előhaladásnak. Minden tantárgyat magyar nyelven tanítván holt latin helyett, kétszeres siker koronázta a fáradoimat; meglepő volt, különösen az alsó osztályokban, mit tehet a magyarul tanítás és tanulás. E tekintetben sokat lehet köszönni az alsó osztályok igazgatójának, Nagy Ferencz tanárnak, kit az előjáróság a múlt évben választván meg e tisztre, lelkiismeretes és szilárd kitartással végezte teendőit.¹⁴⁷

1846-kan újból napirendre kerül a latin nyelv kérdése. Az előjáróság a deák nyelv czélszerűbb tanításáról tervet kívánt Szilágyi Ferencztől, ki a nyári szünet alatt a rector professzorral és paedagogarchával folytatott tanácskozás alapján a következő pontokat terjeszté elő:

1. Tapasztalás bizonyítja, hogy a novitius deákoknak a deák literatura praesese által tanítása nem biztosítja azt a sikert, melyet attól az előjáróság várt s csekély kivétellel az illető óra az említett osztályra nézve elveszettnek tekinthető.

2. Az első évi jogászoknak kényszerítése a deák literatura hallgatására hasonlóképpen siker nélkülinek mutatkozik, kivált a hatodik professori szék felállítását után; mert óráik száma megszorodott, tehát nagyobb tehernek tekintik s a deák literatura óráját legtöbben hanyagul látogatják.

3. Ezért czélszerű volna helyreállítani a régi rendet, hogy t. i. a deák literaturát hallgassa a philosophiai szak két osztálya, mely amúgy is köteles a historia professora leczkéjére járni. A deák literatura praesese pedig, a literaturae professor és paedagogarcha terve szerint, a logica és poetica osztályban a kitünőbbeket és jobbakat gyakorolja a deák literatúrában; kivált a deák írásban; továbbá ugyanezen praesest használja fel a literaturae professor a deákok írásbeli gyakorlatai-

¹⁴⁷ Erdélyi Híradó. 1843. 54. sz.

nak megnézésére, kinek az orthographiai hibák kijavítására is ügyelni kellene.

4. A literaturae professor a deák nyelv tanításában — annak teljesebb és lehető sikere biztosítása végett — a kitűnőkre és jobbakra fordít különös gondot, jelesen az írásbeli gyakorlatokban. Így kevesebb ifjúnak biztosítja előmenetelét a deák literatúrában, de többet nyer, mintha az eddig alkalmazott rendszer szerint a tanulók legnagyobb része elhanyagolja az órát, vagy kevés szorgalmat fordít rá.

5. E terv életbeléptetése sürgős; az iskolai év elején tehát ki kell hirdetni az előjáróság jóváhagyása reményében.¹⁴⁸

Ugyanezen évben szóba került a köz- és magántanítók oktatása a neveléstanból.¹⁴⁹

A paedagogarcha, több évi tapasztalás alapján, előterjesztette, hogy a köz- és magántanítók hiányos eljárása a tanításban, nevelésben és fegyelmezésben, onnan származik, hogy a tanítók illő előkészület és ismeretek nélkül fognak a nevelés fontos ügyéhez s e miatt sokszor a legjobb akarat s buzgóság mellett is vagy ferde irányt adnak növendékeik lelkének, vagy csak sántikálva haladnak a biztos út, vezető, iránytű s kellő ismeretek hiányában. Kérte, hogy rendes tanító óráiból hetenként kettőt kiszakítván, azokon neveléstant adhasson elé, a szorosb értelmű neveléstannak és didacticának azon részeiből, melyek nevelésünkkel, tanításunkkal, fegyelmi szabályainkkal összeköttetésben állanak. — Az előjáróság a gyakorlati alkalmazást a tanári karra bízta.

1847-ig sokféle tervezgetés, kísérletezés folyt intézeteinkben külön-külön és együttesen. Az egyházi főtanács 1847/8-ra a gymnasiumi osztályoknak új rendet szabott. Tekintetbe vette, hogy nálunk mindenféle életpályára a gymnasiumban kellett megadni az ifjuságnak az általános miveltséget; tekintetbe vette azt is, hogy az iskolát szorosabb viszonyba kellett hozni az élettel, hogy az iparos vagy tudós, világi vagy egyházi, ügyész vagy katona pályára készülő ifju az életnek és ne az iskolának, a jelennek és ne a múlt századoknak

¹⁴⁸ 103—1846. tanári jegyzőkönyvi sz.

¹⁴⁹ 40—1846. előjárósági jegyzőkönyvi sz.

tanuljon. Erre való tekintetből szabta meg az osztályok, tantárgyak számát; gondoskodni kívánt taneszközökről, vezérkönyvekről, gyűjtemények alakításáról, jobban előkészített tanítókról s ezeknek illő javadalmazásáról.

Az új rendezés értelmében csak azok léphettek a gymnasium alsó osztályába, kik az ujonnan alapított előkészítő vagy szoktató osztályban helyesen beszélni, olvasni, írni, fejben számítani megtanultak. Az így előkészült tanulóra 9 osztály vár. Az öt alsó (magyar) osztályban, az anya- és német nyelv alapos tanításán kívül, el kell sajátítani mindazon ismereteket és ügyességeket, miket bármely polgártól (kereskedő, iparos, gazdatiszt stb.) meg lehet várni, s mik a tudományos pályára készülőknek is alapul szolgálnak.

A négy felső (latin) osztálynak az a célja, hogy a latin és hellen nyelv mellett a felsőbb tudományokra, a deáki tanfolyamra előkészítse mindazon ifjakat, kik tudományos (papi, politikai, ügyészi, orvosi stb.) pályára szánják magukat.

Ily sokoldalú, üdvös célok megvalósítása végett, meghagyta ugyan az egyh. főtanács az osztálytanítói rendszert, de némely tárgyakra szaktanítókat rendelt.

A tanítók fáradságát rendes fizetéssel kívánta jutalmazni s ezzel az annyi visszaélésre utat nyitó promissiót eltörölte. Így valahára megszűnt az a nevelési elvekkel merőben ellenkező eljárás, hogy a szülők tetszés, vagy egyoldalú tájékoztatás útján, kényők, kedvők szerint fizessék a köztanítót s ez alamizna fejében gyermeköknek jó gradust, kitüntetést követeljenek; ellenkező esetben pedig promisso megtagadással fenyegethessenek. Nem is említve azt az igazságtalanságot, mely a promissio elkerülhetetlen követője, hogy sokszor a leglelkiesmeretesebb, legbuzgóbb tanító, mivel osztálya szegény fiukból állott, éppen nem nyert méltó jutalmat, más pedig, ha különben bűnnek zsoldja volt volna is, csak azért, hogy osztálya gazdag fiukból állott, 3—400 frtot is bezsebelt. Az új rendelkezés szerint minden köztanító egyenlően nyeri jutalmát és megmenekszik a cselédi viszonyra emlékeztető, promissioi alárendeltségtől és függéstől.

Ezek főbb vonásai a javításoknak, melyeket az 1847/8-ik év első felében már életbeléptettek. — Kolozsvárt a szoktató

osztályon kívül a három alsó, magyar osztályban alkalmazták teljesen. — A szülőknek régen is meg volt az a rossz szokása, hogy gyermekeiket minél hamarabb igyekeztek átfuttatni a gymnasiumi és deáki osztályokon. Gyakran lehetett látni 12—13 éves poétákat, logicusokat (ma V., VI. osztályok volnának) és 13—15 éves deákokat, kik a reájok kötelező, de megérthetetlen tudományokkal küzködve, elvesztették kedvöket a tanulás iránt. — Az új rendszer meggátolta ezt is.

A téli közvizsgálatok már jól sikerültek az alsó osztályokban; látszott rajtuk, hogy önerejükön dolgoztak s betűiemlézéssel nem kinozták őket. — Kifogásolni való így is maradt, mert például a nyelvtani műszókat, a hány tanító, annyi féleképpen tanította.

A földrajzot, helyes tapintattal, Kolozsvár és vidéke ismeretetésével kezdték az első osztályban; a természetben történt szemlélet alapján tanították a földrajzi műszókat; a II. osztály Erdély polgári és természeti viszonyairól; a III. osztály Erdélynek tisztán polgári viszonyairól tanult s értelmes feleleteket adott. — Új és kedves tárgy volt a természetrajz.

A felsőbb osztályok is részesültek annyiban a jóból, hogy tanultak természettant és magyar nyelvtant, a mi eddig nem történt. Ezeket, valamint a német és hellen nyelvtant, meg a számtant szaktanítóktól és sikeresen tanulták. Csak a német nyelv ment itt-ott gyengébben, de meg volt a természetes oka, mert egy tanító igen sok osztályban és kevés órán tanított. — A poéták latin tanítója értelmes, erélyes volt, de látszott, hogy a fejletlen korú növendékek nem érthették meg az olvasott írókat.

A vizsgálatokon jelen volt Ugron István főgondnok, a rendes tanárok s az érdekelt szülők közül többen, a mi a megelőző 5—6 évben ritkán történt s méltó panaszra adott okot.

A promissio megszüntetésével ugyanezen évben léptették életbe a tandíj fizetés kötelezettségét s minden szülő befizette illetékét, egy külföldön is megfordult, mivel egyén kivételével, kinek pedig, mint jó módú népnevelőnek, jó példával kellett volna elől járni. A tandíj különben igen szerény összegekben volt megállapítva.

Ez érdekes megfigyeléseket a tanügynek és intézettinknek valamely jóakarója írta le „Egy hallgató” aláírással, az Erdélyi Híradó 1848. évi, febr. 8-diki számában. Nem tudom, ki volt. Lehetett maga a főgondnok, ki a meghallgatott közvizsgálatokról sokszor elterjesztette észrevételeit az előjárósági gyűlésen; tehette valaki az ő megbízásából; de írhatta Nagy Ferencz is, ki az új iránynak lelkes híve volt. Okosságát elárulta azzal is, hogy a tandíj maximumát 15—25 pengő fítra kívánta emeltetni, mert sok szülő adott ennyit promissióban. Azért óhajtotta volna ezt, hogy a tanítók fizetését 200 pírtra lehessen emelni s taneszközök szerzésére is többet lehessen fordítani. Kívánta azért is, mivel így sincs olcsóbb tanítás a miénknél az egész világon. Hiszen minő arány van az iskolai mindenoldalú, annyi oktató által nyújtott tanítás parányi tandíja és a közönséges nyelv — rajz, — zongora stb. mestereknek fizetni szokott nagy összegek közt? És mennyibe kerül a divatos, de a köznevelés előnyeit soha nem pótoló házi nevelés?

Akárki írta ezeket, okosan írta.

Az 1842-ben kiküldött tanterv készítő bizottság az 1847. évi egyházfőtanácsai rendelkezések alapján tanácskozávan, jegyzőkönyvei nyújtott be az egyházi főtanácsnak.¹⁵⁰

Feladatai ezek voltak: a) Tervezet arról, hogy a gymnasialis tan- és kézikönyveket országos pályázat útján mily módon keli készíteni. — b) A felsőbb vagyis a deáki tanfolyamoknak a kor igényei szerint való rendezése, a gymnasiummal összhangzásba hozatala s erről tervkészítés. — c) A theologiai tanszékeknek Nagy-Enyedre központosítása alapján, cél- és korszerű papnevelő és ezzel kapcsolatban néptanítókat képző intézet felállítása iránt kimerítő véleményadás. — d) Az iskolai fegyelmi törvényeknek mindenik collegiumunkban leendő egyenlősítése, újra dolgozása.

E tárgyakra vonatkozólag a bizottság, a kitűzött reformkérdésekben ezuttal nem látta czélszerűnek véleményt mondani, mivel országos viszonyaink gyökeres változás küszöbén állanak, az említett javítási irányok merőben más viszonyok

¹⁵⁰ Az egyházkerület levéltárában 223—1847. sz.

és akkor még hatalmunkon kívül álló korlátok közt voltak kitűzve és illetőleg megszorítva, továbbá mivel a fennforgó tárgyak mindenike olyan, melyek iránt jelenleg intézkedni részint felesleges, részint egészen másként kell. Az egyházi főtanács e felfogást helyeselte s az érdekelt kérdések tárgyalását abban hagyta. — Azonban mivel a nevelés és oktatás ügyében oly nagy változtatás, milyennek hajnalára ébredt a nemzet, egyszerre behozatala temérdek bajjal és zavarral jár, egyengető, előkészítő, átmeneti intézkedések tétele szükséges. Az egyházi főtanács tehát a következő előkészítő intézkedések életbeléptetését rendeli a következő iskolai év elejére.

1. A felsőbb tudományok hallgatói szabadon választhatják a következő tantárgyakat: természetrajz azaz állat-, növény- és ásványtan, chemia, természeti és csillagászati földrajz, számviteltan (doppia).

2. A szabadon választott tantárgyakból közvizsgálatra évenként egyszer csak azok kötelesek állani, kiknek azokból bizonyítvány kell.

3. A kötelezett tantárgyakból évenként csak egy közvizsgálatot kell tartani; e pont azonban nem vonatkozik a gymnasialis osztályokra.

4. Az egyházi főtanács engedélye értelmében szabad volt eddig fölvenni külső alkalmas egyéneket a gymnasialis osztályok szaktanítói közé; ezentúl szabad ilyeneket fölvenni a deáki osztályokba is. Engedélyt nyerhetnek ezek az egyházi főtanácstól, az illető iskola előljáróságának ajánlatára a tanítói tehetségökre nézve reményt nyújtó, önként vállalkozók, de csak a szabad választásra bocsátott tárgyakból, mint számfeletti, tiszteletbeli tanítók (privat-docent).

5. A gymnasialis alsóbb osztályokban a vallásos érzelem, az áhitatos kedély felébresztése, az eddiginél okszerűbb kifejtése és termékenyebb ápolása tekintetéből az egyházi főtanács szívére köti és rendeli az illető tanvezető és hittani tanároknak, hogy a vallástanítás alapja ne ez elvont tartalmu kátéknak száraz memorizálása legyen, hanem a helyett az illető hittanártól czélszerűen kiszemelt bibliai és erkölcsi, vallásos történetek, jellemző vonások, események, melyeket

a hittanár kinevezte, szakértő tanítóknak kötelessége kedélyesen és ünnepélyesen előadni. — A vallásnak szoros értelemben vett *symbolicus* része a felsőbb osztályokba teendő, hol a hittanártól kiválasztott szakértő tanítók tanítsanak.

E rövidbe foglalt, inkább csak elvileg kimondott rendeletek teljesedésbe vételét az illető előljáróságokra bízta az egyházi főtanács. A helybeli körülményekhez szabott intézkedésekkel úgy kellett alkalmazni az elveket, hogy a rendeletnek értelme és szelleme érvényesüljön.

E rendelet 1848. május 4-én kelt.¹⁵¹ Életbe nem léphetett a szabadságharcz bukása miatt.

Az 1848. évi háborus viszonyok szétriasztották az iskolák növendékeit. Beöthy Ödön országos biztos azt kívánta, hogy az iskolákat nyissák meg. 1849. jan. 6-án az erdélyi ev. ref. egyházkerület főtanácsa ugyane tárgy. fölött tanácskozott; a kolozsvári és zilahi iskolákat január 15-én meg akarta nyitni, legalább az alsó osztályokat, mert a felnőtt ifjakat a honvédelem foglalta el. Békésebb időkre kívánta halasztani a m.-vásárhelyi, székelyudvarhelyi és szászvárosi iskolák megnyitását; de a nagyenyedi főiskolában, hol nemcsak a tudományos kellékeket, gyűjteményeket szórták szét és rabolták el, hanem az épületeket is szétrombolták, melyeknek lakhatóvá tételére a tetemes költségen kívül huzamosabb idő is szükséges, a tanítás újabb folyamatba indítására semmi kezdőpontot nem tudott kijelölni.

A kolozsvári főiskolára nézve kifejtette az egyházi főtanács, hogy a robot megszűntével a földbirtokok hasznóbére nagyon alászállott, a mindenükből kipusztított hasznóbérlők ezt sem fizethetik, a dízma eltörlésével pedig az ezen kir. város egész tizedéből illető részét elvesztette s tőkepénze kamatjának bevételehez, a haza szörnyen feldúlt jelen állásában, semmi reménye nem lehet. Ily szerencsétlen körülmények közt nemcsak a felsőbb tudományok rendes professorait, hanem a középiskola oktatóit sem fizethetvén: a tanítást el lehet ugyan kezdeni, de az év végéig folytatni nem lehet. Az egyházi főtanács tehát kérte Beöthy Ödön országos

¹⁵¹ Az egyházkerület levéltárában 115—1848. sz.

biztost, hogy az iskolai év végéig, csupán a tanítók fizetésének fedezésére, kétezer pengőfrtot eszközöljön ki.

A többi intézetek is hasonló sorsban vannak, de ezekről később tesz fölterjesztést az egyházi főtanács és kér támogatást. Végül csatolja a nagyenyedi tanárok kérelmét s hatályos intézkedést kér. E leírásban meg van ugyan kísértve a nevezett tanintézetten elkövetett vandalusi feldulásnak lerajzolása, de félni lehetett, hogy a valóságtól ez is távol esik s majd, midőn a lecsendesült idő módot nyújt vissza-költözni a tanároknak is a városba és számba vehetik az okozott károkat, hiában fognak keresni oly tudományos kincseket, melyek a feldulónak semmi hasznot nem hajtottak, az intézetnek pedig sem idő, sem pénz vissza nem szerezheti.¹⁵²

A teljhatalmu országos biztos, Beöthy Ödön, már jan. 9-én válaszolt az egyházi főtanácsnak, helybenhagyta a közép- és alsó iskolák megnyitását Kolozsvárt, 1849. jan. 15-én; továbbá rendelte, hogy a tanítók fizetéséről költségkimutatót terjesztszen föl. Az intézkedés ehhez képest meg is történt.¹⁵³ A 2000 frtot tényleg kiútalta a teljhatalmu biztos. Ebből kaptak a professorok és tanítók egy-egy félévi fizetést.

¹⁵² Salamon József eredeti fogalmazványa a collegiumi levéltárban R. 2—1849.

¹⁵³ 5—1849. főcons. szám a collegiumi levéltárban J. 1—1849. sz.

TARTALOM.

I. rész. 1545—1656-ig.

1. Bevezetés	Lap 5
2. A collegium alapításának időszaka	12
3. Tanügy és a tanítók 1608—1656-ig	23

II. rész. 1656—1718-ig.

1. Apáczai Cseri János collegiumunk első tanára	33
2. Apáczai Kolozsvárt	37
3. Szervezkedés Apáczai vezetése alatt	41
4. Apáczai eszméi, buzdításai	46
5. Tanügyi állapotok a XVII. sz. végéig	51
6. A collegium anyagi helyzete a XVII. sz. végén és XVII. sz. első felében	53
7. A vagyontügyek ellenőrzése	71

Tanárok életrajza.

2. Tolnai F. István 1665—1785-ig	79
3. Pataki István 1668—1888-ig	83
4. Szathmárnémeti Sámuel 1684—1717-ig	88
5. Csepregi Turkovics Mihály 1691—1695-ig	96
6. Szathmárnémeti Mihály 1696—1709-ig	98
7. Zilahy Sebes András 1711—1714-ig	99
8. Bacsoni Incze Máté 1714—1720-ig	103
9. Remetei János 1718—1719-ig	108
10. Naszályi János 1720—1728-ig	110
11. Udvarhelyi Mihály 1721—1737-ig	110

Tanügy a XVIII. században.

1. Tervezgetések 1718—1769-ig	115
2. Előkészületek az 1769-dik évi új tantervhez	144
3. Az 1769. évi tanterv	155

4. A tanítás módszere. — <u>Methodus studiorum.</u>	Lap 162
5. A tanítás ellenőrzése	182
6. Küzdelem a Ratio Educationis ellen	191
7. <u>Ujítások 1791-ben</u>	283
8. A német nyelv. tanítása 1761 — 1848-ig. — Cornides Dánielről	310
9. A tanügy fejlődése 1790 — 1848-ig.	
a) Kisebbségi jelentőségű intézkedések	326
b) Az <u>1822. évi tanterv</u>	334
c) Az ellenőrzés. — Közvizsgálatok	349
d) A magyar nyelvű oktatás előkészítése	358

A FARKAS-UTCZAI REF. TEMPLOM ÉS COLLEGIUM KÉPE 1779-BÓL.